POMPILIU
MARCEA

SLAVICI

EDITURA FACLA

14 X 03
5 V
25 V
10 XI
2 VIII 93
16 - IX (3)
29 - XI (39)

POMPILIU MARCEA

IOAN SLAVICI

859.0.09
S63M

POMPILIU MARCEA

IOAN SLAVICI

256-267
304-326

Ediţia a III-a

BIBLIOTECA PUBLICĂ
„DR. LAZĂR"
Str. Dealul Tugulea nr. 2-14
— BUCUREŞTI —

30.019

EDITURA FACLA — 1978

859.0.09 Slavici, Ioan
92 Slavici, Ioan

Fiicei mele,
Corina-Mădălina

„CUVÎNT ÎNAINTE" LA EDIŢIA A III-A

Această ediţie a primei exegeze despre Slavici, apărută cu peste un deceniu în urmă, aduce la zi *Bibliografia* şi după aceea conţine inerentele revederi de ordin stilistic pe care e dator să le facă orice autor ce-şi republică un text. Necesitatea retipăririi monografiei se întemeiază pe epuizarea, rapidă, a celor două versiuni anterioare, Slavici fiind un autor studiat în şcoală, la Universitate, citit de un public larg.

Apariţia noii ediţii la editura Facla din Timişoara nu este lipsită de semnificaţii: autorul *Marei* îşi leagă o parte din existenţa şi din opera sa de meleagurile bănăţene. Iar iniţiativa directorului editurii, Simion Dima, de a omagia, în acest fel, împlinirea a 130 de ani de la naşterea prozatorului se înscrie în acea categorie a lucrurilor pe care obişnuim s-o numim, simplu, recunoştinţă faţă de marii bărbaţi ai trecutului românesc care sînt, în acelaşi timp, ai prezentului românesc.

August 1977

Autorul

CUVÎNT LA EDIȚIA A II-A

Ediția de față prezintă îmbunătățiri, pe care le considerăm însemnate, față de prima : sub raportul precizării unor probleme, al informației și al analizei. Se adaugă un capitol inedit : *Observații privitoare la limba și stilul operei lui Slavici*. Au fost corectate, apoi, erorile depistate, provenind, unele, din partea tipografiei, cele mai multe din vina noastră, răspunzînd astfel unei elementare obligații față de cititori.

Ne îndeplinim o datorie plăcută mulțumind istoricilor literari care s-au ocupat de cartea noastră : I. D. Bălan, G. Bulgăr, G. Munteanu, V. Netea, G. C. Nicolescu, Al. Piru ș.a., atît pentru cuvintele bune (ne-am obișnuit să mulțumim numai pentru critică, gest tipic de ipocrizie), cît și pentru sugestiile și observațiile de care am fost constrînși să ținem seama.

oct. 1967

Autorul

PREFAȚĂ

Nici un alt scriitor din literatura română nu ne-a lăsat, despre sine, atîtea mărturii cîte ne-a lăsat Slavici. Deși n-a avut nici un moment sentimentul culpabilității, autorul Morii cu noroc *a simțit o permanentă nevoie de a se confesa și mai ales de a-și justifica, față de semenii săi, anumite manifestări, atitudini și fapte, cu atît mai mult cu cît l-a urmărit aproape obsesiv ideea că nu este înțeles. Ceea ce este adevărat. Nu însă numai din vina contemporanilor, pentru că, din cîte vom constata, scriitorul însuși și-a creat sieși dificultăți adesea insurmontabile. Fetișizînd statornicia convingerilor, în ciuda realității care le contrazicea flagrant și violent, Slavici a devenit, mai ales spre sfîrșitul vieții, robul și victima unor idei fixe, ceea ce este cu atît mai regretabil, cu cît această stare a dus, nedeclarat, dar sigur, la umbrirea valorii sale ca scriitor. Este interesant de semnalat că, exceptînd cîțiva istorici literari (N. Iorga, G. Călinescu, I. Breazu), opera sa literară nu s-a bucurat, nici pe departe, de atenția cuvenită. Dacă scriitori mai mărunți au fost tratați, cu generozitate, nu numai în diverse istorii literare, dar în cărți separate despre viața și opera lor, Slavici a rămas pînă de curînd aproape ignorat. Nedumerirea crește cu atît mai mult cu cît, așa cum remarcam, scriitorul a pus la îndemîna istoricilor literari documente fundamentale a căror singură cercetare ar fi stimulat investigația :* Fapta omenească, Lumea prin care am trecut, Închisorile mele, Amintiri, *iar corespondența sa, extrem*

de bogată, este, în cea mai mare măsură, publicată. Tăcerea prelungită în jurul lui Slavici să fi fost prețul obstinării sale filohabsburgice, care-i țesuse trista și nefericita reputație de „scriitor vîndut" ? Dacă-i așa, se cuvine să recunoaștem, totuși, că răzbunarea postumă este prea crudă, mai ales dacă ținem seama de faptul că, după ce dăduse literaturii noastre monumente solide, bătrînul scriitor, de peste șaptezeci de ani, a fost supus, pur și simplu, unui brutal oprobriu public. În realitate, Slavici n-a fost un om politic, deși a activat pe acest tărîm vreme îndelungată, pentru că n-a avut tactul și abilitatea necesare unei atari activități. Judecat ca om politic, a fost considerat „vînzător de țară", cînd în fond trebuia judecat ca moralist. Slavici a fost un obstinat în felul său, ar fi preferat să fie ars pe rug decît să renunțe la propriile convingeri.

Să reținem o reflecție a lui Lichtenberg : „Înșelăciunea dezonorează, greșeala nici o dată".

În perspectiva istoriei, fără patimi și iritare, viața și opera lui Slavici merită o atenție deosebită. Este vorba doar de unul dintre cei mai viguroși artiști pe care i-a dat poporul nostru și a cărui posteritate literară, bogată și sigură, răzbună pe cea politică.

VIAŢA

O copilărie fericită

În pragul vieții, ca și emulul și prietenul său Ion Creangă, Slavici și-a amintit cu nespusă încîntare și duioșie de vremea copilăriei. Lipsit de griji și de patimi, cu inima mereu deschisă frumuseților și bucuriilor, Ieni, feciorul lui Sava Slavici [1] și al Lenii Savului, născută Borlea, gospodari avuți și respectați în Șiria, a avut parte de o copilărie fericită, „înspăimîntător (sic) de fericită", așa cum se va exprima în *Amintiri* (p. 12).

[1] Toți istoricii literari, pornind de la un articol al lui Nicolae Iorga intitulat *Ion Slavici* și apărut în *Universul literar*, an. XLI, nr. 35, din 30 august 1920, au considerat că numele adevărat al lui Slavici era Ion Sîrbu: „Sîrbu, după numele său adevărat, Slavici, într-un limbaj mai «savant»", zice Iorga în citatul articol, pentru a relua afirmația în a sa *Istorie a literaturii române contemporane* din 1934: „purtase în satul său numele de Ion Sîrbu" (p. 181). G. Călinescu acceptă: „numele-i adevărat suna Ion Sîrbu" (*Istoria literaturii române*, 1941, p. 17). Scarlat Struțeanu, în *Comentariile* la volumul de *Nuvele* (1937), atribuie numele de Slavici capriciului dascălului Avram Voștinariu, care l-ar fi înscris în clasa I sub acest nume.

În *Adevărul literar și artistic* din 13 sept. 1925, fiica lui Slavici, Lavinia Gheorghiu, pusese însă la punct problema, publicînd actul de naștere al tatălui său, din care rezulta clar că numele este Ion Slavici (originalul actului de naștere se află în posesia familiei și noi înșine dispunem de o copie fotografică din care rezultă că Slavici era „fiul lui Sava Slavici și al Elenei Borlea"). Ea publică și o scrisoare prin care neagă afirmația lui N. Iorga. Dealtfel, Slavici însuși afirma, încă din 1905, într-o polemică cu Duiliu Zamfirescu: „Slăviteștii, străbunii răposatului meu părinte, au venit din Oltenia pe la 1740, cînd austriecii s-au retras în urma tratatului de la Belgrad, iar străbunii răposatei mele mame, Borleștii, au venit de la

S-a născut în ziua de 18 ianuarie 1848. Era al doilea copil al părinților. Avea o soră mai mare cu 5 ani, Măriuca, ce se va mărita cu un anume Iosif Rusu, dînd naștere unei familii de literați, dintre care se va desprinde Ion Rusu-Șirianu [1]. Dintru început viața îl întîmpină cu voioșie și lumină, sădindu-i de pe acum un optimism incorigibil, care i-a folosit mai tîrziu ca un eficient antidot la vitregiile, uneori de necrezut, hărăzite de soartă. Dacă prima pagină a existenței lui Slavici n-ar fi fost așa de luminoasă, este greu de presupus că scriitorul ar fi găsit suficiente resurse morale pentru a depăși momentele prea dureroase din care s-au constituit paginile ulterioare. Rememorarea și retrăirea „vîrstei de aur" însă au fost un permanent suport și un argument că viața merită trăită, că oamenii pot fi și buni. Părinții, rudele, vecinii, tovarășii de joacă i-au rămas mereu în minte ca modele absolute de omenie, disciplină morală, sinceritate și statornicie sufletească.

Despre sine Slavici își amintește ca despre un copil năzdrăvan, care profită, din plin, de libertățile acordate vîrstei, chiar mai mult decît vestitul Nic-al lui Ștefan a Petrei : spărgea geamurile vecinilor cu pietre a căror destinație erau cuiburile de rîndunele, fura fructe, deși avea și acasă, se hîrjonea cu cîinii pe la garduri, ca Dincă, unul din eroii săi ; călărea pe caii găsiți pe cîmp ; făcea rachete din praf de pușcă, arzîndu-și mîinile ; deși nu știa să înoate, se arunca unde era vîltoarea mai adîncă ; unele nopți de vară lipsea de-acasă, dormind pe deal cu băieții, ceea ce provoca neliniștea alor săi, cu atît mai mult, cu cît copilul era slăbuț, tușea, avea mereu guturai [2].

Pentru părinții săi, Slavici a nutrit un adevărat cult, casa părintească i-a rămas în memorie ca un cuib al liniștii și păcii binecuvîntate, al prețuirii reciproce, pe care omul matur a introdus-o în propria familie și pe care dascălul și moralistul au oferit-o mereu drept exemplu demn de urmat. „Maică-mea, fie iertată, zice că nu e bine să

Borlești din jud. Neamțului, în timpul lui Grigori Ghica-vodă." (*Literatura românească și dl. Duiliu Zamfirescu, Revista idealistă*, 1905, p. 223). În 1918, luînd cuvîntul în fața Curții marțiale, Slavici explică din nou originea numelui, afirmă că neamul Slăviteștilor e destul de vechi, există chiar un sat cu numele de „Slăvitești", iar „nouă Slăviteștilor de la Șiria ne-au zis sîrbii Slavici" (*Închisorile mele*, 223).

[1] *Niță al nostru*, în *Foaie comemorativă Ion Rusu Șirianu*, 1915.

[2] *Fapta omenească*, *Tribuna poporului*, 1888, p. 1053.

stingi lumina cînd e supărare în casă, că trebuie să ştergi mai înainte supărarea şi numai apoi lumina. Şi orişice s-ar fi întîmplat în casa părinţilor mei, seara trebuia să fie pace, să ne cerem şi să ne dăm unii altora iertare." [1] E o mentalitate proprie poporului nostru, aşa de bine ilustrată şi de Arghezi în *Inscripţie pe o uşe* :

Cînd pleci să te-nsoţească paza bună
Ca un inel sticlind în dreapta ta,
Nu şovăi, nu te-ndoi, nu te-ntrista.
Purcede drept şi biruie-n furtună.

Cînd vii, păşeşte slobod, rîzi şi cîntă.
Necazul tău îl uită-ntreg pe prag.
Căci neamul trebuie să-ţi fie drag
Şi casa ta să-ţi fie zilnic sfîntă.

Sentimentele oamenilor sînt aşa de puternice, încît jertfirea devine un fapt firesc. Este profund emoţionant gestul tatălui său care, după moartea mamei, a cerut să i se facă testamentul, deşi era sănătos : „Nu mi-e frică de alta decît d-aceea că voi ajunge zile de bucurie pe care ea nu le-a putut ajunge". După cum se ştie, el n-a mai trăit decît două săptămîni, n-a putut şi n-a vrut să depăşească acest moment, şi devotamentul său faţă de soţie ne apare sublim, amintind de eroii mitologici. Cel puţin aşa îi apare prozatorului de mai tîrziu.

Tatăl ne-a rămas, în evocările lui Slavici, ca un om totdeauna perseverent şi ambiţios, calităţi pe care nu le-a folosit însă decît în limitele permise de normele morale. Niciodată n-a încercat să devină prosper în dauna semenilor săi, a păstrat tot timpul o înţeleaptă cumpănă între trebuinţele materiale şi cele sufleteşti, relaţii desăvîrşite cu cei din jurul său, respectînd pe fiecare om, indiferent de neam şi credinţă. Ocupat cu îngrijirea viei, care-i aducea un rod bogat, făcînd negustorie cu cai, peşte, berbeci, cu tei pentru legatul viilor, prins mereu cu treburile gospodăreşti, Sava Slavici găsea timp să răsfoiască şi cîte o carte sau vreo revistă, îşi formase o mică bibliotecă, aşa încît îndemnul spre învăţătură de la el a pornit. Nici nu se putea să fie altfel, de îndată ce tatăl său

[1] *Ibidem*, p. 1009.

adoptiv, moş Fercu, era nu numai „om cu o stare frumoasă", dar şi „fruntea cărturărimii din Şiria" [1]. Despre acesta, Slavici declară că a fost „cel mai însemnat dintre părinţii mei sufleteşti", căci tatăl, „om de o fire duioasă, trăia mai mult pentru alţii decît pentru sine". Portretul bunicului este reţinut de Slavici în tot pitorescul său: „un cărbunar rămas din timpul lui Bonaparte, care şi după 1860, om trecut de 70 de ani, păstra cu sfinţenie portul din tinereţele sale, păr lung, împletit în coadă şi prins în pepten de baga, pălărie cam înaltă şi cu boruri late, gheroc de postav măsliniu, cu pulpanele pînă la genunchi, băţ lung, cu mînerul de argint, şi pantofi cu cataramă mare" [2]. Bisericos „din cale afară", bătrînul cărbunar îşi duce nepotul la slujbe de sărbători, îl pune să recite oraţii şi, venind odată episcopul în Şiria, băiatul este făcut „citeţ", adică primeşte binecuvîntarea episcopului pentru oraţia rostită în cinstea sa. Ca şi în Humuleştii lui Creangă, şcoala se ţinea la biserică şi la sărbători şcolarii deveneau ţîrcovnici, dînd răspunsurile liturgice „chiar pe patru voci", cîntînd „tropeia, heruvimul, irmosul ori pricеazna". Cîntările la strană erau un semn al superiorităţii şi distincţiei. Dealtfel, Bocioacă, vrednicul staroste al cojocarilor din *Mara*, cînta şi el la strană. Slavici însuşi a deprins acest obicei, pentru care va avea cuvinte de laudă. Cel căruia i se încredinţa cinstea de a citi Apostolul devenea un erou despre care se vorbea multă vreme în sat, întocmai cum Nică Ştefănescu era luat drept Cucuzel, „podoaba creştinătăţii", după intonarea cîntului *Îngerul a strigat*. Ca şi la Humuleşti, copiii mergeau cu Vicleimul, cu Steaua, cu colindul, aşteptînd sărbătorile ca pe nişte evenimente ieşite din comun. Sentimentul religios al lui Slavici, devenit o permanenţă a spiritului său („nu e înţelept să negi ceea ce nu ştii", va spune el mai tîrziu), îşi are sorgintea în vremea copilăriei. Dar bătrînul Mihai Fercu nu l-a învăţat să citească numai cărţile bisericeşti, el i-a dezvăluit în acelaşi timp taina slovelor *Alexandriei*, *Esopiei* şi a altor cărţi populare, difuzate în Şiria şi satele din jur de către „voştinari", care aduceau în desagii lor scrieri tipărite la Sibiu: *Calendarul*, *Esopia*, *Leonat*,

[1] *Lumea prin care am trecut*, 1929, p. 16.

[2] *Amintiri*, p. 12.

Arghir și Elena, Alexandria, gramatica româno-maghiară a lui Moise Bota, vestit învățător din Lipova, apoi versuri și proză aparținînd tinerimii române și apărute în colecția „Mugurul" etc. Bătrînul Mihai Fercu era, în același timp, un excelent povestitor poporal, care a stimulat și cultivat imaginația nepotului, ce se dovedea deosebit de receptiv la orice poveste populară. Nu este întîmplător faptul că Slavici, ca și Creangă, a scris mai întîi povești. (Comedia *Fata de birău,* considerată debutul său literar, este și ea o povestire populară dialogată, iar primele nuvele originale datorează, cum vom constata, enorm producției orale a poporului.) Pedagog iscusit prin intuiție, bunicul lui Slavici nu promitea nepotului, cînd nu făcea năzbîtii, dulciuri sau jucării, ci „povești" : „Astăzi te-ai purtat bine : p-asară îți spun o poveste". Într-o scrisoare trimisă *Convorbirilor literare,* ca un fel de prefață la *Zîna zorilor,* în 1872, Slavici mărturisește cu emoție : „Întreaga copilărie a mea n-a fost decît o poveste lungă și frumoasă... Cît am fost în casa părinților mei, am ascultat, cît am fost departe de ea, am spus la povești : povestea a fost fondul plăcerilor mele din copilărie" [1].

Uneori mergea la spectacole de „comedie" date de acrobați italieni, care făceau o reclamă zgomotoasă pentru atragerea publicului : „mare reprezentațiune extraordinară, salto-mortale, rezbelul american, zburătorul fără de aripi, dracul de la moara părăsită, înțelepciunea unui măgar" [2].

Cunoștințele primite de la bunicul său au fost completate prin învățătură. Prin 1854, Slavici începe să umble la școala din Șiria, unde preda Avram Voștinar, cîntăreț de strană, ca și Bădița Vasile al lui Creangă, dar mai aspru, căci scriitorul și-l amintește veșnic „cu joarda în mînă". Avea, în același timp, și preocupări cinegetice și, la nevoie, tundea pe școlari pe cîte 10 ouă pentru fiecare. Cu Avram Voștinar, Slavici a învățat „după bucfar", apoi „după ceaslov" și mai apoi „după abecedarul cu litere". Pentru caligrafie, deși se introdusese peniță, foloseau, bineînțeles, penele de gîscă, creîndu-se o adevărată competiție între școlari în alegerea celor mai bune. Obiceiul scrisului cu pene

[1] *Convorbiri literare,* 1872, p. 90.

[2] I. Slavici, *Teatrul român, Timpul,* 1877, martie 17, 18, 20, 25.

de gîscă Slavici l-a păstrat toată viața. De copil, datorită amestecului de populație, învață, din jocurile cu copii, limba maghiară. Nemțește începe mai tîrziu, cu un învățător catolic, care însă în timpul lecțiilor prefera să plece la vînătoare, indicîndu-i să ia „de ici pînă colo", ca și dascălul Iordache al lui Creangă.

Chipul care i-a rămas, pentru totdeauna, întipărit în mintea și sufletul lui Slavici a fost cel al mamei. Aparent, Leana Savului era o ființă rezervată, necomunicativă, chiar rigidă, fără slăbiciuni spectaculoase pentru copiii săi, pe care nu i-a răsfățat și alintat. Mereu ea lua în derîdere zelul bunicului și al tatălui, care țineau ca băiatul să știe carte, aducînd argumente apropiate de cele ale lui Ștefan a Petrei, care ținea ca Nică să rămînă „om de treabă și gospodar în Humulești". „Femeie vioaie și aspră", cum o caracterizează scriitorul, ea avea însă un fond admirabil. În afară de cei doi copii ai ei, Leana Savului mai ținea încă șase, orfani ai rudelor. Avea un spirit practic uimitor, pentru ea nu conta decît fapta, rezultatul muncii: „Ținea să mă vadă alergînd ori făcînd ceva, croind vreun plan, puind la cale vreun lucru, încordîndu-mi puterile ca să scot ceva la capăt" [1]. Era ea, în realitate, lipsită de afecțiune? Copilul însuși, mirat, se întreba, s-a plîns și tatălui, care i-a răspuns: „Te drăgostia cînd durmiai și te lăuda cînd nu erai de față" [2]. Și cum se-ntîmplă de obicei, sobrietatea părinților, departe de a îndepărta pe copii, îi cucerește. Astfel că mama a devenit, pentru Slavici, omul cel mai respectat și mai iubit, „mai presus de ceilalți", și de la vorba ei arareori copilul se abătea. Nu-l pedepsea niciodată, dar nici nu-i cultiva capriciile. Nu-l oprea cu sila de la rele, atrăgîndu-i doar atenția asupra urmărilor. Și fiindcă totdeauna vorbele ei se adevereau, copilul a ajuns, curînd, la credința că mama știe tot: „Priveam totdeauna în ochii ei cînd voiam să fac ceva; eram stăpînit cu desăvîrșire de sentimentul că acolo unde e și mama nu mi se poate întîmpla nici un rău, fiindcă ea știe ce «nu e bine» pentru mine" [3]. Nu era un păcat mai mare pentru ea decît lipsa de sinceritate a copilului. Astfel încît cultul mamei s-a prelungit și după trecerea ei în cele veșnice,

[1] *Lumea prin care am trecut*, p. 18.
[2] *Fapta omenească*, p. 1049.
[3] *Ibidem*.

BIBLIOTECA PUBLICĂ „GH. AZAR" Str. Dealul Tugulea nr. 2-14 — BUCUREȘTI — 30019

și următoarea confesiune a scriitorului ni se pare o dovadă unică de afecțiune și respect filial: „Sentimentul acesta s-a făcut în mine încetul cu încetul atît de puternic, nu numai în copilăria mea, nu numai în tinerețele mele, nu numai cînd mama trăia, ci pînă chiar și astăzi, și nu numai în momentele mari și mai rare ale vieții mele, ci totdeauna cînd stau pe gînduri și chibzuiesc vreo faptă mă întreb și iar mă întreb: Mama ce-ar zice? S-ar bucura ea ori s-ar mîhni?" [1]. Mentalitatea tolerantă a lui Slavici, înțelegerea și prețuirea pentru toți oamenii, indiferent de proveniență etnică sau de credințele lor, lipsa totală a oricăror prejudecăți xenofobe el le-a deprins, mai întîi, de la mama sa, întîiul dascăl de morală, ale cărei sfaturi de comportare în relațiile cu oamenii atestă, sub învelișul naivității proprii omului simplu, un spirit, în fond, deosebit de evoluat: „Cînd întîlnești în calea ta un român — îmi zicea mama — să-i zici «Bună ziua», dar maghiarului să-i zici «Io napot», iar neamțului «Guten Tag», și treaba fiecăruia dintre dînșii e cum îți dă răspuns. Tu datoria să ți-o faci și față cu cei ce nu și-o fac pe a lor față cu tine... Ea mă măsura deci cu multă asprime cînd afla că strig și eu «Ungur bungur» și «neamț cotofleanț». «Săracii de ei — îmi zicea —, nu sînt vinovați că n-au avut parte să fie români» [2]. Delicatețea acestei țărănci este o dovadă a complexității și frumuseții sufletești a poporului: „Dacă-ți rămîne o bucată de pîine — îmi zicea — și o cer de la tine doi dintre ai tăi, s-o tai în două bucăți deopotrivă de mari, pentru fiecare cîte una. Tot așa să faci și dacă doi străini îți cer bucata. Dacă însă unul dintre ai tăi și un străin ți-o cer, să tai bucata așa ca una din cele două bucăți să fie mai mare, iar pe aceasta străinului s-o dai, căci al tău îți este mai apropiat și din partea lui dai ceea ce e mai mult" [3]. Și ca mama sa gîndeau toți oamenii simpli: „Așa gîndeau și simțeau șirienii, și fără îndoială tot ca dînșii toți românii cu mintea limpede" [4]. Însăși experiența copilăriei scriitorului e favorabilă formării unei concepții libere de prejudecăți etnice. Vecinii părinților, la Șiria, erau, în afară de români, un

[1] *Fapta omenească*, p. 1053.
[2] *Lumea prin care am trecut*, p. 14.
[3] *Ibidem*, p. 14—15.
[4] *Lumea prin care am trecut*, p. 15.

armean, un secui, un ceh, un maghiar, un sîrb, un evreu, un slovac, cu care familia Slavici ducea o convieţuire lipsită de conflicte. La Şiria învăţa alături de copiii acestor conaţionali, zburdau împreună, iar mai tîrziu, la Arad, Timişoara, Pesta, Viena, legăturile cu tinerii de altă naţionalitate vor împlini o concepţie dominată de ideea înţelegerii între oameni, a preţuirii fiecăruia după meritele personale, şi nu după proveniența de naţie. Şi dacă în lunga sa viaţă sufletul i-a fost în mod firesc, ca român, mai aproape de români, Slavici a fost unul dintre cei mai înflăcăraţi propagatori în slujba ideii de înţelegere între popoare. Ar fi putut spune ca şi Keller, unul din dascălii săi întru umanism : *„Achte jedes menschen Vaterland, aber das deinige liebe"* (Respectă patria oricui, iar pe a ta iubeşte-o). Temelia acestei concepţii o găsim în copilăria scriitorului : „Avînd să descriu lumea prin care am trecut, nu pot să-ncep decît de aici, unde m-am născut, unde mi-am petrecut copilăria şi cea mai frumoasă parte a tinereţelor, unde au fost aşezate temeliile vieţii mele sufleteşti" [1]. Ca şi Lucian Blaga, care, în *Elogiul satului românesc*, făcea o mărturisire similară. După ce declară că a fost mereu în „necurmat contact cu satul natal", că sufletul i s-a format „sub înrîurirea acestei puteri anonime", precizează : şcoala „n-a putut altera prea mult o substanţă sufletească modelată după nişte tipare cu atît mai efective, cu cît se impuneau mai inconştient şi mai neîntrerupt". Nu alta e mentalitatea lui Liviu Rebreanu, ardelean şi el, în cunoscuta *Laudă a ţăranului român*. Tot ceea ce a adăugat bogata experienţă de viaţă nu i-a schimbat cu nimic începuturile, ci le-a confirmat şi împlinit. Iar în ceea ce priveşte cultura scriitorului, întinsă şi variată, în care confucianismul va juca un rol aşa de însemnat, după cum interpolările din alte curente filozofico-morale nu sînt deloc neglijabile, se cuvine de pe acum să anticipăm că ele au fost selectate, însuşite sau respinse în funcţie de adeziunea, de putinţa de altoire pe fundamentul etic al copilăriei şiriene. Anii petrecuţi în satul natal întipăresc în sufletul scriitorului urme adînci, durabile, care nu se vor şterge niciodată. Slavici a nutrit o adevărată

[1] *Ibidem*, p. 5.

evlavie pentru locurile copilăriei sale, a purtat permanent un devotament profund pentru oamenii care i-au dat primele povețe și îndrumări, care i-au deschis mintea și sufletul, i-au aţîţat fantezia și i-au sădit dragostea și respectul pentru bine și adevăr, pentru frumos și dreptate. În același timp, scriitorul de mai tîrziu va reține, în virtutea psihologiei sui-generis pe care omul matur o are de cele mai multe ori cînd se gîndește la propria-i copilărie, fericirea și abundența lumii de atunci, văzută, în nostalgicul volum memorialistic *Lumea prin care am trecut*, ca o succesiune de praznice, nunți, cumetrii, petreceri, care țineau cu săptămînile. Iar muncile cîmpenești și mai ales secerișul și culesul viilor erau, așa cum se vede și în *Pădureanca*, adevărate sărbători însoțite de bacanale, ca în vechiul Laţium. Podgorenii erau oameni „cu inima deschisă, totdeauna voioși și doritori de mese-ncărcate", căutînd „să se bucure de viață din plin".

Comuna Șiria s-a întemeiat, după toate probabilitățile, după încheierea tratatului de la Carlovăţ, prin secolul al XVII-lea. Primii așezați aci erau veniți din Oltenia, după retragerea de acolo a austriecilor, din Moldova, mai ales din ținutul Neamțului, și mai tîrziu în special din teritoriul Crișurilor, după răscoala lui Horia, cînd iobagii transilvăneni au dobîndit dreptul de liberă migrațiune. Ca și Humuleștii, a căror prosperitate trebuie, între altele, dată pe seama poziției de punte între diverse centre importante, Șiria era direct legată de Arad. De unde și legăturile dintre oameni erau destul de strînse: cei ce treceau spre Arad poposeau în Șiria, șirienii, la rîndul lor, le răspundeau cu vizite. Astfel că Slavici are dreptate cînd spune că se simțea „pretutindeni acasă" pe o mare întindere. Dacă se adaugă rudele din satele vecine, din partea mamei și a tatălui, rezultă că scriitorul a crescut în mijlocul unei comunități largi, avînd posibilitatea să cunoască mulți oameni, de care s-a legat pentru multă vreme și care-i arătau, la rîndul lor, o duioasă afecțiune. Iubirea de oameni, surprinzătoare pentru un cititor asiduu și un admirator al lui Schopenhauer, de aici își are sorgintea: „Pretutindeni pe unde mă duceam oamenii mă îmbrățișau cu dragoste, încît minune nu-i dacă m-am pătruns

în curînd de gîndul că lumea e alcătuită din oameni care mă iubesc şi pe care deci am să-i iubesc şi eu" [1].

Ca şi Humuleştii în mintea lui Creangă, Şiria i-a rămas întipărită lui Slavici ca „cel mai mare şi mai de frunte dintre satele din podgorie", unde erau în genere aşezări înstărite, cu renumitele vinuri de la Miniş, Măderat şi Mocrea. Satul a fost martor al unor evenimente istorice demne de reţinut: în august 1849 aci a capitulat oastea maghiară a lui Arthur Görgei, în faţa ruşilor comandaţi de generalul Paskievici; cînd generalul Bem a trecut prin Şiria ca să-l înfrunte pe Avram Iancu, românii au tras în oastea sa, omorînd 16 soldaţi, după care au fost spînzuraţi tot atîţia români. Aşezată la poalele unui deal dominat de cetatea Világos (Luminoasa), în ale cărei ziduri erau cuibăriţi vulturi, Şiria a cunoscut trecerea pe aci a multor regi şi duci, care au stăpînit succesiv cetatea. În 1787, acolo s-au ascuns tovarăşii de arme ai lui Horia. Copil fiind, de cîte ori privea Világosul, imaginaţia i se înfierbînta, în minte îi răsăreau „regi, voievozi, paşale şi cete care trec în mers furtunatec pe sub dealuri şi se războiesc pe şesul întins şi neted" [2]. În acelaşi timp, prin zidurile cetăţii şi în jurul lor se aflau gropi săpate de căutătorii de comori, despre care copilul era încredinţat că sînt păzite de necuratul, ce schilodea pe cei care-şi însuşeau ceea ce nu le aparţinea. Poate de pe acum se încheagă în imaginaţia sa chipul lui Duţu al lui Ene din *Comoara*. E, cum ar zice Blaga, satul-idee, care, adică, „se socoteşte pe sine însuşi centrul lumii şi care trăieşte în orizonturi cosmice, prelungindu-se în mit", satul care „îşi e oarecum sie-şi suficient" *(Elogiul satului românesc)*.

Evocarea copilăriei se asociază totdeauna la Slavici cu ideea de libertate, de dezvoltare firească, neîngrădită de griji şi necazuri, menită să ilustreze şi să justifice mai mult decît orice frumuseţea vieţii. Dotat cu o fire contemplativă, înclinată spre reflecţii, i-a plăcut totdeauna lui Slavici să umble singur, hoinar, prin potecile pădurilor, pe marginea apelor, să se încînte şi să se minuneze de frumuseţea firii, să pătrundă în tainele ei, să-şi îmbogăţească şi să-şi înveşmînteze sufletul cu

[1] *Lumea prin care am trecut*, p. 9.
[2] *Ibidem*, p. 7.

impresii şi simţiri a căror puritate numai natura era în stare s-o asigure. „Încă de copil abia zburătăcit aveam slăbiciunea de a umbla răzleţ şi de a mă duce departe ca să văd şi să pat multe, şi slăbiciunea aceasta mi-a crescut după ce am ajuns om tînăr. Licean, îmi petreceam vacanţele mai ales călătorind, aşa ca să călătoresc, totdeauna pe jos şi de cele mai multe ori singur-singurel." (*O noapte fioroasă*). Slăbiciunea călătoriilor de unul singur, mai ales noaptea, prin locurile Şiriei, se petrecea cam în aceeaşi vreme cînd prin locurile şi împrejurimile Ipoteştilor hoinărea viitorul prieten al lui Slavici, marele Eminescu. Şi, cu toate că natura patriei n-a rodit în sufletul copilului din Şiria în adîncimea şi pe dimensiunile eminesciene, ea a lăsat urme puternice şi amintiri permanente. Pasiunea de hoinar a lui Slavici a fost tot atît de intensă ca şi la Eminescu, şi ea l-a ajutat să cunoască toate ţinuturile din ţară, să preţuiască şi să iubească oamenii, să creeze durabile legături cu ei. De neuitat au rămas însă nopţile copilăriei cînd mergea la păscut caii, la marginea bălţii: „Frumoase erau nopţile de vară la marginea bălţii, unde cîntau presura de baltă, cîrsteii şi prepeliţele, ţipau nagîţii şi raţele sălbatice şi bubuia din cînd în cînd boul-de-baltă, dar încă mai frumoase erau în paghină, unde era linişte şi stăteam adunaţi în jurul focului" [1]. Între oameni şi fiinţele naturii erau un fel de legături edenice, vieţuitoarele nu se fereau de oameni, copiii se apropiau de raţele sălbatice fără să le sperie. Desigur că optica aceasta bucolică a lui Slavici se explică prin pînza idilică ce desparte o maturitate greu încercată de o copilărie fericită. Nu este însă mai puţin adevărat că o anume stare patriarhală, luată în sensul neopoziţiei dintre om şi natură, stare violată de-abia cu începuturile capitaliste, trebuie înţeleasă ca reală.

Evocîndu-şi copilăria în culori luminoase şi senine, ca epocă a deplinei fericiri, Slavici şi-a exprimat, implicit, neadeziunea sufletească la „lumea prin care a trecut" după întîia perioadă a vieţii. Ca şi Eminescu, el ar fi putut spune cu acelaşi imens regret:

Unde eşti, copilărie, cu pădurea ta cu tot?

[1] *Lumea prin care am trecut*, p. 28.

Pe la şcoli

După cele trei clase făcute în Şiria cu dascălul Avram Voştinar, în care atmosfera trebuie să fi fost cea din *Budulea Taichii*, la îndemnul tatălui şi al bunicului şi în ciuda opoziţiei mamei, care nu voia să-şi „înstrăineze" copilul, Slavici trece, la vîrsta de unsprezece ani, la o şcoală primară în Arad. Voia să intre de fapt în clasa I gimnazială, dar n-a fost primit decît cu condiţia absolvirii clasei a patra primare. La Arad a stat şase ani, pînă-n 1865, terminînd cinci clase la gimnaziul maghiar, întrucît o şcoală românească de acest nivel nu exista. Jumătate din elevi erau români şi, considerîndu-se, din oficiu, că nu ştiu ungureşte, mai toţi au fost declaraţi repetenţi în clasa întîia. Cunoscînd însă limba maghiară, Slavici face contestaţie şi promovează anul. Stă în gazdă la o prietenă a mamei, „o sîrboaică tînără şi frumoasă", care îl ţinea „din curată dragoste", primind în schimb „un butoi de vin, un porc gras, o putină de brînză, alta de lictar, un sac de fasole, unul de linte şi ce se mai nimerea". În zilele de vineri, cînd era tîrg săptămînal şi cei din Şiria veneau în număr mare la Arad, mai primea încă merinde prin „Avram Jidovul", pentru care Slavici nutrea „o deosebită slăbiciune". Avea prieteni printre colegii români, unguri, evrei. A dus-o în genere bine la Arad, părinţii îl vizitau săptămînal. În ultimii doi ani însă, din cauză că tatăl dăduse greş într-o afacere cu cai, familia sărăceşte.

Începînd din clasa a şasea, trece la Timişoara, din cîte se pare pentru a învăţa limba germană, pe care n-o stăpînea. Stă aci doi ani, terminînd clasele a şasea şi a şaptea. Plecînd fără voia părinţilor, care fuseseră nevoiţi să-şi vîndă şi viile, n-are cu ce se-ntreţine şi dă lecţii de maghiară celor două fete ale unui patron de restaurant, care îi asigura astfel găzduirea şi masa. În bucata *Purceluş cu coada sfredel*, este relatat tocmai acest moment. Una din fete, Luize, va fi întîia sa dragoste, de care-şi va aminti mereu cu emoţie. Din această vreme îşi aduce aminte cu mîndrie că l-a văzut pe domnitorul Cuza trecînd prin Timişoara. Din cauza

greutăților materiale, este nevoit să întrerupă frecventarea școlii, astfel că ultima clasă, a opta, o dă în particular.

Desigur că vacanțele petrecute în Șiria erau momentele cele mai plăcute din epoca școlărească a lui Slavici. Își revedea părinții, care se bucurau și se mîndreau cu învățătura fiului lor, nu mai puțin ca Budulea Cimpoieru, reîntîlnea rudele și prietenii, revedea locurile fermecate ale naturii șiriene. „Mă văd și acum alergînd înveselit — își amintește scriitorul — cînd vedeam pe tata, pe mama, pe vreuna din rudeniile mele, pe vreun prieten al casei noastre ori pe cineva «de la noi», fie el orișicine, căci pe toți îi știam și toți mi se păreau apropiați, toți mă știau pe mine și toți se bucurau cînd le ieșeam în cale ca să-i mai întreb «ce-i pe la noi»"[1]. Urmau, desigur, obișnuitele hălăduieli în jurul Șiriei. Într-o astfel de împrejurare, poate prin 1868, a vorbit în cîteva rînduri cu Avram Iancu „regele munților", care era întîlnit cîntînd din fluier[2]. Întîrziind să se prezinte la examenul de maturitate la Timișoara, îl va da, în aceeași vară a lui 1868, la Satu Mare, în urma unei aprobări speciale a baronului Eotvos, ministru al Instrucțiunii Publice[3].

După maturitate, Slavici se îndreaptă spre Șiria pe jos și timp de șase săptămîni trece prin numeroase localități. A fost un act temerar, pe care numai un îndrăgostit de țară și de oamenii ei se încumeta să-l întreprindă. Să dăm cuvîntul autorului, care ne informează asupra acestei călătorii și a altora, precum și asupra mobilului lor. Vom vedea că e vorba de o adevărată performanță turistică: „Băiet de liceu, îmi petreceam vacanțele cutreierînd Banatul, cîmpia țării ungurești și valea Crișului Alb, pînă la Brad și pînă-n vîrful Găinei, totdeauna singur-singurel. Tot singur am făcut lungul drum de la Săt Mar la Arad, oprindu-mă în punctele Baia Mare, Capnic, Strîmba, Lăpuș, Dej, Gherla, Cluj, Turda, Trascău, Ofenbaia, Roșia, Abrud, Brad, Hălmagiu, Buteni și Șiria. Peste cîțiva ani,

[1] *Fapta omenească, Tribuna*, p. 1109.

[2] În legătură cu Avram Iancu, Slavici a scris și articolul *Luna mai*, semnat S., în care „regele munților" e numit „genial apărător al celor slabi și neajutorați", publicat în *Vatra*, an. I, 1894, nr. 9.

[3] Este declarat *„maturus"*, cu următoarele rezultate; religie — foarte bine *(laudabilis)*; latină — *suficiens*; elină — *suficiens*; germană — *bonus*; limba română — *laudabilis*; matematică — *suficiens*; naturale — *bonus*. (Ioan Georgescu, *Cîteva date ale lui Ioan Slavici, Convorbiri literare*, 1925, sept.)

am plecat cu căruța din Orșova la Baia Mare și m-am oprit în punctele Lugoj, Caransebeș, Grădiște sub Rătezatul, Hațeg, Deva, Orăștie, Bălgrad și Blaj, de unde am trecut cu trenul la Cluj și iar am luat căruța ca să trec pe la Chioara la Baia Mare și să mă întorc de acolo peste Sălajiu, la Șimleu, în valea Crișului Răpede, la Ciucea și apoi la Huedin. Deoarece Bihorul îl cunoșteam bine din timpul cît am stat la Oradea Mare, iar în împrejurimile Sibiului și pe Tîrnave umblasem mult cînd mă aflam la Sibiu, am mai făcut o călătorie de la Turnu Roșu peste Țara Oltului și peste Țara Bîrsei, prin Secuime, la izvoarele Mureșului, și pe Mureș, la vale, pînă la Toplița. Maramureșul și părțile Năsăudului sînt dar singurele ținuturi românești pe care nu le cunosc din propria mea intuițiune.

Ca să-i pot pune pe românii din Țările Coroanei ungare la locul lor, mi-am dat silința să-i cunosc și pe ceilalți.

Am stat timp de vreo șase săptămîni în Bucovina, unde am făcut, de asemenea, călătorii cu căruța. Cam tot atîta timp am stat o dată la Iași, iar altă dată la Dorohoi, de unde am călătorit cu căruța prin Pașcani la Tîrgu-Neamțului, pe la mănăstiri, peste Bălțătești la Piatra și apoi la Bacău.

Mult am călătorit, în sfîrșit, prin Muntenia și Oltenia, unde nu e localitate mai însemnată în care n-am stat cel puțin 2—3 zile. Într-o singură călătorie făcută parte călare, parte cu trăsura, m-am oprit în punctele Turnu-Severin, Baia de Aramă, Tismana, Lainici, Tîrgu-Jiului, Cărbunești, Crasna, Polovragi, Horez, Bistrița, Ocnele Mari, Govora, Rîmnic și Olănești, Cozia și Stănișoara, Cîineni, Titești, Clocotici, Tigveni, Curtea de Argeș, peste Musceli, la Cîmpulung, Nemăiești și Rucăr, pe Dîmbovița la vale, pînă la Tîrgoviște, apoi la Petroșița, peste Vîrful cu Dor, la Sinaia și de acolo la Vălenii-de-Munte, unde mi s-au sfîrșit vacanțele.

Toate acestea au fost călătorii de plăcere, dar plăcerea mea a fost să cunosc pe poporul român așa cum el în adevăr este"[1].

Se cuvine să recunoaștem că nici un alt scriitor român nu se poate lăuda, pentru condițiile vitrege de călătorie ale acelor ani, cu un asemenea prelungit voiaj.

[1] V. *Românii din Ardeal.* Buc., 1910, pp. 5—7.

Între timp, Slavici începuse să învețe, singur, limba franceză, poate după exemplul unora dintre colegii săi de școală pentru care însușirea acestei limbi devenise o probă de cultură. Mama nu vede cu ochi buni această „emancipare" a fiului și, mai ales pentru că tînărul începuse să frecventeze unele petreceri din lumea bună, era suspectat de „înstrăinare". Încă înainte de a-și da maturitatea, consiliul de familie îl hărăzise amvonului. După ce călătorește însă de la Satu Mare la Șiria și se mai „deschide", lui Slavici îi slăbește îndemnul pentru școala teologică și se hotărăște să devină avocat.

Se și-nscrie, toamna, la Facultatea de drept a Universității din Pesta, avînd, între alții, ca profesor pe Kantz și Wentzel. Deși se declară „indiferent" în această vreme cu privire la viața politică, participă la înființarea societății studenților români din Pesta, numită „Petru Maior". Ia parte chiar la anumite dezbateri politice pe tema atitudinii românilor față de statul austro-ungar, problemă fundamentală pe atunci în Ardeal, devenind adept al politicii de federalizare, care urmărea, în ceea ce-i privea pe români, crearea Transilvaniei ca provincie federativă, independentă, făcînd parte din Imperiul habsburgic. Ideea aceasta îl va obseda pe Slavici toată viața și, suprinzător, nu va fi părăsită nici după ce Imperiul habsburgic se destrămase complet după primul război mondial. Își exprimă deschis părerile, le opune altora, uneori cu violență. De pe acum își creează adversari politici, intrînd în conflict cu Vincențiu Babeș, Alexandru Roman și alții, adepți ai desfacerii Ungariei de Austria. Nemaibeneficiind de ajutorul părinților, săraciți, o duce greu, trăiește situații jenante. Invitat la mesele unui amic, Gherasim Șerb, nu poate merge, neavînd veșminte pentru astfel de ocazii. Iarna, mergînd să ia lemne cu brațul, cade în stradă din cauza unei peritonite, după care stă peste două săptămîni în spital. Este nevoit să ajungă la concluzia că părinții aveau dreptate sfătuindu-l să renunțe la continuarea studiilor. Și, amărît, revine la Șiria, intrînd ca „scriitor" la notarul din Cumlăuș, sat apropiat de cel natal. Scurta perioadă de ucenicie notarială la Cumlăuș se leagă de unele amintiri interesante, între care mai ales cea despre așa-zișii băieți săraci, *szegény legények*, făcători de rele, de care era plină pusta, amintire ce va fi mai tîrziu fertilizată cu atîta inspirație în *Moara cu noroc*.

Ne găsim în toamna lui 1869, Slavici avea acum douăzeci şi unu de ani şi, conform legilor imperiale, trebuia să fie încorporat pentru un an, întrucît avea studii. Are marea şansă de a-şi putea alege singur oraşul în care să-şi efectueze stagiul militar şi, din fericire, preferă Viena, unde se gîndeşte să urmeze şi Dreptul. Plecarea tînărului „printre străini" trebuie să fi provocat o mare durere familiei. În *Românii din regatul ungar şi politica maghiară* [1], vorbind de puternicile sentimente familiale ale ardelenilor, de solidaritatea de familie, care era un scut împotriva dezbinării preconizate de stăpînire, Slavici îşi aminteşte de o mamă care, în momentul plecării fiului la Viena, la Drept, a-nceput a-l plînge şi a-l boci „ca pe un mort". Nu încape îndoială că tînguirile şi temerile exprimate sînt ale propriei mame: „O să te duci — grăi dînsa în cele din urmă — şi o să iasă mare domn din tine, dar om de seama noastră n-o să mai fii. N-ai să ne mai înţelegi tu pe noi şi n-o să te mai înţelegem noi pe tine; o să-ţi fie greu să mergi cu noi pe uliţă şi o să ne fie nouă greu să stăm cu tine la masă: străini o să-ţi fim toţi, şi eu care te-am lăptat, şi mătuşile tale care te-au purtat în braţe, şi unchii tăi care te ţineau în şa, şi verişorii tăi, cu care ai petrecut zilele copilăriei tale, şi dascălul care te-a învăţat să citeşti, şi popa care te-a botezat. Dragostea şi inima deschisă pe care o pierzi n-o s-o mai găseşti nicăieri — şi numai Dumnezeu ştie unde o să ajungă oasele tale". Nepotului, Ion Rusu Şirianu, ca şi fiului ei, Leana Savului le spunea adesea: „Nu vă risipiţi, nu vă înstrăinaţi, nu vă despărţiţi de cei ce au copilărit cu voi, nu vă depărtaţi de vatra voastră, că n-are să vă primească pămîntul, dacă nu veţi purta de grijă de mormintele părinţilor voştri" [2], ceea ce va fi spus, mai tîrziu, şi mama lui Coşbuc, Şt. O. Iosif sau Octavian Goga. Ne amintim că Mara a refuzat să-l dea pe Trică „la şcoli", temîndu-se de „înstrăinarea" copilului.

Epoca vieneză a lui Slavici, durînd, cu unele intermitenţe, vreo patru ani de zile, trebuie considerată ca avînd o însemnătate excepţională pentru întreaga sa carieră şi mai ales pentru destinul scriitoricesc. Viaţa de militar este destul de suportabilă, şi despre ea Slavici îşi aminteşte nu numai fără repulsie, ci chiar cu plăcere. Aci a

[1] Bucureşti, 1892, p. 13.
[2] *Niţă al nostru, Foaie comemorativă Ion Rusu Şirianu*, 1915.

avut parte, mai mult ca oricînd, „de bunăvoința oamenilor". Programul militar era comod, cu dimineți libere și cu seri în care soldaților li se permitea să iasă din cazarmă. Regimentul Ramming din cazarma Francisc Iosif I era foarte aproape de Universitatea vieneză, la a treia casă, fapt foarte important, ținînd seama că Slavici se hotărîse să facă, simultan, studii superioare. Plecînd spre Viena, cu gîndul studiilor în primul rînd, reacția părinților era diferită : tatăl era mîndru că feciorul său va deveni „domn", adică învățat, pe cînd mama era încercată de presimțiri înduioșătoare : „Lasă-mă, grăi dînsa, lasă-mă să-l văd, că acum îl văd și nu-l mai văd și atîta prunc avem și noi ; are să se întoarcă, dar altul se întoarce, iar pruncul acesta niciodată" [1]. Ideea de „înstrăinare", de „dezrădăcinare", așa de prezentă în operele scriitorilor ardeleni, și mai ales la Șt. O. Iosif și Octavian Goga („De ce m-ați dus de lîngă voi, / De ce m-ați dus de-acasă ? / Să fi rămas fecior la plug, / Să fi rămas la coasă"), apare, pentru întîia oară, în această mărturisire a lui Slavici, și el o va relua mai tîrziu în numeroase articole.

La Viena, ca student [2], urmează Dreptul, ca cea mai mare parte a compatrioților săi, aspirînd să devină notar, (ca cel din Cumlăuș). La Universitate frecventează cursurile unor profesori eminenți, de reputație europeană pentru acea vreme : Ihering, la Drept roman, Lorenz Stein, la economie politică, Zimmermann, la psihologie, Glaser, la Drept penal, Brucke, la fiziologie, Hirtl, la medicina legală, Philips, Schaffle etc. Spirit disciplinat și de o rară perseverență (colegii îi ziceau „maniac" pentru corectitudinea ireproșabilă, ieșită din comun), Slavici reușește să împace programul militar cu Universitatea și capătă încrederea superiorilor și a autorităților austriece, încredere care-i va prinde foarte bine mai tîrziu, și în primul rînd în timpul evenimentelor de la Putna, din august 1871. Termină cu brio armata, devenind ofițer, după care, îmbrăcat în haine dăruite de colegi, fiindcă ale sale nu mai puteau fi purtate, pleacă pentru o scurtă perioadă spre Șiria, unde mama îi pregătise un post de notar. Revine însă repede la Viena, hotărît să învețe cît mai mult. Neavînd mijloace de întreținere, se angajează ca pedagog la Institutul ceh din capitala Imperiului, institut frec-

[1] *Fapta omenească*, p. 1101.
[2] N-a luat niciodată licența.

ventat şi de cîţiva tineri români, între care Alexandru Macedonski. Întîlnise la Viena pe un vechi amic, Hosanu, de la Medicină, cunoaşte pe Ştefanelli, Chibici-Rîvneanul, fraţii Bumbac şi pe alţii.

Dar evenimentul capital, cu o înrîurire aşa de covîrşitoare asupra lui Slavici, este cunoştinţa şi împrietenirea cu Eminescu, venit şi el la studii, în aceeaşi toamnă a lui 1869. Eminescu i-a fost prezentat de către medicinistul Ioan Hosanu. Şi întîlnirea omului disciplinat, maniac de corect, cu o anume îngustime în vederi, crescut în respectul măsurii în toate, care era Slavici, cu celălalt om, dotat cu extraordinară capacitate de înţelegere a universalului, însetat de jocurile sclipitoare ale fanteziei şi manifestîndu-şi cu o impetuozitate clocotitoare convingerile, cu alte cuvinte întîlnirea dintre un temperament clasic şi echilibrat cu unul romantic şi dezlănţuit a fost, în afara oricărei îndoieli, utilă şi necesară pentru amîndoi. Dar în primul rînd pentru Slavici, care, ca scriitor, este descoperirea şi creaţia lui Eminescu. Prima descoperire, după care va urma cea a marelui humuleştean. Timp de peste o jumătate de secol, Slavici a publicat în presa vremii zeci şi zeci de articole şi însemnări despre Eminescu, a intervenit în numeroasele discuţii şi polemici purtate în jurul poetului, şi toate, fără excepţie, atestă preţuirea pînă la venerare a marelui său prieten. Deşi „era mai mic de ani, notează Slavici, era cu mult mai mare ca ştiinţă, strivitor ca superioritate intelectuală şi, mai presus de toate, om cu inima deschisă şi totdeauna plin de căldura sfîntă a celor aleşi"[1]. Cu toate că Dreptul nu era specialitatea lui, Eminescu „înţelegea mai bine şi judeca mai sigur şi în materie de Drept", dat fiind orizontul său intelectual şi în primul rînd cel filozofic. Pentru întîia oară a primit de la Eminescu îndemnul de a citi pe Platon, Aristotel, Kant, Schopenhauer, Confucius şi alţi filozofi, care-i vor deveni, datorită mai ales prietenului său, familiari. Slavici a avut totdeauna convingerea că Eminescu era „cel mai ştiutor dintre oamenii cu care eu am avut în viaţa mea mulţumirea de a sta de vorbă"[2]. Nopţi întregi, parcurgînd străzile Vienei, cei doi tineri români discutau cu înflăcărarea caracteristică vîrstei tot felul de probleme: de istorie, de pedagogie, de religie, dar mai ales de literatură şi filozofie. Începeau discuţiile

[1] *Fapta omenească*, p. 1102.
[2] *Ibidem*, p. 1129.

de obicei la masa de seară şi le încheiau spre ziua următoare, sau, de multe ori, după un şir de zile. Eminescu cunoştea „literatura tuturor popoarelor, istorie universală şi cea română îndeosebi, filozofia tuturor timpurilor, limbile clasice" [1], în timp ce Slavici declară că „trăise în o lume strîmtă şi nu ştia nimic", nu cunoştea pe cît ar fi dorit limba, literatura şi istoria poporului român. Din aceste discuţii, adesea contradictorii, spiritul lui Slavici a evoluat, a căpătat o mai largă înţelegere a lucrurilor, s-a atins, cu alte cuvinte, de cultură : „Se izbeau în noi amîndoi — notează Slavici în *Amintiri* —, una de alta, două lumi pornite din aceeaşi obîrşie, dar desfăşurate fiecare în felul ei, una largă şi luminoasă, iar cealaltă strîmtă şi neguroasă". Iar într-o scrisoare, din această vreme, către Iacob Negruzzi, scrie : „Felul gîndirii sale mă seduce şi nu mai puţin mă seduce forma în care se manifestă acest fel... Eminescu este o combinare armonioasă a trecutului cu prezentul" [2]. Şi mai departe : „Eminescu gîndeşte şi formează d-odată, pentru dînsul limba este marmora în care se varsă chipul gîndirilor sale alese... Eminescu este dintre acei puţini oameni care nu sînt meniţi a vieţui în societate, pentru că nu-şi află semeni... Un om de felul în care natura nu produce decît în momentele sale de preocupaţiune" [3]. Desigur însă că problemele cele mai arzătoare din discuţiile celor doi studenţi priveau poporul român şi, cu toate că erau „în multe privinţe foarte deosebiţi unul de altul" [4], amîndoi erau de părerea „superiorităţii poporului român" şi nutreau „credinţa nestrămutată în viitorul neamului românesc" [5]. Pe deasupra tuturor neînţelegerilor mărunte şi fireşti, datorită mai

[1] *Amintiri*, p. 12.

[2] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, vol. II, p. 270. Scris. a XXIII-a, din sept. 1874.

[3] Apare, de aceea, surprinzător de bizară şi contradictorie, deşi deloc intenţionată, o apreciere infamantă a lui Slavici faţă de Eminescu dintr-o scrisoare trimisă către Iacob Negruzzi în 20 dec. 1877, în care constată „un lucru rar"" într-o poezie a lui Eminescu : „o simţire adîncă" (I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, II, Scris, a XLIII-a).

Unele rezerve din alte scrisori sînt în fond măgulitoare. Referindu-se la *Înger şi demon*, spune : „Eminescu străluceşte prea mult în poezia sa... Poate că gustul lui este mai înalt decît al meu, dar eu zic că soarele este mai frumos în zori decît în miazăzi" *(Ibidem*, II, Scris. a XI-a trimisă din Arad în 10 aprilie 1873).

[4] *Amintiri*, p. 11.

[5] *Ibidem*, p. 17.

ales neconsonanţelor temperamentale, patriotismul fierbinte, colorat adesea de un romantic şi juvenil retorism, i-a unit pentru totdeauna pe cei doi scriitori, a căror prietenie constituie, în ansamblul ei, una din paginile cele mai eroice şi mai emoţionante ale istoriei literaturii noastre. Nimic în afara sublimei dăruiri patriotice nu explică entuziasmul lui Eminescu şi Slavici din activitatea dusă în rîndul studenţilor români din Viena şi mai ales organizarea sărbătoririi a patru sute de ani de la zidirea mănăstirii Putna.

Viaţa studenţilor români din Viena, înainte de venirea aci a lui Eminescu şi Slavici, se desfăşura sub semnul unor puternice disensiuni şi rivalităţi, determinate de lipsa de unitate politică. Existau acolo două societăţi studenţeşti: *Societatea literară* şi *România* [1]. Captării celor doi noi membri îi urmează, în scurtă vreme, chiar în primăvara lui 1870, unificarea celor două grupări în societatea numită la propunerea lui Aurel Mureşeanu, amic al lui Eminescu şi Slavici, *România jună*, la care Eminescu devine ulterior secretar, iar Slavici preşedinte. Scopul societăţii nou înfiinţate consta deocamdată în lupta pentru „unitatea sufletească" a românilor, pentru ca mai tîrziu să se poată înfăptui unitatea politică. În mic, *România jună*, prin componenţa ei, rezumă, pentru acea vreme, caracterul dispersat al luptei dusă de românii din diverse provincii. Se găseau acolo ardeleni, bucovineni, mai puţin regăţeni, fiecare cu convingerile şi iniţiativele lor. Lupta pentru unitatea de vederi, pentru cristalizarea conştiinţei naţionale era în preocupările de prim ordin ale studenţilor. Nu întîmplător deviza societăţii o constituia un vers din celebrul *Răsunet* al lui Andrei Mureşanu:

Uniţi-vă în cuget, uniţi-vă-n simţiri!

Împlinindu-se, în august 1870, patru sute de ani de la zidirea mănăstirii Putna de către Ştefan cel Mare, Eminescu şi Slavici au luat iniţiativa de a transforma acest eveniment într-un prilej de strîngere a unităţii naţionale a românilor de pretutindeni, de manifestare a conştiinţei lor naţionale. Dacă pentru Slavici serbarea de la Putna era doar „începutul unei conştiente lucrări pentru resta-

[1] Ion Grămadă, *Societatea academică România Jună*, Arad, 1912; D. Vatamaniuc, *Eminescu şi Slavici la România jună din Viena*, în *Revista de istorie şi teorie literară*, T. 16, nr. 1, p. 89—100.

bilirea unității culturale a românilor" [1], pentru Eminescu ea era înțeleasă ca o manifestare politică în toată legea. Evident însă că și Eminescu, spirit de asemenea temperat cînd era vorba să fie în joc interesele românilor, dovedind un tact politic surprinzător pentru temperamentul său, nu mergea, în fapte, peste limitele admise. Nu trebuie uitat că ședințele *României june*, care se țineau sîmbăta, erau asistate de un comisar al poliției habsburgice. Ideea serbării de la Putna a electrizat sufletele tuturor tinerilor studenți români din Viena, al căror comitet de acțiune a stabilit legături cu alte localități, formîndu-se astfel comitete de sprijin la Iași, București, Pesta, Graz, Berlin, Paris, Lipsca, Liège. În întruniri publice, în presă, inițiativa pornită de la Viena era aprig dezbătută, se cîștigau peste tot partizani ai acestei idei. Comitetul central din Viena a reușit, în acest fel, să strîngă peste 5 000 de florini pentru nevoile serbării. Se proiectaseră și arcuri de triumf, un portic festiv, o anume doamnă Haralambie, născută Magheru, comandase în Oltenia un prețios prapor, în care pictorul Epaminonda Bucescu zugrăvise portretul lui Ștefan. Eminescu și Slavici voiau, în același timp, să folosească prilejul întîlnirii de la Putna pentru a pune la cale un „Congres general al studenților români de pretutindeni". În acest an însă izbucnește războiul franco-german și ținerea serbării devine imposibilă. Se adaugă și nenorocirea că bancherul Mureșanu, care păstra suma strînsă în vederea serbării, dispare, plecînd în America. În România veniseră la putere conservatorii, care găseau neoportună, din punct de vedere politic, ideea serbării și a Congresului. Toate aceste împrejurări nefavorabile erau pe cale să stingă elanul tinerilor studenți români din Viena. În aceste momente extrem de critice, doi dintre acești tineri au meritul de a nu se fi descurajat: aceștia sînt Eminescu și Slavici, care reîncep acțiunea în vederea serbării.

Comitetul central de acțiune, condus de Nicolae Teclu, le încredințează celor doi aproape întreaga responsabilitate. Bucovineanul Vasile Bumbac, inițial președinte al comitetului de acțiune, n-a putut pleca în Bucovina, avînd a-și susține doctoratul, și astfel Slavici, care era secretar, devine președinte, Eminescu preluînd sarcinile de secretar. Cei doi cîștigă mai întîi adeziunea și

[1] *Amintiri*, p. 48.

sprijinul unor personalităţi marcante din România, între care Alecsandri, Maiorescu, Kogălniceanu, fraţii Brătianu, Goleştii, C. A. Rosetti şi alţii. Un nou apel către public aprinde inimile românilor patrioţi de pretutindeni, care nu întîrzie să trimită noi sume de bani. Slavici, ca preşedinte, găseşte un casier priceput, în persoana unui bucovinean, Pamfilie Dan, care-i va fi de mare ajutor. Intră în legătură cu Alecsandri, Flechtenmacher şi Eduard Caudella, pe care-i roagă să pregătească imnul serbării. Nu lipsesc, desigur, momentele de derută, de teamă, mai ales că unele ziare ostile profetizau eşecul iniţiativei. Slavici e chemat în persoană la poliţia vieneză, dar, fiind cunoscut „ca om al Imperiului chezaro-crăiesc", i se acordă încredere, dîndu-i-se chiar asigurări că serbarea nu va fi oprită, cu condiţia ca lucrurile să decurgă astfel încît să se evite orice conflict cu autorităţile locale. Eminescu plecase, între timp, în România să pregătească spiritele în favoarea serbării şi să capete noi ajutoare materiale. Astfel încît toate greutăţile practice cad în seama lui Slavici, care, cu chibzuinţa sa ţărănească, cu disciplina şi spiritul său de organizare, reuşeşte să facă faţă admirabil tuturor dificultăţilor. Nici haine n-avea pentru un asemenea eveniment, trebuind să folosească în acest scop 150 de florini din fondul adunat de casier. Tinerii cu care lucra Slavici nu erau suficient de edificaţi, de hotărîţi şi de uniţi la reluarea iniţiativei : „Restabilirea se făcea însă şi mai curînd şi mai bine dacă, organizîndu-ne, noi tinerimea de atunci ne-am fi deprins a lucra împreună şi a ne mărgini la urmărirea scopului, pe care-l precizasem atît de bine în apelul adresat publicului, şi organizarea s-ar fi făcut dacă noi am fi fost atît de stăruitori ca Eminescu" [1]. Multe dificultăţi întîmpină Slavici din partea bucovinenilor, care nu înţelegeau suficient sensul actului. Este nevoie de perseverenţa şi calmul său pentru a face faţă situaţiei dificile, alcătuind un nou comitet, în care intrau mulţi bucovineni, în scopul convingerii publicului şi autorităţilor. De la Cernăuţi la Putna, într-o căruţă a lui Pamfilie Dan, Slavici trecea prin sate, făcînd agitaţie în favoarea serbării. Are norocul că egumenul mănăstirii Putna, arhimandritul Arcadie Ciupercovici, era un zelos sprijinitor al serbării, şi ajutorul pe care-l dă este foarte însemnat.

[1] *Amintiri*, p. 79.

Ca să ne imaginăm uriașa răspundere pe care o avea Slavici în legătură cu buna desfășurare a lucrurilor, care era strîns legată de succesul moral și politic al actului, este suficient să menționăm că erau așteptate cam două mii de persoane ce trebuiau transportate, cazate și hrănite, nefiind deloc exclusă posibilitatea creșterii numărului, ceea ce pînă la urmă s-a și întîmplat. Era nevoie de două sute de steaguri, cinci sute de lampioane, cinci mii de candele, o sută de știubeie de rășină, care avea să fie aprinse pe crestele dealurilor din jur, după planul pictorului Bucescu. Trebuiau trase salve în cinstea sosirii oaspeților și a oficierii ceremoniei religioase. S-au zidit cîteva cuptoare pentru copt pîine, s-au cumpărat douăzeci de vite pentru prepararea mesei. Un larg concurs a fost dat de către preoții și seminariștii din Cernăuți, care au adunat de prin sate tacîmuri, cearșafuri, perini și alte lucruri trebuincioase. S-a adunat o mulțime imensă, din cîte-și amintește Slavici (și documentele vremii confirmă), pădurile din jur vuiau de zgomotele de la mănăstire. Eminescu sosise la Putna încă cu o săptămînă înainte, veghind și supraveghind, alături de Slavici, desfășurarea evenimentului, pentru care amîndoi luptaseră cu întregul lor elan. Vine și delegația studenților din București, alcătuită din G. Dem. Theodorescu, Ioan Brătescu și Grigore Tocilescu. G. Dem. Theodorescu trimite note informative ziarului *Românul* în legătură cu evenimentul. Vin și ieșenii : Maroneanu, un foarte bun amic al lui Eminescu, C. Istrati, A. D. Xenopol. Mulțimea oaspe vine pe linia ferată pînă la localitatea Hadikfalva, iar de acolo cu căruțele adunate de prin sate de către Elie Luță, secretar al comisiei înființate de Slavici. Mulți oaspeți din Moldova vin în căruțele lor proprii. Toți sînt primiți la arcul de triumf de către membri ai Comitetului. Un moment deosebit îl constituie sosirea unei deputațiuni din Moldova, în frunte cu Kogălniceanu și Alecsandri. În seara lui 14 august 1871, serbarea începe prin intonarea imnului creat de Alecsandri :

Etern, atotputernic, o, creator sublime,
Tu dai lumii viață și omului cuvînt,
În tine crede, speră întreaga românime :
Glorie ție-n ceruri, glorie pe pămînt.

Entuziasmul spontan este sublim, un ofițer, pe nume Boteanu, își deschide centurionul și-l depune „prinos din

partea tinerei oştiri române" pe mormântul voievodului moldovean. Tunuri, steaguri, un taraf de lăutari suceveni, cîntă însuşi Ciprian Porumbescu, explozie de bucurie, Eminescu şi Slavici îşi contemplau parcă propria lor operă, şi pe drept: „Treascurile bubuiau, steagurile fîlfîiau, vestitul taraf de la Suceava, vreo 30 de lăutari îmbrăcaţi în antirie, cînta marşul lui Mihai Viteazul, transparentele erau luminate, lampioanele şi miile de candele ardeau, mulţimea izbucnea la sosirea fiecărei trăsuri în urale, şi ni se cuvenea, lui Eminescu şi mie, să ne bucurăm în toată liniştea de priveliştea aceasta, pe care n-ar fi putut nici ceilalţi s-o aibă dacă noi am fi fost atît de slabi în credinţă şi tot atît de puţin stăruitori ca dînşii" [1]. Cuvîntarea festivă, ţinută, din tact, de A. D. Xenopol, care era, oarecum, un om „dinafară", face o puternică impresie, fiind considerată de Slavici drept „o lucrare de valoare şi una din cele mai frumoase opere ale unui scriitor, care atunci ne era tuturor simpatic şi pe care azi toţi îi socotim între cei de frunte" [2]. Pentru ca manifestaţia să nu atragă atenţia autorităţilor prin anume exagerări, care ar fi putut avea consecinţe neplăcute pentru români, Kogălniceanu e de părere ca textul celor care vor să toasteze să fie aprobat de către Slavici. Acesta calmează cu inspiraţie lucrurile, ridicînd întîiul pahar şi toastînd „pentru împăratul şi prosperitatea monarhiei". Temerile se risipesc repede după ce comisarul de poliţie, român dealtfel, pe nume Renie, închină paharul „pentru prosperitatea poporului român", mulţumind chiar pentru eforturile de a se păstra buna rînduială. Comentînd toastul lui Slavici în notele trimise ziarului *Românul*, G. Dem. Theodorescu crede că Slavici o făcuse din motive tactice. Acesta însă exprimase o deplină convingere a sa, fiind sigur, de pe atunci, că „pot românii să se bucure sub stăpînirea împăratului de toată libertatea". Toate manifestările filohabsburgice ulterioare, încrederea obstinantă a lui Slavici în „drăguţul de împărat" demonstrează acest lucru.

Serbarea propriu-zisă de la Putna a rămas totdeauna în amintirea lui Slavici ca un moment de profunde şi răscolitoare emoţii, mai ales raportat la meschinăria vieţii politice din anii maturităţii: „Frumoase zile am petrecut la Putna, şi nu pot să mi le reamintesc fără ca

[1] *Amintiri*, p. 67.
[2] *Ibidem*, p. 69.

să fiu cuprins de o viuă îndoioşare. Văzînd multele şi marile mizerii ale vieţii noastre comune, stau adeseori şi eu cum stetea Eminescu la îndoială şi mi-e parcă nu mai poate să meargă înainte viaţa noastră naţională cu care mişeii şi neputincioşii atît de uşor pot să-şi deschidă drum larg ; mi-e însă destul să-mi aduc aminte de băieţii aceia ca să nu mă ruşinez de propria-mi slăbiciune şi să mă pătrund iar de încrederea cu care atunci priveam în viitor".

Seara se-ntruneşte multaşteptatul Congres al studenţilor români proiectat şi organizat de Slavici şi Eminescu. Membrii comitetului se retrag în clopotniţa mănăstirii, se pregătesc să doarmă pe fîn, dar somnul nu-i cuprinde. Discuţiile devin aprinse şi contradictorii, unii erau de părere că unitatea culturală nu e cu putinţă decît ca urmare a celei politice, alţii, între care şi Slavici, vedeau unitatea culturală ca un scop în sine. El, împreună cu o mare parte a studenţilor români din Viena, formulau mai răspicat ideea unităţii culturale, prevăzînd şi cîteva mijloace practice, între care : o bibliotecă populară, un ziar naţional, o foaie literară, concerte, spectacole teatrale date de trupe româneşti, întruniri şi serbări naţionale etc. (Se cuvine să precizăm, de pe acum, că cea mai mare parte a acestor mijloace au şi fost folosite mai tîrziu şi mai ales după înfiinţarea, în 1884, a ziarului *Tribuna*). Discuţiile furtunoase s-au dovedit însă inutile, rezultatul fiind un *„ridiculus mus"*. Astfel că lucrurile rămîneau ca şi înainte, adică cei din Viena urmau să conducă şi pe mai departe. Singura consecinţă concretă este organizarea de către egumenul Arcadie Ciupercovici a unui ospăţ abundent, la care Slavici, obosit, adoarme în jeţ.

Pînă la finele lui octombrie banii se achită tuturor : căruţaşilor, brutarilor, măcelarilor, cu care se-ncheiaseră contracte semnate de Slavici, ca preşedinte, şi de casier. Ba rămîne şi un excedent, care se foloseşte pentru îngrădirea, printr-un geamlîc, a mormîntului lui Ştefan şi cu restul se sporeşte fondul *României june*. Întrucît institutul la care lucra era închis, fiind vacanţă, Slavici merge, pentru moment, să-şi revadă părinţii. Gîndul lui era totuşi la Viena, la studii, dar posibilităţile băneşti lipseau cu desăvîrşire. Este meritul lui Eminescu, care a stăruit, pe lîngă Junimea, unde Slavici era deja cunoscut (publicase, în martie, acelaşi an, *Fata de birău* în *Convorbiri literare* şi cunoscuse deja, în vara lui 1870, pe Iacob Negruzzi ; v. Iacob Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, p. 268),

să i se asigure o sumă de bani cu care Slavici se-ntoarse la Viena, fiind apoi stipendiat modest, dar aproape regulat. Sosind la Viena, este acuzat de trădare, considerat „agent secret" al Austriei de către aripa naționalistă a studenților români, în frunte cu bucovineanul Ioniță Bumbac. Faptul că poliția imperială a aprobat manifestarea de la Putna era pentru adepții lui Bumbac un indiciu peremptoriu de trădare. În mod penibil este tras la răspundere pentru că a folosit banii Comitetului spre a-și procura hainele necesare și pentru a călători pînă la Putna. Indignat, Eminescu scrie un articol în care atacă pe „radicalii" lipsiți de tact și regretă că acțiunea de la Putna nu se mai poate continua „dacă asemenea mișelii sînt cu putință". Cel care-l împiedică să publice articolul este Slavici însuși, care face din nou dovada unei admirabile stăpîniri de sine și care consideră că, de fapt, unitatea culturală pentru care a militat a și început să devină o realitate după manifestările de la Putna, ceea ce era, măcar în parte, adevărat [1]. Evenimentele de la Putna, din vara lui 1871, reprezintă, pentru orice cercetător al vieții lui Slavici una dintre paginile cele mai luminoase. Firește, meritele se cuvin atribuite, măcar în egală măsură, lui Eminescu [2].

Marelui poet i se datorează, de asemenea, îndreptarea lui Slavici spre lectura literaturii, și mai cu seamă a literaturii filozofice. Fiind Slavici cătană încă, Eminescu i-a dat *Die vierfache Wurtzel des Satzes vom zureichenden Grund*, de Schopenhauer, după aceea *Parerga und Paralipomena* și altele, după citirea cărora urmau discuții aprinse, în care poetul, adorator al lui Schopenhauer, își desfășura întinsele sale cunoștințe filozofice, evident, pledînd cu pasiune pentru superioritatea filozofului pesimist și mizantrop. Slavici însuși n-a rămas deloc indiferent la lectura filozofului german. Dimpotrivă, impresia de moment a fost pur și simplu uluitoare. Pentru întîia oară i s-a revelat mulțumirea convingerii. Nu însă prin tăria argumentației, ci mai ales prin seducția formei, într-adevăr virtutea fundamentală a tuturor cărților sale. Schopenhauer a scris filozofia sa „ca pe o artă" ; după ce-l citești „parcă te-ai renăscut" ; filozofia lui Schopen-

[1] Articolul lui Eminescu a apărut de-abia în 1903, publicat de către I. Rădulescu-Pogoneanu, *Cîteva pagini din tinerețea lui Eminescu, Convorbiri literare*, 1903, nr. 4.

[2] V. Teodor Bălan, *Serbarea de la Putna*, Cernăuți, 1932.

hauer „e una din cele mai încîntătoare poezii. Admiți ori nu ceea ce zice el, ești încîntat atît de ceea ce spune, cît și de forma în care-și desfășoară vederile" [1]. Cărțile lui Schopenhauer, declară Slavici într-o scrisoare către Iacob Negruzzi, „au făcut asupra mea o impresie atît de puternică încît după repetate încercări mi-a fost peste putință a scrie ceva fără ca în ceea ce am scris să nu se vadă urmele lecturei" [2]. Cercetînd opera lui Slavici, constatăm că deși urmele pesimismului schopenhauerian sînt palide pentru a fi reținute în mod deosebit, prezența lor nu e neglijabilă. Există însă deosebiri structurale: Filozoful german era un dezabuzat, Slavici a fost un om de o mare energie morală, un pătimaș iubitor al speciei umane, și frumusețea aforismelor lui Schopenhauer nu merge dincolo de impresia estetică. Scriitorul nostru era un spirit lucid, confrunta părerile filozofice cu viața și din cele care nu rezistau confruntării nu-și clădea convingeri, acestea rămînînd niște frumuseți neadevărate sau niște neadevăruri frumoase, în cel mai bun caz, cînd erau scrise cu talent. Filozofia idealistă, vulnerabilă cînd e vorba să fie raportată la viața socială practică și chiar la viața singulară a individului, nu reușește să-l convertească pe tînărul din Șiria. Acesta era însă extrem de agitat intelectualicește, în această epocă, fundamentală pentru formarea concepției despre lume și viață. Iată o mărturisire emoționantă cu privire la „lupta" dintre el și Kant: „Nu-i vorbă, trebuia să-i dau dreptate filozofului german, dar tocmai aceasta era ceea ce mă supăra, ba cîteodată chiar mă revolta: eu nu voiam să aflu ceea ce el spunea și nu voiam mai ales să fiu convins de dînsul, iar el mă convingea. Și convingîndu-mă, îmi lua ceea ce era mai bun în mine, liniștea mea sufletească, acordul între ceea ce știam și simțeam... Astfel mă simțeam din ce în ce mai neputincios: îmi era parcă, citind cartea, mă dezbrac încetul cu încetul din firea mea proprie, îmi răsturnam eu însumi toate temeliile vieții mele sufletești... În cele din urmă, am aruncat cartea. Bine! — îmi ziceam eu — tot ceea ce văd cu ochii, tot ceea ce pipăi cu mîna, tot ceea ce aud, miros ori gust, pînă chiar și oasele mele, carnea mea și sîngele meu sînt o părere numai ca curcubeul de pe cer: dar ceea ce nu

[1] *Fapta omenească*, p. 1133.
[2] I. E. Toroțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a III-a, din 30. III. 1872.

văd, nu pipăi, nu aud, nu miros, nu gust şi cu toate aceste atît de viu sînt în mine — e oare tot o părere numai ! ?" [1] Slavici nu uită să aprecieze, chiar în momentele de veneraţie faţă de autorul *Lumii ca voinţă şi reprezentare*, că acesta a putut ajunge la pesimism datorită existenţei sale solitare, lipsită de plăcerile publice şi de sentimentele casnice. Schopenhauer n-a fost însă decît un drum spre alţi filozofi. În primul rînd spre Kant, din care descindea sub latura numenală, şi după aceea în toată filozofia. „Lucrul în sine" al lui Kant e „voinţa" lui Schopenhauer. De aceea, amintindu-şi de această epocă, a studenţiei din Viena, Slavici declară, cu o nereţinută maliţie că avea „capul plin" de apriori, aposteriori, empirism, transcendentalism, imperativ categoric, de Eul fichteian etc. Urmînd pasiunea pentru lectură a prietenului său şi desigur, obligat de programă, Slavici citea pe Stein, Rau, Roscher, Adam Smith, Malthus, Louis Blanc, J. B. Say etc. Nu rareori lăsa filozofia şi se apuca de fizică sau de zoologie, pentru a ajunge la Darwin. Dar Darwin fusese menţionat de Schopenhauer şi revenea astfel la filozofie [2]. (Înrudirea dintre Darwin şi Schopenhauer, pe care o sugerează Slavici, este cu putinţă : voinţa lui Schopenhauer poate fi echivalată cu instinctul de conservare a speciei definit de Darwin.) Din discuţiile cu Eminescu, de la cursuri, din Schopenhauer, Slavici a mai luat cunoştinţă de Budha, Nirvana, Confucius. Trebuie spus aici că influenţa filozofiei confucianiste asupra lui Slavici este considerabilă, mult mai însemnată şi mai evidentă decît a oricărui alt filozof [3]. Încă de la început, văzînd că Schopenhauer, recomandat de Eminescu, îl admiră pe Confucius, numindu-l „cel mai cuminte dintre oamenii ce-au trăit pe faţa pămîntului", Slavici citeşte orice-i cade-n mînă despre China şi despre filozoful chinez. Procurîndu-şi volumul *Chine ou description historique, geographique et litteraire de ce vaste Empire de M. G. Pauthier* (Paris, Firmin Didot), la pagina 146 a acestuia a citit o expunere a lui Confucius „asupra celor trei legi fundamentale şi asupra celor cinci virtuţi de căpetenie", a cincea dintre ele fiind „sinceritatea sau buna-credinţă". Peste două pagini, unul dintre comentatorii lui Confucius

[1] *Fapta omenească*, p. 1102.
[2] *Ibidem*, p. 1130.
[3] V. I. Breazu, *Slavici şi Confucius, Studii literare*, 1948, p. 58—83.

adaugă : „Sinceritatea le dă faptelor noastre adevărata valoare. Fără de sinceritate, ceea ce pare virtute nu e decît ipocrizie, ceea ce sclipeşte ca cea mai mare strălucire, ceea ce umple de uimire nu e decît o scînteiere trecătoare, care, spre a se stinge, nu are nevoie decît de cea mai mare adiere a unei patimi uşoare". Slavici ne asigură că aceste poveţe i s-au întipărit „atît de adînc" încît i-au servit ca îndreptar „în toate împrejurările vieţii" [1]. Încă din această vreme, 1870—1871, îşi formulează, sub influenţa lui Confucius, un fel de cod moral întemeiat pe următoarele norme de conduită : iubirea de adevăr, iubirea de dreptate, buna-credinţă şi mai ales sinceritatea. Această din urmă trăsătură etică, devenită fundamentală în întreaga viaţă a lui Slavici, trebuie înţeleasă şi ca o contrapondere la dezamăgirile treptate şi dureroase ale scriitorului în raportul cu o parte din oamenii în mijlocul cărora începuse a trăi. El s-a înşelat şi a fost înşelat în buna-credinţă, a constatat că oamenii poartă mască, ipocrizia şi făţărnicia omenească l-au dus în situaţii disperate. Dar sinceritatea confucianistă găsea un teren pe deplin prielnic în mentalitatea tînărului din Şiria, care în copilărie fusese crescut tocmai în acest spirit. Vederile lui Confucius „se potriveau atît de bine cu ceea ce învăţasem acasă la noi" şi cu creştinismul, mărturiseşte Slavici [2], şi are toată dreptatea. Cele mai nefericite zile ale mamei sale erau acelea în care copilul minţea. Acest păcat era de neiertat, orice i se putea trece cu vederea, chiar cele mai păgubitoare năzbîtii, dar minciuna nu. Tragedia din nuvela *Prinţesa*, în care mor aproape toţi eroii, se datorează, în fond, unei minciuni. În *Închisorile mele* el mărturiseşte că o dată, în copilărie, pierduse o Biblie ilustrată, dar nu recunoscuse. Întîmplarea e dureroasă pentru mama sa : „Cu minciună începe copilul — zicea dînsa — şi cu tîlharia-n drumul mare sfîrşeşte omul în toată firea". Slavici a înţeles, de pe atunci, că făţărnicia este „împotriva firii omeneşti", şi tot ceea ce este împotriva firii omeneşti, jignindu-i armonia, este de netolerat. A păstrat cu sfinţenie această normă etică, suportînd riscurile aşteptate într-o societate în care asemenea exigenţe nu erau posibile. Scriitorul a fost, adeseori, victima sincerităţii sale, dar n-a cedat niciodată. Din păcate, precizăm de pe acum, normele

[1] V. *Închisorile mele*, pp. 7—8.
[2] *Fapta omenească*, p. 1131.

etice preconizate de Slavici nu erau raportate la viața socială, ele erau considerate ca fiind deasupra claselor și universal-valabile, indiferent de spațiu sau de timp. Ideea „armoniei firești", ideea de „pace și liniște" a personalității umane, valabilă pe plan individual, devine retrogradă și conservatoare pe plan social, în condițiile existenței societății bazate pe clase antagoniste. Slavici a respins ideea luptei de clasă, a detestat chiar Revoluția Franceză pentru că a folosit violența, n-a aprobat răscoala din 1907, deși i-a înțeles resorturile. Sînt, aceste idei conservatoare, rodul influenței filozofiei idealiste, singura pe care scriitorul nostru a cunoscut-o în vremea studiilor de la Viena și cu care s-a întreținut și mai tîrziu, pînă în epoca bătrîneților.

Din prima perioadă a epocii vieneze, Slavici devine adeptul Junimii și al *Convorbirilor literare*, se alătură lui Maiorescu în polemica acestuia cu ideile școlii lui Simion Bărnuțiu, ca și Eminescu, dealtfel. Lupta lui Maiorescu împotriva latinismului reprezentat de Școala de la Blaj, una dintre cele mai pozitive activități ale criticului junimist, începuse încă din 1866, prin studii scrise cu talent și bazate pe o logică strînsă, precum *Despre scrierea limbii române* (1866), *Contra școalei Bărnuțiu* (1868), *Limba română în jurnalele din Austria* (1868). Puternica școală etimologistă începe să trosnească. Slavici a fost ușor cîștigat de ideile maioresciene mai ales datorită lui Eminescu, a cărui forță de convingere era adesea irezistibilă. Dar însești ideile lui Maiorescu, care pleda pentru o limbă izvorîtă din popor, înțeleasă de popor, ridiculizînd încercările savante de a crea o limbă artificială „în eprubetă", erau de natură să convingă. Limpezimea și logica lui Maiorescu îndepărtau orice îndoială : „un lucru rămîne sigur : limba se dezvoltă în mod instinctiv de poporul întreg, și nici un individ izolat nu stă chemat a așeza prin reflecție apriorică regula după care să se primească formele cuvintelor nouă. Generațiile viitoare ale poporului nostru se vor pronunța prin «uzul lor general» de atunci, dar astăzi nimeni nu poate legifera în această materie" [1]. Slavici a intrat în spiritul Junimii pe portița lingvisticii. Nu i-a venit prea greu, întrucît nu era elev al școlii din Blaj. Mai tîrziu, el a adoptat o însemnată parte a ideilor sociale și estetice junimiste, fiind unul dintre propagatorii cei mai devotați și mai perseverenți ai „di-

[1] *Critice*, I, p. 221.

recției noi". Singur confirmă: „... sînt unul dintre cei ce cu ajutorul *Junimii* și-au creat drum în lumea aceasta și timp îndelungat am luat parte la lucrarea culturală a *Junimii*" [1]. În același timp, Slavici se arată preocupat de problemele de educație socială și, prin mijlocirea amicului său G. Sima, publică în *Speranța*, foaie literară bisericească, organ al societății de lectură a teologilor români din Arad, o serie de articole numite de el tratat, *Despre crescere și mai cu seamă despre crescerea junelor române*. Proaspătul discipol al lui Lorenz Stein pleacă de la ideea acestuia: *„Ein gutes Weib ist ein grosses Capital"* („o bună nevastă e un mare capital") și indică anumite norme privitoare la educația tinerelor fete pentru a deveni „bune mame și bune soții" — pledînd, ca și Rousseau, pe care-l citează, pentru „dezvoltarea liberă și naturală a copilului". În același timp, studiul din *Speranța*, continuat mai tîrziu în *Lumina din Arad* [2], atestă preocupările lui Slavici pentru economia politică, autorul lui tratînd în spiritul lui Lorenz Stein despre venit, producție, salariu și raporturile dintre ele. Moralistul se trădează, în același timp, sfătuindu-și cititorii să nu depășească „măsura cuvenită", să se „înfrîneze" [3].

Dar faptul cel mai important care trebuie reținut din epoca primă vieneză a lui Slavici este debutul său ca scriitor, și meritul revine, în întregime, lui Eminescu. Văzînd în tînărul din Șiria un talent autentic, dotat cu adîncime de gîndire și cu putere de muncă, trăsături indispensabile afirmării artistice, Eminescu, devenit un nume consacrat încă de la această dată [4], îl îndeamnă pe Slavici să scrie, convins de perspectivele sale: „Eu cred că Slavici este un scriitor cu viitor, el cugetă drept, are idei originale și va scrie foarte bine cînd va mînui mai ușor limba românească..." [5]. Primele manuscrise i-au fost corectate de către Eminescu „cu multă discreție" și el însuși le trimitea *Convorbirilor*: „În urma stăruințelor lui Eminescu, am scris mai întîi *Fata de birău*,

[1] *Amintiri*, p. 93.

[2] Despre activitatea lui Slavici la *Lumina*, vezi I. Pervain, *Din corespondența inedită a lui Slavici*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, *Seria* IV, Fasc. 2, 1960, pp. 121—128.

[3] *Speranța*, an. II, 1871, n-rele 8—16, 7 aprilie-30 iulie.

[4] În 1866 debutase la *Familia* lui Iosif Vulcan și în 1870 devenise cunoscut și prețuit la *Convorbiri literare*.

[5] Iacob Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, p. 268.

apoi *Zîna zorilor* și studiul *Noi și maghiarii*" [1]. În capitolul *Eminescu-Omul* din *Amintiri*, Slavici recunoaște cu gratitudine: „Mie nu mi-a fost Mihail Eminescu poet, nici, în genere, scriitor, ci om sufletește apropiat, pe urma căruia am avut multe zile de mulțumire senină și povățuitor în cele literare. Ani de zile de-a rîndul nu am publicat nimic mai-nainte de a-i fi citit și lui ceea ce am scris, căci mulțumirea mea era să-l văd pe el citind cu mulțumire cele scrise de mine" [2].

E greu de presupus că Slavici ar fi devenit scriitor fără cunoștința și împrietenirea cu Eminescu. Ar fi devenit, cu siguranță, un bun profesor, un publicist stăruitor, dar poate numai atît. Ca și Creangă, Slavici este descoperirea lui Eminescu. Și a Junimii, căci își încercase șansele și înainte de a trimite la *Convorbiri literare*, dar fără izbîndă, așa cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Eminescu trimisă din Viena în februarie 1871, lui Iacob Negruzzi: „Am primit epistola dvs. cu multă bucurie, zice Eminescu; pentru Slavici a fost și mai mult un eveniment fericit. Închipuiți-vă că din cîte a scris bietul om, *Familia* din Pesta nu i-a primit nimica, sub cuvînt că nu sînt destul de ușor scrise".

Lucrarea literară începe astfel să devină pentru Slavici o preocupare permanentă și vie, care, dacă nu i-a adus avantaje materiale, i-a procurat mari satisfacții sufletești: „Scrierea este pentru mine o plăcere privată — scrie el lui Iacob Negruzzi —, care poate avea și nu avea folos pentru cercul social cărui aparțin" [3]. N-are însă timp pentru scris, pierde patru ore pe zi de „lecțiuni seci" și se simte tare obosit. Are și dezamăgiri, căci cenaclul Junimii nu-i acceptă totul. Dacă, așa cum rezultă din procesele-verbale ale Junimii, *Zîna zorilor* e găsită „încîntătoare", *O comedie la țară* e declarată „greșită și se respinge". Piesa pe care autorul o consideră superioară *Fetei de birău*, încercînd s-o apere cu argumente teoretice, nu va apărea niciodată. După pilda lui Eminescu, care în epoca vieneză a pus bazele întregului edificiu al operei sale, muncind enorm, Slavici depune eforturi considerabile pe planul elaborării artistice. Informează pe Iacob Negruzzi că a scris trei comedii (să fie vorba de *Toane sau vorbe de*

[1] *Amintiri*, p. 19.
[2] *Ibidem*, p. 11.
[3] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a II-a, din 7 iunie 1871.

clacă, de Polipul unchiului, publicate mai tîrziu ?), o tragedie (poate *Bogdan-vodă,* respinsă de *Convorbiri literare* şi apărută pentru întîia oară în *Teatru,* 1963, E.P.L.), a mai început „cîteva tragedii", precum şi poveşti populare.

În toamna anului 1872, ca student în Drept ce se află, revine de la Viena, în ţară, pentru a face practică avocăţească. Poposeşte mai întîi la Şiria, adună de la ţărani variante la poveşti foarte răspîndite : *Sfarmă-Piatră* şi *Cară-Lemne, Pipăruş Petru,* se interesează de Păcală, „Pepelea al nostru", descoperă cîntecul satiric popular, care are „valoare estetică", sperînd să culeagă mostre. Revenit în satul natal, după o absenţă relativ îndelungată, Slavici îşi exprimă, din nou, admiraţia pentru inteligenţa ţăranilor din Şiria, pe care-i opune „oamenilor culţi" : „Nu poţi să-ţi închipuieşti ce oameni deştepţi sînt ţăranii de aici !" [1]

Vine după aceea pentru un an şi ceva la Arad şi intră mai întîi în slujba avocatului Mircea B. Stănescu, pentru ucenicia avocăţească. Nu-i place însă deloc, fiind silit să-şi risipească puterile „într-o lucrare nu numai nefolositoare, ci totodată şi neplăcută" [2]. O scrisoare din acea vreme către Iacob Negruzzi este în măsură să ne dea o imagine destul de concretă despre viaţa chinuitoare pe care o ducea : „Dimineaţa între 8 şi 1 merg la cancelarie. Înainte de prînz nu pot dar să lucrez. După prînz lucrez — sau — mai bine zis — muncesc în cancelarie de la 2—3 pînă la 7 ore seara. Dumineca de la 3 de asemenea sînt liber. Sărbători n-avem : cînd au nemţii sărbătoare, noi lucrăm, pentru că o cancelarie română n-are a face cu sărbătorile nemţilor... Tot timpul meu liber e numai sara de la 7 pînă la 9—9½, şi dumineca după miazăzi. Poftim acuma ! — lucrează ! Acasă nu pot să scriu — pentru că locuim trei inşi, eu şi încă doi teologi, într-o chilie cît ghioacea unui ou de vrabie... Scriu dar în cancelarie. La 9—9½ ore poarta se închide şi eu, tocmai cînd am intrat în curentul ideilor, trebuie să-mi pun pana jos... Dumineca nu pot să lucrez pentru că cancelaria nu se în-

[1] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare,* Scris. a VI-a, din 14 august 1872.
[2] *Ibidem,* Scris. a VII-a, din 28 sept. 1872.

călzește" [1]. Mari dificultăți îi creează, în activitatea avocățească, autoritățile maghiare. Un judecător îi înapoiază o acțiune sub cuvînt că limba în care e formulată îi e „necunoscută", deși îl mai ascultase pe Slavici pledînd în limba română. Avocatul Mircea B. Stănescu, deputat în dieta ungară, face o interpelare la Ministerul de Justiție, dar i se răspunde că „dacă interesele clienților cer ca românii să se folosească în fața instanțelor judecătorești numai de limba maghiară pe care o știu toți judecătorii, atunci e bine să se folosească această limbă" [2]. Indignat și dezamăgit, aruncînd anateme asupra „clasei nemeșești", pe care o consideră „dușmană atît intereselor poporului maghiar, cît și a celor ale poporului român", Slavici renunță la avocatură. În urma stăruințelor cîtorva dintre prietenii săi maghiari și agreat în același timp de fruntașii românilor, își pune candidatura pentru un post de vice-notar. Aflîndu-se însă că a fost unul dintre organizatorii serbării de la Putna, că a ținut un discurs pentru pomenirea lui Avram Iancu și că lucrează la „naționalistul Stănescu", e respins, fiind considerat „agitator dacoroman".

Cam din această vreme datează revoluția din Pîrlești [3]. Scriitorul s-a inspirat, scriind această povestire umoristică pentru *Gura satului*, dintr-o întîmplare autentică, petrecută în satul Păuliș, la care a participat personal, luînd apărarea țăranilor în fața autorităților abuzive. Ce se întîmplase? Locuitorii din Păuliș, sat apropiat de Șiria, se plîng de comportarea notarului, care nu acceptă scrierea actelor decît în limba maghiară, deși legea era de partea românilor. Slavici e trimis, la 18 februarie, să asiste juridic pe locuitorii din Păuliș, cu ocazia anchetei întreprinse de solgăbirău. În ziua fixată pentru anchetă, s-a prezentat, pe lîngă reclamanți, aproape tot satul, care, fără a aștepta concluzia anchetei, au cerut alungarea fostului notar.

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a IX-a, din 22 ian. 1873.

[2] *Românii din Ardeal*, București, 1910, p. 115.

[3] Date certe cu privire la autenticitatea „Revoluției din Pîrlești" se datorează prof. Ion Niciu din Arad, care a prezentat la Academia R.S. România un document descoperit în Arhivele statului din Arad: Arhivele statului, Arad. Acte administrative, nr. 1817, din 24. II. 1873, care relatează faptele și explică participarea lui Slavici.

În fața amenințărilor țăranilor, atît notarul, cît și solgăbirăul au fugit din comună, alegîndu-se un notar substitut. Solgăbirăul se întoarce cu forțe polițienești de la Radna și cîțiva „rebeli" sînt puși în lanțuri. Evenimentele din Păuliș sînt caracterizate drept „un putsch de stat", provocat din „aroganță națională valahă". Slavici, apărînd interesele țăranilor din Păuliș, e considerat un element „care turbură ordinea publică" și dat în judecată pentru „rebeliune". Procesul n-a avut însă urmări.

Tînăr de 25 de ani, Slavici este încercat de Eros. Se-ndrăgostește de Luize, pe care o cunoștea de cînd fusese elev la Timișoara și care devine „soarele sub ale cărei raze s-a dezvoltat sufletul meu" [1]. Dragostea Luizei este singurul suport moral, pentru că starea lui Slavici e la fel de îngrijorătoare, după cum o arată limpede o scrisoare disperată către Jack Negruzzi: „Mi se ruinează trupul, iar mințile mi se turbură. Numai speranța mai ține sufletul în mine. Oamenii sînt răi; vremurile sînt grele... Cine are bani n-are suflet; iară cine are suflet nu are bani" [2].

Părăsind avocatura, neacceptat ca vice-notar, Slavici devine redactor la *Gura satului*, editată de același Mircea B. Stănescu. Dar editorul n-are bani și n-are gust, n-are cunoștințe literare, ci „numai ambițiunea de a trece de literat", ceea ce-l aduce în conflict cu Slavici. În *Gura satului*, revistă umoristică, Slavici publică, sub semnătura de Ioani Lenei Savului lui Mihai Bogii, o anecdotă populară, *Peștele pe brazdă*, prin care se demonstrează, reluîndu-se un motiv din *Sindipa*, că o femeie poate să înnebunească nu numai pe bărbat, ci un sat întreg [3]. În bogata corespondență cu Iacob Negruzzi, Slavici exprimă regretul pentru faptul că oamenii din Arad nu-s uniți, mai cu seamă pe linia culturală. Și cel care se remarcase prin inițiativele sale pe linia unității spirituale a poporului român începe să desfășoare, în acest an, 1873, o intensă muncă în acest sens. Organizează o societate culturală română,

[1] În manuscrisul *Lumea prin care am trecut*, Slavici arată, pe larg, istoria dragostei sale cu Luize. Numeroase pasaje au fost însă omise la apariția în volum.

[2] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a X-a, din 8 martie 1873.

[3] An. XII, 1872, 3, 12, 19 noiembrie.

un fel de junime ardelenească, menită să formeze gustul şi instrucţia publicului prin „prelegeri publice". Slavici ţine şi majoritatea prelegerilor ; prima : Asupra lucrării economice şi împărţirii lucrului, a treia : asupra lucrării sufleteşti şi o alta : asupra mişcării literare a românilor de azi, în care a vorbit despre : Asachi, Conachi, Pann, Donici, Cichindeal, Heliade, Bolintineanu, Maiorescu, Negruzzi şi Alecsandri. A citit din Eminescu şi N. Beldiceanu. Despre Mureşanu a vorbit „în treacăt", ceea ce însemnează că îşi însuşise deja punctul de vedere junimist în judecarea unor scriitori. (Andrei Mureşanu nu era apreciat la Junimea.) Dealtfel, Slavici declară limpede că direcţia nouă (în acelaşi an apărea în *Convorbiri literare* studiul lui Maiorescu cu acelaşi titlu) va pătrunde, cu siguranţă, în Transilvania : „Atît din această prelegere, cît şi din alte convorbiri cu oamenii de aici, m-am convins că direcţia d-voastră va intra la noi fără a da de greu minte" (sic). Slavici se consideră, fără rezerve, un ambasador al ideilor junimiste şi cere sprijin material susţinut pentru ca şcoala de la Iaşi să-şi capete adepţi în Arad. Autoritatea pe care o dobîndise la Arad, explicabilă prin cunoştinţele sale, acum întinse, dar şi prin ceea ce publicase, o dă pe seama Junimii, în numele căreia vorbeşte : „Încît pentru mine, eu înaintea oamenilor de aici, ţi-o zic fără sfială, stau asupra criticii. Oamenii au convenit într-aceea că «Slavici, în privinţa literară, stă asupra noastră». Dar nu eu trec de autoritatea aceia ; ori mai bine zis, acea ce reprezent" [1]. Cercetătorul vieţii lui Slavici va fi nevoit să constate că scriitorul, în corespondenţa cu Iacob Negruzzi, accentuează obsedant pe ideea de sărăcie, de mizerie, încercînd să folosească orice prilej de a-l convinge pe şeful *Convorbirilor* că starea în care se află este, pur şi simplu, imposibilă [2] : „Am 40 de fiorini la lună : cinci dau la datorii, 13 dau Louizei, 3 îmi este cartelul, 3 mă costă spălatul. Din cei 16 fiorini am să trăiesc. Imposibil. Trebuieşte să lucrez şi noaptea pentru ca să-mi cîştig cel puţin încă 10 fiorini la lună ... Mă usc, pier pe picioare". Junimea îşi crease deja buna repu-

[1] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris. a XI-a, din 10 aprilie 1873. În acest sens, vezi şi : Ion Diaconescu-Tismana, *Slavici şi Junimea*, Slatina, 1945.

[2] *Ibidem*, Scris. a X-a, din 8 martie 1873.

taţie de a fi ocrotitoarea tinerilor talentaţi, dar lipsiţi de mijloace materiale, şi Slavici vrea să smulgă bunăvoinţa cenaclului. În acest sens, G. Călinescu a observat: „Slavici îşi făcea ideea că *Junimea* era un fel de instituţie caritabilă pentru capriciile studenţilor cu dor de plimbare" [1]. De fapt nu numai Slavici. Cunoscătorul vieţii lui Xenopol, de pildă, va constata că acesta cerea mereu ajutor, găsind că e în firea lucrurilor ca cei ce n-au să primească de la bogaţi.

Slavici doreşte, cu putere, să treacă munţii: „Atît comunitatea de idei, cît şi acea a direcţiei în lucrarea sufletească, mă împreună mai mult cu fraţii de dincolo, decît cu cei de aici" [2]. Greutăţilor materiale insuportabile li se adaugă persecuţiile din partea autorităţilor. E suspectat şi crede că îl aşteaptă închisoarea. S-a şi hotărît, de aceea, să treacă peste munţi, considerînd că este o îndatorire a sa lucrarea pe tărîm literar. Modest cum este, se va mulţumi cu puţin, va munci cît mai mult, iar Louise „e măiastră în lucrurile de mînă" şi „va lucra bucuros pentru cunoscuţi". Are multe scrieri în lucru: cîteva „Copii de pe natură" (Ciors întors, Dascălul Pantilie, Fitingău, Cotrihaita, Taie-fuga), caractere luate „din glumele poporului de aici". A început un roman, din care a scris 15 coli şi care, după titlu, pare a trata o temă etică: *Osînda răului* [3]. N-are însă răgazul să le termine, sperînd, implicit, să le definitiveze după ce va fi sosit dincoace de munţi.

Toate necazurile şi durerile din nefericita, pentru Slavici, vară a lui 1873 culminează cu moartea, în două săptămîni, a părinţilor. Se stinge mai întîi mama, la 13 iunie („o lovitură grea pentru mine"), şi la 1 iulie tatăl („o lovitură îndoit de grea"). „Nu s-a uscat încă un mormînt, pînă ce am săpat pe celălalt, n-a încetat încă o durere, pînă ce sufletul mi-a fost înecat de alta" [4]. În acest timp a pierdut-o şi pe Louise: „O lovitură pe care nu am simţit-o, deoarece mi-a pierit capacitatea de simţire" [5]. Părăsindu-l, Louise s-ar fi scu-

[1] *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, p. 448.
[2] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris. a XI-a, din 10 aprilie 1873.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, Scris. a XX-a, din 13 februarie 1874.
[5] În *Amintiri din Junimea* (p. 298), Iacob Negruzzi, probabil pe baza acestei scrisori, trage concluzia că Louise murise. Adevărul este că se măritase cu un om cu stare. (*Ibidem*, II. 212).

taţie de a fi ocrotitoarea tinerilor talentaţi, dar lipsiţi de mijloace materiale, şi Slavici vrea să smulgă bunăvoinţa cenaclului. În acest sens, G. Călinescu a observat: „Slavici îşi făcea ideea că *Junimea* era un fel de instituţie caritabilă pentru capriciile studenţilor cu dor de plimbare" [1]. De fapt nu numai Slavici. Cunoscătorul vieţii lui Xenopol, de pildă, va constata că acesta cerea mereu ajutor, găsind că e în firea lucrurilor ca cei ce n-au să primească de la bogaţi.

Slavici doreşte, cu putere, să treacă munţii: „Atît comunitatea de idei, cît şi acea a direcţiei în lucrarea sufletească, mă împreună mai mult cu fraţii de dincolo, decît cu cei de aici" [2]. Greutăţilor materiale insuportabile li se adaugă persecuţiile din partea autorităţilor. E suspectat şi crede că îl aşteaptă închisoarea. S-a şi hotărît, de aceea, să treacă peste munţi, considerînd că este o îndatorire a sa lucrarea pe tărîm literar. Modest cum este, se va mulţumi cu puţin, va munci cît mai mult, iar Louise „e măiastră în lucrurile de mînă" şi „va lucra bucuros pentru cunoscuţi". Are multe scrieri în lucru: cîteva „Copii de pe natură" (Ciors întors, Dascălul Pantilie, Fitingău, Cotrihaita, Taie-fuga), caractere luate „din glumele poporului de aici". A început un roman, din care a scris 15 coli şi care, după titlu, pare a trata o temă etică: *Osînda răului* [3]. N-are însă răgazul să le termine, sperînd, implicit, să le definitiveze după ce va fi sosit dincoace de munţi.

Toate necazurile şi durerile din nefericita, pentru Slavici, vară a lui 1873 culminează cu moartea, în două săptămîni, a părinţilor. Se stinge mai întîi mama, la 13 iunie („o lovitură grea pentru mine"), şi la 1 iulie tatăl („o lovitură îndoit de grea"). „Nu s-a uscat încă un mormînt, pînă ce am săpat pe celălalt, n-a încetat încă o durere, pînă ce sufletul mi-a fost înecat de alta" [4]. În acest timp a pierdut-o şi pe Louise: „O lovitură pe care nu am simţit-o, deoarece mi-a pierit capacitatea de simţire" [5]. Părăsindu-l, Louise s-ar fi scu-

[1] *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, p. 448.
[2] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris. a XI-a, din 10 aprilie 1873.
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, Scris. a XX-a, din 13 februarie 1874.
[5] În *Amintiri din Junimea* (p. 298), Iacob Negruzzi, probabil pe baza acestei scrisori, trage concluzia că Louise murise. Adevărul este că se măritase cu un om cu stare. (*Ibidem*, II. 212).

zat: „Nu mă condamna. Am încetat de a fi om. Sînt o maşină lipsită de voinţă, care nu dispune de propria-i faptă". Tînărul sociabil, care iubea atît de mult oamenii, care dorea cu ardoare să fie pe placul alor săi, aducîndu-le cît mai multe bucurii şi cît mai puţine dureri, încearcă momente de profundă deprimare sufletească: „Astăzi mă aflu singur într-o lume plină de oameni, orice bucurie, orice amărăciune mă află indiferent. De vreo 5 zile mă aflu aici într-un hotel, bolnav cumsecade, dar nu cred că voi putea să mor, deoarece sînt încă tînăr" [1]. Rîndurile acestei scrisori sînt aşternute la Oradea, unde, în august, acelaşi an, Slavici fusese chemat ca ostaş la manevrele de toamnă. Reuşeşte să scape, de culesul viilor, şi merge la Şiria, unde însă nu-l mai aşteptau marile bucurii ale revederii, ca altădată. S-a întîmplat să se îmbolnăvească din nou şi să zacă două săptămîni. După aceea revine la Oradea, ca arhivar la Consistoriu, acolo stă vreo două luni de zile, reuşind să pună ordine în hîrtii. Călătorind prin jurul Oradei, cunoaşte motivul din nuvela *Popa Tanda*, pe care începe s-o scrie de pe acum. Gîndul lui rămîne însă la Iaşi şi foloseşte orice prilej pentru a reaminti acest lucru celor care l-ar putea ajuta. Devine chiar patetic într-o scrisoare către Iacob Negruzzi: „Simţesc însă în mine comori care pot să devină un nesecat izvor de fericire... ajutaţi-mă, şi aţi făcut o faptă umană, poate o faptă naţională" [2]. Cu o desăvîrşită candoare, Slavici nu se sfia să observe că dacă beţiile de la Borta Rece ar fi un pic mai moderate şi diferenţa de cheltuieli ar fi folosită în scopul ajutorării sale, ar fi salvat [3].

De la Oradea revine pentru vreo cîteva zile la Arad, unde refuză propunerea mitropolitului Miron Romanul de a deveni redactor la foaia bisericească *Lumina*, pentru că acum dorinţa lui era să-şi termine stu-

[1] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, II, Scris. a XX-a, din 13 februarie 1874.

[2] *Ibidem*.

[3] Citind un anunţ că la Borta Rece va avea loc o mare beţie, „cu bere şi chiftele", Slavici îşi permite să reflecteze, mai ales ştiind că-i vorba „de amici": „Beu oamenii aceia, beu, se veselesc, îmi (sic) gîndeam. Dacă fiecare-ar bea cîte un pocal mai puţin, eu aş putea să scap de la necaz." (I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris. a XIV-a, din 1 noiembrie 1873.)

diile universitare şi eventual să devină profesor la Universitatea din Iaşi. Insistenţele depuse pe lîngă redactorul şef al *Convorbirilor* au dus la anumite rezultate, Slavici revine în cercul universitar vienez spre finele anului 1873. Iată ce spune şi Iacob Negruzzi în legătură cu acest moment: „Fără ca să aibă trebuinţă de a face apel la mine, eu, aflînd despre marea lui mizerie, am pus din nou la contribuţie pe membrii societăţii Junimea, spre a veni în ajutorul acestui tînăr autor care începuse a scrie poveşti populare mai frumoase şi mai bine decît se scrisese vreodată înaintea lui în limba română. Cu ajutoarele trimise de noi, Slavici a putut pleca la Viena la 1873 spre a se căuta. El a stat acolo aproape un an întreg în spitalul public" [1].

Slavici plecase într-adevăr bolnav la Viena. Inflamarea mîinii stîngi din cauza unui furuncul infectat avea să se agraveze şi aproape întregul an 1874 a trăit chinuri insuportabile. Este internat la profesorul Dittel, medic celebru şi profesor la Universitatea din Viena. Corespondenţa sa bogată cu Iacob Negruzzi, G. Sima şi Vincenţiu Mangra, scrisori uneori pe zeci de pagini, ne permite să reconstituim cu exactitate şi în amănunt întreaga perioadă vieneză din 1874. Datele de natură psihologică oferite ar putea constitui material pentru un roman biografic. Stările de adîncă şi iremediabilă disperare cauzate de boală sînt urmate, uneori la diferenţe foarte mici în timp, de explozii de viaţă, de încredere frenetică în viitor. Cugetărilor în spirit schopenhauerian ce îndrumau la izolare le opune dreptul tineresc la contactul cu lumea. Se gîndeşte cu duioşie şi bucurie la oamenii de odinioară, dar odată această lume, reprezentată prin părinţi şi Louise, dispărută, aprobă reflecţiile pesimiste ale lui Eminescu: „Cine nu este nu simte dureri — şi multe dureri sînt, puţine plăceri", pe care altădată le combătuse „cu asprime". Are, despre sine, imaginea „unui ostaş atacat de sute de vrăjmaşi". După două luni de spital, cu braţul stîng încă umflat, puroind, părăsit de toţi, neputînd citi şi studia, este cuprins de un fel de „disperaţie apatică". Singur Iacob Negruzzi îl încurajează şi întreprinde nobile eforturi de a-i procura banii necesari pentru tratament. Recunoştinţa lui Slavici este totală: „Dacă d-ta

[1] *Amintiri din Junimea*, p. 299.

n-ai fi fost, n-aș fi eu, și aș înceta a fi dacă și d-ta azi m-ai părăsi". Un grup de șirieni îi trimit 15 forinți, și bolnavul e emoționat. Vigoarea și optimismul de natură țărănească se convertesc într-un fel de autosugestie, care-i dă puterea să învingă momentele cele mai grele : „Numai firea norocită ce am avut totdeauna îmi este mîntuirea într-astă stare tristă. Fără ca să încet a fi om serios, știu totdeauna a-mi face iluziuni și să sperez. Trăiesc într-o lume imaginară, o lume ce este precum o doresc eu. Să mă dezamăgesc de o sută de ori, iarăși sperez, fiind cuprins de iluziunile mele. Oamenii îmi par mai onești, mai buni, chiar mai nobili decît ce îi știu că sînt. Este nesmintit un fel de boală sufletească această sinamăgire, dar, deși boală, binefăcătoare... Sînt momente izolate în care, făcîndu-mi iluziuni, sufletul mi se înalță : iarăși sperez, iarăși iubesc viața, energia îmi revine, și în asemenea momente iarăși sînt cine am fost, spiritul cutezător care își pare a cuprinde universul cu o singură privire" [1]. Aceste momente trec însă repede. Îl cuprind din nou gînduri grele, preconizează, drept leac, sinuciderea. Respinge însă ideea înfricoșătoare, atîta timp cît există compensația speranței. Dar cînd nici ea nu mai poate fi invocată ? Nu cumva Schopenhauer are cea mai multă dreptate ? „Nu sînt amicul, nici adoratorul lui Schopenhauer. Dar cînd el nu se află în rătăcire, atunci el zice adevărul. Și al adevărului amic și adorator sînt." Dar oare acesta să fie adevărul ultim ? Nu : „Cine vede fulgerul acela nu va fi trăznit ; cine poate încă cugeta asupra sinuciderii, acela este încă scutit de moarte", reflectează, cu adîncime, Slavici. Îndepărtează gîndul sfîrșitului, pentru că are îndatoriri sfinte față de cei ce se preocupă de el. Căci „cu cît mai seacă îmi pare viețuirea ca individ, cu atît mai scumpă ca român... Fatalitatea a pus capăt vieții mele individuale, de aci înainte trebuie să trăiesc numai ca parte a societății". Este din nou purtat pe aripile elanului și găsește, cu înflăcărare, că viața aceasta este, din păcate, prea scurtă pentru cîte va trebui să săvîrșească : „Nu doresc a muri. Aș dori ca să viețuiesc secole întregi, pentru ca să fiu martor și părtaș la lucrarea prin care se vor realiza ideile ce azi înalță sufletul meu. Sînt fericit în aceste momente de înălțare sufletească. Un an

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a XX-a, din 13 febr. 1874.

de suferințe pentru un asemenea moment"[1]. După o jumătate de an de spital însă boala nu cedează. Din contră. La 26 de ani Slavici e amenințat să-și piardă brațul. Dittel este îngrijorat, nu îndrăznește să-i facă operație, pentru că pacientul e prea slab și riscul e mare. I se recomandă, spre a se întrema, odihnă într-un sanatoriu, la aer și liniște. Cu banii trimiși de Iacob Negruzzi și de Titu Maiorescu reușește să se trateze la Hinterbrühl, vestit sanatoriu din apropierea capitalei imperiale, acolo unde, în 1883, va merge și Eminescu. Aci stă peste trei luni, îngrijit de „sora Louisei mele, o femeie tînără, amabilă, plină de spirit și amică de copilărie", care se afla acolo cu soțul ei. Face *„molkenkur"* (cură de lapte), se simte „renăscut" și, cu toate că n-are mijloace suficiente de întreținere („sînt opt zile de cînd n-am mîncat decît lapte, varză și barabule, și iarăși varză, barabule și lapte"), începe să scrie. Lucrează la *Popa Tanda*. Proiectează un roman, care va fi „ceva din Dionis al lui Eminescu și ceva din statul ideal al lui Platon". Se gîndește să-și dea doctoratul, poate în Franța, găsind că francezii sînt „cel mai distins popor". După luni de zile de spitalizare închisă, revăzînd luna, mărturisește că a lăcrimat, iar un apus de soare, după o zi ploioasă, l-a mișcat adînc, i s-a părut „grandios". Oamenii sînt din nou buni și demni de respect. A primit de la un „om bun", pe care nu-l cunoaște și care semnează „Găbunea, primar în Slatina", 15 fiorini, „bani buni". Prin octombrie, se simte „pe deplin însănătoșit", dornic și capabil de muncă, în stare să ia din nou viața pieptiș, să se sacrifice idealurilor generoase și nobile. A fost depășită cea mai grea perioada din viața lui Slavici și oricine-și poate da seama că urmările puteau să fie fatale. Puțin, infim de puțin a lipsit pentru aceasta. Suficient însă pentru ca tînărul scriitor să-și împlinească destinul și menirea în literatura română. Meritul aparține, în egală măsură, lui și celor care l-au ajutat, în primul rînd vrednicului și inimosului Iacob Negruzzi și apoi lui Titu Maiorescu. O diplomă universitară, din cauza bolii, Slavici n-a dobîndit. Și-a format însă la Viena o cultură temeinică, bază solidă a activității de mai tîrziu.

În 1876, cînd se schimbă guvernul lui Lascăr Catargiu și vin liberalii, Maiorescu e dat în judecată pentru

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a XX-a, din 13 febr. 1874.

că a dat „din banii statului 40 de galbeni lui Slavici și o sută lui Eminescu". Cei doi erau numiți „favoriți de-ai săi".

Desigur că Slavici n-a avut, la Viena și Hinterbrühl, mijloacele optime de tratament. Dimpotrivă, e veșnic preocupat de „paralele" cu care trebuie să-și achite obligațiile și despre care pomenește obsedant în scrisorile către redactorul șef al *Convorbirilor*. Eforturile junimiștilor s-au dovedit a fi totuși suficiente pentru salvarea omului, și dacă vom adăuga nobila dezinteresare a actului înfăptuit, nu putem înlătura un legitim sentiment de gratitudine față de autorii lui. Slavici recunoaște întîiul : „aceea ce d-ta faci trece peste bună voință", scrie el lui Jack Negruzzi.

S-ar putea deduce, cumva, că ajutorul primit ar fi creat lui Slavici obligații care să depășească recunoștința gratuită, forțîndu-i convingerile intime. Mai ales că scriitorul se va angaja, cu ambiție, să difuzeze ideile școlii de la Iași. Bănuiala n-ar fi însă întemeiată. Convingerile lui Slavici fuseseră deja cristalizate înainte de această dată, discuțiile aprinse și controversate cu Eminescu îi duseseră pe amîndoi la concluzia că, în general, linia culturală formulată la Junimea, cu unele rezerve, este de preferat celorlalte orientări. Slavici va adăuga elemente noi orientării sale inițiale, rezervele vor spori în pas cu trecerea timpului, dar osatura principală rămîne, și acest lucru este esențial. Niciodată Slavici nu și-a pierdut independența de gîndire, nu și-a ajustat opiniile în funcție de factori exteriori, și este semnificativ să constatăm că în timp ce se afla în spital, datorită grijii lui Iacob Negruzzi, face observații destul de severe romanului acestuia *Mihai Vereanu*.[1] Respectul de netăgăduit și gratitudinea față de atenția pe care i-o acorda Maiorescu nu-l împiedică să-și exprime neadeziunea la unele principii morale fondate de acesta. Slavici n-a fost un filozof [2], deși se considera chemat pentru „lumea gîndirii speculative", dar a reacționat totdeauna, la problemele filozofice, ca un om practic și de bun-simț ce era. Cînd apare în *Convorbiri literare* prima prelegere a lui Maiorescu, *Introducere*,

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare, III*, Scris. a XI-a și a XXIII-a către I. Negruzzi.

[2] O singură încercare de studiu filozofic propriu-zis o menționează Scarlat Struțeanu în schița bibliografică de la ediția *Nuvele*, Craiova. Este vorba de manuscrisul *Raționalitatea intrării în ființă*.

Slavici face observații care răstoarnă premisele maioresciene : „Eu zic cum că omul e rezultatul organic al vieții sociale, privindu-l astfel temeiul lucrării lui îl vom cerca în lumea din afară, de unde vin motivele . . . Activitatea sufletească numai în raport cu lumea din afară se începe. Chiar aici facultățile apriori ale lui Kant nu sînt alta decît formele sub care sufletul reîncepe impresiunile din afară. Și obiectul lucrării sale proprii nu poate fi sufletul decît după ce, în urma contactului cu lumea din afară, s-a aflat pre sine însuși . . . Astfel moralitatea ar avea, după părerea mea, altă origine : ea rezultă din raportul dintre individ și împrejurările sale. Nu numai omul singuratic, ci totodată mai mult decît acesta timpul în care trăiește poartă vina decadenței morale. Exemplu să ne fie România . . . Oamenii nu se nasc nici buni, nici răi" [1].

Se încheie perioada vieneză a vieții lui Slavici, spre sfîrșitul anului 1874, perioadă a formației intelectuale a scriitorului și a călirii morale. Este, în același timp, în ciuda condițiilor de viață așa de vitrege, epoca primelor sale afirmări literare și publicistice. Dacă ar fi să citățm *Fata de birău, Zîna zorilor, Ileana cea șireată, Floriția din codru*, ne vom convinge ușor că scriitorul din Slavici ieșise la lumină, iar întrucît privește publicistul, studiile despre maghiari publicate în *Convorbiri*, cele din *Speranța* despre creșterea tinerelor fete și unele articole din *Lumina* (Arad) sau *Telegraful român* din Sibiu sînt grăitoare. Studiile despre maghiari îi învederează în același timp calitățile de istoric, și ele au trezit, după aproape trei sferturi de veac, prețuirea unui savant de talia lui Iorga : „cuprind (studiile despre maghiari — n.n.) paginile de cea mai adevărată și mai strîns legată istorie, așa cum pînă atunci nu mai scrisese nimeni la noi" [2]. Aplecarea către studiile istorice și politice a fost statornică la Slavici și ea s-a valorificat de-a lungul anilor, în numeroase lucrări, pe care cercetătorii de specialitate pot să le folosească și azi. Fără a fi vorba totdeauna de lucrări de contribuție sau de cercetare specializată, ele și-au dovedit utilitatea mai ales în stadiul de cercetare al vremii în care au apărut și au popularizat cunoștințe în do-

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a IV-a, din 1 apr. 1872.

[2] *Istoria literaturii românești contemporane*, Ed. Adevărul, 1934, p. 185.

meniile respective. Unele dintre ele sînt, în orice caz, utile exegezei slaviciene şi definirii profilului scriitorului, gînditorului şi omului [1].

Tot în această perioadă vieneză, care poate fi considerată nucleul viitoarei personalităţi a lui Slavici, în complexitatea aspectelor sale, se afirmă preocupările de pedagog şi de critic literar. Articole ca: *Preoţimea şi învăţămîntul*, *Şcoala pedagogică din Arad* şi altele, publicate în *Speranţa*, din 1871, în *Lumina*, 1873, anticipează o activitate extrem de fecundă, care va dura peste cinci decenii [2].

În această perioadă, Slavici n-a publicat articole sau studii de critică şi teorie literară. Dar în atîtea dintre scrisorile către Iacob Negruzzi, el formulează păreri interesante despre fenomenul literar în ansamblu, despre anumite specii literare şi în acelaşi timp analizează cu pătrundere literatura *Convorbirilor literare*, pe care le primea prin bunăvoinţa prietenilor de la Iaşi. Referirile pe care le-am citat privitoare la romanul *Mihai Vereanu* nu sînt singurele. Slavici comentează scrieri ale lui Eminescu, Alecsandri, Bodnărescu şi ale altor colaboratori ai revistei ieşene. Aşa încît se impune să considerăm perioada vieneză drept nucleul din care a pornit fascicolul personalităţii aşa de complexe a lui Slavici. Evident că perioada formaţiei intelectuale joacă un rol important în viaţa oricărui scriitor, din oricare literatură. La Slavici această perioadă se cuvine a fi însă în mod deosebit reţinută, pentru că ea se împlineşte şi se confirmă pe sine însăşi, nu se contrazice niciodată. Ceea ce e totuşi surprinzător pentru un om care a trăit aproape opt decenii, parcurgînd o perioadă foarte agitată şi bogată în eve-

[1] Este vorba de studii ca: 1 — *Soll şi Haben*, 1876; 2 — *Epoca tanarioţilor*, *Convorbiri literare*, 1879; 3 — *Istoria universală — Antichitatea şi Evul mediu*, 2 volume; 4 — *Ardealul*, 1893; 5 — *Familia lui Mihai Viteazul*, *Vatra*, 1894; *Românii din Ardeal*, 1910; *Die Rumänien in Ungarn, Siebenbürgen und die Bukovine*, 1881, Viena; *Românii din regatul ungar şi politica maghiară*, 1892; *Tribuna şi tribuniştii*, *1896*; *Zbuciumări politice la românii din Ungaria*, 1911; *Politica naţională română*, 1915.

[2] Citäm lucrările principale, apărute în volume, lăsînd la o parte zecile de articole pe teme pedagogice publicate de Slavici: *Azilul Elena Doamna*, 1884; *Şcoalele noastre săteşti*, 1890; *Poveţe pentru buna creştere a copiilor*, 1897; *Institutul Oteteleşanu din Măgurele*, 1906; *Educaţia raţională*; *Educaţia morală*; *Educaţia fizică* (toate în 1909)

nimente de tot felul, în stare să zdruncine, să răstoarne și să înlocuiască opinii și convingeri. Slavici a stat neclintit, în toată această perioadă, pe poziții adoptate o dată pentru totdeauna, cu o consecvență unică în întreaga noastră cultură. Este acesta un merit? Unii au caracterizat această conduită drept consecvență, caracter, temeinicie etică, alții: încăpățînare, îndărătnicie, manie a ideilor fixe. Care să fie adevărul? În formularea răspunsului ar trebui luate în discuție criteriile ținînd de natura, obiectiv-pozitivă sau negativă, a convingerilor? Nu, pe dată ce omul credea în ele ca Hamlet în nălucile sale. Faptul că, așa cum anticipasem, Slavici și-a sacrificat viața propriilor convingeri, devenind victima lor, îl așează, indiscutabil, pe o treaptă superioară în scara valorilor etice, mai ales raportîndu-l la viața epocii sale, caracterizată prin oportunism și lașitate. Pe de altă parte, nu ne putem ascunde regretul că scriitorul n-a avut o viziune dinamică asupra epocii și n-a tras învățămintele necesare în scopul punerii de acord a principiilor etice cu practica socială, cu lupta păturilor înaintate pentru o viață mai bună, atît de mult visată de Slavici însuși.

La Iași și București

Dorința lui Slavici de a trece dincoace de munți fusese exprimată în mai multe rînduri, începînd încă dinainte de serbarea de la Putna. Faptul că debutase ca scriitor la *Convorbiri literare*, că era subvenționat de junimiști, că începuse să susțină programul Junimii, intrînd în conflict cu ardelenii legați de latinismul de la Blaj, imprimase deja ideea că Slavici se identifică cu „ieșenii lui Maiorescu". Exprimîndu-și încrederea în talentul său, avînd observații numai în ceea ce privește limba, Iacob Negruzzi îl cheamă, încă în noiembrie 1873, la Iași. Bucuros de invitație, care nu era de fapt

decît un răspuns la propria sa dorință, Slavici își exprimă și o anume teamă că va trebui să trăiască printre oameni de care încă nu-i legat sufletește. Față de G. Sima nu-și poate ascunde o mișcătoare îngrijorare: „hotărîre care poate să fie temei unui viitor, dar pe care adesea o voi plînge. Da, căci oricît de părăsit mă simțesc către compatrioții mei de mai aproape, sum unul dintre oamenii care-și par a fi plămădiți din pămîntul pe care au petrecut zilele copilăriei sale." (Scrisoarea din Viena, 30 iunie 1874, Fondul Slavici al Acad. R. S. România). O scrisoare a lui Titu Maiorescu, din aprilie 1874, îl măgulește, încadrîndu-l „noii direcții": „Între bărbații care reprezintă această direcție, ești și d-ta, și eu doresc să introduc această putere nouă în mijlocul nostru. Ce pot face deocamdată pentru dumneata? Și ce pot face mai tîrziu?" [1] Se hotărăște să vină la Iași.

Sosește în toamna lui 1874 „cu brațul în eșarfă", își amintește Iacob Negruzzi, și trage la Școala normală de la Trisfetitele, al cărei director era bunul și delicatul Samson Bodnărescu. Se mai găseau acolo ardeleanul Miron Pompiliu, de prin părțile Oradei, harnic folclorist, și Eminescu. Cum această locuință era totdeauna în dezordine, doamna Burlă [2] a răsfățat-o cu denumirea de „balamuc", și așa i-a rămas numele. Seara, pînă noaptea tîrziu, se plimbau pe la Socola, Copou, Grădina lui Paster, însoțiți cîte o dată de doamnele Burlă și Veronica Micle, din a căror societate făceau parte. În această perioadă, Slavici definitivează *Popa Tanda* și *Toane sau vorbe de clacă*, „amîndouă lucrate sub înrîurirea discretă, dar hotărîtoare, a lui Eminescu" [3]. Lucra și ca redactor la *Curierul* lui Th. Balasan, se pare înlocuind aci pe Eminescu. Vinerea mergea la seratele Junimii. La o astfel de serată, a citit *Popa Tanda*, primită cu elogii și apărută în scurtă vreme în *Convorbiri literare*. Cunoaște aici pe Alecsandri, pentru care a avut totdeauna o mare admirație. În *Amintiri* se gîndește cu nostalgie la aceste vremuri: „Au fost zile frumoase, de care mai tîrziu ne aduceam aminte și la care nu pot nici astăzi să mă gîndesc fără ca să

[1] I. Slavici, *Închisorile mele*, 1921, p. 9.

[2] Matilda Cugler-Poni, fostă mai întîi soția filologului Vasile Burlă.

[3] I. Slavici, *Amintiri*, p. 92.

fiu cuprins de îndoioşare". Ar fi greşit totuşi să se creadă că Slavici se adaptase repede într-o societate ca Junimea, alcătuită în majoritate din boieri spilcuiţi, care-şi calculau gesturile şi se manifestau după regulile unui protocol pe care Slavici nu-l cunoştea sau îl ignora. Căci fiul ţăranilor din Şiria, ca şi emulul său din Humuleşti, au rămas totdeauna „ţărani", cum zicea cu maliţie Creangă, şi masca „ţărăniei" reprezenta, de fapt, o secretă opoziţie faţă de un anturaj, cu care nu s-au asimilat total niciodată. O spune Slavici însuşi: „Cu desăvîrşire străin mă simţeam însă în lumea aşa-zisă bună şi mare, cu care nici pînă-n ziua de azi n-am putut să mă potrivesc" [1]. Chiar şi Iacob Negruzzi, „Carul cu minciuni", care era un om foarte simpatic, i se părea cîteodată „străin şi prefăcut" şi cu atît mai mult ceilalţi. Carp era un cinic şi un arogant, uitîndu-se „de sus" la cei mai mulţi; Pogor, aşa de inventiv în porecle, nutrea un declarat dispreţ pentru cultura română, rămasă încă „primitivă", după el; Th. Rosetti, fost diplomat, nu putea fi decît un apretat; în ceea ce-l priveşte pe Titu Maiorescu, el a impus totdeauna respect, dar nu şi-a apropiat pe nimeni, rămînînd, la toate vîrstele, veşnicul şi recele „magister". Nu e deci de mirare că lui Slavici i se făcea „un nod în gît" cînd intra „în societate" şi vedea cum oamenii îşi dau silinţa „să pară cum în adevăr nu erau" [2]. Dealtminteri trebuie spus că, la stabilirea raporturilor reale dintre Slavici şi Junimea, al cărei membru de fapt era, întîmpinăm dificultăţi create de scriitor însuşi. În *Lumea prin care am trecut*, scrisă, după toate presupunerile, în ultimii ani ai vieţii, natura exactă a lucrurilor pare să fie alterată de întîmplări ulterioare momentului junimist, de răcirea relaţiilor cu Maiorescu şi Jack Negruzzi. Din corespondenţa care, reflectînd fidel şi prompt momentul însuşi, căreia, din această cauză, se cade a-i acorda cel mai mare credit, rezultă că Slavici a fost permanent ajutat şi apreciat în cercul maiorescian. *Amintirile*, publicate în 1924, dar scrise începînd de prin 1900, înfăţişează aceste relaţii în spirit similar (vezi capitolul despre Maiorescu). Voim să înfăţişăm, acum, numai două luări de poziţie ale lui Slavici în problema

[1] *Lumea prin care am trecut*, p. 84.

[2] *Ibidem*, p. 85.

acestor relații, care, acordîndu-se cu mărturiile și documentele perioadei junimiste, pot contribui la limpezirea faptelor, negînd, într-o mare măsură, frazele iritate din *Lumea prin care am trecut*. Este vorba mai întîi de momentul 1892 cînd în *Tribuna* (nr. 268—269) apare articolul *Pro amico, un răspuns d-lui Hasdeu*. Ce se întîmplase? În acel an apare la Leipzig cartea lui W. Rudow: *Geschichte des Rumänischen Schrifttums bis zum Gegenwart (Istoria literaturii române pînă în prezent)*, revizuită de Iacob Negruzzi și G. B. Duică (menționați pe copertă). În *Revista nouă* a lui Hasdeu apar trei recenzii negative semnate de: Lazăr Șeineanu, G. I. Ionescu-Gion și B. P. Hasdeu. Ostilitatea recenzenților era pricinuită de faptul că în carte erau lăudați mulți junimiști. Fapt pentru care mai ales Hasdeu e deosebit de violent, mergînd pînă la negarea lui Eminescu: „O reacțiune firească — zice directorul *Revistei noi* — nu va întîrzia să tăgăduiască bietului Eminescu pînă și mult-puținul ce i se cuvine cu dreptate". Susține apoi ideea, care a avut posteritate, că nefericirea lui Eminescu se datorează junimiștilor. Ca unul care a stat cel mai mult, din tinerețe, în apropierea poetului, Slavici se simte dator să intervină în polemică. După ce face un detailat portret al lui Eminescu, demonstrînd că acesta avea vocația nefericirii (ceea ce susținuse Maiorescu prin „pesimismul înnăscut" al poetului) și după ce respinge cu reală abilitate, acuzațiile lui Hasdeu la adresa junimiștilor, Slavici conchide: „Eu am păcate, multe păcate; d. B. P. Hasdeu, pînă chiar și d. B. P. Hasdeu are păcate... fruntașii Junimii nu pot nici ei să fie oameni fără de păcate. Dacă ținem dar să-i certăm, să scoatem la iveală păcatele, pe care în adevăr le au; pe Eminescu însă să nu-l punem în socoteala lor, căci mi-e teamă ca nu cumva păcatul, pentru care noi i-am mustra astăzi, mîne să treacă drept un mare merit".

Al doilea moment îl constituie un alt foarte important articol *Eminescu și Junimea* publicat în *Ramuri* din 1909 (nr. 11), necomentat de nimeni. Aici, autorul *Lumii prin care am trecut* dă cea mai înaltă apreciere Junimii, atît celei ieșene cît și celei bucureștene. Maiorescu, Iacob Negruzzi, P. Carp, V. Pogor, Th. Rosetti și ceilalți sînt considerați nu numai „oameni de o competență hotărîtoare în materie de lucrare intelectuală",

dar și oameni foarte apropiați, delicați, care știau să menajeze susceptibilitățile scriitorilor, „părinți literari în cel mai propriu înțeles al cuvîntului". Atît el, cît și Eminescu simțeau „o mare plăcere" să răspundă dovezilor de încredere ale grupării. Finalul articolului nu lasă nici un dubiu : „Cu totul altul și fără îndoială mai puțin ar fi fost Eminescu dacă n-ar fi făcut parte din cercul literar al Junimii, care s-a înființat anume din gîndul de a ridica nivelul moral și intelectual al celor ce vin în atingere cu el".

Cel care, înainte de a veni la Junimea, înființase la Arad un fel de cenaclu junimist, după plecarea din Junimea, în 1884, cînd înființează *Tribuna*, încetățenește în fiecare vineri seara, la Sibiu, obiceiul discuțiilor libere, de cenaclu, pe care le prezidează cu marea plăcere de mentor. Dealtfel, la Junimea se aflau și Eminescu, Creangă, Miron Pompiliu, Bodnărescu, oameni care prin obîrșie i-au fost totdeauna apropiați. Cu Creangă se împrietenise, cu siguranță, căci după ce Slavici vine la București, se îngrijește de fiul acestuia, Constantin, care era elev, și intervine la editura Socec în legătură cu niște manuale ale lui Creangă, care la rîndul său se angajează să-l ajute pe Slavici în difuzarea lucrării *Soll și haben*, cu al cărei conținut se declara total de acord. În scrisorile ce i le trimite, autorul lui *Harap Alb* i se adresează cu „Stimabile domnule și frate Slavici", încheind cu „al d-tale cu inimă și cu suflet".

Slavici a stat la Iași numai cîteva luni, fiind chemat la București de către Titu Maiorescu, atunci ministru al Instrucțiunii Publice. Prin decembrie 1874, descinde pentru întîia dată în capitală, fiind numit secretarul Comisiei pentru documentele Hurmuzachi. În această vreme, baronul bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi strînsese, sacrificîndu-și întreaga avere, vreo 2 000 de documente privitoare la istoria românilor. Documentele aveau, în total, cam 20 000 de pagini, scrise în limbile germană, latină, franceză, italiană și maghiară (foarte puține erau scrise în română) și era necesară o muncă îndelungată pentru traducerea și adnotarea lor. Întrucît Slavici cunoștea toate limbile în care erau scrise documentele (italiană mai puțin, dar suficient), alegerea sa era cît se poate de potrivită. El traducea și alcătuia indice de nume și locuri. Comisia documentelor

era alcătuită din personalități culturale și politice notorii: M. Kogălniceanu, Th. Rosetti, D. A. Sturdza (reprezentînd interesele familiei Hurmuzachi), Al. Odobescu, B. P. Hasdeu. Slavici avea un salariu „bun", de 350 lei pe lună. Între timp se căsătorise cu Catinka Szőke, de care se va despărți în 1885. Munca la documentele Hurmuzachi va fi dusă de Slavici, cu întreruperi, timp de peste două decenii. În ciuda faptului că odată cu venirea liberalilor la putere și cu plecarea lui Titu Maiorescu din guvern, în 1876, este înlocuit cu Hasdeu, el își continuă munca, fiind retribuit retrospectiv. Menționăm că sub îngrijirea sa a fost publicată, întîia dată, *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*, al cărei manuscris era în păstrarea lui Odobescu. Din contactul cu documentele Hurmuzachi, Slavici a reținut datele pentru romanele sale istorice și stimulentul creării lor.

Odată cu venirea la București își începe și cariera de dascăl. O carieră rodnică, îndelungată, care i-a adus multe mulțumiri sufletești. În mijlocul elevilor, împărtășindu-le cunoștințe și sfaturi, educîndu-i în spiritul ideilor nobile și frumoase, bucurîndu-se de tinerețea lor, Slavici a cunoscut cele mai plăcute momente ale vieții: „Eu m-am simțit viața mea întreagă mai presus de toate dascăl. A le da altora învățături a fost pentru mine totdeauna o mulțumire, și cele mai vii mulțumiri le-am avut stînd de vorbă cu oameni prin care mă puteam dumiri ori plimbîndu-mă cu elevii mei. Mai ales ca dascăl mi-am cîștigat și pînea de toate zilele și nu-mi aduc aminte să mi se fi întîmplat vreodată să fiu nemulțumit de învățăturile ce-am dat" [1]. Trebuie să fi fost un profesor iubit, întrucît nu punea bază pe „cantitatea de cunoștințe", ci pe educație, pe deprinderea de a ordona lucrurile, noțiunile și cugetările" [2]. Cultura omenească nu este „bogăția de cunoștințe", oamenii instruiți pot fi „niște egoiști oneşti și corecți", ci „disciplina sufletească e ceea ce numim cultura omenească" [3]. La București este numit de către Maiorescu mai întîi profesor de filozofie și limba română la liceul

[1] *Lumea prin care am trecut*, pp. 105—106.

[2] *Școlile noastre sătești*, București, 1890, p. 14.

[3] *Ibidem, ed. cit.*, p. 9.

Matei Basarab [1]. A fost, după aceea, profesor la Şcoala normală a societăţii pentru învăţătura poporului, la azilul „Elena Doamna", la Institutul Manliu, la liceul francez, predînd română, istorie sau filozofie. În vara lui 1875 fusese trimis de către Titu Maiorescu să viziteze mănăstirile de dincoace de Milcov, spre a referi despre starea lor, înainte de a pleca la Viena să se facă „riguros". Drumul trecînd prin Tîrgovişte, Cîmpulung, Piteşti, Curtea de Argeş, Rîmnicu Vîlcea, Polovragi, i-a dat prilejul să cunoască, pentru întîia dată, oamenii şi locurile munteneşti şi olteneşti. Mănăstirile îl impresionează într-o asemenea măsură, încît exagerările în apreciere sînt de înţeles: „Fără de rezervă se poate zice că, urmînd din aceste rămăşiţe, românii de atunci trebuiesc să fie priviţi ca cel mai cult popor în Europa, fiindcă nici unul nu a lăsat atît de îndeplinite creaţiuni precum este biserica din Argeş şi acea de la Mănăstirea Dealul", pe care Slavici le pune „mai presus de biserica Sf. Ştefan din Viena" (Scrisoare către G. Sima, trimisă în 19 iunie 1875, Fondul Slavici al Acad. R. S. România). Cînd merge la Sibiu, în 1884, predă la Şcoala de fete, iar după 1894, cînd ia fiinţă institutul „Ion Oteteleşanu" din Măgurele, merge acolo în calitate de director de studii şi profesor de română, istorie şi educaţie, pînă în 1908. Multe munci a îndeplinit Slavici, mai ales obligaţiile gazetăreşti i-au însumat o bună parte din timp, dar niciodată n-a renunţat la meseria de dascăl.

În 15 martie 1876, apare primul număr al ziarului *Timpul*, organ al partidului conservator, şi, la sugestia lui Maiorescu, Slavici e numit redactor „şi, un fel de administrator, mîna dreaptă a casierului" [2]. Redactor responsabil era Gr. H. Grandea, care în 1877 va părăsi *Timpul* luînd conducerea *Războiului*. Rămîne în această calitate vreme de opt ani de zile, pînă în primăvara lui 1884, cînd pleacă la Sibiu să întemeieze *Tribuna*. Dintr-o scrisoare trimisă lui Vincenţiu Mangra, în 26 ianuarie 1877, a cărei importanţă nu trebuie să ne scape, rezultă că Slavici a venit la Bucureşti şi, în special la ziarul *Timpul*, pentru a cîştiga oameni in-

[1] În calitatea sa de ministru al Instrucţiunii publice, Maiorescu a introdus, în 1875, pentru întîia dată, obligativitatea limbii române în şcoli.

[2] *Amintiri*, p. 94.

fluenți și pozitivi pentru cauza Ardealului. Găsește că e înțelept ca acești oameni să fie aleși din rîndul boierilor, „oameni grei prin bogățiile și prin relațiile lor cu străinii", avînd, deci, o mai mare „putere statornică". *Timpul* era organ al unei părți a partidului conservator condusă de Lascăr Catargiu. Această parte a conservatorilor a fuzionat cu Junimea, și Maiorescu a luat conducerea ziarului în ianuarie 1877. Slavici, care era pe punctul de a pleca din redacție, se bucură de venirea lui Maiorescu și mai ales de faptul că directorul declară că se va pune în relațiuni cu Transilvania și cu Bucovina. Nu știm dacă este întru totul adevărată informația lui Slavici cum că Maiorescu s-a unit cu conservatorii lui Catargiu tocmai pentru a-i ajuta pe ardeleni : „Pentru aceea Maiorescu s-a unit cu acești oameni, care de altmintrelea nu întru toate îi convin, și pentru aceea eu, care pe cei mai mulți nu îi pot suferi, m-am însărcinat a lucra la *Timpul*". Întrucît unii membri ai conducerii *Timpului* nu admit a se vorbi acolo de ardeleni, Slavici încearcă să furnizeze note, informații, articole privind Ardealul „printre coloanele ziarului". Nu punem la îndoială faptul că Slavici a înțeles să folosească coloanele ziarului al cărui redactor era (se ocupa cu partea literară și cu cea externă) pentru cauza românilor de peste munți, precum și faptul că încerca să atragă oameni influenți de partea acestei cauze. Singur declară, dealtfel, că nu se dă în lături să intre în relații cu liberalii : „Cu atît mai bine pentru noi : vom fi susținuți și de către unii și de către alții". Se știe că mai tîrziu Maiorescu și conservatorii în general n-au sprijinit lupta românilor din Ardeal. Brătianu și liberalii au fost mai utili acestei lupte. Scrisoarea lui Slavici către Mangra trebuie, în același timp, înțeleasă într-un anumit context, anume în cadrul relațiilor lui Slavici cu Ardealul. Scriitorul a încercat mereu să demonstreze transilvănenilor că nu este un „trădător", unul care a trecut munții „spre a scăpa de greutățile ivite în Ardealul înrobit, ci un mijlocitor al luptei acestuia".

După îndelungatele insistențe ale lui Slavici, Eminescu acceptă să vină și el redactor la *Timpul*, în toamna lui 1877, iar ceva mai tîrziu, în februarie 1879, la chemarea lui Eminescu, apare în redacție și Caragiale. Astfel că printr-un joc al hazardului acest ziar

beneficiază vreme de cîțiva ani [1] de contribuția a trei dintre cei mai mari scriitori ai literaturii noastre. În redacția ziarului, aflată mai întîi pe strada Lipscani, colț cu Victoria, după aceea în strada Regală, se încingeau discuții aprige privitoare la viața publică, la cea culturală și mai ales multe discuții despre problemele de limbă. Cu Eminescu controversele continuau, probabil, și acasă, căci locuiau împreună [2]. Așa cum ne arată Slavici în *Amintirile* sale, cei trei scriitori au inițiat publicarea unei gramatici a limbii române, întrucît fiecare dintre ei era pasionat după știința filologiei. Caragiale era: „deasupra" celorlalți și, cu simțul său ascuțit în folosirea limbii vii, stîrnea admirația amicilor. Eminescu pleda pentru o limbă inspirată din cronici și cărțile bisericești, iar Slavici, consecvent realismului său de sorginte populară, era de părere că limba poporului trebuie să stea la baza celei literare. Peste decenii, evocînd acele vremuri, el a găsit că dreptatea era de partea tuturor: „Eminescu are dreptate cînd zice că lucrarea literară de azi e continuarea lucrării literare din trecut și că bine românește e numai ceea ce se potrivește cu cronicarii și cu cărțile bisericești, dar are dreptate și Caragiale care zice să ne adresăm la cei ce trăiesc azi, și astfel avem să scriem cum vorbesc ei, ba am dreptate și eu, care ziceam că din sufletul poporului avem să ne luăm inspirațiunea și bine românește e așa cum pretutindeni vorbesc românii" [3]. Și-au împărțit și sectoarele pentru gramatica proiectată: Eminescu a luat etimologia (de fapt morfologia, în acea vreme se confundau termenii), Caragiale, sintaxa, iar Slavici, „alegerea, întrebuințarea și așezarea vorbelor potrivit cu firea limbii române", deci lexicul. Slavici a fost singurul dintre ei care și-a respectat obligațiile, ceea ce era în firea sa chibzuită și perseverentă, publicînd, ceva mai tîrziu, cîteva gramatici și numeroase

[1] Caragiale, venit în 1879, va părăsi ziarul în 1881, iar Eminescu, după primul acces al bolii, din iunie 1883.

[2] Așa cum rezultă din scrierile memorialistice și corespondență, Slavici a locuit în București la următoarele adrese: Str. Renașterii, 3 (1874); Str. Esculap, 3 (1875); Str. Belvedere, 109 (1876); Str. Bureștilor, 5 (1880); Calea Victoriei, 15, (1880—1883?); Str. Cazărmii, 42 (1883); Str. Știrbei-vodă, (1890); Str. Dorobanților (1892); Str. Clopotarii Vechi, 14 (1910); Str. Silvestru, 41 (1912).

[3] *Amintiri*, p. 165.

articole pe teme filologice [1]. Nu încape îndoială că prietenia sinceră și dezinteresată dintre cei trei mari scriitori a fertilizat opera fiecăruia în parte și i-a făcut să suporte cu mai multă ușurință vicisitudinile vieții. Cinicul și veselul Caragiale, romanticul și pasionatul Eminescu și înțeleptul și chibzuitul Slavici s-au completat reciproc [2]. Discuțiile erau așa de animate și prelungite, încît băiatul de la zețar era nevoit să vină cu corectura în mod ostentativ și să-i întrerupă. De multe ori, la Eminescu acasă, cu țigări și cafea, pregătită de Eminescu, puneau „țara la cale" pînă spre cîntatul cocoșilor. Tot împreună mergeau și la ședințele de sîmbăta ale Junimii. La una din ele, Slavici citește *Budulea Taichii*, lăudată de Eminescu și Maiorescu. Creangă, care participă și el, este invitat să-și spună părerea și răspunde printr-o anecdotă: „De! zice Creangă ocolind, îmi place și mie, dar cică era o dată un flăcău ce se îndrăgostite rău de tot de o fată. Frumoasă însă, fata s-a măritat la oraș după altul mai bogat, care putea să-i facă toate voile, și bietul flăcău a rămas cu inima friptă și plină de amar. Peste puțin timp, însurățeii s-au întors în sat, și flăcăul, întîlnind-o, a stat buimac în fața ei. Era gătită, spelcuită și sulemenită de nu mai știai să te uiți la ea: «nu e aia pe care o știam eu!», își zise el cu inima ușurată". Invitat să scrie el însuși ceva „nesulemenit", Creangă îi citește lui Slavici prima parte a *Amintirilor*, pe care acesta le consideră „una din cele mai prețioase creațiuni a literaturii noastre populare". Ședințele nu mai erau însă așa de interesante și de vii ca cele de la Iași, unde, așa cum zicea

[1] *Curs practic și gradat de gramatică română. Sintaxa* (cu I. Manliu), 1900, București.

— *Așezarea vorbelor în românește*, în *Analele Academiei Române*, Tom. XXVII, 1905, București.

— *Gramatica limbii române — Partea I, Etimologie*, 1914, București.

— *Gramatica limbii române — Partea a II-a, Sintaxa*, ms. pierdut.

— *Păsărească de azi*, *Adevărul literar și artistic*, 1922, n-rele 71, 72, 76, 82.

— *Cum se scrie românește*, *Ibidem*, 1924, n-rele 164—166; 172—174; 176.

[2] În acest sens, minimalizarea lui Slavici din piesa lui Camil Petrescu *Caragiale în vremea lui*, în care Slavici apare ca un ins greoi, îngust, din care cauză ar fi fost zeflemisit de Caragiale, nu este întemeiată. Slavici a fost mereu demn de stima celor care l-au cunoscut bine, și Caragiale era printre aceștia.

Eminescu, era „adevărata Junime". Își citeau însă în continuare producțiile literare și poate în această spiritualitate bogată s-au auzit, pentru întîia dată, citite de Caragiale, dramaticele *Scrisori* eminesciene, amuzanta și sclipitoarea *Noapte furtunoasă*, sau magistrala *Moară cu noroc*. Caragiale era dotat cu o remarcabilă dicțiune și cu un real talent interpretativ, depășindu-l pe Eminescu, considerat pînă aci imbatabil. După prietenia cu Eminescu, cea a lui Caragiale i-a lăsat lui Slavici cele mai multe bucurii, după Eminescu, autorul *Nopții furtunoase* a fost omul cel mai prețuit de Slavici. Se cunoscuseră, prin Eminescu, în ajunul războiului din 1877 și au rămas prieteni pentru toată viața, exceptînd un moment amintit undeva de Slavici (v. *Închisorile mele*, în care, vorbind despre felul nefavorabil în care a fost primită drama *Gaspar Grațiani*, găsește că la mijloc era urzeala pornită „de la bunul meu prieten I. L. Caragiale"). Caragiale era „o adevărată grădină de frumusețI" și a ajuns, zice Slavici, prin lectură și discuții, „unul dintre cei mai luminați între contemporani" [1]. Evident că prietenia nu-l împiedica pe Slavici să-și spună sincer și deschis părerile. După prima reprezentare a *Nopții furtunoase*, în ianuarie 1879, presa vremii a reacționat defavorabil. Nu cunoaștem, din păcate, versiunea primă a piesei care a fost amputată de Ion Ghica, atunci director al Teatrului Național din București. Avea patru acte și a provocat critici legate de anumite licențe de ordin moral. Se pare că după criticile din presă și după scandalul cu direcția teatrului, Caragiale a procedat la unele revizuiri. După această primă reprezentație, apare, în *Timpul*, din 23 ianuarie, o cronică semnată de Slavici, în care aprecierile pozitive sînt întrucîtva anulate de rezerve eticiste. Comedia e „un tablou de moravuri zugrăvit cu deplină iubire de adevăr și cu multă putere intuitivă", are „caractere adevărat și bine descrise : aceasta îi dă dreptul de a fi". Nu tot ce este adevărat însă trebuie dat în public, zise moralistul Slavici. Veta și Chiriac, mai ales, nu pot juca un rol într-o comedie. Pe Jupîn Dumitrache îl vede drept o figură „serioasă și cinstită" și e păcat că tocmai de el autorul își bate joc. Ca farsă însă, piesa este „foarte bună". Atitudinea lui Slavici

[1] *Amintiri*, p. 166.

este, evident, schematic moralizatoare. Deşi, repetăm, nu cunoaştem versiunea recenzată, e de bănuit că Slavici nu şi-ar fi retras rezervele nici după revizuirile întreprinse de Caragiale. Dovada o constituia faptul că mai tîrziu, în 1921, scriind *Închisorile mele*, el se declară de acord cu Dim. Sturdza, care a determinat respingerea lui Caragiale de la premiul Academiei, pentru a nu încuraja denigrările, „şi aşa destule, din partea duşmanilor". Aici intra în funcţie o altă idee, pentru care Slavici a militat toată viaţa, ideea solidarităţii naţionale, explicabilă şi necesară în Ardeal, căpătînd caracter conservator cînd este transplantată dincoace de munţi. Slavici plătea tribut moralismului său, modului sui-generis de a înţelege literatura ca pe o extracţie de moralitate, chiar dacă se inspiră dintr-un mediu imoral. Deocamdată, semnalăm că acest mod de judecată nu este propriu numai lui Slavici, el avea o largă circulaţie în vremea respectivă şi nu trebuie să sancţionăm scriitorii de la înălţimea unor principii absolute, fără criteriul istoric. Ne amintim doar că în 1891 teatrul lui Caragiale a fost respins de la premiul Academiei pe motive similare de către o comisie cuprinzînd în juriu, între alţii, pe Hasdeu, acelaşi Hasdeu care fusese dat în judecată pentru „imoralitate" la apariţia *Micuţei*, în 1863. Imediat după moartea lui Eminescu, un prelat, Al. Grama, îl acuză de „imoralitate" pe poet. În general, după cum s-a putut vedea, Slavici, cu toate rezervele eticiste, apreciază piesa prietenului său.

La ziarul conservator, cei trei scriitori, aveau multă libertate în opinii, îşi aminteşte Slavici: „Băieţii" erau cam de capul lor, boierii trezindu-se numai cînd nu le convenea ceva. Cînd Eminescu intră în conflict cu Alexandru Lahovary, bătrînul Lascăr Catargiu, care avea mare slăbiciune pentru poet, e de părere „să-i lase pe băieţi să scrie cum îi taie capul" şi cine-i nemulţumit să-şi arate motivele nemulţumirii în articole scrise. Lipsa de energie proprie boierimii în declin e intuită de Caragiale, care spunea despre conservatori că „sînt pe dric", şi el face totul să scape de povara gazetăriei de la *Timpul*. Pentru că munca era într-adevăr epuizantă. O adevărată „masturbaţie intelectuală", cum o numeşte Eminescu într-o scrisoare către Iacob Negruzzi, din februarie 1878. Un număr aşa de restrîns de redactori şi mai ales Eminescu şi Slavici trebuia

să scrie articole de fond, de politică externă, să dea știrile așteptate de la un cotidian etc., etc... Eminescu, care muncea mai mult decît toți, fiind redactor responsabil, aici și-a zdruncinat, iremediabil, sănătatea.

Este eronată o anumită idee, adesea pusă în circulație, care încearcă să explice prezența lui Eminescu și Slavici la *Timpul* ca un simplu mod de agonisire a existenței. Mai întîi că această existență era extrem de mizeră: „Trăiesc, nu mai eu știu cum, corecturi, reviste externe, notițe de prin ziare, varietăți, aceasta e zilnica mea hrană. Cînd mai apuc, mai fac și cîte o petițiune pentru particulari, care mă plătesc" [1], scrie Slavici lui Jack Negruzzi în august 1877, după ce se plînsese că n-a primit nici un ban de la *Timpul* de trei luni de zile, iar de la Comisiunea istorică Hurmuzachi, de șase luni. După trei săptămîni, se hotărăște să se retragă din redacție: „De la 1 septembrie mă retrag și eu de la *Timpul*. De cîtăva vreme nimeni nu mai dă sprijinire, nici morală, nici materială, acestui ziar. Afară de aceasta, Grandea își consumă timpul cu redacția ziarului *Războiul*. Redacția *Timpului* rămîne dar aproape numai în sarcina mea. Pentru un singur om și cu deosebire pentru mine, care mai sînt ocupat și în altă parte, sarcina e prea mare, și *Timpul* a devenit un ziar pe care nimeni nu îl mai citește. După toate acestea apoi nici nu mai sînt plătit. Am ajuns de nu mai am ce să mănînc, am ajuns așa-zicînd de batjocura lumii" [2]. Este sigur că Slavici ar fi părăsit *Timpul* dacă nu venea Eminescu. Dar bineînțeles că sărăcia rămăsese. În decembrie 1877, junimiștii ieșeni pregăteau un album al Junimii (care a apărut ulterior). El și Eminescu n-au însă nici fotografii și nici bani să se fotografieze, deși lucrează 6—8 ore pe zi. Cel care a dat o viață întreagă meditații ca să se întrețină, dă și acum lecții de română unor directori ai căilor ferate: „*Man wird dabei ziemlich prosaisch gestimmt*" („ocupații cam prozaice") observa cu permanenta-i îngăduială Slavici. Momentele de destindere, cum a fost participarea la un spectacol cu marele actor Ernesto Rossi, sînt prea rare pentru ca să schimbe starea generală. Dezamăgirea este cu atît mai mare, cu cît viața publică este guvernată de „canalii": „Viața noastră pulbică este

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a XL-a, din 5 aug. 1877.

[2] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a XLI-a, din 31 aug. 1877.

o viață purtată de canalii, și, să nu ne facem iluzii, un popor în care canaliile pot stăpîni este un popor pornit spre desfacere... Și dacă e vorba să spui drept, eu unul încep a deznădăjdui; toată nădejdea nu am pierdut-o însă, căci dacă aș fi pierdut-o, viața mea nu ar mai avea nici un înțeles" [1]. Nu pentru cîștigarea unei existențe meschine, care putea fi agonisită și altfel, scriau Eminescu și Slavici la *Timpul*. Încetățenirea unei astfel de păreri echivalează cu denigrarea. Eminescu și Slavici au crezut în ideile conservatoare. Atît unul cît și celălalt, opunînd burghezia rapace vechii boierimi, au ajuns la concluzia că aceasta din urmă este superioară pe plan moral și că este capabilă încă de regenerare. Eminescu credea mai mult decît Slavici în vechea boierime, păstrătoare a tradițiilor și a relațiilor patriarhale. Amîndoi însă regretau moleșimea boierească și, încă de la început, Slavici și-a împărtășit părerea că un ziar condus de oameni ca Lahovary, Filipescu sau Florescu n-are mari șanse de a se impune. Încercînd să lupte pentru o evoluție „organicistă" a societății, Slavici n-avea parteneri de nădejde nici chiar în cei interesați să lupte pentru asemenea idei: „Pătruns pînă în adîncul inimei de vederile conservatoare, a trebuit să mă conving că nu este în această țară un partid binecuvîntat care ar reprezenta aceste idei și ar lupta cu destulă energie pentru ele" [2].

Din întreaga demonstrație privitoare la concepțiile sociale ale lui Slavici rezultă un fapt cert și anume acela că prezența scriitorului la ziarul conservator *Timpul* nu este întîmplătoare, nu contravine, în general, convingerilor sale. Ca și Eminescu, Slavici a fost solidar cu ideile conservatoare.

Ca redactor desigur că Slavici a scris, ca și Eminescu, articole pe care nu le-a semnat, în special articole politice în spiritul liniei generale a ziarului. Încă înainte de înființarea *Timpului*, prin februarie 1876, după ce Hasdeu păcălise redacția *Convorbirilor* cu poezia *„La noi"*, el condamnă „ușurința Junimei" și promite să se pregătească „de luptă", dovedindu-se deci un soldat devotat „direcției noi" [3]. Era a doua farsă a lui Hasdeu, prima fu-

[1] *Ibidem*, Scris. a XLIV-a, din 8 febr. 1878.
[2] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, Scris. a XLI-a, din 31 aug. 1877.
[3] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a XXXVI-a, din 4 febr. 1876.

sese trimiterea poeziei *El şi ea* şi publicată în *Convorbiri* [1]. Se produc şi alte ciocniri cu Hasdeu. Sub semnătura „Tanda", folosită de cîteva ori, scrie articolul *Bucluc literar*, în care ironizează lipsa de modestie a unor autori ca N. D. Popescu, V. Gr. Pop, B. P. Hasdeu, V. A. Urechia, care-şi îngăduie să atragă atenţia asupra ceea ce au publicat şi să anunţe ceea ce au de gînd să dea tiparului. Slavici trata cu Hasdeu de pe poziţia sa de junimist. În aceeaşi perioadă, în 1877, ia cu vehemenţă apărarea lui Maiorescu, atacat în revista lui Hasdeu *Columna lui Traian* de către un oarecare dr. Zotu pentru *Logica* sa. Slavici recurge chiar la ameninţări, avertizîndu-l pe Zotu că „o să-i pară rău" [2]. Menţionăm că în aceeaşi vreme Eminescu îl apăra pe Maiorescu în *Convorbiri literare*, ridiculizîndu-l pe dr. Zotu. Este o perioadă dintre cele mai fecunde pe planul creaţiei literare ; între 1875—1881 Slavici dă unele dintre principalele sale nuvele ce vor alcătui volumul de *Novele din popor*, apărut în 1881 şi dedicat lui Maiorescu : *Popa Tanda*, valoroasa nuvelă despre isprăvile unui preot, *Gura satului*, o excelentă pictură realistă a moravurilor săteşti în legătură cu o căsătorie, *O viaţă pierdută*, povestire tragică despre viaţa unui căruţaş, *La crucea din sat*, o idilă rustică, *Scormon*, o povestire despre statornicia în iubire a oamenilor simpli, *Budulea Taichii*, care dezvăluie remarcabilele virtuţi umoristice ale lui Slavici, şi *Moara cu noroc*, cea mai preţioasă nuvelă din întreaga activitate a scriitorului. Interesul şi ecoul strînit de apariţia *Novelelor din popor* este pe măsura valorii lor. Nicu Xenopol, în *Românul*, emite aprecieri superlative : „*Novelele* d-lui Slavici alcătuiesc cel întîi pas serios ce s-a făcut pînă acum pentru întemeierea novelei şi a romanului românesc naţional", ele „constituie un adevărat eveniment", autorul „a pătruns în viaţa intimă a poporului român precum n-a izbutit s-o facă nimeni încă pînă astăzi" şi e asemănat, prin vigoare

[1] Prin poezia *El şi ea*, semnată Elias şi menţionînd a fi o adaptare după un autor neamţ, Gablitz, Hasdeu a vrut să demonstreze opiniei publice că Junimea este filogermană şi filosemită, condamnînd această orientare. Farsa lui Hasdeu a fost interpretată drept o demascare a cosmopolitismului Junimii, poziţia lui Hasdeu fiind acceptată integral, ceea ce e exagerat.

[2] Tanda, *Bietul dr. Zotu*, *Timpul*, II, 1877, nr. 216, sept. 23, nr. 218, sept. 25.

și adîncimea analizei, cu Stendhal [1]. *Biserica și școala* din Arad anunță „cu deosebită bucurie și chiar cu un fel de legitimă mîndrie această publicațiune prețioasă a distinsului nostru scriitoriu poporal Ioan Slavici, fiul comitatului Arad" [2]. O altă revistă ardelenească, *Familia*, printr-un articol scris de I. T. Mera, șirian de origine, consideră că personajele din *Novelele* lui Slavici „ar face cinste oricărui novelist european" [3]. O înaltă apreciere a dat, acestui prim volum al lui Slavici, Eminescu : E, înainte de toate, un autor pe deplin sănătos în concepție ; problemele psihologice pe care le pune sînt desenate cu toată finețea unui cunoscător al naturii omenești, fiecare din chipurile care trăiesc și se mișcă în novelele sale e nu numai copiat de pe ulițele împodobite cu arbori ale satului, nu seamănă numai în exterior cu țăranul român în port și vorbă, ci au fondul sufletesc al poporului, și gîndesc și simt ca el" [4]. Așa cum rezultă din articolul lui Titu Maiorescu, *Literatura română și străinătatea* [5], Slavici devenise un autor cunoscut și apreciat și peste hotare. Într-un prim volum de *Schițe române*, apărut în germană în 1881, traduse de Mite Kremnitz, alături de lucrări ale lui Odobescu, Nicu Gane, Iacob Negruzzi, figurau *La crucea din sat*, *Popa Tanda* și *Doi feți cu stea în frunte*. În cel de-al doilea volum au intrat *Gura satului* (apărută în germană și, mai-nainte, în 1879) și *Budulea Taichii*. Citatele pe care le reproduce Maiorescu din presa germană cu privire la Slavici sînt cu totul elogioase : *Popa Tanda* „e demnă de punctul de vedere al unei înalte culturi" ; este „un mărgăritar al cărții chiar din punctul de vedere al operei de artă în sine" ; „*Crucea din sat* și *Popa Tanda* stau pe aceeași treaptă cu cele mai bune nuvele germane de felul lor". Autorul lor, adesea, alăturat lui Auerbach sau lui Turgheniev. (Aprecierile sînt reproduse din *Blätter für literarische Unterhaltung*, *Magazin für die literatur dar Auslandes*, *Völkerkunde Osteuropas*, *Über Land und Meer*.) Maiorescu însuși prețuiește în mod cu totul favorabil scrierile lui Slavici, încadrîndu-l pe autor în curentul po-

[1] *Românul*, an. XXVI, 1882, febr. 7.

[2] *Biserica și școala*, 1882, mart. 19, rubrica bibliografică : *Novele din poporu.*

[3] *Scriitorii de la Junimea*, *Familia*, XVIII, 1882, nr. 25, iunie 20.

[4] *Timpul*, 1882, nr. 69.

[5] *Convorbiri literare*, an. 15, 1882, nr. 10, ian. 1.

poral european, pe care îl crede „foarte sănătos" şi în care personajele sînt „mai ales figuri tipice din popor".

Cu volumul *Novele din popor*, apărut la Socec, în 1881, literatura română cîştigă una dintre cărţile sale cele mai trainice şi consacră un mare scriitor. Nu trebuie să uităm că la acea dată Eminescu încă nu dăduse *Scrisorile* şi *Luceafărul*, Caragiale avea să dea peste trei ani *O scrisoare pierdută*, Creangă de-abia începuse publicarea *Amintirilor*. Prin arta lor, rămasă, peste decenii, model, *Novele din popor* reprezintă unul din momentele memorabile ale literaturii noastre. Imediat după apariţia *Novelelor din popor*, notorietatea lui Slavici creşte prin publicarea, în limba germană, a lucrării sale : *Die Rumänien in Ungarn, Siebenbürgen und der Bucovine*, constituind al şaselea volum dintr-o publicaţie colectivă asupra etnografiei şi istoriei popoarelor din Austro-Ungaria, întreprinsă de scriitorul vienez Carol Prohaska, sub titlul : *Die Völker Oesterreich Ungarns ethnographische und culturhistorische Schilderungen. The Academy*, din Londra, în numărul său din 3 septembrie, dă următoarea notă din care rezultă că scriitorul nostru devenise un nume de circulaţie : „Cunoscutul scriitor vienez d-l Prohaska publică o interesantă şi ponderoasă enciclopedie a diferitelor popoare care alcătuiesc Imperiul Austro-Ungar. Al şaselea volum al seriei a apărut de curînd şi e datorat penei d-lui Slavici. Această parte se ocupă de românii din Transilvania, Ungaria şi Bucovina. *Dl Slavici şi-a făcut o solidă reputaţiune printre nuveliştii europeni* . . . (s.n.) În această din urmă lucrare, d-sa a cîştigat o mai înaltă distincţie, înavuţind ştiinţa etnografică cu acest important capitol". Adăugăm că în acest studiu Slavici face observaţii interesante în legătură cu folclorul regiunilor pe care le prezintă, observaţii care în unele privinţe sînt mai bogate decît cele apărute peste un an în cursul de *Literatură poporană*.

În 1876 scrie drama *Bogdan-vodă*, inspirată din istoria Moldovei pe timpul lui Bogdan I, tatăl lui Ştefan, care, deşi apreciată de autor, e respinsă la *Convorbiri*. Mai publică : *Stan Bolovan* (1875), *Ionea mamei* (1878), *Domnul Istrat Gorăuţ* (1880), *Băiet sărac* (1881). În 1876 îi apare în *Revista contimporană* studiul social *Crişienii noştri*, în care susţine că locuitorii Crişurilor sînt „avantgarda etnică a poporului român în spre apus". Studiul e

neterminat, pentru că revista încetează să mai apară [1]. Semnează cu numele său ori cu pseudonimul „Tanda" cronici dramatice : *Teatrul român* (1877), în care-şi exprimă păreri cu privire la rolul teatrului, păreri întrucîtva apropiate de cele exprimate în articolele lui Eminescu, *Teatrul românesc şi repertoriul său (Familia,* 1870) ; *O noapte furtunoasă ; Un succes al Teatrului Naţional,* în care laudă piesa lui Alecsandri *Sînziana şi Pepelea.* De-altfel, pentru Alecsandri, pe care-l cunoscuse încă din 1874, Slavici a păstrat o mare admiraţie. Nu i-a fost prieten, ca Eminescu, Caragiale sau Creangă, dar i-a păstrat „bardului de la Mircești" o constantă admiraţie, pe care nu i-au clintit-o polemicile aprinse în jurul valorii sale dezlănţuite ceva mai tîrziu de Vlahuţă şi Delavrancea : „Se apropia de şase zeci de ani cînd am avut parte de bucuria de a-l cunoaşte personal, şi cu toate aceste nici pînă în ziua de azi nu pot să citesc, să aud ori să scriu vorba «flăcău» fără ca să-l văd stînd în faţa mea — om plin de viaţă şi întotdeauna voios, care se ţine drept, îşi poartă capul ridicat, calcă uşor şi păstrează în gesturi, în căutătură şi în felul de a rosti vorbele toate semnele tinereţelor neistovite ... E un om «în adevăr superior»" [2]. Slavici găseşte că nu Alecsandri l-a influenţat pe Eminescu, ci invers, întrucît personalitatea lui Eminescu era covîrşitoare [3]. O bucată literară despre unele obiceiuri de sărbători, *Sf. Gheorghe — icoane zugrăvite cu degetul,* trimisă de Slavici, provoacă entuziasmul lui Eminescu, pe dată ce o reproduce (fără numele autorului) în *Curierul de Iaşi,* ceea ce a făcut pe unii editori s-o atribuie lui Eminescu. O altă bucată, *Crăciunul,* ilustrează preocupări asemănătoare pe linia popularizării tradiţiei. În această perioadă, Slavici se afirmă în domeniul criticii literare scriind cronici deosebit de conştiincioase despre unele producţii literare ale epocii : *N. Scurtescu — Rhea Silvia* şi *Despot-vodă,* întinzîndu-se pe nouă numere ale *Timpului,* este o analiză foarte severă a creaţiei lui Scurtescu *Radu* de Ronetti Roman. Cronicarul îşi exprimă opiniile

[1] *Revista contimporană,* an. IV, 1876, n-rele 6—8.

[2] *Amintiri,* p. 84.

[3] Observaţia lui Slavici e foarte utilă exegezei lui Eminescu, întrucît s-a afirmat în numeroase rînduri că anumite idei ale poetului s-ar explica prin influenţa exercitată de Junimea. Or Slavici arată că, dimpotrivă, Eminescu avea înrîurire asupra celor din jur, ceea ce este de crezut ţinînd seama de puternica personalitate a poetului.

într-un mod foarte sever, neevitînd formulările violente şi încercînd să-şi impună punctul de vedere cu orice preţ. Preocupările de istorie şi sociologie se continuă, în această perioadă Slavici scriind articole despre *Epoca fanarioţilor*, *Popoarele Austro-Ungariei*, *Maghiari şi maghiarism*, precum şi broşura *Soll şi Haben*, *Cestiunea ovreilor din România* în care se fac simţite şi unele influenţe antisemite, singura dată în îndelungata activitate publicistică a scriitorului.

Într-o scrisoare, trimisă în această vreme (25 martie 1881) din Bucureşti lui Nicolae Cristea, viitor tribunist, Slavici îşi face o autocaracterizare pe care o reţinem pentru că, în linii generale, ni se pare a corespunde adevărului :

„Nu sînt de loc ambiţios şi nu fac pretenţii la poziţia socială, căci dacă ar fi aşa, aici îmi stau — tocmai mie — foarte multe cariere deschise. Nu sînt om cu trebuinţe mari, căci îmi place să trăiesc simplu şi retras ... Nu sînt intolerant de loc, şi aşa ştiu să întreţin cele mai bune relaţii cu oamenii care sînt vrăjmaşi neîmpăcaţi între dînşii. Sînt om violent şi pasionat, dar cu toate acestea aşa de îngăduitor, aşa blînd la fire, că n-am putut să trăiesc pînă acum cu nimeni în vrăjmăşie, şi e destul ca omul care mă urăşte să stea un ceas cu mine pentru ca să-şi uite mînia.

Nu sînt, în sfîrşit, precum s-ar părea din scrierile mele, un cap teoretic, ci mai ales un om pornit spre lucrare statornic în întreprinderile sale, exact, discret, într-un cuvînt, cum zicea Maiorescu : «*Der zuverlässige Slavici*» (demnul de încredere Slavici — t.n.)... Păcate, nu-i vorbă, am şi eu, dar acestea nu sînt aşa de mari, încît sper că vor rămîne toată viaţa mea ascunse, fiindcă mi-e ruşine de ele şi dacă nu-mi voi pierde energia le voi stăpîni mai lesne decît pîn-acum". (Scrisoarea se află la B.C.S., Filiala Sibiu.)

Prin 1882, sănătatea lui Slavici devine precară. Îmbolnăvindu-se de hiperclorhidrie, este sfătuit de Titu Maiorescu să călătorească prin Italia, prilej de lărgire a orizontului cultural. După cum ne încredinţează însuşi, pînă la această dată ignora artele, declarîndu-se „om incult" : „Am stat ani de zile la Viena şi astăzi nu ştiu dacă e ori nu ceva de văzut prin galeriile ei : pentru mine operele de artă adunate acolo n-au existat niciodată. Abia la Bucureşti, unde nu sînt creaţiuni de artă, luarea-aminte

mi-a fost îndreptată asupra formelor frumoase, abia aici am început să simt că, afară de lumea pe care o cunoșteam eu, mai este încă una, plăsmuită anume pentru mulțumirea celor ce se petrec într-însa. Și venisem în Italia pornit de dorul acestei lumi" [1]. Din cele două scrisori trimise lui Maiorescu și publicate în *Telegraful român*, sub titlul *Două scrisori din Italia* [2], precum și din două scrisori trimise prietenului său Vincențiu Mangra, nemenționate de nimeni pînă acum, putem reconstitui localitățile vizitate, precum și impresiile. După cum constată G. Călinescu, Slavici „se sperie de dimensiuni, ca și Dinicu Golescu, dar totodată e un artist capabil de delir" [3]: „Voiesc numai să spun că este o plăcere diavolească de a te scălda în marea bătută de vînturi, înaintînd departe, încît să aibi simțămîntul că nu mai e fund sub picioarele tale și lăsînd ca valurile să te poarte în larga lor voie, încît să nu mai vezi decît cerul deasupra și valurile înalte împrejurul tău spumegînd mereu și bătrîndu-se mereu unul de altul". Vizitînd splendidele orașe italiene, e atent la specificul fiecăruia: Veneția e „frumoasă în amănunte", Padua „te fură prin dimensiuni", Bolonia „îți ia mințile". La Padua l-a impresionat mai ales Palazzo della Ragione și biserica Sf. Antonie. La Veneția a stat șase zile, a colindat printre canaluri și ulițele strîmte ca să cunoască „oamenii și viața lor". Femeile din Veneția îl atrag și-l interesează „cum își țin capul, cum își duc pasul, cum te măsoară cu ochiul" asociindu-le tablourilor lui Tițian sau Paul Veronese. Furtuna, văzută de la Lido din Veneția, îl impresionează puternic. A vizitat comorile de artă ale Veneției și „capul îi este amețit de cele văzute". Va trece mult timp pînă i se vor limpezi impresiile. Pe la începutul lui august, a trecut de la Bolonia la Ancona și apoi la Neapole. Drumul între Ancona și Neapole, trecînd pe lîngă Vezuv, „e de o frumusețe nespusă". La Neapole a

[1] *Convorbiri literare*, an XVII, 1883, p. 217.

[2] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, V. pp. 80—102. În lucrarea *Slavici și Italia*, extras din volumul *Omagiu prof. Ioan Lupaș*, Olimpiu Boitaș afirmă că cele două scrisori din Italia au apărut pentru întîia dată în *Convorbiri literare*, 1930. Scarlat Struteanu, în bibliografia însoțitoare a volumului de *Nuvele* pe care-l comentează, nu le menționează. Scrisorile au apărut, într-adevăr, și în *Convorbiri literare*, 1930, pp. 824—830, dar probabil fără a se ști că apăruseră prima dată în *Telegraful român*, an. XXX, 1882, nr 102, 14 sept. I. E. Torouțiu reproduce textul din *Convorbiri*.

[3] *Istoria literaturii române* . . ., p. 448.

stat opt zile, a văzut muzeul, palatul de la Capodimonte, grota de la Poteoli, Herculanul, Pompeii. Apoi ajunge la Roma, care „te fură". Vizitează mai întîi catedrala Sf. Petru, Piața dei popolo, urcă pe muntele Pincio. Cutreieră prin oraș, descoperind Piața Veneției, Panteonul, Capitoliul, Piața lui Traian, Forul roman, Coliseul. Totul e copleșitor. Tabloul lui Rafael *Sfînta Cecilia* „îi umple ochii de lacrimi", văzînd mormîntul lui Rafael se simte „mai nemernic decît oricine". Comparația dintre Rafael și Michelangelo e surprinzător de pătrunzătoare pentru un „om incult" : „Rafael e ceea ce sînt toți oamenii purtați de intuițiuni puternice, un om al amănuntelor. Pe cînd Michelangelo e mare în concepție, bogat în închipuire și puternic în ceea ce privește mișcarea și perspectiva, un fel de Eminescu, Rafael e singurul pictor care ne dă stări sufletești exprimate cu destulă claritate, astfel ca ele să se reproducă și în noi". Tabloul *Sfînta Cecilia* a rămas, pentru totdeauna, în mintea lui Slavici ca prototipul artei desăvîrșite : „Pentru mine, mai presus de toate, mai presus de tot ce-am gîndit vreodată în viața mea, este și rămîne *Sfînta Cecilia*. Și cea mai strălucită parte din viața mea e ziua în care am văzut și am simțit ceea ce mi-a lăsat Rafael prin această pînză a sa". Simte în același timp, ca și predecesorii săi cînd vizitaseră întîia dată Italia, o apropiere puternică între italieni și români : „Cine-i cunoaște pe români și face o călătorie prin Italia și nu e nici orb, nici surd, nici tîmpit, acela n-o să mai zică în viața lui că este mai mult sînge roman pe Tibru decît pe Olt". Limba e apropiată, portul în unele locuri e ca și la noi : „Cînd treci cu trenul peste țarine și-i vezi pe oameni la lucru, te simți curat ca pe Tîrnave... Înspre Florența și la Florența găsești aproape numai tipuri românești, dar atît de românești, încît îți vine să-i vorbești omului aceluia românește". Despre muzică : „La Napoli, la Roma și la Geneva, omul prost (simplu, n.n.) cîntă curat doina noastră" [1]. Călătoria lui Slavici în Italia a durat cam o lună și jumătate, în iulie și august 1882. Ea este interesantă, întrucît ne dezvăluie sensibilitatea și receptivitatea lui Slavici la valorile artistice, precum și capacitatea de a formula judecăți pătrunzătoare, judicioase, nu de puține ori, care rezistă.

[1] Scrisoarea din Turin, datată 3 sept. 1882, către Vincențiu Mangra, Fondul Slavici al Acad. R.S. România.

La aproape un an, în iulie 1883, îl întîlnim pe Slavici la Viena, apoi la Hall, la doctorul Rabl, din nou în căutarea sănătății. Suferea, de data aceasta, de o eczemă. Dintr-o scrisoare către Titu Maiorescu el se arată îngrijorat de soarta lui Eminescu, a cărui boală a început în luna iunie a aceluiași an, în timp ce locuia la Slavici.

În această vreme era și profesor și membru în Comitetul de direcție al Azilului Elena Doamna. Înființat în 1862 de către Alexandru Ioan Cuza, „domnul de binecuvîntată memorie", azilul se îngrijea de copiii rămași pe drumuri, asigurîndu-le o educație corespunzătoare. Azilul a avut, între 1883—1884, și un „ziar pedagogic și literar, organ al corpului didactic", la care contribuția lui Slavici merită toată atenția, întrucît el și-a publicat aici două cursuri : unul de Literatură poporană și altul de Estetică, amîndouă deosebit de importante pentru cunoașterea concepției artistice a scriitorului. Literatura poporană are și marele merit de a fi primul curs de folcloristică românească predat în învățămînt, și faptul că îl datorăm unuia din promotorii „realismului poporal" este semnificativ. Capitolele cursului (1 — *Introducere* (dialectele limbii române) ; 2— *Pronunțiile în dialectul daco-român* ; 3 — *Genurile literaturii poporane* ; 4 — *Vorbele* ; 5 — *Proverbele* ; 6 — *Cimiliturile* ; 7 — *Chiotele* ; 8 — *Doina* ; 9 — *Balada* ; 10 — *Snoavele* ; 11 — *Povestea* ; 12 — *Poezia de ocazie, colindele* ; 13 — *Cîntecele de stea și cele de irozi* ; 14 — *Plugul* ; 15 — *Cîntece de nuntă și de cumetrie* ; 16 — *Descîntecele* ; 17 — *Bocetele)* demonstrează o bună cunoaștere a folclorului și a speciilor sale și, în ciuda metodei descriptiv-tehniciste cu care discută fiecare specie și colecțiile principale, cursul reprezintă o valoroasă încercare de sistematizare a producției orale a poporului. La sfîrșitul fiecărui capitol se dă o sumară bibliografie. Interesantă este „introducerea" în care prețuirea folclorului este o nouă dovadă a atașamentului scriitorului pentru popor : „Numai însă din literatura populară putem să cunoaștem vederile și gustul poporului, numai prin ea ne vom deprinde a simți și a gîndi românește, de aceea școala noastră trebuie să le dea generațiilor viitoare cunoștința literaturii populare și iubirea ei" [1]. În același timp, preocuparea folcloristică a lui Slavici se încadrează în spiritul epocii : Al. Lambrior

[1] *Educatorul*, I, 1883, p. 8.

publicase *Obiceiuri și credințe la români* [1], Iosif Vulcan : *Poporul român în poezia sa* [2], Gr. Silași : *Românul în poezia sa populară* [3], G. Dem. Teodorescu : *Elementul istoric în poezia populară* [4] etc. Culegeri de folclor se alcătuiseră destul de multe. Se pot enumera cele ale lui Atanasie Marinescu, Miron Pompiliu, Iosif Vulcan, A. Bîrseanu, U. Iarnik, S. Fl. Marian etc. Meritul lui Slavici stă însă în primul rînd în aceea că, așa cum am remarcat, consideră că folclorul poate deveni obiect de studiu în învățămînt. În această privință el e cel dintîi. În aceeași revistă a azilului Elena Doamna, Slavici publică diverse traduceri de versuri pentru copii, facilitînd de asemenea apariția unor producții populare culese din diverse locuri, cum e balada *Petrea Banului*, culeasă de un anume D. Stănescu, în satul Zănoaga, din județul Romanați. Pe linia preocupărilor pentru folclor, activitatea de la *Educatorul* anticipează pe cea desfășurată, în continuare, la *Tribuna* din Sibiu.

Slavici valorifică la *Educatorul* și o parte din cursul său de estetică, ce se întrerupe, din păcate, în revistă, la capitolul despre originalitate. Partea despre *Adevărul estetic* a fost singura publicată integral. Au rămas netratate trei capitole, și anume : unitatea, seninătatea, obiectivitatea, care ne-ar fi îmbogățit, fără îndoială, datele despre conștiința și gîndirea artistică a scriitorului. Rezultă, în orice caz, chiar numai din ceea ce ne-a rămas, că Slavici a fost un artist preocupat de latura teoretică a fenomenului literar și artistic, capabil de generalizări și mînuind cu pricepere noțiuni de specialitate. Imaginea unui Slavici „talent necioplit", ca și Creangă, încetățenită o vreme din cunoașterea cu totul insuficientă a sferei largi de probleme abordate de autorul *Gurii satului*, trebuie înlocuită cu cea a unui artist lucid și cultivat.

[1] *Convorbiri literare*, 1873.
[2] *Familia*, 1871.
[3] *Ibidem*, 1878.
[4] *Ibidem*, 1873.

Protagonist al „Tribunei“ [1]

Încă în 1871, la Putna, Slavici se legase să înființeze un ziar în Ardeal, pentru că, după cum susținea Eminescu, în Principate toate erau „putrede“. Cînd în 26 aprilie 1884 apărea, la Sibiu, primul număr al ziarului *Tribuna*, toată lumea știa că Slavici este sufletul acestei publicații [2]. Era vorba ca odată cu el să meargă la Sibiu și Eminescu, date fiind simpatiile sale deosebite pentru ardeleni. Prietenii credeau că, lucrînd în liniște acolo, poetul se va însănătoși mai repede. De aceea, așa cum ne informează o scrisoare a lui Slavici către Maiorescu, sibienii, și mai ales „dăscălimea“, au regretat profund văzîndu-li-se înșelată așteptarea. Mai toți tribuniștii : Ion Bechnitz, Eugen Brote, N. Cristea, D. Comșa, Simeon Popescu, D. Barcianu, fuseseră mai întîi redactori ai *Telegrafului* și despărțirea lor de acest ziar echivalează cu gestul de opoziție față de politica oficială a mitropolitului Miron Romanul, cu care vor fi într-o îndelungă dispută.

Tribuna a fost înființată cu scopul de a susține programul politic al Partidului Național Român, stabilit în conferința națională din 1881, fiind al doilea cotidian al românilor din Austro-Ungaria (după *Telegraful român*). În această calitate, menirea sa principală era aceea de a milita pentru educația politică a românilor din Imperiul austro-ungar a căror asuprire și subjugare îi obliga la unitate și afirmare politică. Desigur că în rolul de director, încredințat de la început, Slavici a avut de înfruntat bănuiala și persecuțiile autorităților maghiare, cu atît mai mult cu cît venea de la București și, datorită relațiilor pe

[1] Pentru cercetarea activității lui Slavici la *Tribuna*, în afară de parcurgerea revistei, un sprijin prețios îl costituie cartea publicată de scriitor în 1896, la Orăștie : *„Tribuna“ și tribuniștii*, care, dezbrăcată de subiectivismul firesc al autorului și coroborată cu alte lucrări despre *Tribuna*, cu corespondența tribuniștilor, au stat la baza acestui capitol. (În 1896, Slavici scosese la București broșura *„Tribuna“ și tribuniștii* și la Orăștie o altă broșură : *„Tribuna“ d-lui dr. I. Rațiu* — explicări documentare. Ambele au fost reunite, tot în 1896, în : *„Tribuna“ și tribuniștii, apărută tot la Orăștie*, citată mai sus).

[2] V. C. Boitoș, *Activitatea lui Slavici la „Tribuna“ din Sibiu* Cluj, 1927.

care şi le formase, putea fi uşor învinuit de „unealtă", „agent" al guvernului de acolo. Nu numai de către unguri, ci şi de către adversarii politici români, „moderaţii", cei care susţineau independenţa Ardealului în cadrul statului ungar. Spre a se evita suspiciunile, înainte de a primi directoratul, Slavici a fost nevoit, dat fiind filojunimismul său notoriu, să dea o declaraţie că nu va face propagandă pentru junimişti în coloanele *Tribunei*.

Una dintre ideile fundamentale ale tribuniştilor a fost apropierea de Austria şi teza că poporul român din Ardeal trebuie să fie un „element de ordine" : „Cel mai de căpetenie interes al poporului român este de a fi socotit drept ceea ce este în adevăr, un element de ordine şi cultură la hotarele orientale ale monarhiei şi un zid de apărare faţă de orişice pericol ce ar fi ameninţînd patria noastră din această parte : ne vom da, prin urmare, toată silinţa să cultivăm în poporul nostru tradiţionala alipire către tron şi supunerea către legi şi vom combate orişice tendinţă care ar putea să compromită reputaţiunea poporului român ca element de ordine" [1]. Orientarea filoaustriacă era explicată şi prin aceea că Austria însăşi ar avea tot interesul ca românii din Ardeal să se întărească şi să împiedice astfel tendinţa separatistă a Ungariei, care dorea să se despartă de Imperiu, înghiţind şi Transilvania. Pe de altă parte, teama de ţarismul hrăpăreţ determina pe numeroşi oameni politici din Ardeal să se apropie de Austria, care ar fi putut, după ei, garanta dezvoltarea liberă a românilor înlăuntrul Imperiului. Slavici a fost adeptul acestei teorii nu în momentul venirii la *Tribuna*, ci, aşa cum am constatat, încă din timpul studiilor de la Budapesta, şi nu-şi va părăsi niciodată convingerea. În acelaşi timp, partizanii teoriei filohabsburgice nu au îndepărtat niciodată ideea bunei înţelegeri între români şi maghiari, folositoare „în egală măsură ambelor popoare". O asemenea înţelegere putea fi, după Slavici, şi un mijloc de apărare împotriva încercuirii slave. După el, „pericolul slav era mai mare decît şovinismul maghiar". Dar întrucît el vedea această înţelegere în cadrul unui stat federal austriac, întemeiat pe egalitatea în drepturi a tuturor naţionalităţilor, persecuţiile s-au ţinut lanţ. Au intervenit chiar conflicte între guvernul de la Bucureşti şi

[1] I. Slavici, *Românii din regatul ungar şi politica maghiară*, Bucureşti, 1892, p. 47.

cel din Budapesta. La un moment dat, Slavici e chemat de Kogălniceanu, care-i face „cele mai aspre mustrări", pe motivul că ar împiedica „înțelegerea între frați". Discuția a avut însă drept urmare cîștigarea lui Kogălniceanu pentru ideea lui Slavici, și astfel bătrînul om de stat devine „cel mai zelos" cititor al *Tribunii.* La fel s-a întîmplat și cu Ion Brătianu.

Unitatea politică a românilor ardeleni era văzută de tribuniști printr-o optică culturalistă. Prietenului său G. Sima, Slavici îi spunea deschis că lupta politică înseamnă o „nebunie", reducînd totul la cea pe plan intelectual: „Să luptăm pe tărîmul intelectual, aici noi suntem superiori" [1]. În *Românii din Ardeal* el explică amănunțit justificarea acestei optici. Stăpînirea austriacă, zice Slavici, „nu și-a dat niciodată silința să-i deznaționalizeze ori să-i slăbească pe români, dar a făcut tot ceea ce i-a stat prin putință ca să-i despartă prin cultură sufletește pe frații lor" [2]. Actul unirii cu Roma n-avea alt sens. Românii însă au reacționat puternic la astfel de tendințe. Mișcarea de la Blaj era numai în aparență confesională, de fapt avea un caracter național. Această mișcare însă, prin încercările de creare a unei limbi artificiale, s-a îndepărtat de popor, iar criticarea ei de către Maiorescu a compromis-o într-o mare măsură. A urmat apoi școala de la Sibiu, cu *Telegraful român,* la care Slavici își făcuse ucenicia. Trebuie spus că *Telegraful român* dinainte de 1883 anticipează îndeaproape *Tribuna,* susținînd așa-zisul „program poporal", destul de aproape de ceea ce *Tribuna* va înțelege prin „curentul poporal". *Telegraful,* înființat de Șaguna, militînd pe plan politic pentru ideea de federalizare, avea legături cu Brașovul, Năsăudul, Aradul, Caransebeșul, Cernăuții, Iașii, Bucureștii, cu tinerii studenți de la universitățile germane, mai ales cu cei de la Viena. Celelalte publicații românești: *Gazeta Transilvaniei,* la Brașov, *Federațiunea,* din Pesta, *Albina,* apărută mai întîi la Viena și apoi la Pesta, *Familia,* din Pesta și apoi Oradea, *Gura satului* și *Biserica și școala,* ambele la Arad (prima apăruse mai întîi la Budapesta), au jucat și ele un rol important în unitatea culturală a românilor, fără a avea totuși un program mai precizat. La

[1] Scrisoare din București, datată 26 mai 1875, Fondul Slavici al Acad. R. S. România.

[2] *Op. cit.,* p. 77.

Telegraful român însă a apărut, mai clar decît în altele, ideea unității culturale a românilor de pretutindeni. Faptul că *Telegraful* inițiase după 1878 o „foiță" care să-i deprindă pe cititori, prin contrabandă, cu ortografia și limba română este semnificativ. Însăși lozinca „Soarele pentru toți românii la București răsare", apărută pe frontispiciul *Tribunii*, are precedente. În 1870, Vincențiu Babeș spunea în *Albina* : „Așteptăm ca România să devină un soare ale cărui raze să încălzească și să lumineze pe toți românii din țările vecine". O altă încercare de a căuta reazim cultural peste munți a fost începută de revista *Albina Carpaților* din Sibiu, redactată mai întîi de poetul Ion Lepădatu, foarte apreciat de Slavici, și apoi de Iosif Popescu. Slavici însuși, cu zece ani înaintea apariției *Tribunei*, în *Noi și maghiarii (Convorbiri literare*, VII, 1874, nr. 7), vorbise limpede despre rolul Principatelor în dezvoltarea culturală a Ardealului : „Pentru o lentă dar sigură dezvoltare nu lipsește alta decît pacea între popoare și o puternică înrîurire a românilor români (din Principate, n.n.) asupra românilor ardeleni". Tot aici Alecsandri este numit „centrul vieții etice a românilor". Direcția națională română va prevala asupra celorlalte : „Germaniștii pier ori au pierit ; franțuziștii ne par sarbezi ; latiniștii sunt figuri ridicule ; direcția română se întărește pe toată ziua". Cu toate eforturile, lăudabile, ale unor dintre revistele și persoanele susmenționate, o mișcare culturală românească, bazată pe un program bine stabilit și susținută cu consecvență, n-a existat în Ardeal înainte de 1884. Poate în primul rînd pentru faptul că autoritățile maghiare au persecutat pe români, cărțile le erau confiscate, pentru limba română nu era loc în școli. Dar nu numai atît : în Transilvania nu apăruse, cu excepția *Țiganiadei*, descoperită totuși prea tîrziu, o adevărată literatură. Un rol negativ în întîrzierea dezvoltării literare în această parte a țării l-a jucat școala latinist-etimologistă de la Blaj, care a îndepărtat pe intelectuali de popor și a cultivat o limbă adeseori imposibilă. De aceea nu întîmplător cea dintîi armă pentru unitatea culturală a fost limba și ortografia. La *Tribuna* s-a realizat, pentru prima oară în Ardeal, emanciparea de etimologism și de alte influențe străine, și acesta este unul dintre meritele fundamentale ale publicației. Fără a duce polemici cu reprezentanții vechii școli, dovedind un tact salutar, *Tribuna* a apărut într-o frumoasă limbă românească, scrisă după principiile orto-

grafiei fonetice. Slavici și prietenul său Ioan Bechnitz au avut aci un rol dintre cele mai importante. Mai tîrziu li s-au adăugat Coșbuc și alții. Activitatea lor din acest punct de vedere, mai ales la început, a fost cea a unor pionieri ai culturii : „Timp de vreo doi ani — își amintește Slavici — mi-am petrecut serile corectînd corespondențe, articole ori contribuiri literare ce ni se trimiteau pentru *Tribuna* ; de multe ori eram nevoit să le prescriu ; apoi n-am mai avut nevoie să corectez, iar astăzi ar putea să-mi facă mie corecturi unii dintre acei cărora le făceam odinioară eu corecturile" [1]. Slavici are deplină dreptate afirmînd că cei de la *Tribuna* au fost „nu numai redactori, ci totodată și dascăli de limbă românească". Elevul lui Eminescu și-a făcut pe deplin datoria, devenind el însuși un dascăl. Citită, publicația sibiană face și astăzi o bună impresie prin limba corectă, firească, și dacă o raportăm la ceea ce fusese cu puțin înainte în Transilvania, ne convingem de importanța ei uriașă din punct de vedere cultural. Comparată chiar cu unele ziare din București, care foloseau abuziv neologismele și siluiau sintaxa, în maniera începută prin publicațiile lui Eliade, *Tribuna* ni se pare superioară. Meritul se cuvine a fi atribuit, într-o mare măsură, și junimiștilor și mai ales lui Titu Maiorescu, care fixaseră, un deceniu și ceva înainte, normele ortografiei române, care, în liniile lor generale, se păstrează pînă astăzi. Spiritul nou, popular, în care au fost abordate problemele de limbă s-a răsfrînt și asupra literaturii și culturii în general. Într-o scrisoare către Urban Jarnik, din 1884, Slavici spune că *Tribuna* va fi „un ziar politic, însă scopul nostru este mai ales de a crea aici un centru de lucrare literară îndeosebi în direcția populară" [2]. Viziunea culturalistă a lui Slavici merge pînă acolo încît atribuie scindarea dintre cehi și slovaci, odinioară același popor, unei diferențieri culturale. Unitatea culturală și literară mai ales era văzută însă de tribuniști, și în primul rînd meritul revine lui Slavici, pe o bază populară, pornind de la contribuția poporului în acest domeniu : „Una din cele mai de căpetenie preocupațiuni ale noastre a fost și va fi și pe viitor de a contribui, pe cît ne iartă puterile, la întărirea vieții noastre literare... Vom stărui dar și pe mai departe să facem în-

[1] *„Tribuna" și tribuniștii*, p. 43.
[2] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, III, p. 129.

cetul cu încetul din *Tribuna* un centru de lucrare literară, în care se întîlnesc talentele de la noi, lucrează împreună, se încurajează unele pe altele şi stabilesc prin lucrarea lor punctul de plecare al dezvoltării noastre literare, care nu poate să fie decît în poezia noastră populară" [1]. Şi înainte de *Tribuna*, aşa cum am mai arătat, fusese preţuită literatura populară în Ardeal ca un mijloc al apropierii de popor, de făurire a unităţii spirituale în vederea luptei politice. Cîteva momente pot fi amintite. În 1853, *Foaia pentru minte* reproducea balade din culegerea lui Alecsandri apărută cu un an înainte şi care a avut un rol covîrşitor în a convinge pe intelectuali de valoarea folclorului. De aceea, cînd în 1861 Gh. Bariţiu redactează programul *Astrei*, el recomandă publicarea de balade. Deja cu trei ani înainte, Andrei Şaguna ceruse preoţilor şi învăţătorilor să sprijine apelul lui Atanasie Marienescu de a se culege folclor. Menţionăm că, între 1859—1875, apar patru colecţii de folclor datorate vrednicului culegător : *Balade, Colinde, Balade, Steaua maghilor*. Am lăsat la o parte culegeri care n-au văzut lumina tiparului atunci, ci mult mai tîrziu, cum este cea intitulată *De pe Secaş*, datînd din 1838, datorată preotului Nicolae Pauletti şi cuprinzînd cîntece şi strigături. Aceasta a fost publicată de-abia în 1927. Din cauza latiniştilor însă, al căror ideal estetic erau operele clasice, şi nu producţia folclorică, nu s-a putut afirma un curent popular propriu-zis. Este un merit al *Tribunei* de a fi dezvoltat toate încercările anterioare pentru a crea acest curent. Şi aici trebuie recunoscută lupta dusă de Maiorescu împotriva exagerărilor latiniste. Prin 1880, Junimea ieşise deja victorioasă în lupta cu Şcoala de la Blaj, şi ideea lui Maiorescu de „naţionalism în marginile adevărului" devenise axiomatică. Îndepărtarea de latinism şi apropierea treptată de producţia literară folclorică a dus la acel realism popular (paternitatea formulei o datorim lui Nicolae Iorga) pe care se bazează cea mai mare parte a literaturii lui Slavici, şi nu numai a lui, încă înainte de apariţia *Tribunei*. La *Tribuna* însă, realismul popular a devenit principala tendinţă literară, el a fost formulat programatic. Articolul-program al ziarului preciza : „*Tribuna* nu vine cu idei preconcepute, nu e menită de-a face politică personală, nici de a propaga

[1] *Către publicul român*, *Tribuna*, I, 1884, nr. 201, 2 ian., p. 801.

tendinţe politice pornite din redacţia ei: ea va fi un organ al curentelor populare, va lămuri şi va motiva dorinţele majorităţii cetăţenilor noştri români... întemeietorii *Tribunei* au stabilit pentru acest ziar ideile poporului". Dar formulările singure, oricît de inspirate, nu erau suficiente pentru crearea unei mişcări literare. Era nevoie de o literatură valoroasă, care să confirme principiile şi să le dea prestigiu. *Novelele din popor* ale lui Slavici ilustrau în gradul cel mai înalt noua tendinţă şi-i dădeau credit în faţa opiniei publice. Şi alte scrieri ale sale, ca nuvela *Pădureanca*, apărută la cîteva luni după întemeierea *Tribunei*, în paginile ziarului, au creat un indiscutabil prestigiu curentului poporal. Dar nu numai prin propria-i creaţie a contribuit Slavici la fundamentarea realismului poporal. Aşa cum a remarcat I. Breazu „el n-a fost numai un producător, ci şi un harnic agent literar" [1]. Din şcoala lui au crescut scriitori care, deşi astăzi nu spun prea mult, au o certă însemnătate în perspectivele istoriei literaturii din Transilvania: din ei se vor naşte Goga, Iosif, Agîrbiceanu, Rebreanu, I. Popovici-Bănăţeanu etc. *Foiţa Tribunei* va juca un rol deosebit în acest sens. Încă din primele numere publică numeroase anecdote populare, poveşti, povestiri, basme, cîntece populare. Din „Foiţă" se va alcătui *„Biblioteca populară a Tribunei"*, care a jucat un rol deosebit de important în popularizarea literaturii de valoare. De pildă, în nr. 7, apare anecdota *Blăstămul de mamă*, în nr. 8, *Cămaşa zgîrcitului*, *Ţiganul advocat*, apoi altele, ca *Povestea care nu va mai fi*, *Cuviinţa — vorbă de clacă* etc. Se publică *Chiote populare culese din Valea Vuii* (nr. 143). Ion Moga tipăreşte *Poezii populare culese de pe Sebeş* (nr. 62), apoi *Colăcăritul* (nr. 203). Întîlnim semnătura lui Ispirescu (*Leac pentru lene*, nr. 61), a Matildei Cugler-Poni, care publica poveşti (*Fata stolerului*, nr. 97), etc. Slavici însuşi publică *Pădureanca* (nr. 63) şi traduce din Gogol şi Bret Harte, scriitori de orientare realist-populară. În tipografia *Tribunei* ia naştere o *Foaie a poporului* (1893), în care apar şi culegeri făcute de ţărani. Menţionăm totuşi că, înţelegînd prin popor mai cu seamă masele ţărăneşti şi făcînd abstracţie de păturile muncitoare de la oraşe şi de aspiraţiile lor,

[1] *Literatura Trasilvaniei*, 1944, p. 248.

eforturile cu totul lăudabile şi realmente valoroase ale tribuniştilor n-au avut cea mai largă eficacitate.

Ca director al *Tribunei*, Slavici a mers îndeaproape pe urmele *Daciei literare* şi ale *Convorbirilor literare*, care au încercat totdeauna să apropie şi să publice tot ceea ce este mai valoros în literatura românilor din toate provinciile, lucru de aşteptat de la un militant al ideii de unitate spirituală a românilor de pretutindeni. În numărul din 3 aprilie 1887, el precizează: „în lucrarea culturală una sîntem cu toţi, că nu poate să fie vorba de ardeleni, de moldoveni, de munteni, nici de bănăţeni, ci numai de români în viaţa noastră culturală, şi că acela dintre români care produce vreo lucrare de valoare pentru toţi românii o produce şi e indiferent unde s-a născut şi el şi unde lucrează..." Publicînd scrieri din Alecsandri, Eminescu, Creangă, Caragiale, Coşbuc etc., *Tribuna* a contribuit într-adevăr, într-o largă măsură, la unitatea culturală a românilor, pregătind în acest fel unitatea politică de mai tîrziu [1].

Activitatea *Tribunei* începe sub auspicii favorabile, Slavici e mulţumit, are încredere în cei de la Sibiu. Grupul celor cu care lucrează este alcătuit din oameni admirabili, care depun zel şi au o bună pregătire. Se remarcă, înaintea celorlalţi, Ioan Bechnitz, pe care Slavici l-a cunoscut încă din 1869, de la Viena. Era un om de o întinsă şi temeinică cultură, de o rară distincţie şi eleganţă şi care, avînd o „poziţiune materială independentă şi necăsătorit", a trăit mai întîi numai pentru *Telegraful român* şi după aceea pentru *Tribuna*. El a ales numele ziarului, a hotărît formatul, a sprijinit pe Slavici în problema ortografiei ziarului, pledînd pentru principiul fonetic, a exprimat păreri totdeauna competente în materie de limbă şi literatură. Deşi n-a semnat nici un material, a contribuit la apariţia fiecărui număr al ziarului, dictînd articole întregi sau corectînd pe ale altora. Din colectivul, închegat, al tribuniştilor mai făceau parte: Aurel Brote, tot om „cu poziţiune materială independentă", care era administrator al tipografiei ziarului, fratele său, Eugen Brote, D. Comşa, Dr. Barcianu, Dr. Crişanu, protopopul Simeon Popescu. La acesta din urmă, „natură deschisă şi inteligentă de tot vie", cum

[1] V. I. Lupaş, *Contribuţii la istoria ziaristicii româneşti ardelene*, Sibiu, 1926.

se exprimă într-o scrisoare către Maiorescu, Slavici şi locuieşte. În mare măsură *Tribuna* s-a menţinut atîta vreme, în pofida şicanelor administraţiei maghiare, datorită contribuţiei materiale a celor din comitetul de conducere. Fraţii Brote şi Ioan Bechnitz lucrau gratuit. Condiţiile de lucru sînt la început bune: „Nimeni în ţările coroanei ungare n-a avut încă parte de norocul de a putea să înceapă o lucrare literară în condiţiunile în care am început noi pe a noastră. Ni s-a pus la dispoziţie o tipografie bine asortată, ni s-a asigurat pentru oarecare timp mijloacele spre a susţinea lucrarea, fie chiar şi cu pierderi materiale, şi ni s-a pus, mai presus de toate, în perspectivă sprijinul unui întreg cerc de oameni cu aptitudini literare" [1]. Societatea tribunistă era vioaie, agreabilă, din ea nu lipseau femei simpatice ca doamna Barcianu, de care Bogdan-Duică îşi aminteşte cu plăcere [2].

Momentele descurajante mai ales din 1887 sînt însă numeroase, întinsa corespondenţă cu Ion Bianu, care era legătura sa pentru documentele Hurmuzachi, le consemnează cu durere: „pe-aici pe la noi e rău de tot... noi ştim cum am dus-o trei ani, cu cîte jertfe şi amărăciuni". (29 iunie 1887); „Pînă la sfîrşitul acestui an eu plec neapărat de aici... Ar trebui să se petreacă lucruri foarte extraordinare (sic) pentru ca să mă simt îndemnat a mai rămîne... Sînt om şi eu din carne şi oase şi muncind cîte 10—14 ceasuri pe zi, certîndu-mă cu nişte oameni inculţi, rău crescuţi şi adeseori mărginiţi, ajung în cele din urmă a mă istovi... Am după toate acestea sentimentul că ceea ce fac eu aici ar putea să facă mai departe şi vreun alt om... Dacă însă tot Ardealul ar stărui să rămîn, eu nu-mi schimb hotărîrea." (10 sept. 1887.) Şi totuşi şi-o schimbă: „Am voit să plec fiindcă nu mi se încuviinţase sporirea bibliotecii şi mărirea formatului şi am rămas fiindcă în urmă tot mi s-a încuviinţat. Apoi românii trebuie încurajaţi". Cere să se creeze un onorar şi pentru Coşbuc, pe care „pînă acum l-am plătit eu din al meu" (30 nov. 1887). În mai 1888 e mulţumit: a lucrat la *Tribuna* „cu

[1] *Tribuna*, an. IV, 1887, nr. 91, 5 mai, p. 361. Articolul e nesemnat, dar un alt articol în legătură cu activitatea literară a *Tribunei*, din nr. 95 pe 1887, p. 377, confirmă că e al lui Slavici.

[2] *„Amintiri" de I. Slavici*, în *Societatea de mîine*, an. IV. 1925, nr. 4—5.

toată inima... fericesc ceasul în care am plecat de-acolo (din București — n.n.), căci am găsit aici ceea ce căutam, ba găsit-am chiar mai mult... A rămas brazdă adîncă pe unde am trecut și, orișicît de multe rele ar fi în brazda aceasta, sînt și multe bune".

Mizerii și greutăți i se fac însă în continuare, începînd cu crearea de „disensiuni în familie", cu violarea corespondenței și terminînd cu amenințarea directă.

Aceste momente se risipesc însă în raport cu însemnătatea faptei săvîrșite. *Tribuna* a început cu șase sute de abonamente, după un an ajunge la o mie, și mai tîrziu chiar la două mii, ultima cifră fiind suficientă pentru susținerea materială. Se făcuseră abonamente și în Macedonia, de unde se primeau corespondențe, iar unii învățători săraci primeau gratuit ziarul. Greutățile nu întîrzie însă. Redactorii *Tribunei* au suferit global, numai între 1893—1903, 17 ani de temniță și 40 000 de coroane amendă, sumă considerabilă pe vremea aceea. Partida filomaghiară din Transilvania acuză pe tribuniști de „trădare" (se refereau la atitudinea lor filohabsburgică), iar autoritățile ridică tot felul de obstrucții, începînd cu persecutarea abonaților, ceea ce a făcut pe mulți să-și dea nume false sau să renunțe la abonament. Nu trebuie să se creadă că atitudinea *Tribunei* ar fi fost, în vreun fel, radicală și realmente dăunătoare regimului politic maghiar. Dimpotrivă, ea se caracterizează printr-o absolută moderație, găsind, așa cum se exprimă Slavici, că „lipsa de tact strică orice". N-a avut nici pe departe *Tribuna* o atitudine revoluționară în problema raporturilor cu administrația maghiară și de aceea este explicabil că s-a menținut atîta vreme. Prin această atitudine însă nu și-a neutralizat adversarii, așa cum ar fi sperat Slavici. Pentru că, deși afirmate cu moderație, ideile tribuniștilor subminau, orice s-ar spune, oficialitatea. De aceea autoritățile maghiare organizau manifestații deschise contra *Tribunei*, arzînd-o în piața publică [1]. Cele cinci procese ale ziarului sînt edificatoare [2]. Primul are loc în februarie 1885. Acuzații: Ioan Slavici, director, și Cornel

[1] V. O. Boitoș, *Activitatea lui Slavici la „Tribuna" din Sibiu*, Cluj, 1927.

[2] Deși în *Închisorile mele* (1—42) Slavici afirmă că a avut „trei procese de presă", din cercetarea *Tribunei* rezultă că ele au fost cinci.

Pop-Păcurar, redactor responsabil. Vina : „au abuzat de libertatea cuvîntului". Despre ce era vorba ? Într-un număr al ziarului, din 30 noiembrie 1884, apăruse un articol, fără titlu şi fără semnătură, în care se aduceau puternice acuzaţii oficialităţilor abuzive care împiedicau dezvoltarea liberă a naţionalităţilor. Punctul de plecare al articolului îl constituia judecarea şi condamnarea a doi saşi într-o limbă necunoscută lor : maghiara. Slavici declară că articolul este al său şi cuvîntul de apărare pe care-l desfăşoară în faţa tribunalului este plin de curaj şi demnitate, constituind un document de primă importanţă pentru cunoaşterea scriitorului. Pentru a-şi justifica opiniile, invocă propria-i biografie : „Astfel, încă din copilărie am pierdut conştiinţa de rasă şi m-am obişnuit a căuta numai omul în oameni". În sat, la Şiria, a trăit în bune relaţii cu maghiari, germani şi alte neamuri, niciodată nu şi-au impus brutal părearea unii altora. Mai tîrziu, citind pe Goethe, Kant, Schiller, Schopenhauer, s-a întărit în ideea că oamenii trebuie să fie egali în drepturi, pentru că şi natura i-a făcut egali. În realitate însă se petrec fapte care vin în contradicţie cu felul său de a înţelege viaţa. Acuzat că face „agitaţie antistatală, că vrea să cîştige pe germani contra maghiarilor, inculpatul declară că nu a scris articolul mînat de astfel de porniri, ci din considerente general-umane. Nu se dă în lături să spună adevărul, pledînd strălucit : „În cercurile domnitoare ale Ungariei e răspîndită convingerea că ordinea nu se poate susţine decît prin stăpînirea unora asupra celorlalţi. Dacă este aşa, atunci e fără îndoială lucru primejdios a voi să propagi aici principii de egală îndreptăţire ... Dacă şi d-voastră, domnilor juraţi, sînteţi de părere că nu se poate susţine ordinea aici la noi decît prin aceea că ne stăpînim unii pe alţii, atunci osîndiţi-mă. Dacă însă sînteţi de părere că trebuie să ne suportăm unii pe alţii, atunci achitaţi-mă, căci eu reprezint principiul bun în această ţară" [1]. Acuzaţii au fost achitaţi, iar Curtea cu juraţi din Sibiu s-a desfiinţat.

În mai 1886, are loc cel de-al doilea proces de presă, în care acuzaţii sînt aceiaşi, iar vina este aceea de a fi făcut „agitaţie naţionalistă română". În 27 noiembrie, anul precedent, într-un temerar articol de fond,

[1] *Procesul de presă al „Tribunei"*, *Tribuna*, an. II, 1885, nr. 19, 5 febr.

se afirma că românii din regatul ungar vor să-şi asigure „cuvenita de sine stare şi neatîrnare pentru dezvoltarea limbii noastre comune şi a obiceiurilor noastre naţionale", iar mai departe, că „cerem să fim recunoscuţi ca popor deosebit". Se mai afirmă că, „în adevăr, românii sînt cuprinşi de dorinţa unităţii naţionale, de a crea un stat puternic românesc". Precizînd că n-a citit articolul decît după apariţia ziarului, Slavici se declară întru totul de acord cu conţinutul exprimat, afirmînd că chiar dacă l-ar fi citit înainte „i-ar fi dat drumul", luîndu-şi întreaga responsabilitate. Acuzat pentru „omiterea diligenţei supraveghetoare", Slavici e pedepsit cu o amendă de 100 de florini, iar Cornel Pop-Păcurar, autorul articolului, condamnat la un an închisoare. Procesul acesta se contopeşte, rezultă din *Tribuna*, cu un altul, al treilea, pornind de la un articol de fond din 9 ianuarie 1886, şi pe banca acuzaţilor se află din nou directorul şi redactorul responsabil. Articolul incriminat, scris de Cornel Pop-Păcurar, punea în discuţie aşazisa „sancţiune pragmatică", prin care Transilvania era alipită la statul austro-ungar, împotriva voinţei românilor. Cuvîntul, la proces, al redactorului responsabil al *Tribunei* este demn şi răspicat: „Vorba e că sîntem în monarhie trei milioane de români, peste două milioane şi jumătate numai sub stăpînirea ungară de azi. Sîntem dar aci, aducem jertfe în bani şi în sînge. Cerem drepturile ce ne compet în virtutea numărului" [1]. Slavici, care lăsase să treacă articolul, e acuzat pentru „delict de presă", fără a fi condamnat. Într-un articol ulterior, prevalîndu-se de faptul că orientarea *Tribunei* e „mai ales culturală" şi că redactorii ei sînt literaţi, cere să se ofere garanţii libertăţii de a spune, sincer, adevărul. Referindu-se la condamnarea lui Cornel Pop-Păcurar, scriitorul se angajează de a-l urma, „de a face tot precum ar fi făcut şi el, dacă vreunul dintre noi ar fi trebuit să îndure suferinţele închisorii". Finalul nu lasă nici o urmă asupra acestui gînd: „Iar dacă acesta îi incomodează pe concetăţenii noştri maghiari, guvernul dispune de întregul aparat al puterii publice". După ce Cornel Pop-Păcurar intră în închisoare, redactor-şef devine Septimiu Albini, cu care Slavici a purtat

[1] În legătură cu cele două procese vezi: *Procesele de presă ale „Tribunei"*, *Raport special al „Tribunei"*, *Tribuna*, an. III (1886), nr. 99, 13 mai; nr. 100, 14 mai; nr. 101, 15 mai; nr. 102, 16 mai.

o bogată corespondenţă şi a suportat, împreună, o mulţime de privaţiuni. Urmărind linia articolelor lui Slavici la *Tribuna*, constatăm, în continuare, aceeaşi moderaţie caracteristică lui, grija de a nu provoca, în nici un fel, conflicte, ci de a menţine cele mai bune legături între ziar şi autorităţi. Ţine să se justifice, din nou, că activitatea *Tribunei* este în primul rînd culturală: „am scos la iveală cîteva talente tinere, am pus începutul pentru o bibliotecă română, pe care publicul o gustează, am produs oarecare avînt în mişcarea literară şi am întemeiat un ziar pe care românii îl citesc cu oarecare predilecţiune, iar străinii îl bagă în seamă" [1]. Ridică din nou toleranţa la rangul de principiu călăuzitor pentru poporul nostru: „Şi nu este desigur în firea poporului român nimic mai nobil ca această nemărginită toleranţă, acest necondiţionat respect faţă cu individualitatea fiecăruia" [2]. Întrucît adversarii politici români îl considerau „agent junimist", „trădător", Slavici simte nevoia să se justifice adeseori. Nu renunţînd, evident, la convingerile căpătate în contact cu şcoala de la Iaşi, ci încercînd să demonstreze că, departe de a fi infamantă, acuzaţia de „elev al lui Maiorescu" este pentru el onorantă. Din corespondenţa purtată în această vreme, în ciuda unei anumite răceli personale cu Iacob Negruzzi, dealtfel nemotivată, rezultă aceeaşi permanentă ataşare de ideile junimiste în problemele culturale. Evident, nu-i vorba aici de teza maioresciană a autonomiei esteticului, pe care Slavici n-a acceptat-o, chiar dacă anumite formulări sînt maioresciene, este vorba de poziţia Junimii în problemele de limbă, de politică culturală şi, desigur, în privinţa atenţiei la criteriul estetic în aprecierea operelor de artă. Într-un articol intitulat *Un nou adept*, scriitorul declară fără echivoc: „E lucru ştiut de toată lumea română că noi oamenii grupaţi împrejurul *Tribunei* sîntem adepţi ai aşa-numitei «direcţiuni noue», care nu mai e deloc nouă. Şi sîntem nu de ieri, nu de alaltăieri, ci de mult acum, chiar dintru începutul modestei, dar stăruitoarei noastre lucrări literare. Era un timp cînd Maiorescu era aici în Ardeal foarte urgisit, fiindcă îndrăznea să

[1] *Procesele noastre de presă*, *Tribuna*, an. III, 1886, nr. 115, 1 iunie, 116, 2 iunie.

[2] *Pastorala monseniorului Palma*, *Tribuna*, an. III, 1886, nr. 155, 20 iulie, nr. 156, 21 iulie.

combată cu toată asprimea exagerările școlii de la Blaj, căreia, de altfel, i se cuvenea un loc atît de însemnat în dezvoltarea noastră literară. Noi eram și atunci aderenți ai unei direcțiuni și nu ne simțeam de loc atinși cînd ni se zicea, în batjocură, că sîntem «junimiști», ucenici ai lui Maiorescu, ci am lucrat înainte, ca să propagăm aici ideile preconizate de Junimea din Iași. Am lucrat și am luptat, ba lucrăm și tot mai luptăm încă, fiindcă ideile noastre sînt în contrazicere atît cu tradițiunile literare ale mai multor generații, cît și cu preocupațiunile, altfel generoase, ale unei părți din contemporanii noștri" [1]. Conservator în general, Slavici s-a depășit pe sine rupînd cu școala lingvistică ardelenească și faptul trebuie subliniat în mod apăsat. Nu trebuie să se creadă însă că „ruptura cu tradiția" în acest domeniu ar fi dus la disprețul pentru tradiție în genere. Chiar din citatul de mai sus rezultă că respectul scriitorului pentru școala de la Blaj nu se poate pune la îndoială. Iar cînd unii junimiști mai recent convertiți sau mai violenți aruncau săgeți în școala de la Blaj și în tradiția literară a Ardealului, Slavici se simțea dator să intervină, punînd la punct pe neofiți. Cînd profesorul Grigore Moldovan, de la Universitatea maghiară din Cluj, cu care Slavici va mai avea dispute, afirmase că literatura românilor din Ardeal ar fi opera unor „schimonositori de limbă", Slavici cheamă la respectul pentru valorile trecutului, fără de care opera prezentă n-ar fi fost cu putință. Cînd însă apare *Istoria literaturii române* a lui Aron Densusianu, care lovea „cu biciul" în literatura română, denigrînd pe Alecsandri, Eminescu, Maiorescu, Slavici respinge violent un asemenea „examen critic". A fost, în aprecierile sale privind cultura, un om obiectiv, care a adus imense servicii unității spirituale românești, neviciat de criterii îngust regionaliste.

În noiembrie 1886 are loc cel de-al patrulea proces de presă al *Tribunei*, după care Ioan Slavici și Septimiu Albini sînt condamnați, primul la trei zile închisoare și o amendă, al doilea la opt zile de închisoare și o amendă, pentru motivul că au lăsat să se strecoare o notă jignitoare la adresa conducătorului reuniunii

[1] *Un nou adept*, *Tribuna*, an. III, 1886, nr. 230, 19 oct.; nr. 231, 20 oct.; nr. 232, 21 oct.

de cultură din Mediaş şi n-au admis să publice o rectificare. Slavici protestează printr-un articol vehement [1]. Aproximativ după această dată, el nu mai apare ca director al *Tribunei*, fiind indicat numai redactorul responsabil, care acum devenise Aurel Popa. Este o scăpare, sau Slavici nu mai era, într-adevăr, director? Un articol scris în februarie anul următor ne lămureşte: „Sînt om cu oarecare reputaţiune literară, am fost timp de trei ani director al ziarului *Tribuna* şi am astăzi cele mai intime relaţiuni cu redacţiunea acestui ziar: nu am dar nevoie să subscriu ceea ce voiesc să public în coloanele *Tribunei*; ziarul acesta publică tot ceea ce iese din pana mea fără ca să mi se ceară şi subscrierea". Într-adevăr, Slavici nu mai era director. De ce? Aşa după cum însuşi se informează, spre sfîrşitul lui 1887 i se sugerase să părăsească *Tribuna*, întrucît era prea legat de Bucureşti, unde stătuse peste zece ani, şi ar fi compromis „cauza", atît prin prezenţa la Tribuna, cît şi ca secretar al C.C. al Partidului naţional român din Transilvania. Gh. Bariţiu, ca preşedinte al partidului, îşi dăduse deja demisia, Vasile Lucaciu, de asemenea în conducerea partidului, fusese arestat. În aceste momente grele, cînd comitetul era ca şi dizolvat, Slavici renunţă la plecare. De aici i se trage conflictul cu Vincenţiu Babeş şi Iuliu Raţiu, care l-au acuzat că e „intrigant". Adevărul este că prezenţa lui Slavici, în continuare, a încurajat masele derutate ale Partidului naţional şi a fost un act oportun. El era totuşi în această perioadă la Sibiu, iar relaţiile „intime" şi faptul că îi apăreau articole chiar nesemnate, redacţionale deci, ne duc la concluzia că în realitate mentorul spiritual al *Tribunei* rămăsese tot el. Slavici putea rămîne la Sibiu şi pentru că preda la Şcoala de fete, unde directoare era recenta sa soţie, Eleonora Tănăsescu [2]. Cert este că Slavici publica la *Tribuna* ca şi mai-nainte.

[1] *Al patrulea proces de presă al nostru*, *Tribuna*, an. III, 1886, nr. 263, 26 noiem.; nr. 264, 27 noiem.

[2] Eleonora Tănăsescu fusese eleva lui Slavici la Azilul Elena Doamna. Devenise directoare a Şcolii de fete din Sibiu în urma stăruinţelor lui Slavici. Se căsătoresc în 1886. În 1885 Slavici divorţase de prima nevastă, Catinka Szöke. Eleonora Tănăsescu, născută la Ploieşti, se trăgea dintr-o familie oltenească şi era înrudită cu scriitorul satiric N. T. Orăşanu. Ea însăşi s-a încercat în literatură (v. *„Căldăruşa cu trei picioare"* de Eleonora Tănăsescu, după Genevray, Biblioteca poporală a Tribunei, 1886).

Sîntem la sfîrșitul activității lui Slavici la *Tribuna* din Sibiu. Așa cum am încercat să arătăm, importanța acestui ziar este deosebită, iar contribuția lui Slavici, de prim ordin. Apărîndu-se în fața unor acuzații nedrepte, el a spus, de fapt, ceea ce este fundamental în această contribuție :

„Și orișicît de deosebite ar fi părerile în ceea ce privește succesele politice ale *Tribunei*, toți oamenii nepreocupați vor trebui să admită că mult, foarte mult au contribuit *Tribuna*, *Biblioteca poporală a Tribunei* și *Foaia poporului* la restabilirea unității noastre culturale. Iară eu sînt unul dintre întemeietorii *Tribunei*. S-ar fi făcut, fără îndoială, cele ce s-au făcut și fără de mine ; nu e însă puțin adevărat că am jertfit ani din viața mea, am ostenit, am suferit, am petrecut nopți nedormite și zile de frămîntări sufletești ca să dau acestui ziar și întregei mișcări literare caracterul și importanța pe care le au" [1]. Slavici considera *Tribuna* „cea mai scumpă dintre creațiunile mele" [2]. A lucrat la ea dezinteresat, din pură pasiune. Pentru *Pădureanca* a refuzat onorariul cuvenit, pentru ca, mai ieftin, ziarul să se vîndă mai repede. Din apelul către alegători din mai 1887, scris pentru campania electorală, constatăm că Slavici devenise și secretar al Comitetului Central al Partidului național român, al cărui președinte era Gh. Barițiu. Ocupat mai ales cu orientarea ziarului (angajamentul lui Slavici era de a da 3 articole de fond pe săptămînă și pentru zilele celelalte material pentru cel puțin trei coloane), cu corectarea numeroaselor corespondențe pe care le publica, scriind mai mult articole politice și polemice pe diverse teme, lovindu-se mereu de piedici materiale, persecutat de autorități și jignit de unii compatrioți (vezi în acest sens numeroasele articole referitoare la Miron Romanul și Partenie Cosma), ocupat cu munca didactică, cu griji casnice sporite (în 1887 i se naște întîiul copil, Titus), Slavici a scris puțină literatură între 1884—1888. În afara nuvelei *Pădureanca*, a mai publicat : *Păcală în satul lui* (sept. 1886), *Polipul unchiului* o farsă jucată de o pereche de tineri unui unchi ipohondru. Tot în 1886 scrisese drama *Gaspar Grațiani*, care-i produce unele neplăceri. Piesa a fost găsită de Ollănescu, membru în comitetul Teatrului Național din

[1] *Corespondența română*, II, 1894, nr. 40, ian. 5.
[2] Scrisoare Dimitrie Comșa, din 8 noiemb. 1895, Fondul Slavici al Acad. R.S. România.

București, „nulă și ridiculă pînă-n ultimul grad", deși Maiorescu și V. A. Urechia o recomandaseră „cu deosebită atențiune". Slavici se necăjește pe „frații" de dincoace de munți. Maiorescu intervine din nou și convinge pe marii actori Aristizza Romanescu și Grigore Manolescu să interpreteze rolurile Sarei și respectiv al lui Grațiani. Deși protectorul său îl sfătuiește să vină la București spre a lua legătura cu actorii, autorul refuză, nu acceptă să „chefuiască cu actorii" și să „curteze actrițele" spre a le cîștiga bunăvoința. Piesa s-a jucat totuși în 1888, într-o distribuție remarcabilă: Grigore Manolescu, Aristizza Romanescu, Iancu Petrescu. Asistența la premieră cuprindea între alții pe: Caragiale, Titu Maiorescu, Duiliu Zamfirescu. Există indicii că primii doi n-au rezistat pînă la urmă. Spectacolul a fost un fiasco. Gion își începe astfel cronica dramatică din *Românul*: „La prima reprezentațiune a lui *Gaspar Grațiani* a fost lume puțină, iar la a doua, marți 1 martie, lume nu a fost mai de loc" [1]. Piesa „n-are logică" și de aceea chiar marele actor Manolescu n-a reușit în rolul principal.

În aprilie 1888, are loc al cincilea proces al *Tribunei* și ultimul, care va duce la întemnițarea mai îndelungată a scriitorului. În numărul din 8 decembrie 1887 al *Tribunei*, apăruse un articol nesemnat și fără titlu, cu un ascuțit conținut politic. Articolul se referea la lipsa de drepturi a românilor ardeleni și, învinuind autoritățile maghiare abuzive, autorul lui aprobă gestul generalului român Traian Doda, care s-a retras în mod demonstrativ din Parlamentul de la Budapesta. Articolul exprima, de asemenea, solidarizarea cu mișcarea grănicerilor români din ținutul Caransebeș, care se ridicaseră să-și recapete drepturile uzurpate. Cu toate că redactorul responsabil de atunci, Adrian Cașolțeanu, primise întreaga răspundere pentru apariția articolului, Slavici merge din proprie inițiativă la judecătorie și se denunță ca „autor al crimei". Într-adevăr, articolul fusese scris de el. Acuzația e gravă: „agitator contra națiunii maghiare". Avocatul Iuliu Coroianu, care apărase și în celelalte procese pe tribuniști, face mari eforturi să-și salveze clientul conațional. Slavici însuși se apără, și de această dată, strălucit, și următoarele cuvinte sînt admirabile pentru gîndirea scriitorului: „Că intențiunea a putut fi, ba a și fost în adevăr continuarea

[1] *Românul*, XXXII, 1888, 16 martie.

luptei contra guvernului, aceasta n-o tăgăduiesc, nu însă contra poporului maghiar. Şi nu aş vrea ca actualul guvern să fie identificat cu poporul maghiar"[1]. Cuvinte înţelepte, pe care Slavici nu le-a rostit prima şi nici ultima dată. Orice efort s-a dovedit însă inutil. Verdictul a fost dur : autorul articolului a fost condamnat la un an închisoare şi 100 de florini amendă. Procesul a avut un larg şi îndelung răsunet, stîrnind numeroase şi contradictorii comentarii, atît în presa română, cît şi în cea maghiară. Cunoscut deja dinainte ca o personalitate marcantă pe planul luptei pentru drepturile românilor din Transilvania, prestigiul politic al lui Slavici iese întărit în urma procesului, mai ales că pentru orice om de bună-credinţă, român ori maghiar, el era o victimă. Poate astfel se şi explică tratamentul destul de indulgent la care a fost supus în închisoarea de la Vaţ, localitate situată în apropierea Budapestei, unde şi-a petrecut timpul condamnării[2]. Regimul închisorii era ciudat : deţinuţii trebuiau să-şi plătească întreţinerea pentru perioada condamnării, şi de aceea Slavici apelează la cunoscuţi să-i trimită ajutoare. La Vaţ, marea majoritate a condamnaţilor ispăşeau delicte de duel. Pentru învinuiri politice, în afară de Slavici, mai erau doi români, publicişti şi ei, precum şi un paroh ceh. În acelaşi timp cu Slavici, se mai afla la Vaţ scriitorul maghiar Francisc Herczeg, care avea pe atunci 25 de ani şi care, în *Memoriile* sale despre închisoarea de la Vaţ, lasă aprecieri mişcătoare cu privire la Slavici : „Românii, cu excepţia unuia, erau oameni de pace, adică nişte domni, care îşi luaseră răspunderea pentru articolele altora. Între ei, Ioan Slavici, din punct de vedere intelectual şi moral, se ridica la înălţimea de turn". Directorul penitenciarului, un anume Kovàcs, fost şi el deţinut după 1848, era destul de amabil şi îngăduitor. Îi aducea cărţi, îi permitea să lucreze la documentele Hurmuzachi, ba îl şi ajuta. I se îngăduiau vizite ale prietenilor şi familiei. Întîmplîndu-se să nască, în această vreme, soţia, condamnatului i se aprobă să stea în familie timp de două săptămîni. Putea, în acelaşi timp, să publice sub semnătură, la *Tribuna*, şi în lunile octombrie-decembrie apare în ziar una dintre cele mai interesante mărturii privitoare

[1] *Procesul de presă al „Tribunei"*, *Tribuna*, an. V, 1888, nr. 86, 27 aprilie ; nr. 87, 28 aprilie.

[2] Eleonora Tănăsescu, *Apărarea unui proces sufletesc*, *Hotarul*, an. II, 1935, nr. 12, august.

la concepția lui Slavici despre lume și viață : *Fapta omenească. Scrisori adresate unui om tînăr*, în care, alături de profesii de credință providențialiste, întîlnim și reflecții cu privire la comportarea omului în viață și la rostul său în această lume. *Fapta omenească* este o lucrare fundamentală nu numai pentru cunoașterea lui Slavici, ci și pentru înțelegerea unei anumite epoci din istoria gîndirii românești din Transilvania. Cele cca. 100 de scrisori trimise, din Vaț, lui Ion Bianu sînt un fel de jurnal de închisoare, cam monoton și fără evenimente (cu excepția venirii pe lume a Laviniei și a poznelor lui Titu, „Titus Livius Carabunculus") ca și viața de aici.

Revenirea în România

După ce iese de la Vaț, petrece aproape o lună de zile la Grafemberg, unde vechiul său amic, doctorul Ion Hosanu, conducea sanatoriul de hidroterapie.

Revine apoi la Sibiu, unde se dă, în onoarea sa, un „supeu festiv". Acum noi sarcini îl solicită. Este vorba de afacerea Memorandumului.

Încă înainte de a intra în închisoare, în 1887, Comitetul Central al Partidului național român hotărîse să alcătuiască un memoriu pe care să-l prezinte Coroanei, pentru a-i explica motivele pentru care românii, în urma actului generalului Traian Doda, nu pot să participe la dieta ungară.

Primul *Memorandum* a fost conceput în 1881, cînd Partidul național român, înființat în 1869 de Ilie Măcelariu, se unește cu celelalte grupuri care reprezentau interesele românilor din Ardeal, cu grupurile din Banat, Crișana, Maramureș. Acest *Memorandum*, publicat în franceză, germană, română și maghiară, a fost răspîndit în toată Europa.

În 1883 se alcătuiește al doilea Memorandum, scos numai în limba franceză și care cerea : 1) recunoașterea

limbii române ca limbă oficială ; 2) vot unic ; 3) o nouă diviziune administrativă, bazată pe naționalitățile componente ; 4) autonomia bisericii românești, a școlilor confesionale române, întrebuințarea limbii române la Universitatea din Cluj.

Guvernul maghiar reușește să dezbine pe români, determinînd pe mitropolitul Miron Romanul să înființeze, în 1884, un al doilea Partid național român, mai „temperat". Slavici mersese la Sibiu, între altele, și pentru a combate orientarea prea concesivă a mitropolitului. În memoriul care a fost răspîndit și tipărit pe scară largă, se preciza, de asemenea, că această „rezistență pasivă" nu este îndreptată contra monarhiei, ci împotriva autorităților maghiare și a Cazinei maghiare. Dar, încă o dată, românii au avut prilejul să se convingă de lipsa de loialitate a împăratului. Prezentat Coroanei în 26 martie 1892, memorandumul a fost înaintat guvernului din Budapesta, care a început o serie de măsuri represive împotriva autorilor lui. Între 7—25 mai 1894, a avut loc la Cluj celebrul proces al memorandiștilor, care s-a încheiat cu condamnarea, între 2 luni și cinci ani închisoare, a protagoniștilor. În 1895, sub presiunea opiniei publice europene și a mișcărilor de mase în favoarea condamnaților, aceștia au fost grațiați. Slavici era între cei care redactaseră memorandumul, dîndu-i, așa cum se informează, forma finală, după ce Gh. Barițiu redactase o primă variantă. Mișcarea memorandumului reprezintă un moment important în lupta de eliberare națională a românilor din Transilvania. Revendicările formulate în acest document, mai ales egalitatea pe plan politic a tuturor naționalităților din Imperiu și dezvoltarea fiecăreia în raport cu specificul lor, combaterea hotărîtă și curajoasă a politicii de asuprire națională, introducerea unor revendicări ale maselor populare și în primul rînd ale țărănimii, ilustrează poziția avansată a fruntașilor politici români din Transilvania. Alături de Gh. Barițiu, frații Brote, V. Lucaciu etc., numele lui Slavici trebuie neapărat menționat. Acțiunea memorandiștilor a fost, din păcate, totuși limitată de atitudinea lor moderată, ceea ce a dus la păstrarea unei prudențe exagerate în legătură cu aspirațiile maselor populare române spre unitate națională și dreptate socială. Memorandiștii rămîn robii metodelor luptei „legale", fapt ce a mărginit participarea mai largă a poporului la acțiunile lor. Aceasta cu atît mai mult cu cît revendicările țărănimii erau in-

complet înțelese. Cu toate limitele sale, mișcarea memorandistă reprezintă „limita superioară pînă la care s-a putut ridica o anumită grupare a burgheziei românești din Transilvania în lupta ei națională de după 1848" [1].

Cam în aceeași vreme cu evenimentele memorandumului au loc conflicte sîngeroase între autorități și moți, în ținutul Scărișoarei, datorită cauzelor permanente care au generat mișcările naționale și sociale ale românilor ardeleni : abuzul de putere al administrației. Slavici, vajnic apărător al celor subjugați, gata oricînd să dea în vileag nedreptatea și să denunțe pe asupritori, prieten de totdeauna al moților, pe care-i aprecia ca pe „oameni de o extraordinară vigoare trupească și sufletească" [2], publică în ziarul bucureștean *Voința națională* articolul *Moții și maghiarii* (reprodus și în *Tribuna*), în care se face ecoul aspirațiilor românilor din Apuseni. Moții și-au exprimat, de aceea, cu căldură recunoștința față de semnatarul articolului, i-au trimis un album pe care erau gravate, într-o placă de platină, decorată cu aur masiv, cuvintele : „Moții, pentru Slavici". Scrisoarea care însoțește albumul e emoționantă :

„Ilustre Domnule !

Munții Apuseni întotdeauna au fost leagănul mișcărilor naționale. Iar bărbaților, care pentru popor au luptat, dragoste mare le-au păstrat.

Cu peana domniei-tale ageră și inima cultă, luptînd pentru binele poporului român, ai drept la iubirea tuturor românilor.

Prin studiul domniei-tale Moții și maghiarii, *publicat în foile noastre fruntașe, cinste și folos mare ne-ai făcut îndeosebi nouă moților.*

Ne împlinim o datorie plăcută aducîndu-ți prin aceasta cea mai sinceră mulțumire și urări de bine.

Să trăiești încă mulți ani, ca podoabă a neamului românesc și moților un prieten slăvit.

Munții Apuseni, în 1 decembrie v. 1893" [3].

Scrisoarea e semnată, cum zice Slavici, „de tot ce se știe om de frunte în Munții Apuseni". Sînt peste cinci sute de semnături : proprietari de mine, comercianți, preoți, mineri, studenți, școlari, metalurgi, învățători, directori

[1] *Din Istoria Transilvaniei*, II, 1962, p. 262.
[2] *Ardealul*, p. 108.
[3] *Tribuna și tribuniștii*, pp. 79—80.

de mine, funcţionari, pantofari, ciubotari, avocaţi, lemnari, bîrdaşi, morari, economi, floşari, ciubărari, vigil-silvanari, cantori, fierari, băieşi, pălărieri, pielari, bugnari, curelari, cişari, medici, plugari, liber-profesionişti. După acţiunea de la Păuliş din 1873, după apărarea saşilor nedreptăţiţi de justiţia oficială, în 1885, după curajoasele atitudini în apărarea drepturilor românilor din cariera de conducător al *Tribunei*, actul de apărare a moţilor din Scărişoara, în 1893, se înscrie ca o nouă manifestare a spiritului de dreptate care a animat totdeauna personalitatea lui Slavici. Avem de-a face, nu încape nici o tăgadă, cu un artist cetăţean, care a vibrat cu promptitudine la evenimentele vremii sale, care şi-a cheltuit cu generozitate energia pentru ca în lumea aceasta să se instaureze mai multă dreptate şi omenie.

Cînd lua apărarea moţilor, Slavici se găsea deja la Bucureşti. Venise după eliberarea din închisoarea Vaţului, după ce trecuse prin Viena, Grafenberg, Sibiu.

Într-un articol, *Lămuriri şi mărturisiri*, apărut în *Românul* din acest an (6, 7 decembrie), Slavici expune astfel cauzele care l-au determinat să plece de la *Tribuna*: faptul că era considerat „agent plătit", care face „agitaţie" printre ardeleni: „aceasta e ceea ce m-a determinat să plec de la Sibiu, ca să nu compromit prin prezenţa mea pe amicii mei, care sînt cei mai leali cetăţeni ai patriei lor. Am venit însă mîngîiat de gîndul că mulţumită zelului şi jertfelor pe care le-am pus cu toţii, misiunea mea e ca împlinită şi că nimeni de aici înainte nu mai putea să-i abată pe românii de peste Carpaţi din direcţia literară şi culturală în care i-a pus şi îi ţine *Tribuna*".

La Bucureşti îşi reia munca la documentele Hurmuzachi, pe care, de fapt n-o întrerupsese decît parţial. În 1891 cere şi obţine naturalizarea. Este reîncadrat profesor la azilul Elena Doamna şi mai predă la diverse şcoli particulare. Problemele învăţămîntului îl pasionează şi el le consacră, cu plăcere, cea mai mare parte a timpului. Pe o linie oarecum înrudită cu cea sămănătoristă, tratează în presă probleme ale învăţămîntului primar, care era menit, după părerea lui Slavici, să ridice „din temelii" viaţa ţăranilor. Chiar în anul revenirii în Capitală îi apare, la tipografia Göbl fii, o broşură intitulată *Şcolile noastre săteşti*, în care se ocupă de toate aspectele şcolii rurale: localurile, învăţătorii, sistemul de organizare, educaţia şi instrucţia şcolară. Pornind de la ideea că „ţă-

ranul e talpa ţării" şi şcoala primară „temelia întregului sistem de învăţămînt", autorul adoptă mai ales o mentalitate subiectivă şi moralistă, lăsînd a se înţelege că problemele etice trebuie să stea în centrul preocupărilor şcolare. Nu lipsesc însă observaţii critice ascuţite în legătură cu starea de atunci a şcolii săteşti, cu indiferenţa guvernelor faţă de o situaţie intolerabilă. Consacrată învăţămîntului, broşura este de o utilitate indiscutabilă mai ales în determinarea concepţiilor sociale şi etice ale autorului ei.

După cum era de aşteptat, trecînd munţii, lui Slavici i se solicită, şi el însuşi simte această necesitate, de a explica pe larg istoricul luptei din Transilvania. Publică astfel în 1892 şi 1893 două lucrări dedicate acestei teme, în care, desigur, reia şi dezvoltă date şi probleme din diversele şi numeroasele articole şi studii publicate pînă aci în presă. Este vorba de *Românii din regatul ungar şi politica maghiară*, din 1892, şi *Ardealul*, din 1893. Fără a intra în amănunte, consemnăm numai că atitudinea lui Slavici faţă de poporul maghiar este ireproşabilă, ţinta atacurilor sale constituind-o, în permanenţă, politica naţionalistă a guvernelor maghiare, şi în special a Casinei.

Se îngrijeşte, în acelaşi timp, de publicarea operei sale. De la *Novelele din popor* nu-i mai apăruse nici un volum, activitatea de la *Tribuna* îl absorbise cu totul. În 1892, începe publicarea seriei de *Nuvele*, care va cuprinde şase volume. Întîiul volum reproduce, în linii mari, pe cel din 1881 : *Popa Tanda, Scormon, La crucea din sat, Gura satului, Budulea Taichii, Bobocel, Vecinii.*

Activitatea publicistică este reluată şi, în 1893—1894 [1], îl găsim pe Slavici „răspunzător pentru redacţie" la ziarul *Corespondenţa română*. Era un „organ independent", care, aşa cum se spunea în articolul-program din primul număr, se angaja să propage „principiile liberale şi tendinţele democratice". De fapt, ziarul a fost editat cu scopul de a informa, prin articole redacţionale şi mai ales prin corespondenţe, despre „cele ce se petrec peste tot unde sînt români". Recunoaştem, fără dificultăţi, că la baza programului a stat ideea strîngerii unităţii spirituale a românilor de pretutindeni, care avea destule precedente în activitatea redactorului responsabil. Faptul că întîlnim

[1] Primul număr al *Corespondenţei române* apare în 16 noiembrie 1893, iar ultimul în 24 aprilie 1894.

aici combatanți tribuniști și memorandiști ca Eugen Brote și Aurel C. Popovici este de la sine grăitor. Mai colaborau, între alții, Zamfir C. Arbore și Șt. Bassarabescu, spre a numi pe cei mai notorii. Nu încape discuție că, în calitatea sa de conducător al ziarului, Slavici a publicat, ca și la *Timpul* ori la *Tribuna*, numeroase articole pe care nu le-a semnat. Probabil că traducerile din Björnson semnate Sv., îi aparțin. Ținînd seama însă de preocupările sale anterioare și de ideile pentru care a stăruit mereu, cele mai multe sînt identificabile. Articolele pe teme școlare: *Reforma învățămîntului*, *Seminarele noastre*, *Programele*, sînt, cu siguranță, ale lui Slavici.

Criticele pe care le-a adus sistemului de învățămînt au provocat, dealtfel, iritarea celor responsabili, care n-au întîrziat să-l lovească. Conflictul cu Dimitrie Ionescu, ministru al Instrucțiunii și Cultelor, de aici a pornit. Ziarul guvernamental *Țara*, înființat de Dimitrie Ionescu și de Nicolae Filipescu, primar al Bucureștilor, începe o adevărată campanie de calomnii împotriva lui Slavici. Fostul director al *Tribunei* era acuzat de trădare și contribuția sa culturală pusă la îndoială. Este probabil că această acțiune denigratoare fusese inspirată și de adversarii politici din Transilvania, dintre care unii trecuseră munții. Cei de la *Țara* nu s-au dat în lături de la fapte dezonorante. În anul 1893, înainte de judecarea memorandiștilor, Slavici a mers la Sibiu spre a convinge pe membrii Comitetului Național să pribegească, întrucît probabilitatea de a fi arestați devine iminentă. Ziarul *Țara* publică o astfel de știre, care, deși se baza pe o realitate, trebuia ținută în taină, întrucît dădea naștere la bănuiala că guvernul de la București este înțeles cu ungurii, ceea ce deruta pe românii ardeleni, iar pe Slavici îl dezbina de prieteni. De fapt însă, tocmai lovirea lui Slavici se urmărea și, de aceea, în paginile *Corespondenței române*, scriitorul denunță intrigile și „nemerniciile" celor de la *Țara* [1]. În același timp, în numeroase articole, între care remarcăm ciclul *Vînătoarea de suflete* [2], Slavici revine asupra situației din Ardeal și a luptei românilor. Studiul

[1] V. în acest sens seria de articole: *Deslușiri*, 1893, nr. 21, 10 dec.; *O destăinuire*, 1893, nr. 27, 17 dec.; *Trădători*, 1893, nr. 37, 31 dec.; *O nemernicie*, 1894, nr. 40, 5 ian.; *Nemernicia*, 1894, nr. 1, 16 ian.; *Greșeli peste greșeli*, 1894, nr. 2, 23 ian.; *Moții*, 1894, nr. 6, 13 febr.

[2] 1894, n-rele 3—6, 14, între 30 ianuarie 14 aprilie.

Ardealul, apărut în 1893, a fost mai întîi publicat parțial în *Corespondența română*. Foarte interesante sînt diverse articole privitoare la cultura și intelectualitatea transilvăneană. Unul dintre ele, intitulat *Între două lumi* (1893, 18 dec.), tratează despre datoria tinerilor care au învățat de a reveni în satul natal, aceasta fiind o „lege nescrisă" în Ardeal : „În gîndul românilor de peste Carpați nu este păcat mai mare decît nesocotirea acestui simțămînt, și nu are ce să mai caute în satul lui acela care nu ține la ai săi chiar ca la sine. Nimeni nu-l mai primește în casă, nimeni nu mai vrea să-l vadă, nici chiar mort nu este iertat". Recunoaștem aici o stare de spirit tipic poporanistă, sentimentul datoriei intelectualului față de cei din mijlocul cărora s-a ridicat. Trebuie amintit, în același timp, excepționalul articol *Rase ori clase*, care reprezintă punctul cel mai avansat în gîndirea scriitorului, prin interpretarea științifică a contradicțiilor sociale și a luptei de clasă.

Corespondența română n-a durat decît șase luni. Conflictul cu persoane oficiale a dus la desființarea ziarului. Activitatea lui Slavici este de reținut mai ales pentru că ea constituie întîiul moment mai hotărît al conflictului lui Slavici cu oficialitățile, conflict care se va accentua mereu, provocînd imense dureri scriitorului. Ceva mai tîrziu, astfel de dificultăți vor genera din partea sa manifestări politice care pentru mulți au fost inexplicabile, dar care de fapt își aveau temeiurile și antecedentele lor.

N-apucase să dispară *Corespondența română* de pe piață, cînd Slavici apare din nou în fruntea unei publicații. Este vorba de prestigioasa revistă literară ilustrată *Vatra*, condusă de cei trei mari scriitori pe care îi avea literatura română în acea vreme : Slavici, Caragiale, Coșbuc [1]. Asociindu-și prietenul de la *Timpul* și pe cel descoperit de el la *Tribuna* (Coșbuc a debutat la *Tribuna* cu *Filozofii și plugarii* și este format în școala lui Slavici) [2], mai vîrstnic decît ei, Slavici nădăjduia să realizeze o apropiere între scriitori și popor, pentru că, după părerea sa, exista pericolul unei fatale despărțiri. Vom încerca, în altă parte, să demonstrăm că articolul-program al primului număr, *Vorba de acasă*, semnat de cei trei scriitori,

[1] V. scrisoarea-contract între Slavici, Coșbuc, Caragiale și libraru Sfetea (Muzeul literaturii române, inv. nr. 1100).

[2] V. Al. Dima, *Cei mai rodnici ani ai vieții lui Coșbuc : Poetul la Sibiu — Colecția cercului Thesis*, 1938.

aparţinea de fapt lui Slavici, semnătura lui Caragiale (care niciodată nu exprimase asemenea idei) şi a lui Coşbuc avînd doar valoarea unei adeziuni. Munca redacţională propriu-zisă la *Vatra* a dus-o Coşbuc, el redacta rubrica *Vorba ăluia* şi făcea „bucătăria revistei". Slavici, credincios ideii de redescoperire a trecutului cu scopul legăturii mai puternice cu tradiţia, sub variatele ei forme, dă la iveală cîteva studii de istorie : *Luna mai*, în care evocă figura lui Avram Iancu, *Familia lui Mihai Viteazul*, *Nepotul lui Mihai Viteazul*. Publică şi scrieri minore : *Hanul ciorilor*, *Gogu şi Goguşor*, *Ceas rău*, *Mitocanul*. Dar contribuţia cea mai valoroasă a lui Slavici la *Vatra* o constituie publicarea unor fragmente ale romanului *Mara*, care va apărea integral în 1906, în editura *Luceafărul* din Budapesta. Fragmentele acestea anunţau dealtfel cel mai izbutit roman românesc înainte de apariţia lui Liviu Rebreanu. După *Novelele din popor*, începutul apariţiei *Marei* în *Vatra* din 1894 este al doilea mare moment al activităţii literare a lui Slavici. El constituie, ca şi 1881, o dată epocală pe planul întregii noastre istorii literare. Cea mai mare parte dintre contemporanii marelui scriitor n-au sesizat însă valoarea cărţii. Ba mai mult, incomodaţi de atitudinile curajoase ale scriitorului, ei îi fac zile amare. Şi reuşesc să-l izoleze. Chiar în anul 1894, Slavici părăseşte Bucureştiul, pentru a pleca la Măgurele, şi aceasta echivalează cu un refugiu. Spune singur în *Închisorile mele* că „nu era loc pentru el în mijlocul clasei culte" şi de aceea s-a retras la Măgurele, „unde nu stătea nimănui în cale".

În testamentul din 1876, boierul patriot Ion Otetelesanu [1] destina averea sa, după moartea soţiei, pentru „facerea unui institut de fete române, cărora li se va da o creştere şi educaţie de bune mume de familie, fără pretenţie sau lux" [2]. Ion Kalinderu, membru al Academiei, care fusese delegat prin testament să se ocupe de această moştenire, donează Academiei, în 1893, averea lui Otetelesanu. Şi în toamna lui 1894, sub auspiciile Academiei, în vechiul castel boieresc unde prin 1880 Eminescu şi Sla-

[1] Un istoric amănunţit al moşiei Măgurele şi de o interesantă prezentare a relaţiilor sale cu ţăranii de aici face Slavici în : *Jurnalul intim în formă epistolară* (*Ramuri*, an. XXIX, 1937, n-rele 1, 4, 8, 9—10, (ian.-dec.).

[2] I. Slavici, *Institutul Ion Otetelesanu din Măgurele*, Bucureşti, 1906, p. 3.

vici mergeau, vara, din cînd în cînd să se recreeze, mărginit de un loc de grădini şi pădure, se deschide, cu 15 eleve în clasa I, Institutul Ion Oteteleşanu. Slavici e însărcinat să se ocupe de această şcoală, pleacă în Apus spre a lua modele de organizare şi în toamnă institutul îşi începe activitatea.

Plecarea lui Slavici la Măgurele se pare a fi fost determinată şi de Dim. A. Sturdza, secretar general al Academiei, care se afla în bune relaţii cu scriitorul. Ceea ce-i atrăsese dezaprobarea lui Maiorescu, cu care relaţiile, din această cauză, se răcesc. Cu naivitatea-i caracteristică, Slavici acceptă, în ciuda opoziţiei soţiei, care vedea în plecarea din Bucureşti un izvor de necazuri. În cele din urmă însă, într-o căruţă încărcată, descinde şi ea la vechiul castel, unde soţul, plecat cu două zile mai-nainte, o aştepta. Iată cum ne înfăţişează Eleonora Tănăsescu acest moment : „În faţa mea sta un castel, în mijlocul unei întinderi pentru mine nemărginite, fără poteci curate, fără drumuri, cu desişuri încîlcite, bălării înalte şi un miros infect de baltă, cu puzderii de ţînţari, ciorile acopereau plopii cei înalţi şi cîrîiau a iarnă prin cuiburile numeroase, iar noaptea cucuvăile cu cîntecul lugubru îmi înmuiau inima, şi deznădăjduită mă plîngeam lui Slavici, spunîndu-i : «Presimt, dragul meu, că aici nu vom fi fericiţi, e prea trist locaşul acesta şi cam problematic angajamentul tău . . .» Dar Slavici, plin de entuziasm, mă consola, zicîndu-mi : «Nu te nelinişti, planul lucrării mele este deja alcătuit în capul meu. Uite, ici va fi aşa, colo aşa. Ce grădină de legume am să instalez acolo unde tu te sperii de bălăriile cele înalte, ce pomăt, ce alei de flori, ce prăsilă de vaci, de porci, de păsări, de toate . . . va fi o minune» ! Planul se va realiza, într-adevăr. Slavici însuşi a plantat peste 6 000 de pomi fructiferi. Era el însuşi un adevărat Popa Tanda" [1].

Elevele, între 12—18 ani, îşi pregăteau singure menajul : aveau bucătărie, ateliere de croitorie, de ţesătorie, grădină de legume, pomi, vie, stupi, eleşteu, primeau deci, în afara culturii generale obişnuite, şi cunoştinţe practice, se pregăteau pentru viaţă. Slavici trebuie să se fi simţit bine în mijlocul acestui colectiv harnic şi lucrînd după principiile sale. Pînă în 1906 absolviseră deja

[1] Eleonora Tănăsescu, *Apărarea unui proces sufletesc, Hotarul*, II, 1935, august.

Institutul aproape 200 de fete. Pentru Institutul Oteteleşanu Slavici publică, în 1897, un tratat de educaţie numit *Poveţe pentru buna creştere a copiilor*, în care-şi expune întregul sistem educativ.

Soţia scriitorului era directoare, preda botanica şi zoologia, iar Slavici preda româna, istoria şi educaţia, ocupîndu-se în acelaşi timp şi de treburi administrative ca „director de studii". Stă la Măgurele aproape 14 ani de zile, pînă-n 1908, ducînd o viaţă provincială, retrasă, lipsită de evenimente. Relaţiile cu ţăranii, rezervate la început, devin din ce în ce mai strînse, în cele din urmă Slavici le cîştigase încrederea deplină, dovedindu-se nu numai un administrator drept al moşiei şcolii, ci şi un excelent gospodar. Probabil că ţăranul din Slavici se simţea bine în mediul său. Ceea ce nu înseamnă că era scutit de orice neplăceri. Fiind considerat omul lui Kalinderu, al „grecului", conservator, este suspectat de liberali şi în primul rînd de Dimitrie Sturdza, cu care relaţiile se răcesc din ce în ce mai mult. La rîndul lui, Maiorescu îl învinuieşte că pactizează cu liberalii, pentru legăturile cu D. A. Sturdza [1]. Portar i se trimisese un anume Ilie Popescu, agent de poliţie, care avea misiunea strictă de a-i observa toate mişcările. Deşi oarecum izolat de frămîntările din capitală, nu duce totuşi o viaţă liniştită şi tihnită, pentru că are deja o familie grea (şase copii [2]), contractează mereu împrumuturi. Îşi cumpără un loc de casă în Bucureşti, şi, din suma de 10 000 de florini, primite de soţie drept recompensă de la şcoala de fete din Sibiu, pe care o condusese cu devotament şi rezultate remarcabile, construieşte o vilă la Buşteni, pe un loc cu ape minerale, îl găzduieşte, din cînd în cînd, şi pe Caragiale aci. Deoarece vara, prin rotaţie, toate elevele de la Oteteleşanu mergeau, gratuit, la vila sa, Slavici simte nevoia s-o mărească. Pentru asta se împrumută la o bancă din Arad prin doi dintre amicii săi, Nicolae Oncu şi Romulus Ciorogaru. Pentru locul din Bucureşti se împrumutase de la o veche cunoştinţă, braşoveanul Diamandi Manole, care ajutase băneşte *Tribuna* şi care acum îi lua o camătă mare, „28 lei pe trei luni, pentru 500 lei". Somaţiile şi termenele de scadenţă îl macină mereu.

[1] T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, II, p. 65.

[2] Titu Liviu (n. 1886, 11 nov.), Lavinia-Ioana-Iosefina (n. 1889, 19 ian.), Ion-Marcel (n. 1890, 19 iunie), Fulvia (n. 1891, 19 sept.), Elena (n. 1894), Ioana-Livia (n. 1897).

Mica proprietate rămasă moştenire la Şiria, „patru iugăre şi casa", pe care o vinde pentru 1 200 de coroane vărului său Teodor Slavici, nu ameliorează starea financiară : „Aici — scrie în noiembrie 1907 — sînt persecutat de creditori, înecat de camete şi strivit de cheltuielile pe care le am cu copiii, care trebuie să meargă înainte. Pe Titu abia alaltăieri am putut să-l prind. Marcel şi Fulvia stau neplătiţi şi ar putea să fie eliminaţi. D-nul Sturdza e mai rău îndîrjit decît orişicînd ; sîntem, nevastă-mea şi eu, jigniţi în fiecare zi, am ajuns să nu mai avem ce să mîncăm şi să nu ne mai putem ţine copiii lîngă noi, trebuie să vedem în fiecare zi lucruri care ne revoltă, sîntem deci mai rău decît în cea mai afurisită temniţă şi mi se ia drept crimă cel mai mic rînd pe care-l scriu. Nu-mi mai rămîne decît să vînd puţina avere ce am putut agonisi, cu orice preţ, chiar şi cu pierdere. N-am nici un folos de ea, dacă nu mă pot ajuta acum, cînd copiii îmi cer ajutor şi cînd trebuie să-mi răscumpăr tigna puţinilor ani de viaţă ce-mi mai rămîn. Mă înec şi vreau să răsuflu după atîta înăbuşire" [1]. Datoriile contractate de la banca din Arad nu pot fi achitate, mai tîrziu, prin 1912, Slavici e dat în judecată pentru neplata lor. Puţine bucurii a avut Slavici la Măgurele. Durerile se dovedesc mai statornice. Moartea unei eleve, în 1896, chinuie pe soţii Slavici vreme îndelungată. Din fericire, viaţa de familie, plină de plăcerile casnice, îi aduce singurele momente de mulţumire sufletească : „Am ceea ce puţini oameni au, o soţie vrednică de a fi pusă în rîndul sfintelor şi copii buni, care ne sînt amîndorora totdeauna mîngîiere" [2]. Eleonora Tănăsescu a fost într-adevăr o soţie demnă şi devotată, care şi-a înţeles soţul şi i-a fost, totdeauna, de un preţios ajutor. Slavici avea mare încredere în cultura şi sensibilitatea ei şi, după moartea lui Eminescu, îi citea orice lucrare, cerîndu-i aprecieri.

În afară de strîmtoarea financiară în care se găsea, este mereu tracasat cu tot felul de rapoarte, chemat des la Bucureşti, iar treburile administrative îi răpesc o mare parte din timp. De aceea scrie foarte puţin : „În timpul celor patrusprezece ani petrecuţi la Măgurele, am scris puţin pentru că nu aveam răgaz pentru aşa ceva" [3]. Între

[1] V. Popeangă, *Din corespondenţa lui Slavici*, *Limbă şi literatură*, nr. 6, 1962, p. 463.
[2] *Ibidem*, p. 462.
[3] *Lumea prin care am trecut*, p. 107.

1902—1905 elaborează și publică cele două volume ale romanului istoric *Din bătrîni*, a cărui acțiune se petrece pe vremea lui Metodiu și Ciril. După ce cheltuiește o sumă însemnată numai pentru tipărirea primului volum, în 1902 este nevoit să se ocupe și cu difuzarea cărții, pentru a-și scoate cheltuielile. În doi ani se vînd doar „cîteva sute de exemplare". În 1903, primul volum obține premiul de 5 000 de lei al Academiei Române, fiind preferat cărții lui Duiliu Zamfirescu *În război*. Satisfacția i-a atras însă neplăceri pe alte planuri. Duiliu Zamfirescu, fire arogantă și, în ciuda funcțiilor diplomatice, violentă, scrie, în *Revista idealistă* a lui Mihai Holban, un articol jignitor la adresa lui Slavici, contestîndu-i orice merit literar și atacînd în general mișcarea literară din Ardeal, care „ar strica gustul public". Redacția are eleganța de a pune paginile revistei și la dispoziția celui lovit. Articolul de răspuns al lui Slavici este destul de hotărît și, justificîndu-se pe sine, apără întreaga mișcare venită din Ardeal, ale cărei merite le consideră de nediscutat. Duiliu Zamfirescu este „un înstrăinat", pentru care cronicarii și limba poporului sînt lucruri „perimate" și, la rîndul său, Slavici pune la îndoială meritele literare ale autorului *Vieții la țară*. Răspunsul lui Slavici n-are importanță pentru caracterul său polemic, așa cum era de așteptat, dar exprimarea unor credințe artistice, între care combaterea decisă a naturalismului, merită a fi subliniată. Și încă, mai ales, altceva trebuie neapărat reținut: se contesta înspăimîntător de limpede o activitate îndelungată și pecetluită cu urmele sacrificiului, pusă tocmai în slujba unității spirituale și culturale a românilor. Pentru fostul director al *Tribunei*, o durere mai adîncă nici că se putea închipui. E ușor de bănuit că el, care avea și așa o fire susceptibilă, a început să se simtă singur într-o lume care nu-l înțelegea și pe care el o iubea. O astfel de stare psihologică l-a îndemnat să-și justifice obîrșiile, arătînd, totodată, că a avut „cele mai bune legături în societate". Un fragment din articolul discutat este revelator pentru situația materială a scriitorului în acest an, 1905: „Sînt însă un om trecut de 56 ani, am muncit mult în viața mea, am avut cele mai bune legături în societate, n-am fost risipitor și stau azi, părinte a șase copii încă nevîrstnici, fără de avere, fără de poziție asigurată și fără de nici un drept de pensiune, un biet muritor ce trăiește muncind

de azi pe mîne" [1] sau : „Nu mai sînt om tînăr acum şi am lucrat mult în viaţa mea. Aş fi lucrat şi mai mult şi mai bine poate, dacă nu aş fi fost hărţuit de o mulţime de nevoi şi n-ar fi trebuit să fac şi muncă de salahor ca să-mi agonisesc pîinea de toate zilele, pe care lucrarea literară nu poate să mi-o dea" [2].

Gestul lui Duiliu Zamfirescu rămîne, oricum, dezonorant şi lipsit de glorie. Dealtfel, arogantul scriitor va repeta atitudinea sa dispreţuitoare faţă de Slavici şi faţă de ardeleni cîţiva ani mai tîrziu, cînd şi-a ţinut discursul de recepţie la Academie despre *Poporanismul în literatură.* Negînd valoarea prezenţei ţăranului în literatură, ca avînd un suflet „ca neantul, fără evenimente", Duiliu Zamfirescu lua în derîdere întreaga noastră literatură în care ţăranul e personaj central, şi mai ales literatura lui Slavici, Coşbuc şi Octavian Goga [3]. A fost nevoie, după cum se ştie, de intervenţia autoritară a lui Maiorescu pentru ca proaspătul academic să fie pus la punct. Dar pentru Slavici aceste discuţii însemnau mai mult decît nişte simple controverse literare şi chiar mai mult decît nişte denigrări. Înţelegem, de aceea, pentru ce era atît de îndurerat şi de frămîntat ori de cîte ori i se punea la îndoială talentul sau buna-credinţă. Crescut în spiritul de sinceritate şi loialitate, el a fost dezamăgit profund de convenţionalismul relaţiilor dintre oamenii din lumea bună a acelei vremi : „Oamenii sînt făţarnici, se mint şi se amăgesc unii pe alţii, îşi rîd şi se măgulesc în faţă, iar în dos se grăiesc de rău şi-şi dau silinţa de a se surpa. Totul e spoială la dînşii,

[1] *Literatura românească şi D-l Duiliu Zamfirescu,* p. 228.

[2] *Ibidem,* p. 217.

[3] Dintre toţi contemporanii, Duiliu Zamfirescu a fost cel mai ostil lui Slavici. O schiţă a raporturilor dintre cei doi scriitori ne apare, de aceea, oportună. Firește, schiţa este susceptibilă de completări :

— La 25 sept. 1895, D. Z., într-o scrisoare către Maiorescu, numeşte eroii lui Slavici „ţărani de carnaval sau fiinţe histerice şi neromâneşti".

— În 19 febr. 1898, într-o scrisoare către acelaşi, D. Z. e iritat că P. P. Negulescu l-a pus „într-o supă cu Slavici şi Caragiale", declarînd că n-are „nimic cu aceşti domni". Din nou despre eroii lui Slavici : „fiinţe himerice, false".

— 1 iunie 1901, în *Noua revistă română* (vol. III) D. Z. publică articolul : *Romanul şi limba română,* în care face referiri şi la Slacivi, semnalînd deficienţele de limbă, caracterul fals, idilic al personajelor sale.

— 12 mai 1902, scriind din nou lui Maiorescu, se referă malitios la „ţăranii amorezaţi ai lui Slavici".

fiecare-şi dă silinţa să pară ceea ce în adevăr nu este" [1]. Fiindcă fusese în cîteva rînduri oaspetele familiei regale şi fiindcă regina Elisabeta susţinuse la un moment dat candidatura soţiei scriitorului la direcţia azilului Elena Doamna, i s-a creat la un moment dat reputaţia de a fi fost un om apropiat Curţii regale, cu atît mai mult cu cît el avea puternice convingeri monarhice, urmări ale simpatiei pentru habsburgi [2]. Adevărul este însă că Slavici n-a fost apropiat de familia domnitoare,

Lucru comun între scriitori, se vede că D. Z. nu citise decît parţial pe Slavici şi reţinuse scrierile idilice: *Scormon, La crucea din sat, Din bătrîni,* ignorînd capodoperele, care i-ar fi contrazis părerea: *Moara cu noroc, Comoara, Mara* etc.

— În 27 nov. 1902, D. Z., care concurase la premiul Academiei cu romanul *În război* („am comis nerozia"), scrie lui Maiorescu, arătîndu-se iritat la ştirea că ar fi fost propusă la premiu o carte despre Carol I „comică şi mitocănească" scrisă de un anume Negreanu, militar, şi în care se aduceau laude „ridicole" monarhului. Acum D. Z. concede: „Să se dea premiu oricui, lui Slavici, lui Speranţă, dar nu acestui cavaler de anticameră".

— În 24 mai 1903, după ce premiul fusese acordat lui Slavici, D. Z. consideră *Din bătrîni* ca fiind „prost scrisă şi ridicolă ca psihologie", avînd un fond istoric „inventat".

— În *Revista idealistă* a lui M. G. Holban (an. I, 1903, tom. III, nr. 7), D. Z. publică articolul *Literatura românească şi scriitorii transilvăneni,* în care, referindu-se direct la cartea premiată, o consideră lipsită de orice valoare: inexactă d.p.d.v. istoric, cu personaje şi scene „comice", „de circ", cu o limbă „neromânească", falsă.

Slavici e acuzat direct de oportunism şi carierism, avînd „sensul orientaţiunii politice şi îngrijirea intereselor personale". Tonul e violent „*ad hominem*".

— În 7 nov. 1903, scriindu-i lui Maiorescu, D. Z. găseşte hotărîrea Academiei drept „o insultă". Atacă înverşunat „gaşca transilvană" (în care intra în primul rînd Ilarie Chendi, care, în articolul *„În chestiunea limbei literare" [Familia,* 1901, n.-rele 32—33], atacase articolul lui D. Z. din *Noua revistă română,* — n.n.).

— În 28 aprilie 1904, în articolul *Literatura românească şi d-l Duiliu Zamfirescu — Revista idealistă,* an. II, tom. V, nr. 2, Slavici răspunde atacului lui D. Z. din aceeaşi revistă. Tonul e mai moderat şi mai demn.

1909. D. Z., în discursul de recepţie la Academie, *Poporanismul în literatură,* reia denigrările contra ardelenilor şi a lui Slavici. Tonul e mai moderat. Timpul vindecase vechile răni, iar incinta Academiei impunea toga eleganţei tolerante în locul armelor zăngănitoare ale publicisticii cotidiene.

— După moartea lui D. Z., fiul său, Al. Duiliu Zamfirescu, întîlnindu-l pe Slavici, acesta i-ar fi spus: „nu ne-am duşmănit atît cît ne-am certat" (dintr-o discuţie pe care am avut-o cu Al. D. Z.). Concesie postumă şi, deci, posibilă.

[1] *Închisorile mele,* p. 56.

[2] V. în acest sens articolul *Dinasticismul nostru, Tribuna poporului,* X, 1906, nr. 185, 16 oct.; nr. 186, 17 oct.

și următorul fragment e revelator : „Nici mai-nainte și nici mai tîrziu nu s-a întîmplat nicodată să fiu pus în rîndul celor ce au avut onoarea de a fi primiți fie de către regele, fie de către regina. Eram un lucru lipsit cu desăvîrșire de orișice importanță. Nici supus nu le eram, nici în vreo altfel de legătură cu dînșii nu intrasem, și mai ales după ce am fost osîndit și am intrat în temniță, îndeosebi regele Carol avea destule cuvinte de a nu face pe nimeni să creadă că stau sub înrîurirea lui" [1].

Cîțiva apropiați avea totuși Slavici, și de cîte ori venea de la Măgurele la București se bucura de simpatia lor. Era în primul rînd Maiorescu, căruia-i dedicase *Novelele din popor,* cu care avea legături intime și care era nașul unor copii ai săi. Lui Maiorescu îi plăcea să discute cu Slavici, să-l contrazică, și de aceea își schimba mereu părerile, ceea ce provoacă iritarea scriitorului : „Bine, domnule, ieri erai de aceeași idee cu mine și azi o schimbași ?", la care Maiorescu răspundea : „Ține bine seama, domnule Slavici, că eu sunt avocat și orișice idee pot s-o discut în multe feluri, în afară de asta, cum am mai putea noi discuta ca să ne treacă timpul, dacă vom fi mereu de aceleași păreri" ? [2] Cu toate acestea, relațiile se răciseră, întrucît Maiorescu susținea că soarta românilor ardeleni ar depinde, într-o mare măsură, de bunele relații dintre statul român și Ungaria, ceea ce a atras opoziția vehementă a lui Slavici, într-un articol din 1884, din *Tribuna.* Dacă pe plan cultural Slavici a aprobat aproape total programul maiorescian, în problemele politice, și mai ales în cele privitoare la Ardeal, au existat destule nepotriviri. Slavici n-a ezitat, pentru cauza ardelenilor, să intre în grațiile liberalilor și să trateze cu ei, și apropierea de D. A. Sturdza se explică în acest fel. Redactorii *Sămănătorului :* Șt. O. Iosif, Zaharia Bîrsan, Ion Scurtu, toți ardeleni, îl primeau cu entuziasm. Vijeliosul și eruditul Nicolae Iorga îl lăuda peste tot. Sămănătoriștii recunoșteau în Slavici un precursor, și într-adevăr așa era. Cîteva dintre ideile lor fundamentale fuseseră exprimate mai întîi de Slavici : ideea că pătura cultă s-a îndepărtat de cei de jos și că trebuie

[1] *Închisorile mele,* p. 59.

[2] Eleonora Tănăsescu, *Apărarea unui proces sufletesc, Hotarul,* an. II, 1935, nr. 12, aug.

realizată unitatea spirituală a poporului, prețuirea sfîntă a tradiției, opoziția față de orînduirea burgheză și o anumită simpatie pentru vechea boierime, ideea că satul este reazemul unic al virtuților populare. Îi apropia pe sămănătoriști de Slavici și unele dintre concepțiile sale despre artă, și anume caracterul ei moralizator, care să aibă egală eficacitate asupra tuturor păturilor sociale, pentru asigurarea unității și armoniei națiunii. Ca și sămănătoriștii, Slavici respinsese modernismul și naturalismul în literatură, ultimul mai cu seamă pentru motive de moralitate. Ne amintim că după premiera *Nopții furtunoase* el exprimase rezerve cu privire la unele scene și personaje, care, deși reflectă realitatea, după părerea sa nu trebuie difuzate prin artă. O pudoare cam anacronică, derivată dintr-un eticism dogmatic, înrudea de asemenea pe Slavici cu sămănătoriștii.

În timp ce se afla la Măgurele, scriitorul colabora din cînd în cînd la revistă. Înainte de a se tipări separat, o parte a volumului al doilea al *Bătrînilor* a apărut în foiletonul *Sămănătorului.* Iorga se ocupă de creația lui Slavici, și după publicarea celui de-al doilea volum al romanului îl recenzează cu bunăvoință, deși nu era o scriere reușită. Laude întemeiate aduce Iorga, în *Sămănătorul,* romanului *Mara,* după apariția sa în 1906. Unele articole ale lui Slavici, din această epocă, merg pe linia ideilor revistei: *Biserica noastră, Ce e național în artă* etc. Reținem că aici începe seria de amintiri despre Eminescu: *Poporanismul lui Eminescu, Eminescu-omul.* Cînd în 26 martie 1906 Nicolae Iorga face agitație zgomotoasă împotriva reprezentării unei piese franceze pusă la cale de societatea Obolul, Slavici se declară întru totul de partea lui Iorga, condamnînd cosmopolitismul unei părți a intelectualității [1].

Mulți apropiați a avut Slavici, de mulți s-a despărțit și mulți s-au îndepărtat de el. Mai tîrziu, în preajma primului război mondial, se va îndepărta și Iorga.

În aceeași vreme în care colabora la *Sămănătorul,* Slavici trimitea articole și scrieri la echivalentul ardelean al *Sămănătorului, Luceafărul,* condus de Octa-

[1] V. nr. din 13/25 martie, *Tribuna poporului,* an. X, 1906, nr. 58, 5 aprilie.

vian Tăslăoanu. Aici colaborarea îi era permanent solicitată, Slavici se bucura de prețuirea redactorilor revistei și în primul rînd a lui O. Tăslăoanu, A. Hodoș, Al. Ciura și Octavian Goga. Pe acesta din urmă l-a și comentat favorabil într-unul din articolele pe tema *Ce e național în artă,* publicat în *Sămănătorul.* Faptul trebuie menționat cu sublinieri pentru că dacă Slavici a luat condeiul ca să se ocupe de creația contemporanilor săi a făcut-o, cu cîteva excepții, numai spre a critica.

La *Luceafărul* au apărut, în anii 1905—1906, un fragment din romanul *Mara* și unul din *Manea* (vol. II, *Din Bătrîni).* Tăslăoanu și Hodoș vor comenta cu prețuire scrierile lui Slavici.

O bogată activitate publicistică duce într-o altă revistă ardelenească, și anume în *Tribuna poporului* din Arad, continuare a *Tribunei* sibiene. *Tribuna poporului* fusese înființată în 1897 de către nepotul lui Slavici, Ion Rusu Șirianu, și avea o orientare destul de apropiată de predecesoarea sa. Dovada cea mai elocventă o constituie însăși apariția aici a unora dintre articolele politice ale lui Slavici, prezente mai totdeauna pe prima pagină, articole care mergeau pe vechea linie tribunistă [1]. În toate Slavici reia problema relațiilor dintre români și autoritățile maghiare, pledează din nou pentru ideea că românii sînt un popor de ordine în imperiu, pentru înțelegerea cu masele exploatate din regatul ungar. Extrem de interesant este articolul *Robia modernă* [2], în care autorul constată fenomenul monopolizării capitaliste și al proletarizării micilor meseriași, recunoscînd lupta de clasă ca o realitate ce rezultă dintr-un proces inevitabil. Contribuția literară cea mai importantă pe care o expediază *Tribunei* arădene este romanul „istoric" *Corbei.* De fapt, este un roman cu acțiune în contemporaneitate, astfel că determinativul „istoric", menționat în ziar, este o eroare a redacției. Scrierea, voind să prezinte un inadaptabil și un ateu, sfîrșește tezist, eroul acceptînd religia ca pe o nece-

[1] *Criton* (an. II, 1898, nr. 230, 18 dec.; n-rele 231, 232, 233, 235); *Noua fază* (an. III, 1899, nr. 27, 21 febr.); *Românii și sașii* (an. IV, 1900, nr. 99, 100, din 9—10 iunie); *O paralelă* (an. IV, 1900, n-rele 230, 231, 232, 235, între 25 dec—1 ian.); *Politica tribuniștilor* (an. VIII, 1904, nr. 5, 17 ian.) etc.

[2] An. VI, 1902, nr. 82, 17 mai.

sitate și o binefacere. Ca de obicei, Slavici trimite la *Tribuna* din Arad numeroase articole pe teme școlare sau pedagogice, între care unele se ocupă de relațiile dintre părinți și copii. Intra aici, fără îndoială, și experiența de părinte a lui Slavici, care în perioada de la Măgurele s-a dedicat și s-a bucurat, poate mai mult decît în alte momente, de micile și marile bucurii ale vieții casnice. Într-adevăr, Slavici a fost un soț și un părinte admirabil, care știa să pună dreaptă măsură între severitate și slăbiciuni, dăruind căminului acea emoționantă căldură și un rar devotament. Familia stă la temelia societății. O societate în care familia nu se bazează pe unitate, pe devotament dă semne de descompunere, de decadență, gîndește scriitorul. Dar acestea nu pot fi asigurate decît prin prezența copiilor. De aceea, zice el, „sarcina de părinte e cea mai frumoasă din toate pe care omul poate să le poarte în viața aceasta, și vrednic de ea este numai cel ce știe s-o poarte cu mulțumire și fără a se plînge vreodată de greutatea ei" [1]. A purta de grijă copiilor este „una din mulțumirile vieții sufletești". Multe familii lipsite de copii se destramă, mulți soți devin corecți avînd copii. Există deci o înrîurire moralizatoare a copiilor asupra părinților. Adesea este invocat, în legătura cu familia, „cel mai cuminte dintre toți oamenii care au trăit pînă acum pe fața pămîntului", Confucius, care a acordat, în morala sa, o pondere considerabilă moralității familiale, idealul pentru el constituindu-l familia numeroasă în copii și care aparțin, toți, unui singur tată și unei singure mame. Ascultîndu-l parcă pe moralistul din Orient, Slavici a întemeiat o familie bogată în copii, șase, cu toți frați buni. Dealtfel, fără a-l cunoaște pe Confucius, ci asemeni părinților săi, care, în afara celor doi copii cu care-i înzestrase natura, au mai adunat încă șase. În romanul *Mara*, dacă Persida și Natl întemeiază o căsnicie, în ciuda atîtor greutăți, asta se datorează faptului că în familia lor a apărut un copil care aduce odată cu el acea căldură și gingășie în stare să estompeze patimile și prejudecățile, să creeze un climat de înaltă moralitate. Fără noul-venit despărțirea tinerilor și adîncirea dușmăniei între cele două familii ar fi fost inevitabile.

[1] *Educațiunea rațională*, p. 11.

Numeroasa familie a lui Slavici a fost așa cum și-a dorit-o scriitorul însuși. Eforturile, care erau, desigur, imense, pentru întreținerea ei, au fost răsplătite printr-un climat casnic plin de căldură și duioșie. Scriitorul, care ratase o primă căsnicie, după unii chiar două, e de astă dată fericit: „Eu am numai ceea ce puțini oameni au, o soție vrednică de a fi pusă în rîndul sfintelor și copii buni, care ne sînt amîndorora mîngîiere". Viața casnică a fost pentru el o adevărată oază în care se retrăgea după necazurile și loviturile primite într-o lume rea și meschină.

În primăvara lui 1907, fiind suferind, petrece trei săptămîni în Elveția, la Fribourg, ajutat și acompaniat de monseniorul Jaquet, fost episcop catolic la Iași, care-l cunoștea bine. Aflăm acest lucru dintr-un articol publicat în *Convorbiri literare* din același an: *Practica religioasă*, în care vorbește, între altele, și de „mînia oarbă" cu care au fost reprimate răscoalele din 1907.

Atitudinea lui Slavici față de 1907 merge, întru totul, pe linia convingerilor sale conservatoare. În două articole întinse, publicate în *Tribuna poporului*, din aprilie 1907, scriitorul deplînge faptul că pe țărani „i-a orbit setea de răzbunare și i-a dezbrăcat de firea omenească", justificînd oarecum măsurile de represiune, dar în același timp condamnîndu-le: „Cel ce-și pierde stăpînirea de sine, fie mojic, fie boier, nu om, ci fiară este". Scriitorul consideră o eroare părerea conform căreia mișcările țărănești s-ar fi îndreptat împotriva „străinilor", crede că țăranii au fost „scoși din răbdare", cheamă la „unirea dintre frați" și la „iubirea creștinească". Într-un spirit similar este scrisă nuvela *Căile morților*, vădit inspirată din răscoalele țărănești ale lui 1907.

În același an, la 20 iulie, Slavici trimite din Măgurele o scrisoare către Nicolae Iorga, în care, după toate presupunerile, sub impresia proaspătă a răscoalelor țărănești din primăvară, aduce critici dintre cele mai severe organizării sociale, exprimîndu-și neadeziunea la o atare situație. Scrisoarea aceasta, document deosebit de important pentru istoria relațiilor scriitorului cu oficialitatea vremii, a fost prilejuită de publicarea de către Iorga a unui articol în problema românilor aflați atunci sub stăpînirea habsburgică și care a apărut în *Neamul românesc*, din 15 iulie. Slavici trimite lui

Iorga o scrisoare în care adînceşte critica şi face mărturisiri deosebit de importante despre raporturile sale cu societatea contemporană. În continuare, scriitorul se explică şi atacă alcătuirea socială în care „marile mase ale poporului degenerează în urma mizeriei în care se zbat, iar «pătura suprapusă», cum zicea Eminescu, e istovită de desfrîu ... Dacă e vorba de cultura economică, săteanul munceşte-n sec, iar boierii fac ceea ce nemţii numesc «*Raubwirtschaft*», storc şi pămîntul, şi pe muncitorii lui, şi ţara întreagă e părăginită ... Dacă e vorba de cultura morală, să ne închidem ochii, ca să nu vedem ceea ce se petrece şi se tolerează ..."

Concluzia scrisorii repetă totuşi ideea pentru care a militat toată viaţa Slavici, anume că „soarele pentru toţi românii la Bucureşti răsare".

Iorga aprobă întru totul aceste constatări, declarînd că şi el ar fi semnat scrisoarea. Fiindcă Slavici îşi dăduse consimţămîntul ca documentul să apară în aceeaşi revistă a lui Iorga, urmările sînt neplăcute pentru scriitor. Dimitrie Sturdza, care a suferit totdeauna de fobia criticii (ne amintim de atitudinea sa faţă de Caragiale), se supără că un subaltern a atacat „pătura suprapusă" şi-i cere să se dezică public de ideile scrisorii publicate în *Neamul românesc*, „măcar pentru interesele familiei", ceea ce, evident, Slavici nu acceptă. În urma acestei situaţii, scriitorul este nevoit să părăsească Măgurelele. Faptul că proprietatea institutului devenise prosperă a trezit invidii şi suspiciuni jignitoare, care, pentru un om de corectitudinea exemplară a lui Slavici, au fost dureroase, şi această stare de lucruri a cîntărit mult în decizia luată. Ca totdeauna, comentariile răuvoitoare nu întîrzie. Cei nemulţumiţi de atitudinea prea sinceră şi deschisă a scriitorului lansează zvonul că acesta ar fi fost „îndepărtat" de la Măgurele, întrucît acolo s-ar fi petrecut „fel de fel de lucruri grave". Slavici, la rîndul său, acuză pe „funcţionarii de la Academie" cu care a intrat în conflict pentru motivul că aceştia vor „să-şi facă parte din bunătăţile de la Măgurele, să chefuiască aici viind la vînătoare ori la plimbare şi ceea ce nu cred de cuviinţă a-ţi mai spune" (scrisoare către S. Mehedinţi, din 12 iulie 1907).

E, poate, locul aici de a spune că raporturile lui Slavici cu Academia au fost totdeauna reci datorită rezervei pe care venerabila instituţie a avut-o mereu faţă

de autorul *Novelelor din popor*. Încă în aprilie 1888, ivindu-se două scaune vacante, secțiunea literară consimte în unanimitate să-i propuie pe I. Slavici și G. Bengescu, „autori distinși și indicați pentru aceste locuri din mai multe puncte de vedere". Plenul Academiei nu a împărtășit însă opinia secției literare (v. *Conv. lit.*, XXII, 1888, mai, rubrica *Academia română*). Un an mai tîrziu e propus din nou de Iacob Negruzzi (care l-a susținut și întîia oară), dar e iarăși respins. Situația se repetă și a treia oară, în primăvara lui 1890, spre indignarea lui Iacob Negruzzi care dezvăluie „jocurile de culise" de la Academie. În aceeași ședință în care a fost respins Slavici, a fost primit ca „membru onorar" principele Ferdinand (v. Iacob Negruzzi, *Academia română*, *Conv. lit.*, XXIV, 1890, aprilie). În fine, după aproape două decenii, în primăvara lui 1909, Slavici e votat ca „membru corespondent". Academician n-a ajuns niciodată. Nici măcar postum. Asupra scriitorului se exercită tot felul de presiuni spre a renunța la atitudinea critică, atît de incomodă [1]. Așa după cum arată într-un articol pe care l-am mai citat [2], scrisoarea publicată în *Neamul românesc* i-a schimbat viața, creîndu-i noi și mari necazuri, nu numai din partea celor de dincoace, dar și din partea ardelenilor. Fiind și slujbaș la Academie, superiorii exercitau și ei presiuni să abandoneze critica, mai ales prin soția sa, mamă a șase copii, în timp ce ardelenii de la *Lupta* din Budapesta și *Luceafărul* din Sibiu îi reproșau pesimismul. Nu pesimismul însă, ci „dragostea curată" l-a îndemnat să spună adevărul, atrăgîndu-și „urgii", se justifică scriitorul. Atitudinea sa este dreaptă și necesară pentru că spune numai adevărul și prin asta contribuie la îndepărtarea relelor. Este conștient de răzbunarea celor vizați, dar asta nu-l împiedică să-și facă „datoria": „Este o nenorocire pentru mine și pentru numeroasa mea familie că eu trebuie să le spun aceste... Știam că se vor supăra mulți dintre cei puternici și mă vor prigoni cu îndîrjire. Nu-mi rămîne însă decît să-mi fac datoria, să mă supun cu umilință soartei mele și să muncesc din greu ca s-o pot duce cu chiu, cu vai de azi pe mîine" [3]. Scrisoarea lui Slavici către Iorga anti-

[1] V. și art. *D-nul Slavici și Academia Română*, *Luceafărul*, IX, 1910, martie 1.

[2] *Pesimismul meu*, *Tribuna poporului*, 1910, nr. 28.

BIBLIOTECA PUBLICA
„GH. AZAR"
Str. Dealul Tugulea nr. 2-14
— BUCUREȘTI —

cipează, prin toate implicațiile și urmările ei, poziția pe care scriitorul o va adopta nu peste mult timp, după 1914. Îl găsim, pentru o vreme, în vara lui 1910, corespondent de presă la Budapesta, agenția „Information d'Orient". Succesele acestei munci sînt însă modeste, rezultă din corespondența cu Eugen Brote ș.a.

Din această vreme, din nevoia de a se mărturisi, datează un *Jurnal intim* în formă epistolară, publicat postum, în *Ramuri*, 1937, probabil datorită lui Scarlat Struțeanu, ginerele său, care făcea parte din grupul redacțional al publicației craiovene. În aceste confesiuni, după ce face o prezentare nostalgică a Bucureștiului patriarhal de altădată, atacă indolența și dezrădăcinarea „noului rînd de oameni" care a dezbrăcat hainele, a părăsit obiceiurile și s-a lepădat de tradiția părinților, declarînd descurajat: „E greu din cale afară să trăiești în mijlocul unei lumi alcătuite din asemenea oameni. Dacă ții seama de sfaturile binevoitorilor tăi și taci, te mustră cugetul și-ți amărăști tu însuți viața, iar dacă spui adevărul, îi te faci tuturora urgisit și sar cete asupra ta, ca să te «desființeze» și să te lipsească pînă chiar și de lumina zilei și de aerul pe care numai lor li se cuvine să-l respire".

După ce părăsește institutul Oteteleșanu, revine în București și între 1908—1914 îl găsim în redacția ziarului *Minerva*, al lui Gr. Cantacuzino, figurînd primul în personalul redacțional, urmat în ordine de I. Scurtu, V. Anestin, N. Timiraș, Al. Anestin, Nicolae Pora și alții. În articolul-program al întîiului număr, ziarul se declara exponent al „intereselor generale". Ideile ce urmează ne duc la bănuiala că programul era formulat de Slavici. Se afirmă că *Minerva* ține să pună „mai presus de toate cauza culturală a neamului românesc și va căuta în toate împrejurările armonizarea intereselor legitime ale tuturor claselor și ale tuturor elementelor ce constituie societatea românească". Slavici era, desigur, redactorul responsabil al proaspetei publicații. Încă din primul număr, paginile ziarului ofereau informații despre starea capitalei, în care jumătate din populație trăiește „în cea mai mare mizerie", despre diverse întîmplări, evenimente etc. O mare parte a *Minervei* era ocupată cu reclame ale marilor magazine (care probabil că-l subvenționau), fapt care-l deranja pe Slavici, după cum nu putea accepta abundenta rubrică

a balurilor din provincie, cu descrierea toaletelor părții feminine, în timp ce administratorul *Minervei*, Gh. Filip, îi spunea mai în glumă, mai serios: „Lasă, domnule Slavici, dumneata nu cunoști publicul, asta crește tirajul" [1]. Se publică și literatură și neîndoios datorită lui Slavici colaborează aici unii dintre cei mai marcanți scriitori ai epocii: Octavian Goga, prezent încă de la primul număr, Mihail Sadoveanu, Ion Scurtu, G. Topîrceanu, Dimitrie Anghel, Șt. O. Iosif (și amîndoi sub pseudonimul A. Mirea), Natalia Iosif, Th. D. Speranția, Sandu Aldea, Zaharia Bîrsan, Dr. Alceu Urechia. Din cîte se vede, colaboratorii *Minervei* sînt, cu excepția lui Topîrceanu, de orientare sămănătoristă. Slavici semnează articole pe teme politice sau culturale: *Chestiunea ungară*, *Umbrele culturii noastre*, *Unitatea noastră culturală*; în aceeași vreme, îi apar în volum studiile istorico-politice: *Românii din Ardeal* (1910), *Zbuciumări politice la românii din Ungaria* (1911), în care îmbogățește vechile contribuții cu consemnarea evenimentelor recente. De asemenea îi apar amintiri sau eseuri: *Ion Creangă*, *Eminescu în politică*, *Eminescu și boierii*, interesante cronici literare, în care laudă pe Delavrancea pentru *Apus de soare* și pe Octavian Goga pentru *Ne cheamă pămîntul*. Publică în același timp un ciclu de bucăți intitulate *Siciliene* și în care sînt evocate chipuri din societatea italiană, precum și bucăți literare de un nivel modest: *Prietenul meu Costea*, *Fiul cuiva*, *Doi prieteni*, *Ilie Durac*, *Pepenaș*, *Joimărița*, *Bumbu Țiganul* etc., iar în *Minerva literară ilustrată*: *O noapte fioroasă*, *Nuța*, *Oaia rătăcită*, *Leu paraleu*, *O încurcătură* etc. Reținem că în *Minerva* din 1908—1909 a apărut în foileton romanul *Din două lumi*, în care scriitorul își exprimă adeziunea față de lumea oamenilor simpli, detestînd pe cei de sus, a căror viață este imorală.

În iunie 1912, moare, la Berlin, marele său prieten I. L. Caragiale. În ziarul la care lucra, Slavici aduce un emoționant omagiu celui care a fost unul dintre spiritele cele mai ascuțite ale vremii sale [2].

Slavici ajunsese la vîrsta de 66 de ani și, din cauza numeroaselor eforturi și a marilor greutăți întîmpinate, pare obosit. O notă din *Minerva* ne informează că în

[1] Vasile Savel, *Slavici ziarist*, *Mișcarea literară*, 1925, n-rele 42—43.

[2] *Un om mare*, *Minerva literară ilustrată*, 1912, iunie 24.

ziua de 4 septembrie 1912 a suferit un accident, căzînd de pe o schelă a casei lui din strada Clopotarii Vechi nr. 14 [1]. Atît în ceea ce scrie, cît şi în comportarea zilnică, pare ostenit şi dezorientat. Cade chiar în practici obscurantiste, ca şi Hasdeu în ultima parte a vieţii. În anul 1913, între 22 mai şi 13 iunie, participă la şedinţe spiritiste, în care „vorbea" cu Eminescu, Hasdeu, Ion Rusu-Şirianu şi alţii. În urma „autorizaţiei" primite de la spirite, în cadrul acestor şedinţe, publică chiar, în şase numere ale *Minervei, Convorbirile spiritiste* [2]. O scrisoare din această vreme, 1912, febr., către R. Ciorogariu, este de natură să explice cauzele descurajării :

„Muncesc ca un hamal şi sînt cu deosebire mărginit în trebuinţele mele, dar am familie grea şi nu pot răzbi. Nu poţi d-ta să-ţi faci închipuire despre starea în care mă aflu. Să-ţi fie destul atît că ne aflăm în februarie şi eu n-am achitat încă chiria pe octombrie trecut, încît azi, mîine o să fim daţi cu toţii afară din casă. Am vîndut cu preţuri de nimic biblioteca şi tot ceea ce am mai avut prin casă, am vîndut proprietatea unei părţi din operele mele, am dat la muntele de pietate tot ceea ce mi s-a primit, pînă chiar şi ceasornicul meu de buzunar, şi am ajuns de nu mai ştiu ce să fac. Proprietatea de pe bulevard a soţiei mele a fost vîndută pentru achitarea creditelor. Umblu să vînd şi proprietatea de la Buşteni, care e pentru noi o sarcină, dar n-am găsit pînă acum cumpărător".

Slavici şi primul război mondial

În 1914, cînd izbucneşte primul război mondial, Slavici se pronunţă pentru neutralitate. El care îşi exprimase opoziţia şi cu privire la participarea României în războiul balcanic din 1912, găseşte că România „nu este

[1] *Accidentul d-lui Slavici, Minerva,* 1912, nr. 133, 5 sept.
[2] 1914, febr, 2, 9, 13, 20, 27, martie 9.

pregătită pentru acțiune", nu numai pe plan material, ci în primul rînd pe plan moral. Poporul român este, prin natura sa, pașnic, și intrarea într-un măcel mondial l-ar zdruncina. Numai „belicoșii din cafenele" ar putea susține intrarea în acțiune. Nu-i scapă ideea caracterului de clasă al războiului: „Adevăr cu desăvîrșire neîndoios e însă că românii cei adevărați, masele mari ale poporului, acelea care aveau să aducă jertfele cele mari și să sîngereze pe cîmpul de luptă, nu au voit războiul. Îl voia o parte oarecare din «pătura suprapusă», mare parte oameni care pot să cîștige, dar nu prea au ce să piardă dintr-o găzduire socială în care toate se cutremură și multe se prăbușesc" [1]. Obstinarea neutralistă se datorează însă în primul rînd, oricîtă crezare am da scriitorului convins de caracterul antirăzboinic al poporului, opoziției față de tendința politicii oficiale române de a se alătura Franței, Angliei și Rusiei împotriva Austro-Ungariei. Slavici n-ar fi putut accepta și n-a acceptat, în ruptul capului, un război împotriva Austriei. Filohabsburgismul era puternic înrădăcinat în mentalitatea scriitorului încă din epoca de la Timișoara și s-a definitivat, ca una dintre cele mai intime convingeri ale sale, în epoca studiilor vieneze. Începînd din această vreme, el scrie sute de articole politice pe ideea alăturării românilor din Ardeal la Casa de Austria și a militat, ca fruntaș politic, pentru această idee în perioada conducerii *Tribunei* și după aceea. Rezemarea pe Austria și pe germani, în general, ar fi scăpat, după părerea sa, pe români de sub influența acaparatoare a țarismului și a Angliei. Însăși unitatea națională, după care românii din Ardeal au năzuit de secole, nu i se pare, în organizarea socială a vremii, „oportună". Scrisoarea către Iorga, din 1907, și urmările ei au anticipat atitudinea de acum. Într-un moment de creștere vertiginoasă a aspirațiilor de unitate națională, îndărătnicirea pe aceste poziții echivala cu un act politic retrograd și defetist. Absolutizarea „unității culturale" fără cea politică devenea, pe plan politic, o diversiune. De acum începe, pentru Slavici, o perioadă grea, cea mai dureroasă din întreaga sa viață. Și vina, așa cum am încercat să arătăm, nu era numai a con-

[1] *Închisorile mele* p. 339.

temporanilor. Această perioadă începe cu apariția în august 1914 a ziarului *Ziua*, la care Slavici este redactor responsabil.

Ziua era un organ informativ despre război, publicînd ultimile știri de pe fronturile europene. Are, ca toate gazetele conduse de Slavici, și o foiță literară, de altfel slab reprezentată, în care redactorul responsabil a scris timp de un an și ceva abia două schițe nesemnificative. Încă de la început această publicație trezește suspiciuni și adversități violente, iar Slavici devine ținta unor numeroase atacuri și jigniri. *L'independance roumaine*, organ al aderării la politica de intrare în luptă, dă semnalul. Conducătorul *Zilei* este acuzat direct că ar fi „un fel de simbriaș al unei legațiuni din București) (al legației Austriei, desigur — n.n.), ceea ce-l obligă pe Slavici la precizări : nu atîrnă de nimeni, susține ceea ce a susținut o viață întreagă și crede mai departe în convingerile sale [1]. Dar atacurile de-abia începuseră și, ceea ce îl îndurerează pe Slavici, ele provin și din partea unor prieteni. Nicolae Iorga, cel care îl lăudase pentru opera literară și-i împărtășise atitudinea critică față de cercurile conducătoare, reia în *Neamul românesc* acuzația infamantă că redactorul *Zilei* ar fi „plătit de o legație" [2]. Agitați de propaganda filorăzboinică, grupuri de tineri protestează, amenințător, la ferestrele ziarului, punînd în pericol viața redactorilor. Orientarea *Zilei* devine o problemă de stat și în ședința Camerei din 21 februarie 1915 Iorga cere deschis pedepsirea redacției, ținîndu-se seama de prejudiciile politice pe care le aduce acest ziar. Riposta lui Slavici față de Iorga este tot atît de violentă ca și provocarea : „Rău de tot trebuie să fie coborît omul care și-a pierdut într-atît sărita încît nu-și mai dă seama cît de rău îi șade să se prezinte în fața lumii cu asemenea amenințări, care sînt învederate dovezi că i-au secat toate proviziunile de argumente". Articolul e intitulat : *Un om care se coboară* [3]. Își atrage, repede, și dușmănia ardele-

[1] *Pro domo, Lămuriri pentru „L'independance roumaine"*, *Ziua*, 1914, nr. 68, oct. 13.

[2] *Armele clevetirilor*, *Ziua*, 1914, nr. 84, 29 oct.

[3] Am identificat, după conținut și formulări, următoarele articole, nesemnate : 1) *Porniri anarhice*, *Ziua*, 1914, nr. 45, 20 sept., în care sînt combătute „manifestările anarhice" contra „presei" (a *Zilei*, n.n.). Asemănător cu *Armele clevetirilor*, din 29 oct. ; 2) *Idealul național*, *Ibidem*, 1914, nr. 53, 28 sept. După tonul moralizator al articolului, credem că-i al lui Slavici ; 3) *Trădări și trădători*, *Ibidem*,

nilor, foşti prieteni şi aliaţi de idei. Fiind atacat de Octavian Goga, Vasile Lucaciu şi alţii, partizani ai unităţii naţionale prin război, Slavici răspunde cu aceeaşi monedă : Preotul Vasile Lucaciu este caracterizat drept oportunist, „om care-şi schimbă părerile de la o zi la alta", iar Goga devine „codiţa" lui Vasile Lucaciu. În focul polemicii, Slavici ajunge să-l deteste pe Goga pentru faptul că, trecînd peste munţi, cutreieră prin sate „filfîind flamura roşie a răscoalei". Tensiunea creată în jurul *Zilei* devine atît de înfierbîntată, încît grupuri de studenţi s-au năpustit în cîteva rînduri asupra redactorilor ziarului şi în primul rînd asupra lui Slavici, care era pur şi simplu obiectul unor acţiuni de linşaj : „Luni de zile de-a rîndul eu n-am putut să umblu pe stradă ori să mă prezint în vreun local public fără ca să fiu insultat şi ameninţat". Faptul că intră în polemică cu ziarul studenţesc *Carpaţii*, recent apărut, la care constată „sărăcia de gînduri" şi „gustul coborît", îi agravează situaţia.

Din 28 iunie 1915, Slavici nu mai semnează în *Ziua*. Dar, ca şi înainte, numeroase articole, nesemnate, îi aparţin. E de bănuit că seria de pamflete contra lui Take Ionescu, mai înainte filogerman, iar acum antigerman, sînt ale lui Slavici : *D. Take Ionescu, antiboş, fost filoboş*.

Cînd România intră în război, în august 1916, redactorul şef al *Zilei* este arestat şi dus la închisoarea de la

1914, nr. 101, 15 nov. Începe cu un citat din articolul *Cumpănă grea*, apărut în 11 sept. 1914, sub semnătura lui Slavici, şi precizează „am zis noi" ; 4) *Omul care s-a coborît*, *Ibidem*, 1915, nr. 222, 17 martie. Asemănările cu *Un om care se coboară*, din 25 febr., semnat, sînt evidente ; 5) *Excomunicări nemiloase*, *Ibidem*, 1915, nr. 224, 19 martie. Descoperă o „altă codiţă" a lui Vasile Lucaciu în persoana lui Iorga. Asemănări cu articolele *Amăgitori încăpăţînaţi*, din 10 martie 1915, şi *O îndrăzneală ieftină*, din 14 martie 1915, în care prima „codiţă" a lui V. Lucaciu era Octavian Goga ; 6) *Justificări îndoielnice*, *Ibidem*, 1915, nr. 331, din 6 iulie, în care atacă din nou pe O. Goga, numindu-l „meşterul sofisticei", şi pe V. Lucaciu ; 7) *Rătăciţii Ardealului*, *Ibidem*, 1915, nr. 334, 9 iulie, în care atacă din nou pe Octavian Goga şi critică pe Octavian Tăslănoanu. Cu toate că se vorbeşte despre Slavici ca de o a treia persoană, anunţîndu-se că în curînd vor apărea „Articolele politice ale lui Slavici", de la început pînă la zi articolul este foarte apropiat de vederile lui Slavici şi poate să-i fie atribuit ; 8) *D. Take Ionescu, antiboş, fost filoboş*, *Ibidem*, 1915, nr. 335, 10 iulie. Atacă pe cunoscutul om politic pentru lipsa de statornicie în convingeri, combătînd atitudinea sa antigermană. Ca şi alte articole contra lui Take Ionescu ce pot fi atribuite lui, Slavici, care dealtfel dădea orientarea politică a *Zilei*, publică mereu pe prima pagină, în timp ce restul redactorilor, nume absolut obscure, pregăteau paginile de corespondenţă de pe front.

Domnești, unde stă cinci săptămîni, fiind după aceea transferat sub stare de arest la hotelul Luvru din București, între Calea Victoriei și Sărindar, în fața fostei Librării a Academiei. Este eliberat și de aici după încă cinci săptămîni. De fapt însă Slavici se simțea permanent asediat, atmosfera creată în jurul său ca filogerman devenise imposibilă, se exercită asupra-i o adevărată teroare, într-un moment în care pe front luptele cu nemții secerau zeci de mii de vieți. Societatea scriitorilor români, sindicatul ziariștilor și corpul didactic îl exclud din rîndurile lor. Un oarecare Ionaș Grădișteanu, fiu de ministru și el însuși ministru, îl înjură în plină stradă. Victima nu-i poate da decît o replică creștinească : „Ești, omule, în toată firea ? Ai, Doamne, milă de el și dă-i ceea ce n-are" ! Un fiu al doctorului Alceu Urechia, prieten al lui Slavici, repetă înjurătura în public. Plimbîndu-se prin fața librăriei Socec, împreună cu soția și o fiică, este scuipat de un individ necunoscut. O cucoană din mulțime strigă în gura mare : „Iată trădătorul". Un altul : „Trădător infam". Manuscrisele confiscate de poliție, între care romanul *Musculița* și studiul despre *Sintaxă*, nu i se mai înapoiază, cu toate insistențele depuse. Orice gest, orice manifestare, fie ea oricît de lipsită de semnificații, îi sînt suspectate. Sinceritatea patriotismului celor ce-l brutalizează pe bătrînul scriitor nu trebuie pusă la îndoială. Este momentul în care Octavian Goga scrie teribilele versuri : „Nu-i simți în noaptea ta de jale/Cum vin, convoi întunecat, / Eroii scrisurilor tale / Și ți s-apropie de pat ?"

Slavici, la rîndul său, considera că dreptatea îi aparține, și sinceritatea părerilor sale nu trebuie de asemenea discutată. Scriitorul se dovedește total incapabil să înțeleagă și să interpreteze noile vremuri.

Spre sfîrșitul anului 1916, armatele germane ocupă Bucureștiul. Se părea că șansele surînd Kaizerului și aliaților săi, care obțin victorii răsunătoare pe multe fronturi. O parte a opiniei publice începe să oscileze, mulți fruntași politici, din oportunism, încetează propaganda antigermană și ambasada imperială din București devine obiectul unor simpatii declarate. Ziarul *Gazeta Bucureștilor*, înființat prin 1880, începe să apară și în versiune germană, *Bukarester Tagblatt*, ca ediție de război. Primul număr apare spre sfîrșitul anului 1916, la 12 decembrie

Prezența lui Slavici la acest ziar s-ar explica printr-o întîmplare: soția unui amic, Iuliu Pop, a obținut permisiunea de a publica traducerea în română a ediției germane a ziarului. Atunci Slavici a fost rugat să ia „urîta sarcină de a revedea și corecta textul românesc mai înainte de a fi dat la tipar" [1]. Mai tîrziu, fruntașii politici bucureșteni au obținut permisiunea ca versiunea românească a lui *Bukarester Tagblatt* să apară ca ziar de sine stătător. Slavici ar fi rămas aci, în continuare, cu obligația de a da cîte trei articole pe săptămînă, plătite fiecare cu 50 de lei. La *Gazeta Bucureștilor* mai întîlnim următorii colaboratori: V. Anestin, S. G. Tăutu, Sărățeanu, Ion Olteanu, D. Karnabatt, M. Stăncescu etc. Cele mai multe articole sînt semnate cu inițale, și procedeul e lesne de înțeles. Există toate temeiurile să bănuim că împrejurările în care Slavici a intrat la acest ziar să nu fie chiar atît de fortuite precum pretinde scriitorul. E de așteptat ca el să fi intrat în redacție într-un moment în care desfășurarea evenimentelor părea să dea confirmare credințelor sale. Avea, în acest scop, întreaga autoritate morală, asigurată de consecvența cu care și-a apărat convingerile chiar în momente grele pentru el și destul de confuz pentru orientarea generală. La *Gazeta Bucureștilor*, timp de aproape un an de zile, Slavici a scris zeci de articole politice în care pleda pentru încetarea războiului, prea costisitor pentru România, ataca pe cei care l-au dezlănțuit pe plan mondial, englezii, după părerea sa, condamna pe oamenii politici din România care s-au grăbit să arunce țara în „ghiarele monstrului", lua apărarea puterilor centrale, care ar fi fost nevoite să accepte războiul (e vorba de Germania și Austro-Ungaria). Surprinde mai ales în articolele politice ale lui Slavici înverșunarea cu care ziaristul demasca politica „expansionistă, hrăpăreață și agresivă" a Angliei, care, după părerea sa, „este interesată în provocarea și prelungirea războiului cu scopul de a măcina celelalte țări și de a le subjuga". Alianța României cu Anglia ar fi fost o catastrofă ținînd seama de „instinctul cotropitor" al englezilor. Într-un articol *Jertfele Angliei* [2], autorul afirmă clar: „Anglia și-a crescut puterea jertfindu-și aliații". În altul, *Anglia, sac fără fund* [3], se demonstrează că exploatarea țărilor mici, între

[1] *Închisorile mele*, p. 145.
[2] *Gazeta Bucureștilor*, 1917, nr. 179, iunie 14.
[3] *Ibidem*, nr. 97, aprilie 1.

care și România, se face „prin uneltirile viclene ale Angliei". Ciudat că Slavici acuză numai pe englezi de imperialism, în timp ce germanii întreţin relaţii „corecte" cu toate statele. De aceea, crede el, interesele naţionale cer ca România să exporte şi să importe mărfuri din Germania, întrucît comerţul nostru cu Anglia adînceşte dependenţa noastră economică faţă de această ţară [1]. Fără o analiză serioasă a orientării României spre Franţa, Rusia şi Anglia, Slavici ajunge să motiveze această orientare prin cauze subiective, prin „lipsa de caracter" a unor oameni care nu urmăresc decît „căpătuirea" : Ionel Brătianu, Take Ionescu, Emil Costinescu, C. Mille, Costaforu, Honigman, Ranetti, Cocea etc., pe care-i consideră „improvizaţi şi lipsiţi de pregătire" [2]. Înţelegînd interesul păturilor conducătoare din România în provocarea războiului, scriitorul n-a combătut politica acestora de pe o platformă obiectivă, ci de pe poziţia unui adept al politicii germane, cu toate că, din cîte o să vedem, el n-a reuşit să fie nici pe placul ocupanţilor, pentru care devenise „prietenul supărător", deoarece avea „cusurul" de a le spune şi lor lucrurile „verde, în faţă". Urmarea a fost că ocupaţia nemţească nu i-a achitat leafa de profesor la Şcoala evanghelică şi la redeschiderea şcolii n-a fost invitat să ocupe catedra de română pe care o deţinea de zece ani. E dezorientat : „Minune nu era deci dacă din cînd în cînd stăteam pe gînduri şi mă întrebam dacă nu cumva toată lumea e cuminte, şi smintit sînt eu, care nu ştiu şi nu vreau să mă potrivesc cu oamenii în mijlocul cărora mi-a fost dat să-mi petrec viaţa" [3]. Din activitatea depusă de Slavici la *Gazeta Bucureştilor* se cuvine a fi reţinute numeroasele articole privind tragedia suferită de masele mari ale poporului în timpul sîngerosului măcel : „România a sîngerat şi sîngerează, s-a minat aducînd jertfe prea mari pentru dînsa şi s-a expus nu numai în zadar, ci puind în joc existenţa ei şi soarta generaţiunilor viitoare ale poporului românesc" [4]. „Multe mii dintre cei mai voinici fraţi ai noştri au căzut morţi pe întinsele cîmpuri de luptă, alte mii au rămas ologi, iar alte mii sînt prizonieri ori stau ascunşi ca dezertori prin satele şi prin

[1] V. art. *Mercenarii Angliei, Ibidem,* nr. 95, aprilie 5.

[2] V. articolele : *Căpătuiţii, Gazeta Bucureştilor,* 1917, apr. 27 ; *O boală grea, Ibidem,* nr. 150, mai 15.

[3] *Închisorile mele,* p. 142.

[4] *Dezmeticirea, Gazeta Bucureştilor,* 1917, nr. 260, sept. 3.

orașele cucerite de învingători, și nemăsurate sînt bogățiile ce ne-au fost nimicite în toiul luptelor crîncene" [1]. Omul care toată viața a năzuit spre liniște și pașnică înțelegere asistă la un spectacol înfiorător, care-l îndurerează profund. S-a insinuat că Slavici ar fi fost pentru „pacificare" în scopul de a facilita victoria Puterilor Centrale. Nimic mai neadevărat și mai nedrept pentru omul care își făcuse, încă dinainte, din pace idealul suprem al existenței omului pe pămînt: „Ce cauți tu deci în lumea aceasta? Pacea o cauți; acordul vrei să-l stabilești între tine însuți și ceea ce vezi împrejurul tău: de aceea le potrivești toate cu tine și te potrivești tu însuți cu toate, crești ceea ce apropie și împacă, înlături și stîrpești ceea ce e supărător ori de prisos, înfrîngi, ceea ce desparte și învrăjbește. Aceasta e fapta, care numai prin tine poate să fie săvîrșită: partea omenească a faptei celei mari" [2]. Nu-l egalează mulți scriitori în literatura română în tonul său de militant pentru ideea de pace între oameni. Și dacă el a extins ideea de pace și asupra convietuirii claselor sociale antagonice, sub influența unui complex de factori și în primul rînd sub influența conservatorilor, ideea de pace pe planul relațiilor dintre popoare va rămîne ca o latură absolut pozitivă a concepției sale. Din publicistica politică a lui Slavici de la *Gazeta Bucureștilor* e necesar să ne reție atenția un articol publicat în numărul din 4 aprilie 1917 și intitulat *Rusia cea nouă*. Atitudinea scriitorului față de țarism a fost totdeauna ostilă, regimul țarist era dealtfel pentru întreaga Europă un simbol al asupririi și brutalității. Apropierea sa de Austria se datora și repulsiei față de țarism. Față de poporul rus însă Slavici a nutrit respect și multă simpatie, socotindu-l victima unui regim abuziv. Subliniem acest fapt întrucît s-ar putea crede, ținînd seama de mulțimea referirilor ostile față de țarism din articolele lui Slavici, că scriitorul ar fi fost, așa cum s-a mai spus, „rusofob". Eroare. În articolul mai suscitat, Slavici afirmă că poporul nostru n-a fost niciodată dușman poporului rus, „supus unei stăpîniri, după părerea noastră, aspre și nedrepte". Simpatiile se îndreaptă spre cei care încearcă să pună capăt unei astfel de stăpîniri și să creeze o alcătuire

[1] *Nebunia obștească*, *Gazeta Bucureștilor*, nr. 251, august 25.
[2] *Fapta omenească*, p. 1153.

mai dreaptă: „Cu atît mai puțin avem să fim dușmani ai celor ce-și dau silința să pună capăt acestei stăpîniri și să asigure libertatea de dezvoltare pentru multele popoare de sub atît de întinsa stăpînire rusească". Este, credem că nu ne înșelăm, prima adeziune a unui scriitor român la evenimentele ce se petreceau în Rusia în primăvara lui 1917 și ea va trebui înregistrată ca atare de istoria literară.

După victoria armatelor române pe frontul din Moldova, după eliberarea Capitalei și consfințirea victoriei și a unității naționale, începe, așa cum era de așteptat, persecuția contra celor ce au subminat, într-un fel sau altul, actele ce se împlineau. Cei mai mulți dintre colaboratorii *Gazetei Bucureștilor* au fost închiși. Slavici nu putea lipsi dintre aceștia, și în ziua de 18 ianuarie 1919, cînd împlinea 71 de ani, este arestat. În drum spre Curtea Marțială, întîlnindu-l pe Iorga, acesta a scuipat peste bătrînul scriitor, „cu multă ostentațiune", atrăgînd, din nou, atenția trecătorilor. Trimis în închisoarea de la Văcărești, Slavici are revelația infernului: penitenciarul e populat de oameni scheletici, îmbrăcați în „crîmpeie de zdrențe", cu pături zdrențuite în spinare, mai mult goi decît îmbrăcați. Un astfel de peisaj sugerează asociații livrești sau plastice: „Eu am citit *Infernul* lui Dante, am văzut în Capela Sixtină iadul lui Michelangelo, am văzut și Campo Santo de la Pisa. După cele ce am văzut la Văcărești, Michelangelo și zugravul de la Pisa au rămas în gîndul meu niște cîrpaci neajutorați" [1].

Noul client al penitenciarului a fost înghesuit într-o încăpere cu 20 de persoane, murdară, întunecată, cu aer îmbîcsit. Situația bătrînului diabetic și astmatic devine îngrijorătoare. Suferind de o veche eczemă, nu se poate unge cu petrol ca să îndepărteze „lighioanele". În închisoare, Slavici întîlnește pe socialiștii închiși după greva generală din 13 decembrie. Erau „plini de vînătăi, unii cu răni nevindecate încă ori bolnavi pe urma primejdioaselor tensiuni interne". Socialiștii sînt, pentru Slavici, o revelație, căci, „pre rușinea lui", nu știa încă „ce va să zică socialism" și avea „o rea pă-

[1] *Închisorile mele*, p. 160.

rere despre socialiști". Începe să-și revizuiască vechi păreri neîntemeiate: „Sărac de tine, om lipsit de judecată dreaptă, mi-am zis. Ai ajuns să-ți dai seamă că nu aceștia sînt oamenii care zguduiese temeliile vieții noastre sociale, ci aceia care i-au ciomăgit" [1]. Stînd la o masă cu socialiștii, declară că niciodată nu s-a simțit „atît de înălțat", el care a stat „și la mese regale". I se pare, și nu fără dreptate, că, la urma urmei, finalitatea luptei sale se identifică cu cea a socialiștilor: „Vrut-am, și vrut-am timp de sute de ani, ca vrajba și asupririle să-nceteze, ca oamenii, pe care soarta i-a rînduit să trăiască azi ca în trecut și-n viitor împreună, să aibă parte de binefacerile pacinicei viețuiri împreună, să nu se mai asuprească unii pe alții, ci să se bucure de aceleași drepturi, fiind supuși acelorași datorii, fie ei români, fie ei maghiari, fie sași, șvabi, sîrbi, ruteni ori evrei. Aceasta au vrut-o părinții, bunii și străbunii tăi, pentru aceasta ți-ai jertfit tu destul de lunga viață, și urgisiții de socialiști nu voiesc nici ei altceva" [2]. Evident că viziunea asupra socialismului este sentimentală și utopică, dar apropierea rezistă. În închisoare Slavici cunoaște pe I. C. Frimu, pe care, fără a-l înțelege complet, îl zugrăvește cu multă înțelegere. Era acolo și Arghezi, care în *Poarta neagră*, schițează un portret relativ nefavorabil lui Slavici. Scriitorul face cunoștință cu toate secvențele penitenciarului și totul îl înspăimîntă. *Închisorile mele* (1921), conțin pagini foarte interesante, asemănătoare celor din *Poarta neagră* a lui Arghezi. Sala minorilor și a copiilor e înfiorătoare: dorm de obicei cîte patru într-un pat, cei mai mulți pe jos, inspirînd o milă lacrimogenă. Vizitează apoi locul celor morți, și descrierea îți taie respirația. E peisajul din care s-a inspirat și Arghezi pentru o parte din *Florile de mucigai*; „Schelete înfășurate în piele subțire, parcă tăbăcite și cam în culoarea cozonacului bine copt, pîntece lipite de spinare, coșul pieptului ieșit, mîini și picioare cîrcite-n fel de fel de chipuri, ochi înholbați, guri pe ici, pe colo rînjite, din care ies la iveală dinții, fețe în care se oglindea starea sufletească din clipa în care s-au curmat bătăile inimii" [3]. Tînărul care fusese

[1] *Ibidem*, p. 185.
[2] *Ibidem*, p. 184.
[3] În 1955 a revenit, într-un articol elogios: *Ioan Slavici* (vezi Scrieri, 27, pp. 413—415).

frumos și a rămas cu o „beatitudine pe față pentru că a scăpat din lumea ticăloșilor" [1] aduce cu Ion Ion al lui Arghezi : „În beciul cu morții, Ion e frumos. / Întins gol pe piatră, c-un fraged surîs". Morții sînt aruncați, grămadă, în coșciuge. Alături e și trupul unei femei, evreică, care atrage atenția paznicilor. Ca și la Arghezi în *Dimineața* ; „În colț, un condei / Înseamnă cadavrul și-al unei femei. / Bălaie, subțire, ea-și ține deschis, / Pe lespede, trupul, defunct paradis, / Pe cînd își arată gîndul hîd / Paznicii vii, care rîd." Unii rămîn în afara cosciugului : „Nu li s-au făcut încă formele", explică gardianul. Ca și lui Arghezi, lui Slavici i se răstoarnă în minte valorile consacrate. Nu numai că e gata să absolve pe deținuți de orice culpă, dar el, care toată viața luptase pentru ordine și supunere necondiționată față de legi, vede în aceștia „apostoli ai adevărului și ai luminii" [2]. Sentimentul relativității valorilor umane apare, poate întîia dată cu claritate, la Slavici. Era însă prea tîrziu pentru ca acest sentiment să răstoarne vechi convingeri și să clădească altele noi, bazate pe o altă înțelegere a lucrurilor. Dac-ar putea lua viața de la capăt, probabil că multe le-ar înțelege altfel. Limitele vîrstei sînt însă nemiloase : „E dureros afară din cale să te știi om bătrîn cînd simți în tine pornirea de a intra-n luptă nu numai crîncenă, ci totodată și îndelungată" [3].

După ce e vizitat de una din fiicele sale, care află de starea mizeră în care trăia, în presă începe o campanie de apărare a lui Slavici, militîndu-se, de asemenea, pentru crearea de condiții omenești tuturor deținuților. Încearcă să-și amelioreze singur condițiile de viață, cultivîndu-și o grădină de flori, ca fericitul Pavel din Tars. Cînd tovarășii din închisoare alcătuiesc o cerere de grațiere, Slavici e ultimul care o semnează, după ce face următoarea mențiune malițioasă : „Mă unesc cu cererile de mai sus, făcînd rezerva că sînt gata și să mor aici, dacă marile interese ale neamului românesc o va fi cerînd aceasta" [4].

Pentru ca să-și pregătească dosarul în vederea procesului și să ia legătura cu apărătorii, Slavici e dus,

[1] *Închisorile mele*, p. 164.
[2] *Ibidem*, p. 175.
[3] *Ibidem*, p. 185.
[4] *Ibidem*, p. 179.

împreună cu Arghezi, Dem. Teodorescu și alții, la hotel Modern, pe strada Academiei. Aici avînd condiții mai favorabile, reia munca literară, scriind *Căile morților* și *Prințesa*, povestiri care au apărut postum.

La-nceputul lui martie începe procesul ziariștilor de la *Gazeta Bucureștilor*. Slavici e apărat de N. D. Cocea și Costaforu, pe care dealtfel îi atacase în ziarul din timpul ocupației, dar mai ales de I. Perieteanu, avocat celebru, care a pledat „strălucit". Luînd cuvîntul, acuzatul se dezvinovățește și găsește un nou prilej de a demonstra ingratitudinea contemporanilor față de un om „cu merite". Respinge, bineînțeles, orice vină și încearcă să smulgă bunăvoință : gazetăria a fost totdeauna pentru el o ocupație subsidiară, nu s-a considerat niciodată publicist de profesie, el „a trăit din dăscălie" ; are o pensie infimă, de 95 de lei, și de aceea e nevoit să dea lecții particulare ; este îngrijorat de starea familiei, care n-are cu ce trăi pe timpul reținerii lui. Cînd comisarul regal, făcîndu-se ecoul unei anumite părți a opiniei publice, îi aduce acuzația că e „vîndut", acuzatul obsearvă că o viață întreagă n-a avut alte păreri decît acelea de care este învinuit. A fost, așadar, toată viața vîndut ? Atunci de ce este așa de sărac ? Observația este, desigur, abilă. Contestîndu-i-se sentimentul național, e nevoit să-și etaleze, singur, meritele în „lucrarea literară" : „Domnul comisar regal nu e om bătrîn ca mine, ci tînăr, levent, plin de vigoare. Nu e, cu toate acestea-n stare să ducă-n spinare toate cărțile pe care le-am publicat în românește, istorie, literatură, drame. Nu-i sînt ele destulă dovadă despre românitatea mea ?" [1] Apărarea nu reușește să convingă tribunalul de nevinovăția lui Slavici, care e osîndit la cinci ani închisoare, revenind deci la Văcărești. Acum condițiile de viață sînt mai omenești, poate să lucreze și încearcă să-și facă viața suportabilă. La nunta uneia dintre fiicele sale, Fulvia, i se îngăduie să ia parte. Îmbunătățirea condițiilor de viață se datorează unei largi campanii pentru eliberarea lui Slavici și Arghezi, campanie condusă de Galaction. Desigur că următoarele cuvinte ale lui Galaction au avut în epocă un ecou puternic, grăbind ameliorarea condițiilor de viață de la Văcărești și grațierea întemnițatului : „Între cei ce stau

[1] *Închisorile mele*, pp. 226—227.

sub lacătele mîniei naționale, este și bătrînul dascăl național Ion Slavici. Dar capul lui cărunt, dar 50 de ani de viață închinată culturii românești cresc în sus peste zidurile închisorii și se profilează de departe cugetului cuprins de amărăciune... Ce a greșit, e simplu de tot. Și-a permis să păstreze, în ultimele vremuri, aceleași credințe, aceleași idei, aceleași convingeri politice pe care le-a avut o jumătate de veac... A vîndut la bătrînețe neamul pe care l-a servit, l-a iubit și l-a preamărit o viață întreagă... Aduceți-vă aminte de bătrînețea lui Ion Slavici și țineți seamă că ați coborît între tîlhari pe un mare scriitor al neamului românesc" [1]. Campaniei lui Galaction i se alătură, între alții, Zamfir Arbore, care dealtfel ține și un discurs în Senat pentru eliberarea lui Slavici. Astfel încît la 18 decembrie 1919, după unsprezece luni de închisoare, bătrînul scriitor este eliberat, împreună cu cei cinci gazetari care lucraseră la *Gazeta Bucureștilor*. Are ghinionul să cadă pe scări și aproape trei luni de zile nu poate merge. Este chinuit de friguri, are emfizem și astmă. Merge la Panciu, unde era căsătorită una din fiicele sale, să se recreeze, toamna. Ieșise din închisoare slăbit și îndurerat, avînd jenante remușcări: „Iată cu ce te-ai ales! îmi ziceam cîte-o dată muiat de suferințe. Om fără de minte, care n-ai avut să te folosești de darurile care te-a înzestrat firea și bunăvoința celor mai vrednici dintre contemporanii tăi, ai ajuns la zile de bătrînețe o sarcină grea și pentru cei ce te iubesc" [2].

Dar vina este a contemporanilor nedemni, cugetă Slavici. Pedeapsa aplicată a fost „o lipsă de bun-simț", cei ce au pronunțat-o au fost „lipsiți de judecată" și „orbiți de patimi"; condamnarea „a pîngărit sfințenia forului judecătoresc". Ca și Eliade, care după 1848 juca rolul unui martir național, sfidînd ingratitudinea contemporanilor, dar fără infatuarea acestuia, Slavici se considera și el un martir și un nedreptățit, în loc să binemerite de la patrie, este lovit și disprețuit, tocmai pentru că a spus totdeauna ceea ce credea el că-i adevărul. Acum, după făurirea mult-visatei unități naționale, la care însuși adusese o reală contribuție, prin opera sa de scriitor, gazetar și militant social, nu re-

[1] Gala Galaction, *Slavici la mănăstire*, *Avîntul*, 1919, nr. 39, dec. 2.

[2] *Închisorile mele*, p. 335.

nunță la convingerile separatiste. Prăbușirea Imperiului habsburgic nu-l determină să-și revizuiască opiniile politice, și într-un moment în care Austria de altădată devenise o amintire, Slavici crede încă în regenerarea ei. În loc să militeze pentru transformări care să ducă la îmbunătățirea unei orînduiri într-adevăr vicioase și profund criticabile, Slavici își formează un ideal din stări de lucruri depășite și infirmate de evoluția istorică. Critica este dreaptă: „Măriți deodată cu talia nouă a țării, micii borfași au pierit, spre a lăsa locul marilor deturnători. Evoluția zoologică este în ordine", scrie el în *Adevărul* din 12 martie 1921. Într-un alt ziar, *Ora*, din același an, aprilie 13, scriitorul e de părere că războiul, în loc să fi fost „un minunat prilej de accentuare a coeziunii morale", dimpotrivă, „a slăbit unitatea morală". Derutat însă și fixat în vechi convingeri, nereceptiv la ideile mișcării muncitorești, Slavici devine anacronic și solitar. O solitudine lipsită de glorie și demnă de compasiune. I se poate aplica lui însuși o reflecție pe care o emisese cîndva referindu-se la alții: „Lumea merge înainte, și cei ce nu sînt în stare să meargă cu ea rămîn uitați în urmă, iar cei ce vor s-o oprească sînt dați încetul cu încetul la o parte" [1].

Ultimii ani

Cu desăvîrșire ignorat pe plan politic și, pe drept, tratat ca un fel de curiozitate, fostul director al *Tribunei* se însingurează, pierde încrederea în viață, așteptînd definitiva despărțire de o lume străină lui. Aproape toți prietenii și cunoscuții din generația sa dispăruseră. Va avea Slavici tăria să încerce totuși să înfrunte vremurile noi? Activitatea laborioasă depusă între 1920—1925 dovedește că da. Urmărindu-i numeroasele cola-

[1] *Tribuna și tribuniștii*, p. 116.

borări la *Adevărul literar și artistic*, *Revista copiilor și a tinerimii*, *Viața românească* și alte publicații, în afara cărților pe care le-a scris, încercăm chiar convingerea că Slavici se reconfortase. Perioada 1920—1925 este una dintre cele mai fecunde din întreaga activitate a scriitorului. Una dintre primele publicații care-i solicită colaborarea este *Umanitatea* din Iași, revistă de orientare democrată, apărută în iunie 1920, la care colabora, între alții, C. I. Parhon, Tudor Vianu, N. D. Cocea. În articolul *Umanitarism rațional* [1], după ce face obișnuite referiri la noțiunea de iubire în filozofia lui Confucius, scriitorul îndeamnă pe semenii săi la iubirea de oameni, spre a-și putea îndeplini „menirea" pe care poporul român o are hărăzită. În aceeași publicație îi apăruse, în numărul din august—septembrie, povestirea *Pascal săracul*. O bogată activitate desfășoară Slavici la *Revista copiilor și a tinerimii*, condusă de G. G. Costa-Foru și la care colaborau, cu literatură pentru copii, scriitori ca: I. C. Visarion, Maria Cunțan, Octavian Goga, Victor Eftimiu, Ion Pas, Elena Farago, Victor Ion Popa, Nestor Urechia, Eugen Lovinescu, C. Niculescu-Novaci, Ana Niculescu-Novaci, Nikita Macedonski, Gala Galaction. Aici, între 1920—1925, scrie povestiri didactice pentru copii, a căror valoare nu depășește scopul: *Hodoronc-tronc*, *Băiat sărac și horopsit*, *Porumbul*, *Doi frați buni*, *Rodul tainic*, *Cuța* (povestire mai lungă, ce se întinde pe cinci numere ale revistei), *Din poznele lui Dincă* (succesiune de întîmplări ale unui copil ștrengar, povestirea se-ntinde pe șapte numere), *Mielușelul*, *Vîntură-Țară* (povestire istorică de proporții, întinzîndu-se pe 25 de numere, din noiembrie 1922, pînă în aprilie 1923), *Minciuna* etc. În *Gîndirea* îi apare în 1924 nuvela *Din căile vieții*, iar *Viața românească* din 1921—1922 îi publică vreo cîteva capitole din *Amintirile* care vor apărea în 1924: *Eminescu la Viena* (*Viața românească*, 1921, nr. 3 martie); *Clopotnița mănăstirii Putna* (*Ibidem*, nr. 9, sept.); *Eminescu la București* (*Ibidem*, 1922, vol. LI, pp. 5—18). Dar cea mai bogată activitate depune Slavici la prestigiosul organ literar *Adevărul literar și artistic*, care, între 1920—1924, îi publică numeroase schițe, povestiri, un roman memorialistic, articole privind scrierea limbii ro-

[1] *Umanitatea*, 1920, nr. 6, noiembrie.

mâne. Dăm contribuţiile principale, în ordine cronologică: *Coşbuc la „Tribuna"* (1921, ianuarie 7); *Coşbuc şi „Vatra"* (1921, febr. 6); *Coşbuc şi T. Maiorescu* (1921, febr. 20); *Eminescu şi Caragiale* (1921, aprilie 17); *Gheorghe Coşbuc, Măistrul* (1921, mai 22); *La Balamuc* (1921, iunie 12); *Alecsandri şi Eminescu* (1921, iunie 29).

Se poate bănui că redacţia revistei a stăruit pe lîngă Slavici să-şi scrie amintirile şi, de aceea, mare parte a lor au apărut în paginile *Adevărului literar şi artistic*. Altele au apărut în *Viaţa românească*. Probabil că din această perioadă începe să redacteze *Lumea prin care am trecut*, care va apărea postum în *Convorbirile literare* din 1929—1930. Scriitorul trăieşte acum mai ales din amintiri, şi este meritul unor generoşi ca Galaction, Cocea şi alţii care l-au stimulat să şi le aştearnă pe hîrtie. Opera memorialistică a lui Slavici este de o excepţională importanţă pentru istoria literaturii noastre. Fără ea ne-ar lipsi mult din ceea ce ştim astăzi cu privire la Eminescu, Maiorescu, Caragiale, Coşbuc şi alţii, despre care Slavici ne-a lăsat mărturii din cele mai preţioase ca martor direct.

La *Adevărul literar şi artistic* Slavici a scris, de asemenea, mai ales după 1921, şi numeroase schiţe: *Om de caracter* (1921, martie 6); *O moştenire grea* (1921, sept. 25); *Dăscălaşul* (1921, noiemb. 27); *Mîhnirile lui Trică* (1922, martie 5); *Tovărăşie nepotrivită* (1922, apr. 16); *Ţaţa Melania* (1922, dec. 3); *O răzbunare* (1923, apr. 8); *Omul cel adevărat* (1923, iun. 7); *Un paravan* (1923, dec. 30); *Dar din prisos* etc. În mai multe numere din această revistă, din 1923—1924, îi apare un ciclu de reportaje: *Vederi din Carpaţi*, în care descrie frumuseţile munţilor noştri. Într-un alt ciclu de articole, intitulat *Cum se scrie românește*, face observaţii, e drept, cam pedante, cu privire la citirea şi scrierea românească.

A scris în ultimii cinci ani ai vieţii două romane: *Cel din urmă Armaş*, publicat în 1923, în care e reflectată decăderea clasei boiereşti, şi *Din păcat în păcat*, apărut în *Adevărul literar şi artistic* între noiembrie 1924—ianuarie 1925, roman tezist, care zugrăveşte decăderea morală a unui personaj, dealtminteri nu lipsit de interes. Spuneam că este şi perioada în care scrie *Lumea prin care am trecut*, căci la începutul acestei

scrieri autorul menționează momentul redactării ei; mai 1924. În același an îi apar *Amintirile*, în care evocă epoca din Viena, Iași și București și pe prietenii săi: Eminescu, Creangă, Caragiale, Coșbuc, Maiorescu, Bechnitz. În 1921, la puțin timp după ieșirea de la Văcărești, publicase *Închisorile mele*, în care descrisese împrejurările în care a petrecut ani de temniță la Vaț, Domnești și Văcărești. De fapt, aproape întreaga operă memorialistică a lui Slavici a fost scrisă în această perioadă. Amintirea rămăsese aproape singura consolare a scriitorului.

F. Aderca și-l amintește, în ajunul sfîrșitului, povestind cu o voce subțiată, dispărînd parcă treptat, despre marii săi contemporani: Eminescu, Maiorescu, Creangă, Caragiale [1].

Ultimul an din viață, petrecut mai mult la Panciu, s-a scurs dramatic, fără nici o mîngîiere, cu idealuri înfrînte și convingeri care nu se confirmaseră, deși Slavici credea încă în ele, fără recunoașterea meritelor literare. Scriitorul nota, sumbru, în amurgul vieții, scriindu-și memoriile: „Sînt cuprins de simțămîntul că stau răzleț, rămășiță a unei lumi care-ncetul cu încetul se stinge" [2].

O scrisoare din 25 aprilie 1925 către A. de Herz, director al *Adevărului literar și artistic*, este o duioasă mărturie a unei conștiințe în pragul morții: „Am ajuns de nu mai sînt în stare să urc scări, ba nici să mai ies din casă. Dacă se îndreptează timpul și mai sînt transportabil, am să fiu dus cît mai curînd la Panciu, unde aerul mi-e mai priincios decît aici. Mai-nainte de a pleca, te rog să-mi trimiți capitolele 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 și 13 din narațiunea *Din păcat în păcat*. Capitolele 8, 9, 10, 11 și 12 le am.

Dac-ar fi să nu mai avem parte de mulțumirea de a ne vedea, îți zic de data aceasta și «rămîi cu bine» și «la revedere dincolo»". (Scrisoarea se află la B.C.S.)

Așa cum atestă un apropiat al scriitorului, Slavici s-a despărțit de viața pămîntească „cu o adevărată părere de rău, și fiindcă își închipuia că nu ajunsese la capătul chinurilor pentru care fusese sortit, și pentru că străbătînd-o pînă la al 78-lea an răușise să pătrundă

[1] F. Aderca, *Înfățișarea lui Slavici*, *Mișcarea literară*, nr. 42—43.

[2] *Lumea prin care am trecut*, p. 4.

cîte ceva din tainele adînci ale firii necuprinse" [1]. S-a stins așa cum a fost toată viața, sărac și lipsit de onoruri, lăsînd drept moștenire familiei doar cîteva manuscrise, în ziua de 17 august 1925. Odată cu Slavici dispărea o lume și un mod de a înțelege lumea. Murea, în ciuda erorilor sale, un mucenic al luptei pentru ceea ce credea că-i dreptate și adevăr, una dintre cele mai mari personalități etice pe care le-a dat cultura noastră. A pătimit multe și n-a fost părtaș la festinul acestei vieți, n-a fost un răsfățat al soartei. În timp ce atîtea mediocrități au asaltat ierarhia socială, înfruptîndu-se cu lăcomie din bunurile vieții, fiul de țărani din Șiria a trăit permanent sub teroarea amenințătoare a foamei și a mizeriei. Ceea ce sublinia și Mihail Sadoveanu în evocarea *Ultimul din generația jertfei:* „Pentru darul pe care l-a avut, Slavici a pătimit mai mult și mai lung decît toți. Cei care nu cunosc blăstămul talentului și nu cugetă aspri și cu suferință au putința să ajungă la bunurile de sus" [2]. Dispărea, de asemenea, unul dintre marii noștri scriitori: „Îl vedem deasupra noastră — zice Galaction în cuvîntul rostit la înmormîntarea lui Slavici —, mare în literatură, fruntaș al condeiului, premergător și explorator al frumuseților graiului și ale sufletului poporului nostru" [3].

A fost înmormîntat, în ziua de 19 august 1925, la Schitul Brazi, din Panciu, unde își alesese singur locul.

La ceremonia înhumării au participat rudele, localnicii și numai cîțiva scriitori: Liviu Rebreanu, Gala Galaction, Mihail Sorbul și N. Pora. Au vorbit Rebreanu și Galaction. Crucea de deasupra mormîntului poartă drept inscripție cuvintele lui Galaction rostite cu prilejul înmormîntării: „Primește, Doamne, / În rîndul drepților, / Pe dreptul Ioan Slavici, / Care a trecut prin viață / Cu rară înțelepciune / Și superioară îngăduință".

[1] *Scarlat Struțeanu, Omul și scriitorul, Mișcarea literară*, 1925, n-rele 42—43.
[2] *Adevărul literar și artistic*, 1925, 30 aug.
[3] *Ibidem.*

GÎNDIREA SOCIALĂ ŞI POLITICĂ

A reieşit pînă acum că, în linii generale, Slavici a fost un conservator. Am putea zice un antiburghez, deşi noţiunea devine confuză. Precizăm în acelaşi timp, de la început, consecvenţa obstinată a lui Slavici, solidaritatea cu sine însuşi, în eroare ca şi în opiniile sale profunde de-a lungul întregii vieţi.

Concepţia naţională şi socială a lui Slavici nu se poate discuta decît într-un context determinat, şi anume în cadrul istoric apărut în Transilvania, mai ales după unirea forţată a Transilvaniei cu Ungaria, prin aşa-zisul „pact dualist" din 1867, în urma slăbirii habsburgilor, măcinaţi în războiul cu Prusia. Se desfiinţează astfel împărăţia austriacă întemeiată de Francisc I, luînd fiinţă monarhia austro-ungară. După această dată, burghezia maghiară, care luptase pentru independenţa Ungariei împotriva habsburgilor, se alătură aristocraţiei maghiare şi păturilor conducătoare austriece, intrînd în competiţie cu ele pentru primatul economic şi politic. Se accentua în acest fel atît oprimarea maselor maghiare, cît mai ales oprimarea maselor poporului român şi ale celorlalte naţionalităţi din Imperiu. Timp de o jumătate de veac avea să dureze noua stare de lucruri : „Perioada nouă care începea acum sub semnul dualismului austro-maghiar avea să dureze o jumătate de veac, pînă la prăbuşirea monarhiei sub loviturile maselor populare, în cursul puternicii mişcări revoluţionare cu caracter burghezo-democratic din 1918". Nici pînă la această

dată situația Transilvaniei nu fusese fericită, asuprirea națională se exercitase uneori cu o violență rar întîlnită. Ne amintim că în 1848 Bălcescu a depus mari eforturi spre a convinge pe oamenii politici maghiari să renunțe la supremația națională dacă vor să se înfrățească cu poporul român. După 1867 însă, orice rest de autonomie a dispărut, drepturile cetățenești înscrise în legile Imperiului nu mai există și în mod practic Transilvania este înglobată din punct de vedere politic și administrativ Ungariei, ignorîndu-se voința românilor. Evident că lupta maselor românești se accentuează și capătă forme noi : „Lupta de eliberare socială și națională de sub jugul moșierimii și burgheziei maghiare, al monarhiei austro-ungare, formează trăsătura de căpetenie a istoriei social-politice a Transilvaniei după 1867. În cadrul ei, rolul principal a revenit națiunii române, care era cea mai numeroasă. Lupta sa formează o parte integrantă a acțiunii pentru realizarea unității naționale a poporului român" [1]. În 1868 se votează așa-zisa „lege a naționalităților", care proclamă existența în Ungaria a unei singure națiuni, cea maghiară. Limba oficială a statului era cea maghiară, celelalte limbi putînd fi folosite numai în limitele îngăduite „de unitatea țării, de posibilitatea practică a guvernării și a administrării și întrucît o cere în mod necesar exercitarea punctuală a justiției" [2]. Dezbaterile parlamentare erau purtate, conform aceleiași legi, în limba maghiară. Guvernele reacționare din Ungaria au accentuat ideea indivizibilității națiunii maghiare („una și indivizibilă", se spunea în legea citată), încurajînd activitatea organelor locale în acest spirit, mai ales că nu se prevedea nici o sancțiune legată de nerespectarea drepturilor așa de limitate rămase naționalităților (ca, de pildă, dreptul folosirii limbii materne în administrația și justiția locală). Evident că abuzurile se țineau lanț, și am constatat, la timpul cuvenit, că Slavici a trebuit să renunțe la avocatură pentru că nu i se acceptase pledoaria în limba română. A fost anulată diploma dată de împărat în 1860, prin care se dădea dreptul românilor din țările coroanei un-

[1] *Din istoria Transilvaniei*, II, 1962, p. 262.

[2] Textul legii, în traducerea română a lui Eugen Brote : *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1896, pp. 110—121.

gare să ia parte de la egal la egal la viața publică. Slavici înțelege că nobilimea maghiară a proclamat ideea maghiarizării popoarelor „tocmai în vederea unei mai lesnicioase exploatări" [1]. Ideea de stat național maghiar „e o utopie lansată numai pentru momirea marilor mase ale poporului maghiar, care sînt exploatate și ele" [2], reflectă Slavici cu desăvîrșită dreptate. Este momentul să consemnăm că niciodată scriitorul n-a confundat poporul maghiar cu nemeșimea. Pentru oamenii de rînd maghiari a nutrit totdeauna simpatie și prețuire și în nenumărate rînduri a atras atenția asupra faptului că acțiunile Casinei nu trebuie niciodată identificate cu aspirațiile și interesele poporului maghiar. Critica sa la adresa nemeșimii este necruțătoare: „În toate timpurile cînd patria a fost în pericol, nobilimea maghiară a pactizat cu dușmanii ca să-și asigure poziținea" [3]. De cele sprituale nu s-a îngrijit: „Nobilimea maghiară a mîncat și a băut tot" [4], profitînd de orice împrejurare pentru a trage profituri private lovind în drepturile naționalităților: „Era în natura lucrurilor ca nobilii aceștia, oameni care nu știu să ostenească, nu puteau să respecteze legea pentru egala îndreptățire a naționalităților" [5]. Împotriva acestei nobilimi asupritoare, poporul român din Ardeal luptă din răsputeri pentru drepturile sale naționale și politice. Orice tentă șovină este exclusă în această luptă, dusă în exclusivitate „pentru asigurarea libertății": „Nu e în această luptă (a românilor, n.n.) pentru autonomia Ardealului vorba de românism, ci de asigurarea prin libertate a pașnicei dezvoltări. În Ardeal n-a existat niciodată și nu există nici astăzi ură de rasă" [6]. Este, în acest sens, pe deplin lămuritor pentru definirea concepției sociale a lui Slavici un articol publicat în *Corespondența română* (12 decembrie 1893). Articolul este intitulat semnificativ: *Rase ori clase*, și scriitorul dezvoltă aici, cu o limpezime fără precedent în publicistica sa, ideea că nobilimea maghiară încearcă să substituie lupta de rasă, inventată în scopuri diversioniste, luptei adevărate, care

[1] *Ardealul*, 1893, p. 168.
[2] *Ibidem*, p. 140.
[3] *Ibidem*, p. 128.
[4] *Ibidem*, p. 130.
[5] *Ibidem*, p. 134.
[6] *Ibidem*, p. 139.

este lupta de clasă, şi cheamă cele două popoare la vigilenţă. Articolul este în acelaşi timp o caldă pledoarie pentru unirea dintre români şi maghiari, înfrăţiţi deja de istoria comună. Vinovată de învrăjbire este nobilimea maghiară (care a asimilat şi pe boierii români). Interesele de clasă ale nobilimii o împing, fatal, spre compromisuri: „Nu o dată ei au zis: mai bine să piară ţara decît ca noi să o stăpînim... De aceea sînt gata să se unească şi cu dracul ca să mai păstreze stăpînirea ei singuri şi asmuţă pe poporul maghiar atît asupra monarhului, cît şi asupra oamenilor ieşiţi din celelalte popoare. Ei vor, fără îndoială, în deznădăjduirea lor, să provoace lupta de rase, fiindcă puţin le pasă ce va urma mai departe; noi însă, cărora ne pasă, trebuie să ne dăm toată silinţa ca lupta să rămîie ceea ce în adevăr este, o parte din marea luptă ce se petrece în Europa între exploataţi şi exploatatori". Slavici nu şi-a asimilat marxismul, dar unele idei duc gîndul la pasaje din *Manifestul Partidului Comunist*. Spre finalul articolului, autorul face un apel, a cărui actualitate se impune, după decenii: „Şi dacă e cineva între noi care fie din nepricepere, fie din rea pornire îşi dă silinţa să ne învrăjbească, în lături cu el!"

Prin aceste idei Slavici se alătura celor mai avansate tradiţii reprezentate de oameni luminaţi din Transilvania, de un Bariţiu, de pildă, care încă cu trei decenii înainte declarase: „Eu neg în faţa cerului şi a oamenilor că ar exista vreo ură între naţiuni. Ura, urgia şi frecări nu există între naţiuni, ci numai între cocterii şi oligarhii şi clasele privilegiate... Mai zic o dată să distingem între naţiuni şi cocterii; că între naţiuni se poate restaura uşor fraternitatea" [1]. Naţiunea maghiară Slavici a preţuit-o totdeauna, a admirat şi a popularizat literatura maghiară, a avut între maghiari prieteni devotaţi şi sinceri. Cînd, în anumite împrejurări concrete, oameni simpli erau antrenaţi în manifestări ostile românilor, ca în vremea unirii forţate din 1868, el regretă că aceştia au fost „prostiţi de nobilime" şi vina cădea, din nou, asupra păturii dominante. Atitudinea lui Slavici în problema relaţiilor dintre români şi maghiari a fost ireproşabilă şi formează unul dintre aspectele cele mai luminoase ale vieţii sale. Următoarea pledoarie e de o actualitate indiscuta-

[1] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 3, 1861, p. 12.

bilă şi-l arată pe Slavici ca pe unul dintre promotorii idealurilor de înfrăţire : „Putem noi şi maghiarii să trăim pe pămîntul acesta în pace, să ne luminăm şi să lucrăm unii lîngă alţii pe întrecute, fiecare după natura şi după destoiniciile cu care l-a înzestrat firea — putem, şi trebuie neapărat, şi vom trăi în pace" [1]. În momentele grele, confuze adeseori, ale unei epoci zbuciumate şi contradictorii, care a derutat pe atîţia, Slavici a ştiut să meargă pe calea cea mai dreaptă şi cea mai aproape de interesele maselor populare. L-a ajutat pe această cale educaţia umanitară a mamei, mediul în care a crescut, temperamentul său plin de umanitate şi toleranţă, cultura sa umanitară.

Lecţia istoriei i-a învăţat pe românii din Transilvania că interesele de clasă ale nobilimii şi burgheziei maghiare duc la permanentizarea stării de subjugare naţională. Şi atunci, o parte dintre conducătorii românilor se alătură împăratului de la Viena, sperînd că acesta le va rezolva situaţia. O influenţă considerabilă în orientarea acestei politici a avut-o mitropolitul Andrei Şaguna, distins de împărat cu titlul de baron şi care cu prilejul hirotonisirii sale la Sibiu, în 1846, a exclamat : „Nu este nici un om în lume care să aibă o inimă mai bună decît bunul nostru părinte Ferdinand !" [2] Slavici a fost un admirator al lui Şaguna şi al politicii sale, mitropolitul a fost „cel mai luminat cap ce s-a ivit în mijlocul românilor" [3]. Motivele pentru care Slavici e filoaustriac, şi nu numai el, ci o mare parte a ardelenilor, ţineau de o strategie politică precisă : ungurii făceau greutăţi monarhiei habsburgice, voind o Ungarie independentă, la care să anexeze şi Transilvania. Habsburgii, măcinaţi de luptele cu Prusia, nu puteau face faţă singuri, trebuiau să-şi caute aliaţi în rîndul naţionalităţilor din Imperiu, şi ele nemulţumite de maghiari. Aşa se şi explică anumite manifestări de simpatie ale Curţii de Austria faţă de români. Unindu-se deci cu Austria, românii din regatul ungar ar fi fost împăcaţi, puterea Austriei protectoare creştea şi ro-

[1] *O sută de ani*, Sibiu, 1887, p. 30.

[2] *Dare de seamă despre arhiepiscopul şi mitropolitul Andreiu baron de Şaguna*, de Nicolae Popea, Sibiu, 1880, pp. 2—3.

[3] *Ibidem*, p. 7.

mânii deveneau un factor hotărîtor înlăuntrul Imperiului. Astfel s-a născut ideea, susținută cu ardoare de Slavici, că „pot românii să se dezvolte nestingheriți în sînul Imperiului austriac", cu condiția de a deveni „un element de ordine" în Imperiu. Dacă era deci necesară unitatea tuturor forțelor românești în lupta împotriva asupririi naționale, această unitate devenea și mai imperioasă dacă românilor li se rezerva un loc de frunte în cadrul comunității habsburgice. Unitatea națională a românilor din Ardeal, indiferent de interesele lor în alte privințe, a fost problema fundamentală în Transilvania dinainte de 1918. Este evident că ideea solidarității naționale nu poate fi deplin realizată în condițiile existenței claselor antagonice, acest adevăr fundamental a fost demonstrat de sociologia marxistă și de practica socială. Slavici a avut însă o viziune foarte idilică asupra societății ardelenești, considerînd-o „cea mai democratică din Europa". Unele împrejurări ale istoriei Transilvaniei favorizau o astfel de optică. Într-adevăr, o clasă dominantă propriu-zisă n-au avut românii ardeleni, pentru că boierii români au intrat în rîndul nemeșimii maghiare, asimilîndu-se. Mai degrabă preoții au îndeplinit un anume rol conducător în Transilvania. La început, românii erau oameni liberi, moșneni, stăpînind pămîntul „în de-a valma". Făceau parte din oastea regală, nu din cea nobiliară, alcătuită din nobili și slujitorii lor. Prin secolul al XIII-lea, nobilii, devenind stăpînii castelelor regale, au supus pe „iobagii regali", adică pe moșnenii ce țineau de ele. Maria Tereza și Iosif al II-lea au restabilit starea de mai-nainte, declarînd pe locuitorii de pe moșiile, acum împărătești, „oameni liberi" și din nou stăpîni, „de-a valma", ai pămîntului, avînd obligația să apere hotarele. Aceștia sînt grănicerii din Năsăud, din Secuime, din Țara Oltului, din ținutul Hațegului și de la Caransebeș, și ei erau organizați militărește. Aceste regiuni grănicerești au avut anumite perioade de prosperitate. În timpul lui Slavici, inegalitatea se accentuase simțitor, dar scriitorul n-a sesizat acest fenomen, privind mai mult în istorie. În ceea ce privește pătura cultă, ea era alcătuită mai ales din „oameni ieșiți din masele poporului și legați prin sînge și prin interese de popor" [1]. Burghezia română din Ardeal avea, de asemenea, toate interesele economice să se spri-

[1] *Ardealul*, p. 116.

jine pe popor în lupta pentru concurență cu puternica burghezie maghiară sau cea a altor naționalități: germană, săsească etc. Astfel încît societatea românească din Ardeal, de la analiza căreia pornind Slavici și-a format concepția socială, era, din cauza situației de asuprire, mult mai legată și mai unitară decît în orice parte a țării. Este de aceea explicabil de ce Slavici a fost șocat de inegalitatea socială de dincoace de munți. Dar despre aceasta va fi vorba într-un alt capitol. Deocamdată reținem deci că ideea de solidaritate națională în Ardeal trecea înainte de orice și a antrenat după sine pe cea de solidaritate socială. Este semnificativă definiția pe care Slavici o dă națiunii: „clasele sociale solidarizate" [1]. Pentru desăvîrșirea sentimentului național, sau, folosind o expresie de-a sa, pentru „înrudirea sufletelor", cere: „cultul trecutului național, lauda faptelor săvîrșite de străbuni, cunoșterea istoriei și a vieții petrecute în prezent, poezia și literatura națională, precum și operele de artă" [2]. Absolutizînd o situație specifică și temporară, Slavici și-a format o concepție socială destul de apropiată de ideologia conservatoare, uneori chiar identificîndu-se cu ea. Nu întîmplător el admira la Șaguna mai întîi „respectul desăvîrșit pentru orice e lucru stabilit". N-a fost adversarul evoluției sociale, dimpotrivă, considera necesar progresul, dar un „progres lent", cum zicea Maiorescu, nu numai în stare să mențină vechile temelii, dar să se întemeieze pe ele. Dacă aceste temelii erau șubrede, Slavici nu se întreabă, întrucît el este adeptul ideii organiciste, după care societatea evoluează treptat și firesc. Evenimente marcante și cu un rol așa de important pe plan național cum a fost secularizarea averilor mănăstirești i se par o faptă „pripită și nedreaptă", întrucît societatea românească nu era pregătită pentru o astfel de reformă, care „ne-a derutat". Deși înțelege mobilurile sociale ale răscoalei din 1907, respinge actele de violență, atît din partea autorităților, cît și din partea țăranilor, și spectacolul sugrumării „fratelui de către frate" îl zdruncină, ca și pe Panait Cerna. Formelor violente de protest social, care au jucat un rol determinant în evoluția societății umane, le preferă respectul cuminte al legilor. Căci legile, judecă Slavici, în consens cu optimismul leibnizian, „sînt menite a

[1] *Educațiunea morală*, p. 86.

[2] *Ibidem*, p. 89.

reflecta firea omenească", şi societatea de faţă, chiar dacă nu e desăvîrşită, e „cea mai bună cu putinţă". Ca unul însă care s-a convins în practica vieţii de imperfecţiunea legilor, admite că unele pot fi rele şi că „trebuie să facem ceea ce ne stă prin putinţă ca ele să fie schimbate". Cîtă vreme însă n-au fost schimbate, „avem să ne supunem, fără de şovăire", căci societatea în care a slăbit disciplina, aceasta e lipsită de buna rînduială morală, pornită spre demoralizare, deci spre lepădarea de legi şi de obiceiuri" [1]. În alt loc: „Buna vieţuire a tuturora şi a fiecăruia îndeosebi atîrnă de la necondiţionata supunere către legi şi către obiceiuri, şi de aceea nu e destul ca tu însuţi să te supui, ci ai să fii totdeauna neadormit privighetor ca şi alţii să se supună: măsura adevărată a iubirii către semenii tăi e repulsiunea faţă de cei ce nesocotesc legi ori obiceiuri" [2].

Obiceiurile şi tradiţiile, evocate de atîtea ori de Slavici în sprijinul tezelor sale, erau în realitate un mod de rezistenţă, de păstrare a individualităţii naţionale în Ardeal, în lupta cu tendinţele de deznaţionalizare. Nu întîmplător promotorii tradiţionalismului au fost, în cea mai mare parte, transilvăneni: Slavici, Coşbuc, Octavian Goga, Şt. O. Iosif, I. Scurtu, Z. Bîrsan, A. C. Popovici etc. De aceea tradiţia a jucat în Transilvania un rol pozitiv, de care trebuie să se ţină seama. De exagerările tradiţionaliste de mai tîrziu nu este vinovată tradiţia propriu-zisă, după cum Şcoala ardeleană nu poate răspunde de exagerările curentului latinist.

Dar concepţia socială a lui Slavici nu este un aspect al concepţiei sale etice, izvorîtă, la rîndul ei, din sensibilitatea morală a scriitorului, din credinţele autohtone, mai apoi din Rousseau, din voluntarismul schopenhauerian, din morala confucianistă şi religia creştină. În unele texte morala este expresă: „Toată nefericirea din trup îşi are începătura: Trupul naşte poftele, care te împing la păcat" *(Sfaturile părintelui Serafin)*. Prin creştinism sînt filtrate şi alte doctrine, de pildă cea platoniciană, după cum se poate constata din următoarea reflecţie: „Lumea aceasta, aşa cum o vedem noi, chiar apostolul Pavel însuşi ne-o spune, nu e decît o oglindire, iar oglinda e de tot săracă. Dacă voi pune un trandafir în faţa lucie a la-

[1] *Educaţiunea morală*, p. 7.
[2] *Ibidem*, p. 49.

cului, mi se va ivi acolo, în fundul lacului, imaginea trandafirului. Voi vedea însă pînă și culoarea plăcută vederii, dar mirosul cel plăcut n-are să mi-l redea niciodată lacul. Tot astfel oglinda trupească a omului, cele cinci simțuri nu redă decît o mică parte din ceea ce în adevăr stă în fața ei, de aceea eu nu pot niciodată să știu cum lucrurile din lume în adevăr sînt, ci numai așa cum eu în adevăr pot să le văd." (Din prefața la *Savitri*, Sibiu, 1891.)

Slavici era un temperament sensibil și, poate și pentru că era foarte plăpînd, de cînd era mic a simțit o adevărată oroare pentru orice act brutal: „E însă în mine un fel de oroare constituțională (structurală — n.n.) pentru tot ceea ce este o palmă, un pumn, o lovitură, pentru tot ceea ce produce durere trupească, încît în copilăria mea fugeam plîngînd cînd vedeam că cineva bate vreun cal ori vreun bou" [1]. Faptul că a trăit în sat și după aceea, printre oameni care, deși erau de alte nații, trebuiau să se înțeleagă, aceasta fiind condiția existenței lor, i-a creat o mentalitate pașnică, prevenitoare față de cei din jurul său. Filozofii frecventați în epoca studiilor și după aceea: Rousseau, Kant, Schopenhauer, Confucius, a căror toleranță și largă înțelegere nu pot fi puse la îndoială, i-au întărit această atitudine. Rousseau, pe care-l consideră „unul dintre cei mai însemnați oameni ai secolului trecut" [2], l-a învățat că omul „se naște bun", că el a fost făcut „ca să desăvîrșească armonia universală", dar că în pas cu mersul civilizației „el s-a stricat și se strică mereu", întrucît „lupta vieții îl înrăiește și-l face îndîrjit" [3]. Ideea că lupta pentru existență (provenind de la *Originea speciilor* a lui Darwin) a făcut din om o fiară este dezbătută pe larg în opera lui Schopenhauer și mai ales în *Lumea ca voință și reprezentare*. Filozoful german a găsit că în om există chiar un sîmbure originar de răutate, pe care-l numește *voința de a fi*. Aici însă el vine în contradicție cu Rousseau, care credea în originea pozitivă a omului, afirmînd că firea omenească este pornită spre bine, frumos și adevăr. Dînd dreptate amîndurora, Slavici consideră, în mod dealtfel destul de puțin convingător, că voința egoistă a lui Schopenhauer ține de fiecare individ, nu de firea omenească, pentru că, zice el,

[1] *Fapta omenească*, p. 1078.
[2] *Azilul Elena Doamna*, p. 12.
[3] *Educațiunea rațională*, p. 34

în fiecare ins este „un om adevărat". Punerea de acord nu este însă suficient de abilă, pentru că, ne întrebăm, dacă nici un om nu e scutit de voința de a fi, atunci nu însemnează că și ea ține de „firea omenească"? Vom constata că, deși teoretic Slavici se sprijină mai mult pe Schopenhauer, în creația literară atitudinile lui Rousseau îi sînt mai la îndemînă. Și nici nu se putea altfel, întrucît ideea despre firea bună a omului îi fusese sădită încă din copilăria-i fericită cînd se simțea așa de bine între oameni. Schopenhauer însă îl tiranizează: „Răi sînt oamenii toți, unii mai mult, alții mai puțin, dar toți sînt răi, căci toți sînt și se simt mai presus de toate ei înșiși, stăpîniți mereu de sentimentul conservării individuale și de setea bunei viețuiri a lor" [1]. Relele sociale, pe care Slavici nu le poate ignora, nu s-ar datora organizării sociale, ci răului congenital: „Răul e în oameni, și numai în oameni, care abuzează, risipesc, le strică toate, se încurajează unii pe alții în relele apucături și se dușmănesc între dînșii" [2]. Iar în altă parte: „Progresul omenirii nu se face în așezăminte, ci în oameni" [3]. Sînt scutiți de egoism doar indivizii aleși, geniile, care însă nu pot moraliza restul oamenilor, întrucît sînt reci. Reproducem o reflecție a lui Slavici foarte apropiată de înțelesul pe care Eminescu îl dădea geniului în însemnarea despre *Luceafărul*. Explicația constă în sursa schopenhaueriană comună: „Oamenii cu mintea mare n-au în inimile lor răutate, dar nici bunătate nu mai au; ei nu mai sînt pentru societate, ci stau solitari, ei singuri pentru sine, liniștiți și sombri ca niște lumini care străbat departe în spațiu, dară nici nu ard, nici nu încălzesc pe nimeni" [4]. Deci geniile trăiesc pentru sine „nemuritoare și reci", cum a zis Eminescu.

Dacă sîmburele egoismului este caracteristic condiției umane, atunci nu înspre structura socială trebuie să ne îndreptăm atenția („ceea ce ne lipsește e numai rînduiala morală") [5], ci spre moralizarea individului, spre educația lui, astfel ca să-și amelioreze, măcar într-o anumită măsură, nefericita-i condiție umană. De aici începe atitudinea moralistică a lui Slavici, efortul său permanent

[1] *Școlile noastre sătești*, p. 18.
[2] *Educațiunea rațională*, p. 117.
[3] *Școlile noastre sătești*, p. 19.
[4] *Ibidem*.
[5] *Educațiunea rațională*, p. 117.

de a găsi mijloacele cele mai eficiente de educaţie. Dar de aici începe, în acelaşi timp, despărţirea de Schopenhauer. Căci în vreme ce filozoful german „constata şi trecea mai departe", ca să folosim o expresie maioresciană, înţelegînd că omul este fatal robul propriei voinţe, că aceasta poate fi, în cel mai bun caz, doar abătută puţin prin mijloacele artei, Slavici, cu optimismul său robust, crede în desăvîrşirea umană. Apoi, cîtă vreme Schopenhauer susţine că nimic nu se va putea clinti în ordinea socială, Slavici crede că „legile rele au să fie schimbate" şi vede o societate a viitorului bazată pe înţelegere şi dreptate.

Viziunii metafizice şi fixiste a lui Schopenhauer scriitorul român îi opune uneori o interpretare dinamică: „Ceea ce azi şi aici e dreptate mîne ori aiurea poate să fie nedreptate; ceea ce azi şi aici e moral mîne ori aiurea poate să fie imoral; ceea ce azi şi aici e virtute mîne şi aiurea poate să fie păcat: eu caut măsura firească pentru toate timpurile şi pentru toate locurile..." [1]. Din păcate însă această reflecţie, surprinzător de apropiată materialismului istoric, este izolată şi singulară şi nu caracterizează gîndirea lui Slavici. Considerînd că influenţa lui Schopenhauer nu trebuie în nici un caz ignorată, că ea, cantitativ, s-a exercitat considerabil asupra lui Slavici, trebuie să observăm, cu toate acestea, că ea este o interpolare livrescă, şi nu o convingere intimă. Este un moment în procesul gîndirii moralistului, care ar fi ajuns, şi fără ea, poate mai repede, la ideea efortului de educabilitate.

Revenind la mijloacele procesului educativ, Slavici se opreşte în primul rînd asupra „ordinei şi disciplinei", fără de care nu e de conceput o societate bine organizată. Disciplina şi spiritul de ordine au fost, cu siguranţă, între altele, şi o consecinţă a educaţiei germanice căpătată în timpul studiilor, din a cărei propagare Slavici n-a făcut niciodată un secret: „Propag germanismul în mijlocul poporului român — declară el — fiindcă românii trebuie să înveţe de la germani cultul adevărului, iubirea de muncă, spiritul de ordine şi sentimentul de datorie" [2]. Vede chiar societatea românească viitoare „ca pe o ar-

[1] *Fapta omenească*, p. 974.

[2] *Afacerea şcoalei de fete din Sibiu*, *Tribuna*, an. V, 1888, n-rele 39—41.

mată cu rînduri de-a pururi strînse" [1]. Nici o societate, reflectă istoricul, n-a fost puternică decît prin disciplina socială a membrilor ei. Societatea romană, vechile civilizații asiatice au dispărut în momente în care se încuibase germenul disoluției. Disciplina socială e reflectată în legi, iar acestea trebuie respectate cu sfințenie. Pe frontispiciul operei morale a lui Slavici s-ar cuveni reprodusă cunoscuta pictură a lui Gros : „Eleazar preferă moartea crimei de a viola legea". Pentru ca disciplina să devină o realitate, mai ales că moralistul se referă în primul rînd la disciplina socială, trebuie ca omul să se înfrîneze pe sine, să se ferească de abuzuri, să se mulțumească cu puțin, să-și reducă trebuințele și să caute fericirea nu numai în obișnuitele plăceri egoiste, ci mai ales în „plăceri impersonale" : „În această stăpînire de sine consistă viețuirea morală și libertatea voinței omenești" [2]. Omul e singura ființă capabilă să se stăpînească, și în această stăpînire de sine consistă viețuirea morală și „libertatea voinței omenești" [3]. *Fapta, dorința* și *trebuința*, care sînt și după Spencer, citat adesea de Slavici, tendințe permanente ale firii umane, trebuie dirijate și catalizate cu ajutorul dreptei măsuri. Slavici a împrumutat aici filozofia practică a stoicilor, al căror ideal moral e stăpînirea de sine. Trebuințele sînt firești, gîndesc Zenon și discipolii săi, așa încît satisfacerea lor este și ea firească. Neîmplinirea trebuințelor duce la durere. Înțelepciunea constă în satisfacerea firească a trebuințelor, adică fără abuz, cu dreaptă măsură. Aristotel, pe care Slavici îl numește „cel mai chibzuit dintre înțelepții elini", găsise, de asemenea, că înțelepciunea constă în buna chibzuință. Confucius, la rîndul său, afirma că pentru realizarea „armoniei" conforme cu natura omul trebuie să se înfrîneze. Firea individuală tulbură armonia și ea se cade a fi pusă de acord cu natura.

Trebuințele omului pot să n-aibă limite, esențial este să știi pînă unde să admitem satisfacerea lor. Altfel cădem în abuzuri și exagerări, ne dezechilibrăm, stricăm rostul existenței noastre, ne pierdem „mulțumirea sufletească", spre care „de-a pururea rîvnim". Christos a fost un model de om nu atît prin fervoarea divină ce-l anima,

[1] *Școlile noastre sătești*, p. 57.
[2] *Educațiunea rațională*, p. 42.
[3] *Ibidem.*

cît prin puterea de a se stăpîni : „Pe cînd însă noi sîntem slabi şi stăpîniţi prea adeseori de pornirile trupeşti, el era tare şi stăpîn în toate momentele vieţii lui asupra trupului său. În aceasta consistă pilda vieţii lui. Om a fost şi n-a fost slab şi nemernic, nu rău şi rob al patimilor : n-avem decît să fim şi noi tari pentru că să fim deopotrivă ca dînsul în ceea ce priveşte viaţa aceasta." (Din prefaţa la *Savitri*, Sibiu, 1891.) *Bunul cumpăt* capătă la Slavici o importanţă etică fundamentală, de el depinde fericirea sau nefericirea omului, vieţuirea în moralitate sau în imoralitate. Să ne hrănim cumpătat, să muncim cumpătat, să ducem o viaţă sexuală cumpătată, să iubim cumpătat. Omul cumpătat este stăpînul lui însuşi, capabil să se oprească la momentul cuvenit în orice pornire sau faptă. Rousseau, unul dintre dascălii lui Slavici, spusese : „Cumpătarea şi munca sînt cele două leacuri adevărate ale omului : munca îi sporeşte pofta de mîncare, iar cumpătarea îl împiedică să abuzeze de ea". Plăcerea, firească fiinţei umane, degenerează în viciu, dacă nu este cenzurată de măsură, de cumpăt. În genere, să urmărim mulţumirea sufletească, şi nu plăcerea, mulţumirea sufletească fiind de fapt plăcere controlată prin bunul cumpăt. Altfel devenim nefericiţi, anxioşi : „Lipsa de cumpăt lasă în suflet neastîmpărul, şi neastîmpărul acesta e frica, de care vrei mereu să scapi prin nouă fapte lipsite de cumpăt. Astfel, acela care a scăpat o dată frîul merge dus ca de un blestem mai departe şi tot mai departe cu desfrîul, şi numai norocul lui îl mai poate scăpa, dîndu-i iar frîul în mînă" [1]. Iar în altă parte : „Cumpătul e înţelepciunea, şi înţelepciunea e cumpătare : stăpînire de sine a omului care ştie şi înţelege, deci nu voieşte să facă decît ceea ce este în natura lucrurilor să fie" [2]. La analiza operei literare vom constata că numeroase personaje vor sfîrşi tragic (Ghiţă, Ana, Lică, din *Moara cu noroc*, Moş Marian din *O viaţă pierdută*, Fira din *Din două lumi*, Rotaru din *Căile morţilor*, Petru Cercel, din *Vîntură ţară*, Elvira din *Prinţesa*, Hubăr din *Mara* etc.), tocmai pentru că nu au ştiut să-şi înfrîneze la timp pornirile. Romanul *Din păcat în păcat* [3], ca şi nuvelele *Căile morţilor*, *Vîntură ţară* şi altele ilustrează, de asemenea tezist, ideea cumpătului. Căutarea fericirii umane în cumpătare este dealtfel

[1] *Fapta omenească*, p. 1033.
[2] *Ibidem*, p. 989.
[3] *Adevărul literar şi artistic*, 1924—1925.

o temă ce poate fi întîlnită des în literatura germană. Goethe, de pildă, în fabula *Vulturul şi porumbelul* o ilustrează aproape didactic : Vulturul rănit era nefericit că nu mai poate să devoreze prăzi. Apropiindu-se de el, porumbelul îl moralizează :

— „Fii vesel, prietene ! Nu ai ce-ţi trebuie ca să fii fericit ? Dar ramura verde nu te apără de văpaia zilei ? Către crepusculul amurgului nu poţi înălţa pieptul, pe mușchiul mătăsos de lîngă şipot ? Hălăduieşti prin roua proaspătă a florilor, din belşugul tufişurilor îţi alegi mîncarea delicioasă şi-ţi potoleşti setea în izvorul cristalin.

O ! prietene ! *Adevărata fericire e cumpătarea* (s. n.) şi cumpătarea găseşte pretutindenea ceea ce-i trebuieşte."

Slavici mărturiseşte că a fost chiar ispitit să caute un organ al bunului cumpăt, aşa cum Schopenhauer căutase o dată un organ al visării, aşa-numitul „traumorgen". Scriitorul merge pînă la a opune teribilei şi fatalei voinţe universale schopenhaueriene (aici se contrazice din nou, în altă parte găsise că voinţa schopenhaueriană e individuală, şi tendinţa rousseau-istă spre bine şi adevăr ar fi universală) voinţa individuală : „Da ! am o voinţă a mea ! *E voinţa de a nu voi* (s. a.), e frîul pe care îl am în mîinile mele, e acel nu, nu şi iar nu ! Cu care mă pun eu însumi împotriva mea. De aici acel sentiment de libertate fără de margini care ne cuprinde cînd zicem : «Dar eu nu voiesc»" [1]. Deci *stăpînirea de sine* devine o voinţă individuală, care amortizează voinţa universală, creînd astfel sentimentul libertăţii individuale. Cu stăpînirea de sine Slavici corectează pe Schopenhauer şi Rousseau : „Greşala cea mare a lui J. J. Rousseau şi a lui A. Schopenhauer e de a nu-şi fi dat seama despre această îndrumare de a se stăpîni şi conduce pe sine însuşi" [2]. Neexcluzînd elanul, frenezia şi avîntul din marile creaţii ale umanităţii, Slavici este totuşi un clasicist, afirmînd că „faptele omeneşti, toate cîte sînt mari, sînt mari mai presus de toate ca întrupări ale cumpătului" [3].

Definirea înfrînării ca „libertate a voinţei omeneşti" este kantiană, dar Slavici nu se opreşte la ea, o completează şi o corectează prin Platon şi Confucius. Nu e de acord cu Kant şi nici cu Budha, care pretindeau că nu e

[1] *Fapta omenească*, p. 1028.
[2] *Institutul Ion Oteteleşanu*, 1906, p. 44.
[3] *Fapta omenească*, p. 1029.

bună decît fapta pe care o săvîrşeşti în luptă cu tine însuţi, biruindu-te pe tine. Este, dimpotrivă, pentru înclinarea firească spre bine, citînd în sprijinul său pe Platon, Confucius şi pe Christos, care cer săvîrşirea faptelor bune „cu inima curată", fără ca aceasta să fie condiţionată de eforturi. Cea mai bună faptă e, dimpotrivă, cea săvîrşită „din firească pornire spre buna înfăptuire", pentru ca să obţii „adevărata mulţumire sufletească", din iubire faţă de oameni. Intervine aici o nouă noţiune etică, a cărei importanţă poate fi pusă pe acelaşi plan cu cea a cumpătării : *iubirea*. După Slavici, ideea de iubire este universală, ea se răsfrînge, pornind de la individ, asupra întregii umanităţi, indiferent de religie, naţionalitate, rasă ori clasă socială. Iubirea este în firea omului, bun din naştere, şi nu e decît vina societăţii că acest sentiment este pe cale de dispariţie la unii oameni sau la unele grupări sociale. Ca sentiment, iubirea este superioară tuturor simţămintelor omeneşti : „Mîntuirea ta este iubirea ta ; mîntuirea noastră este iubirea noastră ...", zice moralistul, predicînd parcă de la strană. Iubirea înăbuşe pornirile negative, care nu pot fi înfrînate suficient prin voinţă, creînd astfel climatul marilor satisfacţii spirituale : „Iubeşte şi vei vedea că lumea e bună şi frumoasă, singura în care mulţumirea sufletească e cu putinţă ... Acela care nu iubeşte este el însuşi cel mai mare duşman al său" [1]. Principalul e ca şi aici să intervină măsura, căci „nu slăbiciune, ci *tărie* (s. a.) este iubirea" [2].

Dealtfel iubirea constituie şi pentru Maiorescu unul din principiile etice fundamentale, în perfectă consonanţă cu natura omenească (*Einiges Philosophische in gemeinfasslicher Form*). Sursa comună ar putea fi Feuerbach, citat de Maiorescu : „Toate faptele omeneşti izvorăsc din dragoste : o găsim şi o recunoaştem în toate. E cu neputinţă ca omul să trăiască numai pentru sine ... ceea ce există, există cu necesitate cu Altul, în Altul, pentru Altul. Omul iubeşte şi trebuie să iubească." (*Gedanken über Tod und Unsterblichkeit. Die ethische Bedeutung des Todes* — citat după Maiorescu).

Iubirea se contopeşte şi chiar se identifică cu *mila*, un alt sentiment pe care Slavici, influenţat de doctrinele filantropiniste şi mai ales de budhism şi creştinism, îl ac-

[1] *Fapta omenească*, pp. 1033—1034.
[2] *Ibidem*, p. 1034.

centuează cu insistență. Caritatea este „cea mai dulce dintre toate pornirile omenești și podoaba cea mai mare a firii noastre" [1]. Nu este însă atît o stare sufletească, fie ea de elevație morală, așa cum este înțeleasă în doctrina brahmană sau la Platon, ci un sentiment activ, care să sprijine pe aproapele nostru. Iubirea fără faptă e moartă, și Slavici citează pe Budha, care și-a împărțit bogățiile celor săraci, și pe Christos, care a săvîrșit minuni ca să fericească pe semeni. Dacă o credință, fie și slabă, „e mai tare ca cea mai puternică convingere", *fapta* e superioară credinței: „Christos nu prin ceea ce a gîndit, nici chiar prin ceea ce a simțit, ci prin ceea ce a făcut ne este pildă de viețuire. Credința deșartă, nădejdea deșartă și iubirea deșartă sînt deșertăciuni și numai faptele sînt viață adevărată" (Din prefața la *Savitri*, Sibiu 1891). Ajunge chiar să proclame mila drept un remediu al stărilor sociale imperfecte. Dacă bogații ar renunța „de bună voie" la bogățiile lor, reflectă cu candoare scriitorul, atunci relele „s-ar curma". O asemenea obtuzitate socială, de un anacronism reprobabil, mai ales într-o perioadă de mișcări sociale și de avînt al ideologiei socialiste, trebuie explicată printr-un complex de factori: prin viața din copilărie și tinerețe, săracă în manifestări sociale mai evidente și bogate mai ales în manifestări naționale, prin firea sa și mai ales prin formația intelectuală a scriitorului, adăpat la izvoarele tipice ale filozofiei idealiste și de o puternică coloratură creștină. Mila este Dumnezeu, exclamă scriitorul, citînd, dealtfel nu o singură dată, pe apostolul Pavel: *„Deus caritas est"*. Educat de mic în spirit religios, Slavici a rămas toată viața un credincios și un susținător al credinței. A avut, ca orice intelectual, și îndoieli, dar a găsit de cuviință că: „nu e înțelept să negi ceea ce nu știi dacă există sau nu". A rămas și mai tîrziu cu anumite îndoieli, dar acceptă religia și biserica și din rațiuni politice și le propagă: „Fericirea nu atîrnă nici de la mulțimea trebuințelor, nici de la mijloacele de satisfacere, ci de la măsura în care sîntem în stare a ne lepăda de noi înșine, pentru ca trecînd cu vederea nevoile propriei noastre ființe, să luăm parte la bucuriile ori la durerile altora" [2]. Deși Slavici pledează în nenumărate rînduri în favoarea religiei și după 65 de ani

[1] *Educațiunea rațională*, p. 55.

[2] *Educațiunea morală*, p. 12.

ajunsese să practice spiritismul, publicîndu-şi „convorbirile cu spiritele", categorisirea de providenţialist trebuie să suporte anumite corectări. Pentru el religia a fost mai ales o necesitate legată de condiţiile sociale într-o anumită epocă, şi nu neapărat o trebuinţă intrinsecă a condiţiei umane. Slavici n-a fost un bigot. Propunînd, împreună cu Eminescu, după victoria de la Griviţa, ridicarea unei „biserici măreţe", aşa „cum procedau străbunii", în vremea lui Ştefan Voievod, cei doi scriitori aveau în vedere stimularea mîndriei patriotice, şi nu întărirea credinţei. Ştim, dealtfel, că Eminescu era un ateu convins. Religia ortodoxă în Transilvania a fost, în anumite limite, ca şi tradiţiile, un scut de apărare împotriva asimilării, mai ales că Austro-Ungaria preconiza permanent catolicizarea românilor. De aceea biserica română din Ardeal a fost mai puternică. Nu însă pentru că transilvănenii ar fi fost predispuşi spre cele religioase. Slavici însuşi observă, cu pătrundere, că românii din Ardeal sînt „bisericoşi", dar „nu religioşi", recunoscînd că „tăria credinţei n-o mai au" [1]. Din motive de rezistenţă naţională însă, numărul bisericilor şi al preoţilor în Ardeal era mai mare în raport cu alte ţinuturi. Scriitorul constată că din această cauză foarte mulţi intelectuali sînt ieşiţi din preoţime. (Are dreptate enumerînd chiar numai cîţiva : Gh. Bariţiu, Miron Pompiliu, Coşbuc, Goga, Blaga, A. C. Popovici, Al. Ciura, I. T. Mera.) Ca şi în alte împrejurări, Slavici a absolutizat însă ceea ce i se părea necesar în Ardeal, ajungînd, şi după venirea în Principate, la ideea apropierii şcolii de biserică, a folosirii preoţilor ca învăţători, a cultivării în rîndul tuturor oamenilor a sentimentelor religioase. Şi în această privinţă poziţiile sale erau pe deplin conservatoare.

A observat şi a recunoscut Slavici lupta de clasă ? Desigur, dar a respins-o teoretic, întrucît, judeca el, contribuie la „destrămarea neamului", argument vehiculat cu vehemenţă de reprezentanţii grupărilor conservatoare şi junimistă. Constatările lui Slavici asupra realităţii păturilor muncitoare sînt ale unui om de bună-credinţă, ataşat profund poporului, care respinge orice viziune idilică. Populaţia rurală, constată el, „face impresiunea unui neam de oameni pornit spre decreptitudine". Femei la 30 de ani „sînt babe", bărbaţii „se gîrbovesc în floarea

[1] *Românii din Ardeal*, pp. 67—69.

vieții". Cauza: „traiul rău" și „viața dezordonată". (Scriitorul ignoră că acestea sînt efecte, și nu cauze.) Această stare de lucruri îi provoacă o „durere adîncă", pentru că, între altele, nu duce la „conservarea virtuților vitale ale rasei române", ci „dimpotrivă" [1]. Cităm acum un articol foarte lucid, în care Slavici dezbate fenomenul pătrunderii capitalismului la sate și ruinarea micilor meseriași prin concentrarea capitalului: „Aceeași e soarta muncitorului de prin orașe. Nemaiputînd să susțină concurența cu fabricile, care lucrează ieftin și prost, cei mai mulți dintre dînșii au fost nevoiți să intre în simbria capitaliștilor, care nu-i lasă să moară de foame. Milioane de oameni au ajuns astfel să trăiască numai de azi pe mîine, muncind spre a spori bogățiile altora, zbătîndu-se în mizerie fără de scăpare, agitați mereu de o viuă și legitimă nemulțumire și împinși în mod fatal spre o catastrofă socială... Atît prin sate, cît și prin orașe, averile se adună încetul cu încetul în mîinile cîtorva, care propagă demoralizarea prin o viețuire fără de frîu și din zi în zi sporește numărul celor ce nu au nimic, spre o ură neîmpăcată" [2]. Scriitorul nu se cramponează de viața patriarhală, ca sămănătoriștii, el cere „îndrumarea spre meserii și înființarea de stabilimente industriale" [3]. Clasele sociale antagonice îi apar ca o realitate, ele sînt definite ca niște comunități legate „prin înrudire, tradițiuni, prin același fel de a viețui ori prin comunitate profesională avînd aceleași interese și aceleași aspirațiuni" [4]. Cam confuză, întrucît „comunitatea profesională" nu poate intra în caracterizarea unei clase sociale, definiția e totuși demnă de interes. În continuare, Slavici precizează că „cele mai multe din nedreptăți sînt săvîrșite din spirit de clasă, căci ceea ce nu ne iartă nici egoismul individual, nici simțămîntul familiar, facem adeseori chiar cu un fel de satisfacțiune din simțămînt de clasă, socotindu-ne în dreptul nostru cînd asuprim, disprețuim, jignim în orișice fel pe alții" [5]. Chiar dacă, așa cum ușor se poate observa, moralistul deplasează problema claselor sociale pe plan psihologic-subiectiv, ceea ce va

[1] *Școlile noastre sătești*, p. 38.
[2] *Robia modernă*, *Tribuna poporului*, an. VI, 1902, nr. 82, 17 mai, p. 3.
[3] *Românii din Ardeal*, p. 34.
[4] *Educațiunea morală*, p. 84.
[5] *Ibidem*.

duce, așa cum am văzut în altă parte, la soluția remedierii diferențierilor sociale prin iubire, milă sau compasiune, recunoașterea luptei de clasă este în afara discuției. Dacă Slavici acceptă lupta de clasă nu mai e nevoie să ne întrebăm, pe dată ce, cum am văzut, el definește națiunea drept „clasele sociale solidarizate". Armonia socială, zice Slavici, înregimentat în rîndul conservatorilor, este o condiție a armoniei naționale : „Suntem azi cu toții același popor, avem aceeași soartă, săvîrșim aceeași lucrare, mergem spre aceeași menire și aceeași iubire trebuie să ne împreune pe toți, același gînd, aceeași simțire să ne povățuiască pe toți ; cea mai de aproape din grijile noastre să fie înlăturarea conflictului" [1]. Opacitatea scriitorului care credea că țăranul degenerat despre care vorbise în altă parte are „aceeași soartă" și săvîrșește „aceeași lucrare" cu boierul dezabuzat, ce-și cheltuia averea prin cabaretele pariziene, trebuie pusă în primul rînd pe seama obstinației legate de ideea „solidarității naționale", specifică transilvănenilor într-o epocă anumită, pe care am descris-o. Dealtminteri, ideea era de circulație în epocă, nu numai în Transilvania și nu numai în doctrina conservatoare. Un stat național recent înfăptuit, cum era cel român, înconjurat de state mari și imperialiste (imperiul rus, cel austro-ungar), trebuia să se consolideze pe plan intern pe calea armonizării sociale și nu a luptelor interne care slăbesc forța statului, periclitîndu-i independența. Ceea ce susținuse și Bălcescu, arătînd că dacă libertatea socială se poate dobîndi cu timpul, libertatea națională, o dată pierdută, cu greu se mai poate recăpăta.

Este evident că o adevărată unitate națională nu e posibilă decît după egalizarea socială, dar cea de-a doua s-a realizat totdeauna în condițiile pregătite de prima.

Armonia socială spre care năzuia Slavici trebuia să se realizeze, între altele, printr-o unitate culturală. Scriitorul a militat, ca sămănătoriștii, pentru înrîurirea reciprocă dintre clase pe cale culturală, nu în sensul creării unei literaturi față de care să reacționeze în același fel și țăranul și boierul, ci în pătrunderea la cultură a oamenilor proveniți din popor, care să dea o orientare democratică literaturii și artei : „Masele mari ale poporului înrîuresc asupra dezvoltării noastre culturale prin

[1] *Școlile noastre sătești*, p. 62.

contingentul pe care-l dau pentru clasa conducătoare (Slavici confundă adesea „clasa cultă" cu „clasa conducătoare", ca în Ardeal, unde într-adevăr păturile culte, preoții și învățătorii, au avut un rol conducător — n.n.), și este un interes național, un foarte mare interes național ca contingentul acesta să crească" [1]. La rîndul ei, „clasa conducătoare" trebuie să se apropie de popor, cu atît mai mult cu cît — reflecta scriitorul întocmai ca sămănătoriștii — în vremea din urmă există pericolul îndepărtării reciproce. S-au creat instituții și așezăminte străine de „firea poporului", importate din străinătate printr-un fel de mimetism, cultura însăși tinde să se divizeze, cum ar fi spus O. Tăslăoanu, într-un faimos articol intitulat *Cele două culturi*, într-o cultură „a domnilor" și una „a poporului". Orientarea „spre popor", „spre sat" mai ales, era o problemă de existență națională, întrucît salvarea prin popor era singurul sprijin împotriva tendințelor de deznaționalizare. De aceea transilvănenii au dat cel mai numeros contingent sămănătorismului: Slavici, Coșbuc, Iosif, Goga, Scurtu, Il. Chendi, Al. Hodoș etc. „Nu e cu toate acestea mai puțin adevărat — zice Slavici — că cultura noastră modernă chiar nici astăzi, după mai multe decenii, nu e din destul națională: ea nici nu se leagă destul de bine de cultura părinților noștri, nici nu se leagă pe deplin cu firea noastră, nici nu e străbătută în toate păturile poporului român" [2]. În altă parte: „Deodată țăranul român se află cu niște așezăminte străine și pentru dînsul în mare parte neînțelese, așezăminte care adeseori trebuiau să-i pară pocite, nedrepte ori cel puțin de prisos... Și pînă în ziua de astăzi prăpastia între noi și popor e mare. Întreaga noastră viață intelectuală și morală e străină de firea lui; cultura noastră, multă, puțină cîtă este, în loc de a fi așezată pe premisele aflate în individualitatea poporului, pleacă din niște premise cu totul închipuite și stă oarecum atîrnată în văzduh. Într-un cuvînt, punctele de atragere între noi și dînsul nu sînt decît foarte puține, și astfel îi facem impresia unei invaziuni ce-l jignește în dezvoltare" [3].

De aci o repulsie față de albăstrimea satelor, neîncrederea și disprețul opincarilor față de „cei ce și-au

[1] *Școlile noastre sătești*, pp. 62—63.
[2] *Școlile noastre sătești*, p. 61.
[3] *Soll și haben*, p. 38.

schimbat sumanul în haina neagră" (se exceptează, bineînțeles, preoții, care erau de fapt și ei țărani, precum și dascălii).

În 1906, la deschiderea expoziției jubiliare, în ciuda faptului că a fost un adept convins al monarhiei, Slavici găsește că „întreaga expozițiune e mai mult o spoială pentru amăgirea celor lipsiți de judecată și că oamenii noștri politici se pricep de minune la punerea-n scenă, așezîndu-le toate pe minciună și amăgindu-se adeseori și pe sine însiși prin aparențele ce produc" [1].

Dar aceste idei ale lui Slavici pot fi recunoscute ușor ca reprezentînd o adeziune la teoria junimistă a „formelor fără fond" formulată de Maiorescu în studiul polemic *În contra direcției de azi în cultura română* din 1868. „În aparență, zice Maiorescu, după statistica formelor din afară, românii posed astăzi aproape întreaga civilizare occidentală. Avem politică și știință, avem jurnale și academii, avem școli și literatură, avem muzee, conservatorii, avem teatru, avem chiar o constituțiune. Dar în realitate toate acestea sînt producțiuni moarte, pretenții fără fundament, stafii fără trup, iluzii fără adevăr, și astfel cultura claselor mai înalte ale românilor este nulă și fără valoare, și abisul ce ne desparte de poporul de jos devine din zi în zi mai adînc."

Este foarte elocventă, pentru gîndirea socială a lui Slavici, o scrisoare trimisă lui Vincențiu-Mangra, în 29 octombrie 1876, din București, în care se teoretizează, cu amănunte, ideea formelor fără fond: „Tinerii crescuți fiind în străinătate, cînd s-au întors în țară erau ca niște străini. Ei înțelegeau prea bine ce se petrece în Franța, Italia ori Germania, nu aveau însă de unde să înțeleagă ceea ce se petrecea în România. Astfel ei se credeau a face bine făcînd în România ceea ce ar fi făcut dacă ar fi rămas în țările în care au fost crescuți. Înțelegi prea bine că o mai mare nenorocire nu se putea. Acești oameni sileau pe România a face ce nu se potrivește cu firea ei, și astfel, ce între oameni cu minte nu este cu putință, o sileau a risipi o mulțime de puteri pentru niște ținte nebune". Cuceririle obținute prin Constituție i se par iluzorii, și scriitorul e deosebit de critic: „Sufragiul era un mijloc de a conrupe viața publică, juriul, un mij-

[1] *Închisorile mele*, pp. 90—91.

loc de a falsifica dreptatea şi presa liberală, o formă de demoralizare literară... Ţăranul român devine un om buiguit, ca şi cînd cineva l-ar fi apucat şi l-ar fi dus în Belgia ori în Franţa. O viaţă publică cu totul străină nu îl priveşte, nu îl interesează, el n-o pricepe, el nu ia parte la dînsa, chestiunile publice nu îl impresionează". În schimb, „poporul munceşte şi poartă sarcina acestui organism complicat, o poartă singur, căci în această ţară el e singurul muncitor".

Ca majoritatea contemporanilor săi, Slavici a fost adeptul teoriei formelor fără fond, găsind că progresele culturii şi organizării noastre sociale nu s-au altoit suficient pe un fond naţional real, n-au avut o bază temeinică şi că din această cauză ele sînt ridicole. Deosebirea e numai de nuanţă. Căci în timp ce Maiorescu găsea că în marea lor majoritate formele administrative, politice, culturale sînt „cu totul necorespunzătoare" realităţii româneşti, Slavici e de părere că ele nu sînt dezvoltate „în aceeaşi proporţie" cu realitatea: „Într-un timp foarte scurt, societatea română a primit trebuinţele popoarelor apusene fără ca să-şi fi ridicat în aceeaşi proporţie şi capacitatea de producţie" [1], fiind totuşi de acord că la noi s-au realizat „mari progrese", pe care alte popoare „nu le realizează timp de secole". Soluţia pe care Slavici o preconizează nu este categoric conservatoare. El nu ajunge la remediul maiorescian al renunţării la toate cuceririle moderne, la negarea lor din *În contra direcţiei de azi în cultura română*, ci la un compromis rezonabil şi acceptabil formulat, dealtfel, ceva mai tîrziu de însuşi Maiorescu: „Trebuie să ridicăm poporul la înălţimea aşezămintelor noastre ori să reducem aşezămintele potrivit cu firea lui şi cu stadiul de dezvoltare în care se află, trebuie ca să-l apropiem de noi şi ca noi înşine să ne apropiem de dînsul în întreaga noastră lucrare" [2]. Ideile de mai sus, care străbat publicistica lui Slavici ca un fir roşu, duc cu necesitate la concluzia că linia revistei *Vatra*, expusă în articolul programatic *Vorba de acasă*, semnat I. Slavici, I. L. Caragiale şi G. Coşbuc, aparţine, în întregime, lui Slavici. Asemănările cu citatele de mai sus sînt aşa de evidente, atît ca idei, cît şi ca formulare, încît înlătură orice dubiu: „Nu

[1] *Azilul Elena Doamna*, p. 1.

[2] *Soll şi haben*, p. 38.

o dată — se spune în *Vorba de acasă* —, reamintindu-ne trecutul, o adîncă înduioşare ne cuprinde cînd ne dăm seama cît de mult ne-am depărtat noi de părinţii noştri, cum ne-am lepădat de obiceiurile lor, dintre care multe erau atît de bune şi frumoase. S-a rupt oarecum firul vieţii noastre naţionale şi noi nu mai sîntem parcă urmaşii părinţilor noştri, nu continuatorii lucrării lor. Şi lepădîndu-ne de obiceiurile vechi, n-am luat altele, ci am rămas o societate în mare parte dezbrăcată de obiceiuri bine stabilite, adică demoralizată... Dacă astfel vom merge înainte, va trebui să ne diferenţiem în viaţa noastră culturală pînă într-atît, că nici părinţii noştri, nici fraţii noştri din alte ţări n-ar mai putea să ne recunoască. Trebuie să ne întoarcem, pe cît întoarcerea mai e cu putinţă, la vatra strămoşească, la obîrşia culturală a noastră".

Mai tîrziu, Slavici dezamăgit şi descurajat de o anumită cultură care perverteşte publicul românesc, inclusiv pe ţărani, ajunge la concluzia că o astfel de cultură trebuie desfiinţată. Un sămănătorist, Petru A. Pogonat, scrie o carte despre *Viaţa ţăranului român* (Bucureşti, 1903), în care pledează, după cum era de aşteptat de la un discipol al lui Iorga, pentru propagarea culturii în rîndul ţăranilor ca o modalitate de ridicare a nivelului lor de viaţă. Scriind prefaţa la această carte, Slavici e mai conservator decît sămănătoriştii: „Ţăranul român, sărmanul! Trăim cu toţii din roadele muncii lui, şi, în schimb, i-am pocit limba, i-am stricat moravurile, i-am încurcat tot rostul vieţii şi i-am slăbit credinţa... Rău îmbrăcat, rău hrănit, rău adăpostit, crescut în mizerie şi trăit în lupta necurmată cu mari nevoi, el s-a mai lepădat şi de bunele moravuri ale părinţilor săi şi a ajuns, cum zici d-ta, nu numai trupeşte, ci totodată şi sufleteşte, un fel de iamă. Se-nşeală însă cei ce cred că prin şcoală vor putea să-l ridice la o stare mai bună. Cultura pe care putem să i-o dăm noi prin şcoală, prin cărţi scrise de noi, ori prin sfaturi binevoitoare, tocmai ea e ceea ce l-a dus la starea în care se află". Mai departe: „În viaţa culturală, iubite amice, temeliile nu sînt jos, ci sus, şi dacă sus totul e putred şi stricat, propaganda culturală întinde putreziciunea şi spurcăciunea", aprobînd pe Eminescu, care-l invoca pe drasticul Ţepeş pentru curmarea unor astfel de stări neacceptabile. În loc să întrezărească însă, pînă la urmă, o soluţie radicală, ca prietenul

său, Slavici preconizează o soluție și mai retrogradă decît cea sămănătorisită, găsind că nu învățătură trebuie să dăm poporului, ci „credința în Dumnezeu", idee pe care o exprimă și mai clar în legătură cu răscoalele din 1907.

Desigur că toate aceste teze nu se pot explica decît prin contradicțiile și complexitatea epocii în care a trăit, prin influența nocivă a ideologiei dominante. Baza criticii sociologice a lui Slavici se explică, însă, în primul rînd, după părerea noastră, prin atitudinea antiburgheză a scriitorului, atitudine în care s-a întîlnit, pînă la un anumit punct, cu conservatorii. Ca și Alecsandri, Eminescu, Caragiale, Duiliu Zamfirescu, Sadoveanu, Iorga și alții. Datorită pătrunderii brutale a burgheziei în România din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și accentuării diferențierilor sociale, ceea ce a atras după sine largi mișcări de mase, datorită faptului că aceste fenomene sociale duceau la o zdruncinare a ceea ce tradiția fixase timp de veacuri pe plan moral, toate acestea au ridicat un val antiburghez puternic, explicat de către judicioasa caracterizare a burgheziei făcută de Marx și Engels: „Burghezia a desființat, pretutindeni unde a ajuns la putere, toate relațiile feudale, patriarhale, idilice. Ea a rupt fără milă pestrițele legături feudale care-l legau pe om de superiorul său firesc și nu a lăsat altă legătură între om și om decît interesul gol, decît neînduratoarea «plată în bani pești». Ea a înecat fiorul sfînt al extazului pios, al entuziasmului cavaleresc, al sentimentalismului micului burghez în apa înghețată a calculului egoist. Ea a făcut din demnitatea personală o valoare de schimb și în locul nenumăratelor libertăți dobîndite și chezășiile de hrisoave ea a pus unica libertate, lipsită de scrupule, a comerțului. Într-un cuvînt, ea a pus, în locul exploatării voalate de iluzii religioase și politice, exploatarea deschisă, nerușinată, directă și brutală.

Burghezia a despuiat de aureola lor toate activitățile pînă atunci venerabile și privite cu smerenie. Ea a transformat pe medic, jurist, preot, poet, om de știință în muncitorii ei salariați.

Burghezia a smuls vălul duios-sentimental ce acoperea relațiile familiale și le-a redus la o simplă relație bănească" [1].

[1] Marx, Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, E.P.L.P., 1954, ed. a V-a, p. 36.

În lupta împotriva burgheziei, erau interesate largi pături sociale : muncitorimea, prin natura relațiilor ei cu capitalismul ; țărănimea, a cărei exploatare crescuse mai ales după infiltrarea la sate a arendășimii ; moșierimea, care-și vedea pozițiile amenințate prin concurența burgheziei ; mica burghezie, a cărei existență devenea din ce în ce mai nesigură. După cîte se poate vedea, valul antiburghez de care vorbeam avea o compoziție extrem de eterogenă, cuprinzînd categorii sociale profund opuse și care voiau să canalizeze lupta împotriva capitalismului în scopuri diferite. Astfel, în timp ce moșierimea respingea burghezia cu scopul revenirii la vechile relații feudale, țărănimea și mai ales clasa muncitoare, ca fiind purtătoarea celei mai avansate ideologii, urmăreau desființarea oricărei exploatări. În lucrarea sa *Spiritul critic în cultura românească*, Ibrăileanu face observații pătrunzătoare în legătură cu Eminescu și Caragiale, la care constată „critica socială extremă", apropiindu-i, din acest punct de vedere, de socialiști. Nu de pe poziții conservatoare, zice Ibrăileanu, au criticat Eminescu și Caragiale, ci de pe poziția maselor populare. Ceea ce e adevărat, cu singura observație că întrucît poziția lor antiburgheză coincidea, pînă la un punct, cu cea adoptată de conservatori, critica lor poate fi asimilată cu cea conservatoare. Cu atît mai mult cu cît, se știe, atît Eminescu, cît și Caragiale au menajat moșierimea [1], avînd încă încredere în vechile ei virtuți. Această mentalitate va forma, dealtfel, teza ciclului Comăneștilor al lui Duiliu Zamfirescu. În ce-l privește pe Slavici, trebuie spus că el n-a făcut apologia boierimii nici în publicistică, nici în opera literară. Considera totuși că stăpînirea veche a boierilor a fost mai suportabilă pentru țărani, întrucît boierii n-au interesul să ruineze pe cei de care în fond depind. (V. *Soll și haben*, pp. 75—78.) Cu orînduirea burgheză Slavici nu s-a împăcat niciodată, și chiar dacă repulsia sa are în primul rînd un fundament moral, și nu o concepție socială, vom reține totdeauna din atitudinea scriitorului ceea ce ajută demascării burgheziei și modului ei de viață, pledînd, implicit, pentru o nouă așezare mai bună și mai dreaptă a lucrurilor. Soluția oferită de Slavici, înlăturarea răului, „printr-o cultivare stăruitoare

[1] V., în acest sens, și articolul lui Slavici *Eminescu și boierii*, *Minerva*, VI, 1914, nr. 2941, mai 13.

a inimilor" (*Şcolile noastre săteşti*, p. 20), a fost infirmată de practica socială, gînditorul dovedindu-se un incorigibil utopic. Rezultatele finale ale gîndirii sale însă ni-l apropie, ca şi pe socialiştii-utopici. Căci Slavici a visat totdeauna o societate ideală, guvernată de principiul iubirii reciproce, al sincerităţii şi al deplinei înţelegeri: „Se poate oare ceva mai ademenitor ca gîndul că peste cîţiva ani, aici, în ţara noastră, sute de mii de copii se adună pîlcuri, pîlcuri, în fieştecare zi, pentru ca la mii de locuri să lucreze după acelaşi program împreună şi să se deprindă a vedea lucrurile în acelaşi fel, a simţi în acelaşi fel, a trăi cu aceleaşi norme de viaţă?" [1] S-a apropiat chiar de viziunea socialistă spre sfîrşitul vieţii, înţeleasă, e drept, sub aceeaşi optică utopică: „Vrut-am, şi vrut-am timp de sute de ani ca vrajba şi asupririle să-nceteze, ca oamenii, pe care soarta i-a rînduit să trăiască azi ca în trecut şi-n viitor împreună, să aibă parte de binefacerile pacinicei vieţuiri împreună, să nu se mai asuprească unii pe alţii, ci să se bucure de aceleaşi drepturi, fiind supuşi aceloraşi datorii, fie ei români, fie ei maghiari, fie saşi, şvabi, sîrbi, ruteni ori evrei. Aceasta au vrut-o părinţii, bunii şi străbunii tăi, pentru aceasta ţi-ai jertfit tu destul de lunga viaţă, şi urgisiţii de socialişti nu voiesc nici ei altceva" [2]. O astfel de viziune nu poate aparţine decît unui optimist, şi aici, mai mult decît oriunde, Slavici se desparte de influenţele filozofiei pesimiste, se dovedeşte un umanist adevărat, prin pasionata încredere în om. El a fost pătruns de gîndul că „omul e bun din fire, că spre bine se desfăşoară viaţa omenească şi că n-are niciodată să iasă necuratul biruitor în lume" [3]. Vigoarea ţărănească a lui Slavici a învins. Scriitorul a respins totdeauna tendinţele sceptice ale vremii sale. Observînd că în România „apar o mulţime de tineri cu inima bătrînă, care nu mai ştiu să se încălzească şi să se avînte" [4], el cheamă la cultivarea încrederii în om şi forţele sale, ca Eminescu în *Epigonii*, sau Vlahuţă în *Unde ni sînt visătorii*. În mai 1874, aflat grav bolnav, la Viena, într-o scrisoare către Iacob Negruzzi el observă că studiul lui Th. Rosetti *Despre direcţiunea progresului nos-*

[1] *Şcolile noastre săteşti*, p. 56.
[2] *Închisorile mele*, p. 184.
[3] *Pesimismul meu*, *Tribuna poporului*, an. XIV (1910), nr. 28, 20 febr.
[4] *Şcolile noastre săteşti*, p. 20.

tru [1] este prea pesimist, că în genere în România „toți oamenii sînt pesimiști", ceea ce nu e bine. A detestat „pe așa-numiții mizantropi, totdeauna pesimiști, în gîndul cărora omul e o ființă urîtă și pornită spre răutăți, iar viața un fel de spășire" [2].

Este cu totul interesant că din *Fapta omenească (scrisori adresate unui om tînăr)* Slavici a eliminat un fragment în care, vorbind de ingratitudinea oamenilor, era pătruns de un pesimism amar. În 1888, deși era închis, nu găsește oportună publicarea (fragmentul a apărut postum, în 1938). Amărăciunea și tristețea din *Închisorile mele* este prea mult influențată de împrejurări concrete spre a fi considerată doctrinară.

Optimismul robust al lui Slavici, demn de subliniat, cu atît mai mult cu cît scriitorul a suportat din plin loviturile soartei, se datorează și puternicului său patriotism. Slavici a nutrit o mare încredere în forța și vitalitatea poporului nostru, în „destoinicia sa intelectuală", cum îi plăcea ades a spune, în „geniul său" : „Mergem înainte, ne dezvoltăm, ne pregătim pentru o prea înaltă și frumoasă menire : acesta e simțămîntul vieții noastre naționale". Patriotismul lui Slavici n-a fost niciodată umbrit de îngustele prejudecăți șovine, care au viciat gîndirea atîtor contemporani, dimpotrivă, este aureolat de umanismul său integral : „ . . . Susținem cauza română pentru că li se făcea românilor o mare nedreptate și am fi susținut cu același zel cauza maghiarilor dacă lor li s-ar fi făcut aceeași nedreptate" [3]. În altă parte : „Nedreptate să nu faci nimănui : nici de dragul familiei, nici de dragul țării, nici de dragul neamului tău" [4]. Iată o adevărată „cîntare a omului", de o surprinzătoare actualitate, care ar putea figura drept motto la o eventuală antologie a umanismului în cultura noastră :

„Tu, și numai tu, curăți pămîntul de buruieni și sădești ierburi alese de tine, ca să le faci mai bune, mai frumoase, mai plăcute și mai folositoare, mai potrivite cu firea ta.

Tu, și numai tu, îți supui vîntul și apa curgătoare, stăpînești focul și puterile tainice, spargi stînca ce-ți stă

[1] *Convorbiri literare*, 1874 nr. 1.
[2] *Educațiunea morală*, p. 96.
[3] *Închisorile mele*, p. 42.
[4] *Educațiunea rațională*, p. 55.

în cale și durezi pod peste prăpastie, urci înălțimile munților și îți faci drum peste mările despărțitoare.

Tu, și numai tu, ai intrat, voind, la învoială cu semenii tăi și ai croit legi și așezăminte, pentru păstrarea pașnicei viețuiri.

Tu, și numai tu, te frămînți în tine, cutreieri pămîntul, scrutezi adîncimile mărilor și pătrunzi cu ochiul înălțimile cerului, ca să le afli toate și să înțelegi potrivirea ta cu ele ; tu, și numai tu, te «arzi» pe tine însuți, ca să întrupezi durerea ta în opere care n-au decît menirea de a-l încînta pe om prin cumpătul lor" [1].

[1] *Fapta omenească*, p. 1149.

CONCEPŢIA ARTISTICĂ A LUI SLAVICI

Părerea după care Slavici a fost un talent „primitiv", neprelucrat, scriind mai mult din intuiție artistică, trebuie fundamental revizuită. În realitate, omul era de o mare cultură. Mentalitatea țărănească și faptul că făcea mereu caz de „incultura" lui nu trebuie să ne inducă în eroare. Ca și în cazul lui Creangă, supralicitarea maliţioasă a „țărăniei" era un mod de afirmare secretă a superiorității în fața celor „subțiați prin cultură și ifose aristocratice". Este evident că Slavici n-avea orizontul lui Eminescu, dealtfel greu de egalat. Dar, în îndelunga-i viață, datorită unei chibzuințe remarcabile și unui spirit deosebit de ordonat și de sistematic, el și-a format o cultură enciclopedică. Autor de manuale și studii de istorie, gramatică, filozofie, etică, estetică, sociologie, pedagogie, gazetar și polemist, traducător, cunoscător a cîtorva limbi (latina, italiana, franceza, germana, maghiara), Slavici se mișca în voie în domenii largi și variate ale umanisticii. Întinsa-i operă atestă cunoașterea temeinică a filozofiei și literaturii antice, a Renașterii și mai ales a filozofiei moderne, germane, în primul rînd. Avea întinse cunoștințe despre filozofia și cultura orientului, despre iluminiștii și moraliștii francezi, literaturile germană și maghiară le stăpînea pe deplin. În domeniul literaturii române, pe care a predat-o ani în șir ca profesor, s-a pronunțat totdeauna cu competență și siguranță.

Nu numai cunoştinţe numeroase şi variate avea Slavici, ci şi o vădită înclinaţie spre prelucrarea şi organizarea lor în sisteme unitare, cu valoare teoretică, generală. Activitatea didactică l-a obligat şi ea în această direcţie, dar Slavici avea, aşa cum singur apreciază, predilecţii spre „lumea gîndirii speculative", valorificînd pe baza abstracţiunii şi a generalizării o experienţă de viaţă şi o bogată informare. A fost permanent tentat să caute, dedesubtul fenomenelor, esenţele şi să descopere permanenţe în mulţimea lucrurilor perisabile. Spirit lucid şi iscoditor, adeseori sceptic şi mucalit ca un ţăran, autorul *Morii cu noroc* a „filtrat" şi „selectat" cultura receptată şi de nenumărate ori îl găsim în litigii cu dascălii săi filozofi, de a căror autoritate nu se sinchiseşte şi cărora le contrapune concepţiile conforme cu bunul-simţ popular : „E frumoasă şi nobilă aiurarea capetelor mari, şi acei care se pierd în asemenea aiurări sînt buni şi fericiţi cîtă vreme sînt pierduţi în aiurările lor, cum bun şi fericit e orişicare om cînd doarme liniştit şi visează frumos. Întrebarea e însă : cum este şi cum se simte fieştecare după ce se deşteaptă şi se întoarce în lumea vieţii trăite în aievea ?" [1]

Concepţia artistică a lui Slavici s-a exprimat, în modul cel mai clar, în următoarele studii : *Literatura poporană. Estetica* (cursuri publicate în *Educatorul*, din 1883—1884), *N. Scurtescu*, *„Rhea Silvia"* şi *„Despot-Vodă"*, *„Radu"* de *Ronetti-Roman* (suită de articole apărute în *Timpul* din 1877—1878), *Poporanismul în artă* (răspuns la ancheta organizată de revista *Luceafărul* (în 1910), *Ce e naţional în artă* (articol apărut în *Sămănătorul* din 1906). Nu se poate trece peste bogata corespondenţă cu Iacob Negruzzi, din perioada vieneză, în care Slavici face, aproape de regulă, recenzii la scrierile apărute în revista *Convorbiri literare* pe care o citea.

În acelaşi timp, trebuie să precizăm însă : crezul său artistic se subsumează celui moral. Slavici a înţeles arta ca un mijloc de moralizare a oamenilor, ca un instrument de educaţie civică şi socială. Este, între marii noştri scriitori, moralistul prin excelenţă. Moralismul lui Slavici trebuie căutat în aceeaşi sursă ardelenească. Nu trebuie ignorat faptul că prelatul ardelean Al. Grama emitea teza „imoralităţii" poeziei lui Eminescu, într-o carte scrisă ime-

[1] *Fapta omenească*, p. 1109.

diat după moartea poetului. În studiul *Românii din Ardeal*, Slavici ne relatează o întîmplare revelatoare prin semnificațiile ei morale. În 1872, ne spune el, la Soboteli, aproape de Arad, trăia o văduvă ușuratecă, prinsă cu un om căsătorit. Ziua următoare, după încuviințarea primarului și a preotului, femeia a fost purtată prin sat cu toba și „bătută pe la răspîntii cu un sulac", spre a oferi o lecție și altora. Primarul și preotul au fost trași la răspundere, dar au venit la Arad peste două sute de săteni care au cerut ca ei înșiși să fie pedepsiți, pentru că ei au stăruit, deoarece au fete, neveste, surori. Pentru păstrarea „bunei rînduieli morale" orice mijloc poate fi folosit. Numai o națiune morală, gîndește Slavici, este în stare să lupte pentru afirmarea ei. Nu e vorba, nicidecum, de un puritanism al rasei. Viețuirea morală este un semn al forței și unității. Datorită acelorași condiții, evocate mereu, intelectualii din Ardeal, inclusiv scriitorii, trebuiau să convertească activitatea lor în faptă, și această faptă era afirmarea națională a românilor din Transilvania. Arta pură, autonomia esteticului au fost străine totdeauna de intelectualii ardeleni. E interesant să constatăm că dacă ardelenii au dat destui scriitori și teoreticieni sămănătoriști, n-au dat, în schimb, pînă la unirea din 1918, nici un teoretician notoriu curentelor puriste sau formaliste. În schimb, scriitorii moraliști sînt proveniți, mai toți, din Transilvania : I. Pop-Reteganul, Slavici, Agîrbiceanu etc. Moralismul literar al lui Slavici trebuie considerat cu precauție, totuși, scriitorul respingînd exagerările în acest sens. Cînd în *Familia*, în 1882, un publicist, Ilie Trăilă, analizînd nuvelele lui Nicu Gane, le reproșează insuficienta tendință morală, fiind de părere că „novela trebuie să cuprindă o învățătură", Slavici temperează zelul didacticist al criticului ardelean : „Tendința în nuvelă, ca și în orișicare gen de poezie (sic), este un defect". Lipsa de tendință „nu este un defect, ci o calitate a nuvelelor lui Ganea" și ea este conformă cu „adevărul estetic" [1] (după cum se știe însă, o mare parte a operei lui Slavici, mai ales cea de după 1900, este robită didacticismului). Niciodată scriitorii români din Transilvania n-au rîvnit și n-au propagat turnul de fildeș, au fost străini de arta destinată unui cerc îngust de inițiați, idealul lor a fost, permanent, popularitatea, larga difuziune : „Scriind, îmi dă-

[1] I. Slavici, *„Novele" de N. Ganea*, *Familia*, an. XVIII, 1882, nr. 21, pp. 254—255.

deam toată silința să mă potrivesc atît în plăzmuire, cît și în formă cu felul de a vedea și cu gustul acelora pe care îi aveam în vedere. Așa se adeverea, în ceea ce mă privește, că lucrarea literară se desfășura sub înrîurirea publicului cititor". Prețuirea poporului nu se exprimă, la Slavici, numai prin ceea ce dă el poporului, ci poate mai ales prin recunoașterea că poporul poate să și ofere. Cu alte cuvinte, e vorba de aprecierea admirativă a folclorului. Curentul latinist ignora folclorul, apropierea de țărani se făcea mai ales pe planurile economic și politic. Cultural nu. Așa se și explică, după Slavici, fenomenul de înstrăinare a intelectualilor de proveniență rurală, sesizat de scriitor și nu numai de el. Este meritul realismului popular promovat la *Telegraful român* și mai ales la *Tribuna* de a fi reînnodat firele legăturii cu poporul, din creația căruia s-au inspirat. În cursul de *Literatură poporană*, dînd pildă pe Alecsandri, Slavici afirmă că : „poetul adevărat simte că-n poporul român este izvorul poeziei române și că punctul de plecare pentru dezvoltarea noastră literară nu este nici Omer, nici Orațiu, nici Shakespeare, nici Voltaire, nici Goethe, ci literatura noastră poporană" [1]. În 1877, Slavici publică în *Timpul* (17, 18, 20, 25 martie) o suită de articole intitulată *Teatrul român*, în care se situează pe linia lui Eminescu din *Teatrul românesc și repertoriul său*, (*Familia* din 1870), și se apropie de ceea ce va spune Caragiale, un an mai tîrziu, în *România liberă*, prin *Cercetare critică asupra teatrului românesc*. Slavici distinge două curente în teatrul românesc : curentul român, reprezentat de Matei Millo, și cel franțuzit, dirijat de Mihai Pascaly, el pledînd, evident, pentru direcția lui Millo. Din păcate, constată scriitorul, clasele culte „au pierdut o mare parte din individualitatea națională". În țară există „două elemente deosebite : poporul, care tot mai păstrează o parte din individualitatea sa națională, și clasele dominante, care în genere nu mai țin de legea țării, au părăsit obiceiurile și vederile tradiționale". Se formulează aici, în termeni destul de apropiați, cu aproape două decenii mai devreme, celebra teză a celor „două culturi", cultura poporului și cultura claselor dominante, emisă de Octavian Tăslăoanu în *Lucea-*

[1] *Literatura poporană*, *Educatorul*, 1883, p. 7.

fărul din 1908 [1]. Să ne întoarcem deci la popor, „pentru ca din viața lui să luăm premisele lucrării noastre". Urmărite retrospectiv, asemenea idei sînt frecvente în literatura și publicistica de la 1848. Ceea ce este pe deplin explicabil, întrucît și scriitorii pașoptiști propovăduiau apropierea de popor tot în scopul unității naționale și independenței. Evident că aici intră în discuție și influența romantismului european, dar cauzele interne sînt preponderente și esențiale. Datoria tinerilor intelectuali de a veni în mijlocul celor care i-au crescut este o lege nescrisă a Ardealului: „În gîndul românilor de peste Carpați nu este păcat mai mare decît nesocotirea acestui simțămînt, și nu are ce să mai caute în satul lui acela care nu ține la ai săi chiar ca la sine. Nimeni nu-l mai primește în casă, nimeni nu mai vrea să-l vadă, nici chiar mort nu este iertat". [2] Sentimentul solidarității este, în Ardeal, mai dezvoltat ca oriunde. De ce? Slavici explică: „Părăsit de nobilimea ieșită din mijlocul lui, părăsit timp îndelungat chiar de preoțimea lui, apăsat atît de clasele privilegiate, cît și de guvern... poporul acesta sărac și incult a mers cu neîndurată consecvență înainte și mereu înainte" [3]. În 1910, răspunzînd anchetei organizate de *Luceafărul*, Slavici atrage atenția că „ceea ce este poporal este și național, în timp ce nu tot ceea ce este național este și poporal". Să dăm, prin urmare, un caracter popular culturii naționale, spre a nu crea disensiuni. În aceeași intervenție, Slavici aduce contribuții prețioase pe linia particularității naționale, apropiindu-se de „psihologia etnică" a lui Steinthal și Lazarus, din care se inspirase, încă în 1870, și Eminescu, referindu-se la aceeași temă: „Românii au particularul lor fel de a gîndi și de a simți, au vederile lor în ceea ce privește binele și frumosul în viața morală ori formele intuitive, au gustul lor estetic; poporală e numai opera care în felul ei se potrivește cu

[1] Nu trebuie să se creadă că opinia lui Slavici sau cea a lui Tăslăoanu se identifică cu ideea leninistă a celor „două culturi". În timp ce Lenin considera că în societățile bazate pe clase antagoniste existența celor două culturi antagonice e o realitate obiectivă și obligatorie, decurgînd din baza economică, și care nu se poate remedia decît prin desființarea deosebirilor de clasă, cei doi scriitori români o considerau ca pe ceva accidental, pe dată ce propuneau fuzionarea celor două culturi într-una singură, bazată pe cea populară, care se poate realiza în cadrul aceluiași stat burghez.

[2] *Între două lumi, Corespondența română*, 1893, 18 dec.

[3] *Ibidem*.

această fire particulară a tuturor românilor" [1]. O operă artistică n-are nici un rost „dacă nu adăugăm prin ea la viața culturală a omenirii o notă nouă, cea românească". Eminescu, la rîndul său, spunea că fiecare națiune trebuie să-și aducă contribuția la cultura universală, că națiunile reprezintă „nuanțele prismatice ale omenirii". Realismul popular promovat la *Tribuna* de către Slavici și colaboratorii săi descindea, în fapt, dintr-o viziune particularizată a universului. Unul dintre motivele pentru care Slavici respinge socialismul este acela că, după el, socialiștii „neagă naționalitatea" [2]. Slavici considera, în acest sens, că pentru români, scriitori cu adevărat populari, și deci și naționali, sînt Creangă, în primul rînd, apoi Alecsandri și Eminescu. Dar ardelenii, și mai ales Coșbuc, cel „mai presus de toți scriitorii noștri", și apoi Octavian Goga reprezintă în cel mai înalt grad specificul național. Acest specific, după părerea lui Slavici, se exprimă în primul rînd prin mijloacele lingvistice. De aceea l-au și preocupat atît de mult problemele limbii. Un scriitor trebuie să știe, zice Slavici, „fie din grai viu, fie din scrierile altora, cum vorbesc românii pretutindeni", să fie dumirit asupra gramaticii limbii române, să studieze cronicarii și cărțile bisericești, să fi citit pe cei mai însemnați scriitori români. El alege vorbele „cele mai vechi și cele mai răspîndite", acestea fiind „mai deslușite și mai trainice", numai la mare nevoie făcînd loc și neologismelor [3]. El, care în 1872, scriind *Fata de birău* sau *Peștele pe brazdă*, promitea să devină un scriitor regional, se afirmă, sub influența lui Eminescu, drept un scriitor național. Înlătură, încetul cu încetul, cuvintele cu circulație restrînsă și pledează pentru folosirea cuvintelor răspîndite pe întreg cuprinsul teritoriului românesc. Idealul unui scriitor român reflectează Slavici, este acela de „a fi înțeles de toți românii". Dar naționalitatea unui popor nu se exprimă numai în limbă, ci „în toate manifestările vieții sufletești". Există note particulare în obiceiurile, portul, gesturile, temperamentul, muzica, jocurile sale etc. Autorul nu dă o interpretare mistică, tradiționalistă acestor trăsături comune unor grupuri de oameni, ci le pune pe seama „con-

[1] *Poporanismul în artă, Luceafărul*, 1910, nr. 8.
[2] *Răspunderile*, în *Corespondența română*, 1894, 17 apr.
[3] V., în acest sens, *Poporanismul în artă, Luceafărul*, 1910.

diţiilor în care-şi petrec viaţa" [1]. Oglindirea în opera de artă a elementului naţional, sub diversele aspecte ale manifestării sale, este o notă cu totul specifică realismului poporal. Sămănătoriştii au preluat-o şi au dezvoltat-o, dîndu-i o interpretare mai îngustă, dar în faza tribunistă ea se încadrează pe deplin realismului.

Pentru a fi înţeleasă de popor, arta trebuie să-l intereseze, să reflecte o anumită realitate, evident cea specific naţională, şi să ridice probleme, să vehiculeze idei care merg la inima cititorului din popor. Şi cum omul din popor este totdeauna sensibil la problemele sociale, scriitorii trebuie să ţină seama de realităţile sociale. Studiul social este o preocupare a tuturor creatorilor legaţi într-un fel sau altul de realismul poporal. Un Gogol sau Bert-Harte, realişti poporali, din care Slavici a tradus, sînt sensibili la realităţile sociale, ca şi Slavici, destinele individuale se petrec într-un context social bine determinat şi care poate fi uşor recunoscut. Problematica socială l-a preocupat totdeauna pe Slavici : „Studiul social e elementul meu, aş putea zice atmosfera mea spirituală" [2]. Evocînd pe Eminescu, el atrage atenţia asupra criticii sociale din opera marelui poet : „Ţin numai să fie ştiut de toţi oamenii de bună-credinţă că el a fost necruţător în scrierile lui şi a ridicat numai un colţişor al vălului, de altminteri foarte subţire, care acoperea urîciunile societăţii în care-şi petrecea viaţa" [3]. Descoperă, în acelaşi timp, semnificaţia socială a operei caragiene : „Au trăit în timpul vieţii lui Caragiale şi oameni care n-au rîs, ci au fost cuprinşi de adîncă întristare cînd şi-au dat seama că nu sînt închipuiri deşarte, ci fiinţe vieţuitoare pocitaniile omeneşti pe care le «admiră lumea» în *Noaptea furtunoasă* ori în *Scrisoarea pierdută*, şi fiinţe vieţuitoare pe care le-ntîlnim pretutindeni în calea noastră" [4]. Aprecierea lui Octavian Goga, al cărui volum, *Ne cheamă pămîntul*, e întîmpinat elogios de Slavici, se face tocmai în funcţie de oglindirea profundă a unor realităţi sociale stringente. Este, în acelaşi timp, deosebit de important să menţionăm că scriitorul vede lucrarea artistică şi literară ca pe o

[1] V., în acest sens, *Ce e naţional în artă*, *Sămănătorul*, 1906, 15, 22 ian.

[2] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris I., din 27 apr. 1871.

[3] *Amintiri*, p. 32.

[4] *Ibidem*, p. 172.

acțiune de asanare a relelor, ca pe o contribuție efectivă la realizarea progresului cultural și moral. Referindu-se la personajele caragheliene, Slavici spune : „Azi asemenea oameni sînt mai mulți, mîine vor fi de tot mulți, iar poimîine ne vor îmbărbăta, și pocitaniile de tot felul se vor ascunde prin toate colțurile. Abia atunci vom fi ajuns să ne dăm seama cine a fost I. L. Caragiale și cît de mult a contribuit el la ridicarea nivelului cultural și moral al societății noastre" [1]. Prin urmare, arta trebuie să joace un rol activ în moralizarea societății. Scriitorii să fie niște dascăli, să educe, să îndrumeze viețuirea semenilor lor, ca niște adevărați profeți din vechime : „Nu puteam să mă-mpăc cu gîndul că lectura de orișice fel e numai o plăcută pierdere de vreme" [2]. Arta pentru artă a lui Maiorescu îi repugna lui Slavici, om rămas la bunul-simț practic țărănesc. Depărtat de ideile socialiste, Slavici ar fi putut sta mai degrabă alături de socialiști în problema finalității artei. Mai bine-zis, putea subscrie oricînd la ideea că arta are o finalitate practică. Dar în timp ce mișcarea socialistă preconiza o artă care să ducă la înlăturarea claselor sociale antagonice, la crearea unei alte societăți, Slavici propaga o artă care să unifice clasele sociale în cadrul aceleiași societăți. Ca și Iorga, Vlahuță, Coșbuc și toți sămănătoriștii.

Așa cum am anticipat, autorul *Morii cu noroc* preconiza o artă subsumată scopurilor morale. Pentru el, frumosul trebuie judecat în funcție de bine și adevăr. Nu poate fi frumos decît ceea ce e totodată și bine și adevărat. Nu există o adevărată satisfacție estetică, după părerea sa, dacă binele și adevărul nu însoțesc frumosul. Boileau, care în *Arta poetică* spunea : „Nu există frumos artistic în afara realului, a adevărului", i se pare deplin actual. Operele artistice frumoase în afara celor două însușiri sînt searbede, nu pot să încînte pe contemplator. Scopurile morale au prioritate : „Pentru ca să fie frumos, un lucru trebuie să fie, înainte de toate, bun și adevărat" [3]. Binele și adevărul sînt noțiuni aistorice, ele țin de o natură eternă, intrînd deci în *fondul estetic*, care este, după Slavici, etern și universal. Prin fondul estetic se înțelege, în fapt, conținutul operei de artă, în a cărui componență intră, cum ar fi zis Maiorescu, condițiunea ideală. Primul

[1] *Ibidem*, p. 32.
[2] *Lumea prin care am trecut*, p. 106.
[3] *Poveste pentru buna-creștere a copiilor*, 1897, p. 90.

capitol din cursul de *Estetică* se intitulează *Fondul estetic*, și aici scriitorul vorbește de sentimente și stări sufletești : durerea, plăcerea, veselia, urîtul, simpatia, antipatia etc. Estetica este, după Slavici, parte a filozofiei, incluzînd în perimetrul său cercetările făcute asupra simțurilor omenești, determinînd obiectul acestei discipline în spiritul teoriilor lui Baumgarten privitoare la cunoașterea logică și cea senzorială. Recenzînd *Ne cheamă pămîntul*, Slavici arată că dacă imaginile în poezia lui Octavian Goga pot avea o notă locală, „micile bucurii și mai ales marile dureri pe care le reproduce sînt omenești, aceleași pe care le găsim totdeauna și pretutindeni unde om se zbate muncit de om" [1]. Operele marilor scriitori ai literaturii universale și naționale au un fond estetic similar, deosebirea constă în expresia artistică, în originalitatea formei, în „condiția materială", cum ar fi zis Maiorescu. Scriitorul cade victimă concepției metafizice, după care omenirea nu evoluează sub raport moral și stările existente sînt permanente.

Adept al finalității practice a operei de artă, Slavici cere ca fondul estetic să fie transmis cu aceeași vigoare cu care el se manifestă în subiectul creator. Opera artistică, zice el, „nu exprimă, ci reproduce stări sufletești". De aceea respinge scrierile palide, lipsite de vlagă și de temperament, care „se uită îndată ce se citesc". Eroii trebuie să determine intense vibrații afective în personalitatea cititorilor, indiferența în materie de artă echivalează cu eșecul artei. La apariția, în 1874, în *Convorbiri literare*, a romanului lui Iacob Negruzzi, *Mihai Vereanu*, Slavici reproșează autorului că eroul său este „palid", „n-are energie", n-are „putere de voință". Și aceasta pentru că nu e „colorat cu mai multă viață". Unele scene i se par „prea romantice", adică tot lipsite de viață. Mișcările sufletești ale eroilor sînt „prea palid zugrăvite", pentru că din roman „lipsește farmecul vieții". Formula „farmecul vieții" capătă la Slavici o mare importanță, ea revine și în alte articole și scrisori ale sale și presupune, în termenii de azi, ideea de autenticitate. Ceea ce nu e lipsit de importanță pentru autorul *Marei* și al *Gurii satului*, care ne-a lăsat tablouri de o memorabilă autenticitate. Cere poeziei „elan poetic" și critică poemul *Radu* al lui Ronetti-Roman pentru că lipsește din el „căldura

[1] *Minerva*, 1909, 9 martie.

capului înfierbîntat". Nu este exclus ca Slavici să fi cunoscut ideile abatelui Dubos (1670—1742) care vedea rostul artei în stimularea pasiunilor sufleteşti (*Reflexions* sur la poésie et la peinture).

Mergînd pe ideea că opera de artă trebuie să reproducă stări sufleteşti puternice, Slavici ajunge chiar la un fel de energetism artistic. În aceeaşi scrisoare către Iacob Negruzzi, el afirmă că eroii adevăraţi „darmă munţii, nebunesc, se ucid" [1]. Evident că trebuie să deslušim aici şi tenta polemică, legată de caracterul „palid" al eroului lui Iacob Negruzzi. Dar ideea revine, şi următorul pasaj, din întinsul studiu despre *Radu* de Ronetti-Roman, este remarcabil nu numai prin justeţea gîndirii, ci şi prin frumuseţea sa, fiind un adevărat imn închinat eroului puternic, anticipînd pe cel din *Fapta omenească* : „Priviţi pe om în luptă cu lumea, în luptă cu puterea neîmblînzită a întîmplărilor, în luptă chiar cu dumnezeirea, şi staţi cuprinşi de uimire în faţă cu această luptă. Ce vă uimeşte însă ? Lumea ? Întîmplările ? Dumnezeirea ? Nu ! Puterea vă uimeşte, puterea ce omul dezvoltă în luptă cu nevoile vieţii. Îl priviţi, îl vedeţi cum se frînge şi cade biruit, dar, în vreme ce sînteţi cuprinşi de uimire, sufletul vi se înalţă şi vi se întăreşte, deoarece aţi văzut un om în luptă cu o întreagă lume, şi omul nu s-a dat biruit" [2]. Sancţionează drastic poemul lui Ronetti-Roman, dealtfel nu lipsit de merite, în primul rînd pentru că eroul n-are măreţie, este un suflet mic, sceptic, în loc să lupte spre a-şi afirma personalitatea, el îşi doreşte moartea pentru că nu e înţeles. Este deci un erou lipsit de eroism. Slavici a respins, ca şi Eminescu, Vlahuţă şi alţi scriitori ai vremii, literatura sceptică, scepticismul fiind pentru el un indiciu al decadenţei şi disoluţiei sociale. Întinsul studiu despre piesele lui N. Scurtescu *Rhea Silvia* şi *Despot-vodă*, publicat în 8 numere succesive ale *Timpului* din 1877, cuprinde pasaje din care rezultă că Slavici acordă o deosebită importanţă credinţei scriitorului în ceea ce spune, idealului de care este animat, ca şi Eminescu, în *Epigonii* : „Un cuvînt nu e prea la locul lui, altul e neobişnuit, al treilea ne supără auzul, o frază nu e clară, o cugetare nu e lămurită ; toate se trec, dacă vedem un singur lucru : că autorul era pătruns de cele ce spune".

[1] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, Scris. din 10 mart. 1874.

[2] *„Radu", poemă de Ronetti-Roman, Timpul*, 1878, 27—30 apr.

Orientîndu-ne după dezideratul lui Slavici cu privire la prezența, obligatorie, într-o epocă literară a eroilor puternici, plini de avînt, elan și măreție, care să ducă o luptă încleștată și dramatică cu imperfecțiunile vieții, am putea conchide că Slavici este un discipol al romanticilor. Dealtfel, Duiliu Zamfirescu îl și consideră „un romantic în toată puterea cuvîntului" *(Romanul și limba română)*. Pentru o astfel de concluzie ar pleda și prețuirea folclorului sau înclinația spre subiecte din trecutul istoric, ilustrată prin cîteva romane și povestiri inspirate din trecut. Temperamentul lui Slavici este însă clasicist, cerînd unei scrieri artistice unitate, seninătate, armonie, limpezime și măreție (această ultimă cerință ține, în egală măsură, de romantism și de clasicism). „Frumos e numai ceea ce e pe deplin format, desăvîrșit, perfect, rotunjit, întreg." Dacă lipsește ceva, „scrierea e defectuoasă, dacă conține ceva de prisos va fi diformă". Desăvîrșirea ne încîntă fiindcă e „simplă, pe-nțeles, senină, ea însăși prin sine deslușită" [1]. Unitatea și armonia din operele artistice reproduc de fapt natura : „Ceea ce ne uimește în natură, farmecul lumii văzută-n aievea, e armonia în toate străbătătoare. Nu e în lumea aceasta nimic de prisos și nu lipsește nimic din ea" [2]. Slavici putea să împrumute aceste idei și din diverse tratate germane de estetică, cum este, de pildă, cartea lui Zimmermann : *Estetica considerată ca știință a formei* (1865), în care acesta, plecînd de la Herbart, definea frumosul în funcție de simetrie, ritm, armonie etc., ceea ce era și în spiritul esteticii lui Schiller. Cartea avea o largă circulație în epocă. Recunoaștem, fără dificultăți, în astfel de formulări criteriile clasiciste ale lui Boileau și ale școlii sale, în judecata de valoare a artei. Poemul lui Ronetti-Roman este literalmente descalificat pentru că „n-are unitate estetică", e „lipsit de gen literar" și de „curățenia stilului", fiind alcătuit „din fărîmături". În această privință, Slavici vrea să facă „ordine" în cîmpul literelor, trimițînd pe scriitorii pe care-i recenzează la manualele de estetică clasicistă, ca și Maiorescu în *O cercetare critică asupra poeziei române*, din 1867, care populariza, într-un fel, normele clasiciste, analizînd poezia românească. În prima etapă a activității sale, adică pînă prin 1880, Slavici ur-

[1] *Povești pentru buna-creștere a copiilor*, p. 92.
[2] *Ibidem*, p. 93.

mează exemplul lui Maiorescu în privința atitudinii critice. Este vorba de Maiorescu din prima perioadă a activității sale, cînd criticul se simțea chemat să facă ordine în haosul literar al vremii, trimițînd pe unii scriitori la alfabetul meșteșugului. După 1875, aproximativ, Maiorescu începe să și laude, nu numai să nege, considerînd că și-a făcut datoria. Este semnificativ să constatăm că Slavici începe activitatea critică tot prin negări. Seria de articole despre Ronetti-Roman și N. Scurtescu sînt, în general, negative, scrise pe un ton sentențios, ostentativ „judecătoresc", se vede clar că criticul s-a apucat să facă „curățenie". În această primă perioadă, nu iartă nici pe Caragiale, din cîte am observat. Într-o scrisoare din 1885 către Ion Bianu, referindu-se, desigur, la *De-ale carnavalului*, regretă că dramaturgul „își risipește talentele scriind porcării". Altul e tonul criticilor lui Slavici de mai tîrziu, scrise la *Tribuna* și *Minerva*, despre Ion Ghica [1] sau Bălcescu, Goga sau Delavrancea. După exemplul aceluiași Maiorescu, care în *Beția de cuvinte* ori *Observări polemice* se ridică împotriva exagerărilor, a lipsei de măsură în judecata literară, ridiculizînd îngustimea subiectivă. Astfel, analizînd poemul *Radu* [2], se referă la Bonifaciu Florescu, sancționat și de Maiorescu, și care afirmase că Ronetti-Roman, „promite a fi un Heine, un A. de Musset al românilor". Aceste exagerări pervertesc gustul public și trebuie condamnate, reflectă Slavici cu dreptate. Pe Grigore Moldovan îl critică pentru că are un stil „prea bombastic, prea încărcat cu fel de fel de floricele, prea puțin potrivit cu chestiunea pusă în discuție". Dar Slavici, ca și maestrul său, n-a fost clasicist decît în măsura în care a considerat că anumite norme clasice au o valabilitate generală, servind, în egală măsură, și alte orientări literare. În măsura în care însă unele dintre prerogativele clasice veneau în contradicție cu reflectarea mai cuprinzătoare a realității, ele nu mai erau selectate, ci, dimpotrivă, respinse. Aici se

[1] Aprecierea lui Ion Ghica privește numai scriitorul, căci omul politic e detestat. Într-o scrisoare către V. Mangra, din 1876, lui Slavici nu i-a scăpat aspectul moral al lui Ghica, pe care îl caracteriza astfel: „Un ideal de intrigant: inteligent, știutor, plăcut la înfățișare, cunoscător de oameni și laș, ca toți oamenii vicleni".

[2] Analiza la *Radu* e destul de aproape, ca orientare și severitate a observațiilor, cu cea făcută, simultan, de P. Carp în *Convorbiri literare (O nouă poemă și un nou poet)*.

cuvine să precizăm că Slavici merge mai departe decît Maiorescu. În timp ce acesta din urmă atrăgea atenţia lui Duiliu Zamfirescu, de pildă, că foloseşte cuvinte „urîte", care nu-şi pot dobîndi nicicînd cetăţenia literară, Slavici e de părere, ca şi Duiliu Zamfirescu, că opera literară, ca o oglindă a vieţii, poate fi deschisă oricărui material lingvistic, întrucît nu există zone interzise pentru artă: „Nu este cu putinţă a ne închipui vreo gîndire, vreun lucru, ori vreun cuvînt care nu s-ar putea întrebuinţa în artă, deoarece în artă niciodată nu e vorba de ceea ce zicem, ci totdeauna în felul în care zicem... Oricare cuvînt, oricare imagine, oricare gîndire are apoi un fel de atmosferă în care alte cuvinte, alte imagini sau alte gîndiri nu pot să intre fără a produce o coliziune supărătoare" [1]. Urîtul se poate converti în frumos, reflectă Slavici, care, prin această idee, ne apare în mod surprinzător receptiv la teorii moderne cu privire la frumos: „Arate-mi poetul o femeie cu «ţîţe groase», una ce se vinde, ori una ce-şi ţine un actor, dar mi-o arate astfel încît chiar în decăderea ei să fie frumoasă şi să nu-mi pară rău de a o fi văzut" [2]. Nimeni deci nu se poate exprima „necuviincios" decît dîndu-ne, în schimb, „mulţumirea estetică". Arta este, cu alte cuvinte, transfigurarea artistică a realităţii, şi nu o copie a acesteia. Slavici se apropie de realişti mai mult decît de clasici sau de romantici. Transfigurarea realităţii presupune, în fond, menţinerea în cadrele realităţii, şi orice îndepărtare de la aceasta este păgubitoare operei de artă înseşi. Caragiale repudia pe romantici tocmai pentru că, după părerea sa, nu ţineau seama de realitate, ignorau bunulsimţ şi deveneau retorici sau prolicşi. În *Cîteva păreri* el inventase o scenă tipic romantică petrecută între doi eroi, pe care autorul îi uitase pe drum din pricina manierei retorice şi a prolixităţii în compunere. Slavici face o observaţie foarte asemănătoare lui Ronetti-Roman: „Vedem pe Radu culcat în umbra sălciei şi vedem cum el îşi aduce aminte întîmplările petrecute în copilăria sa, vedem pe bunica spunînd poveşti şi pe sora mică ascultînd. Deodată autorul lasă erou, bunică, surioară, salcie, tei, lasă toată lumea la o parte pentru ca să ne citeze o poveste lungă, de aproape 400 versuri. Nu este cu pu-

[1] *„Radu"* poemă de *Ronetti-Roman, Timpul,* 1878, 27—30 apr.
[2] *Art. cit.*

tință ca Radu să-și aducă aminte întreagă această poveste, așa cum a scris-o autorul, și nu este cu putință fiindcă, citind povestea lungă, noi uităm pe Radu, pe bunica povestitoare, uităm salcia, uităm, în sfîrșit, că eroul își aduce numai aminte de această poveste".

Viziunea realistă îl conduce pe Slavici spre ideea de obiectivitate. Ca și Caragiale, el respinge scrierile subiective, în care scriitorul vorbește în numele eroilor și aceștia în numele scriitorului la un mod strident. Caracterizarea personajelor se face deci conform acestei maniere *ad narandum* și nu *ad probandum*. Este, dealtfel, și motivul pentru care Caragiale a satirizat maniera lui Vlahuță din romanul *Dan*, sau cea a lui Delavrancea în *Sultănica*. Slavici observă că personajele lui N. Scurtescu, din *Rhea Silvia* și *Despot-vodă*, sînt o naivă transpunere a cugetărilor scriitorului: „Îndeobște eroii vorbesc în locul domnului Scurtescu și nu spun ce ar putea și trebuie să spuie înșiși, ci vorbesc despre sine ca despre o altă persoană, încît parcă vedem pe autor în dosul lor dictîndu-le cuvintele". Această modalitate subminează dramatismul piesei, iar interesul spectatorului scade, întrucît își dă destul de repede seama ce vrea să spună autorul și unde vrea s-ajungă: „Din puținele cuvinte care sînt puse în gura eroilor principali, ne încredințăm îndestul despre vederile politico-sociale ale autorului, pentru ca să știm ce vor fi eroii datori a vorbi mai departe" [1]. Vom constata analizînd opera lui Slavici că, în cea mai valoroasă parte a ei, această operă este o pildă de obiectivitate, Slavici fiind, în fapt, părintele prozei noastre obiective, care va culmina cu Rebreanu și G. Călinescu. Faptul că Slavici a fost conștient de însemnătatea obiectivității constituie un nou sprijin în această apreciere. Regretul că scriitorul n-a ilustrat, în întreaga sa operă, această atitudine, devenind didacticist, este, de aceea, cu atît mai mare.

Obiectivitatea duce în mod necesar la ideea de individualizare realistă. Lăsînd fiecare personaj să se manifeste în funcție de particularitățile sale, vom obține individualități. Defectul dramelor lui Scurtescu este foarte clar sesizat de Slavici: „lipsa de subiectivitate în eroi și lipsa de obiectivitate în poet".

[1] *„Rhea Silvia" și „Despot-vodă" de N. Scurtescu, Timpul*, 1877, n-rele 167—178, 23 iul.—2 aug.

Obiectivitatea nu devine niciodată la Slavici obiectivism, indiferentism în materie de artă. Nici nu se putea pentru un moralist. Artistul trebuie să fie un educator, un „om superior", care „să fie pătruns de cele ce spune". Emoțiile seci nu-l interesează pe Slavici, ele sînt semnul decadenței : „Consecvența firească a acestor emoțiuni în sec nu poate fi decît *blazarea* (s.a.) tîmpirea gustului, căci se atrofiază orișice organ în care se manifestă mereu trebuința fără ca să fie satisfăcută. Astfel, primele semne ale epocii de decadență sînt operele *interesante* (s.a.), care însă nu se încheie prin o stare sufletească echilibrată, formele frumoase, dar deșarte, care deșteaptă dureri, dar nu le împacă. De aici înainte societatea, încetul cu încetul, se brutalizează și, doritoare de emoțiuni cum este, merge pas cu pas spre circul maxim, unde fiarele-i sfîșie pe unii, pentru ca ceilalți să fie emoționați" [1]. Este cazul să precizăm că reflecțiile de mai sus, vădit polemice, se îndreaptă tot împotriva naturalismului. Ca și parnasienii, naturaliștii cultivau o artă indiferentă, observația asupra realității fiind prezidată de răceala omului de știință care constată, și atît, neoferind nici o soluție și nefiind animat de concepții sociale sau morale. Această atitudine scientistă în reflectarea realității caracterizează naturalismul într-o mai mare măsură decît prezența în opera lor a „amănuntelor insignifiante". Naturaliștii au fost, în fond, materialiști și pesimiști. Slavici era idealist și optimist. Aceeași mentalitate realistă îl stimulează pe scriitor să respingă personajele premeditate", adică a căror descindere din lumea reală este îndoielnică. Observația privitoare la *Înger și demon* : „Eminescu strălucește prea mult în poezia sa... Poate că gustul lui este mai înalt decît al meu, dar eu zic că soarele este mai frumos în zori decît în miazăzi", se referă, cert, la acest aspect. Este poate cazul să observăm, ajunși în acest moment, că Slavici a formulat uneori rezerve cu privire la maniera poeziilor lui Eminescu, scrise dealtfel în cea mai deplină lege romantică. Numeroasele evocări despre Eminescu se referă aproape exclusiv la marea personalitate a poetului, la Eminescu-omul. Poetul i-a fost lui Slavici, ca și atîtor contemporani, insuficient de accesibil. A trebuit să treacă încă vreo cîteva decenii pentru ca cel care a revoluționat poezia română,

[1] *Estetica*, *Educatorul*, 1883, p. 53.

deschizîndu-i orizonturi nebănuite, să devină pe deplin înțeles. Slavici, puțin receptiv la inovările din domeniul artei, a fost derutat de răscolitoarea și temerara gîndire și expresie artistică ale marelui contemporan.

Există în poziția despre artă a lui Slavici unele formulări care derutează, nu atît prin ele însele, cît mai ales pentru că vin în contradicție cu restul atitudinii sale, de departe predominant atașată unei arte tedențioase și pusă în slujba unor idealuri sociale, chiar dacă aceste idealuri sînt îngustate de optica moralistă ori conservatoare. În articolele despre teatru, scriitorul definește astfel misiunea acestei arte : „Teatrul are o singură misiune : de a ne da, după o zi de muncă obositoare, un ceas de repaos sufletesc, cîteva momente de plăcere senină ; ea trebuie însă să producă un rezultat. Înainte de toate, frumosul estetic trebuie să fie astfel încît să ne ridice mai presus de viața de toate zilele" [1]. Privite mai îndeaproape însă, aceste formulări nu vin în contradicție cu arta realistă, care este, ca orice artă, transfigurare a realității, acționînd asupra contemplatorului și pînă la a-l ridica „în sfera ficțiunilor impersonale", adică a-l ridica deasupra propriului său egoism prin dezvăluirea universalului, deci a impersonalului. Arta dătătoare de emoții impersonale nu numai că e antirealistă, ci, dimpotrivă, obiectivă și emancipată de subiectivismul nociv reflectării detașate. Ca un moralist autentic, Slavici nu putea să respingă impersonalitatea contemplării artistice, arta generatoare de emoții impersonale (admirînd tabloul *Sfintei Cecilii* de Rafael sau *Moise* de Michelangelo, Slavici se ignoră pe sine, în schimb, reflectă la măreția omului care poate realiza asemenea minuni).

Clasificînd diversele categorii de artă, „arta obișnuită", „arta ușoară", „nepretențioasă", „arta dumnezeiască", scriitorul admiră pe aceasta din urmă, pentru că îmbogățește, demiurgic, universul cu noi creațiuni, dă forțe noi omului, îl întinerește și-l stimulează spre culmile creației. Nu se poate însă să nu vedem în formulările despre care vorbeam și influența lui Schopenhauer, care considera că singură arta este în stare să-l sustragă pe om de la preocupările egoiste, ameliorîndu-i „voința de a trăi". Teza aceasta a găsit un larg ecou în lumea în care, trăind într-o aprigă încleștare socială, oamenii su-

[1] *„Radu" poemă de Ronetti-Roman, Timpul*, 1878, 27—30 apr.

periori reflectau la mijloacele de suprimare a egoismului. Influența lui Schopenhauer este evidentă cînd Slavici definește geniul, în formulări surprinzător de aproape de însemnările lui Eminescu pe marginea *Luceafărului*: „Oamenii cu mintea mare n-au în inimile lor răutate, dar nici bunătate nu mai au; ei nu mai sînt pentru societate, ci stau solitari, ei singuri pentru sine, liniștiți și sombri ca cerul senin și rece al miezului de noapte și trec prin lume ca niște lumini care străbat departe în spațiu, dar nici nu ard, nici nu încălzesc pe nimeni" [1].

La Slavici, sublimarea realității în artă și depășirea realității prin artă are și o pronunțată tendință antinaturalistă. Puțini scriitori din literatura noastră au detestat naturalismul ca Slavici. Moralist în toată legea, scriitorul nostru nu accepta reproducerea tale-quale a vieții, el cerea oglindirea vieții prin prisma unor înalte idealuri sociale și morale. Recomandă, limpede, „să nu copiem natura, ci să ridicăm nivelul moral al întregului popor român" [2]. Rostul artei, precizează el, „e nu să coboare și să rușineze, ci să ne înalțe și să ne facă mîndri de a ne ști oameni, și operele de artă care reproduc porniri senzuale, orișicît de interesante și frumoase ar fi ele, sînt respingătoare". Zola, șeful naturalismului, pe care-l admiră ca om, este un „defăimător al neamului omenesc" prin opera sa: „Scrierile lui Zola sînt un fel de spital în care ni se prezintă stîrpituri de oameni minați fie trupește, fie sufletește, fie și trupește și sufletește" [3]. Naturaliștii sînt condamnați nu numai pentru că denigrează specia umană, aspect la care umanistul Slavici e deosebit de sensibil, ci și pentru că cultivă o atmosferă de scepticism și de pesimism prin reflectarea laturilor întunecate, morbide și descurajante ale vieții.

Combaterea naturalismului și idealizarea actului artistic au, la Slavici, și implicații filozofice mai profunde. În definiția artei, ca atare, și de fapt și în înțelegerea ei, Slavici este un platonician și un hegelian. El consideră că lumea reală este copia imperfectă a unei lumi ideale,

[1] *Ce e național în artă*, *Sămănătorul*, 1906, 15, 22 ian.

[2] *Ibidem*.

[3] *Literatura română și d-nul Duiliu Zamfirescu*, *Revista idealistă*, 1905, p. 218.

spre care totuşi omenirea tinde permanent. Platon plăsmuise în ideile sale prototipul ideal al oricărui lucru din realitate. Un obiect, o fiinţă nu sînt aşa cum trebuie să fie, ci, din pricina împrejurărilor concrete, sînt firesc imperfecte. Noi însă, cînd ne gîndim la obiectul sau la fiinţa respectivă, ne-o reprezentăm prin prototip, prin exemplarul ideal, şi tocmai acest prototip ideal ne încîntă. De aici Slavici scoate definiţia artei, care se apropie în fapt de cea hegeliană : „Sensibilizarea sau întruparea în orişice fel a unor asemenea idealuri e ceea ce numim artă..." Numai în artă se pot prezenta lucrurile în desăvîrşirea fiinţei lor şi cu cît întruparea dă mai mult iluziunea realităţii, cu atît mai încîntătoare e. Reproducerea realităţii nu e însă artă, ci totdeauna o pocire a realităţii [1]. Artiştii trebuie deci să desăvîrşească realitatea, s-o idealizeze, şi nu s-o reproducă. Ideile erau de circulaţie largă în epocă. Maiorescu însuşi nu definise altfel arta decît ca o „sensibilizare a ideii", în studiul despre poezia română. Răspunzînd lui Duiliu Zamfirescu, în 1904, Slavici definea în acelaşi fel arta, ca pe o încercare de a atinge idealul, şi nu ca o reproducere pedestră : „Are şi existenţa omenească formele ei ideale, şi arta nu are nici un rost dacă nu caută întruparea acestor forme. Omeneşte firesc, esteticeşte adevărat, poeticeşte frumos e nu ceea ce se petrece în această mizerabilă lume reală, ci ceea ce e potrivit cu firea omenească trebuie să se petreacă. Realitatea brutală e în artă numai fondul dureros şi întunecat din care iese cu atît mai luminos la iveală mult doritul ideal, visul de-a pururea mîngîios al firii noastre omeneşti" [2]. În fond, o asemenea viziune a artei se cuvine a fi interpretată şi ca un protest în faţa unei lumi care nu oferea oamenilor adevăraţi putinţa împlinirilor la care aspirau. Negăsind idealul în realitate, ei l-au căutat aievea, în afara realităţii. Nu trebuie condamnaţi că nu l-au găsit în realitatea vremii lor, aşa de defectuos alcătuită, trebuie admiraţi că au năzuit mereu spre un ideal, că au crezut în posibilitatea desăvîrşirii. Aceştia sînt optimişti, şi Slavici

[1] *Educaţiunea morală*, p. 107.

[2] *Literatura română şi d-nul Duiliu Zamfirescu*, *Revista idealistă*, 1905, p. 219.

este din rîndul lor. Alții, descurajați, au propovăduit pesimismul. Și aceasta este o formă de protest. Desigur, nu cea mai recomandabilă, dar importantă este aici inadaptabilitatea la societatea burgheză, neacceptarea ei.

Dar lumea idealurilor, spre care tindem, trebuie înfățișată cum se cuvine, cu toată exigența. Obligațiile artistului sînt enorme și Slavici citează adeseori pe Eminescu, pentru care formele artistice trebuie să tindă spre desăvîrșire : „Nimeni nu este obligat să scrie, zicea Eminescu, și de aceea nu este iertat nimănui să scrie prost". În tratatul de estetică, în articole, studii sau recenzii, Slavici se arată deosebit de preocupat de meșteșugul artistic ; de el depinde, într-o mare măsură, izbînda sau eșecul unei creații. Poeziei îi cere să fie „limpede", să aibă versuri „plăcute auzului", care să creeze o atmosferă de „armonie" și de „incantație". Poetul trebuie să fie atent la selectarea cuvintelor, dintr-un noian de vorbe el trebuie să aleagă pe cele care creează, în modul cel mai deplin, „ambianța poetică". Forma este foarte importantă și pentru că decide, într-o însemnată măsură, caracterul național al operei de artă. Aici trebuie să-l amintim din nou pe Eminescu, care considera că mijloacele expresiei poetice, imaginile sau tropii sînt determinați de o serie de factori specifici — climă, relief, ocupația oamenilor etc. Slavici apreciază că Eminescu e „mai românesc decît Alecsandri", „nu în sentimente, nici în concepție, ci în formă". Muzicalitatea limbii capătă o importanță deosebită : limba lui Eminescu e „de bronz", a lui Coșbuc „de marmoră", a lui Goga „sună a clopot de argint". Prețuirea și admirația față de Goga (înainte de 1914, cînd intră în conflict cu poetul) se explică, între altele, prin descifrarea valorilor lingvistice. În cele peste 120 de versuri ale poemului *Clăcașii*, observă Slavici, nu întîlnim nici un provincialism, nici un arhaism și nici un neologism. De aceea poemul e așa de accesibil și de „universal". Recenzînd *Scrisorile* lui Ghica, Slavici laudă stilul, maniera, eleganța culorilor atît de vii și ajunge la concluzia că avem de a face cu „unul dintre productele de mare valoare ale literaturii noastre". *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul* a lui Bălcescu, a cărei editare se datorează de fapt lui Slavici, este admirată „pentru limba ei frumoasă și avîntul puternic". Piesa lui Delavrancea *Apus de soare* este considerată „un eveniment de mare însemnătate în viața noastră culturală" și,

în afara ideii dramatice, recenzentul laudă limba, care „încîntă auzul". Romanul *Mihai Vereanu* e slab în general, dar e scris „în cea mai limpede limbă românească" şi această virtute, „îl salvează". Respingerea dramei *Bogdan-vodă* de către junimişti îl irită pentru că piesa are „versuri frumoase şi ar fi păcat să n-apară". Schopenhauer îl seduce prin „stilul" său, prin „forma în care-şi exprimă gîndurile".

Apreciind la justa valoare rolul meşteşugului în operele de artă, Slavici simte mereu nevoia să precizeze că, totuşi, forma este un component secundar, derivat, esenţialul fiind „putinţa inspiraţiei", „fondul estetic", cu alte cuvinte, conţinutul.

Rezumînd laconic cele discutate pînă aici, subliniem mai întîi că Slavici a fost un teoretician al fenomenului artistic mai mult decît atîţia dintre contemporanii săi scriitori. Preocupările sale în acest domeniu sînt permanente şi de o certă consecvenţă, conturînd, prin reconstituire, un indiscutabil sistem. Acest sistem îl putem încadra, cu neînsemnate rezerve, în concepţia realistă despre artă. Puternicele elemente moraliste nu-i contrazic realismul, ci-i dau o notă particulară. Conchidem că, în înţelegerea artei, Slavici este un realist etic. Am putea considera că autorul *Marei* exprimă, în cultura noastră, acel *Kalocagatia*, ideal de bunătate şi frumuseţe, sinteză etico-estetică realizată în Grecia antică şi în neoumanismul german, mai ales la Schiller şi Goethe, care spunea : *„Edel sei der Mensch hilfreich und gut"* („Nobil să fie omul, săritor şi bun".)

Cunoaşterea concepţiei artistice a lui Slavici ne duce către înţelegerea mai adîncă şi mai limpede a marilor valori din opera sa şi ne explică multe dintre neîmplinirile ei. Ea fixează, în acelaşi timp, locul, important şi distinct, al scriitorului în istoria ideilor estetice din cultura noastră.

POVESTITORUL

Slavici * a acumulat în copilărie, ca şi Creangă, o considerabilă avere folclorică, în primul rînd de la moş Fercu, cel care-l vrăjea cu poveştile sale. În vremea tinereţii, scriitorul a cules folclor, de preferinţă basme, cea mai populară specie, cea mai apropiată de înclinaţiile spiritului spre fantastic, spre visare, capabilă să ofere existenţei, pentru cîteva momente, împlinirea, deşi iluzorie, a unor năzuinţe permanente.

Bucurîndu-se de o circulaţie orală neegalată în rîndul maselor populare, basmele au început, de pe la mijlocul secolului trecut, să fie publicate în reviste ori înmănunchiate în culegeri. În 1845, la Stuttgart, apărea o primă colecţie de basme bănăţene, traduse în limba ger-

* Criteriile ce ne-au călăuzit în organizarea analizei literare fac abstracţie de cronologia operei scriitorului. Am considerat că odată ce în prima parte a cărţii, care se ocupă de drumul vieţii şi activităţii, înfăţişarea faptelor şi ideilor este orînduită cronologic, necesitatea repetării acestui criteriu nu-şi mai păstrează, cu strictеţe, obligativitatea. Ne-am îngăduit deci libertatea de a proceda la analiza operei literare prin urmărirea universului de idei şi preocupări care traversează întreaga creaţie a scriitorului, în cazul capitolului despre nuvelă, iar la analiza romanului, am ţinut seama şi de ierarhia valorilor.

Desigur, criteriile alcătuirii unei lucrări de istorie literară pot fi numeroase, în funcţie de obiectul studiat şi, cert, în funcţie de autorul lucrării, ceea ce dovedeşte, o dată mai mult, gradul de relativism al metodelor strict tehnice utilizate în istoria literară. Ideile despre tehnica criticii şi istoriei literare din *Principiile de estetică* ale lui G. Călinescu îşi păstrează, în întregime, valabilitatea.

mană. În 1862, Nicolae Filimon publică, în *Țăranul român*, trei basme românești ; pentru ca cinci ani mai tîrziu să apară colecția lui I. C. Fundescu. Anul 1872 este demn de reținut, întrucît apare întîia culegere a lui Petre Ispirescu.

În același an, în *Convorbiri literare*, Slavici publică *Zîna zorilor*. Trimițînd revistei ieșene acest basm, scriitorul formulează, într-o scrisoare către redacție, și metoda după care înțelege să prelucreze basmele populare. Pe scurt, edificat asupra numeroaselor variante ale unui basm prototip, el își propune „să combine din toate variantele un întreg frumos". Cu privire la *Zîna zorilor*, el ne dă amănunte semnificative în acest sens : „Bunul meu mi-a povestit despre Smocfa cea frumoasă ; în comitatul Zarandului, mi s-a zis despre Zîna Codrilor, în Comloș (Crișana), se vorbéa despre Petru Făt-Frumos Viteaz și în Timișoara auzii povestea despre Zîna zorilor. Am ales numirea care mi s-a părut mai nimerită". Probabil însă că varianta de bază, dacă nu singura, a fost cea auzită la Șiria, căci în altă parte el zice : „Această poveste am auzit-o cu zece ani înainte de Șiria, de la un bătrîn înțelept". Întocmai lui Creangă, Slavici, ca un ins ridicat la rangul culturii din mijlocul semenilor săi, îndeplinește oficiul sacru de a fixa în slove și de a difuza pe calea tiparului ceea ce străbunii vehiculaseră, de veacuri, prin viu grai. Dar, ca și humuleșteanul, deși într-o măsură mult mai redusă, ca și Alecsandri în *Cîntecele populare ale românilor*, nepotul bătrînului carbonar din Șiria nu îndeplinește numai un act de cultură. El încheie șirul de autori anonimi, contribuind, ca și înaintașii săi, la definitivarea creației folclorice. Putem presupune că, de n-ar fi avut norocul să devină cărturar, Slavici tot ar fi colaborat la îmbogățirea și cizelarea bucăților pe care le-a dăruit tiparului.

În scrisoarea menționată, Slavici vorbește numai de restructurarea unei variante folclorice pe baza celorlalte, nu pomenește nimic de dreptul și libertatea invenției, adaosului personal și e de presupus că n-a năzuit să procedeze altfel. Dealtminteri, trebuie spus că imaginația n-a fost una dintre marile sale însușiri, Slavici a fost un observator și un narator. Orice cercetător se va izbi de marea dificultate de a stabili, fie și parțial, originalitatea, contribuția personală a unui prelucrător de folclor sub raportul invenției epice, al conținutului în general. Dis-

tincţiile care se fac, adesea, între scriitorii din această categorie, stabilindu-se anumite particularităţi proprii fiecăruia, pot foarte bine să privească aria geografică, evoluţia istorică şi socială etc. Pentru a ajunge la rezultate concludente, cercetătorul va trebui să dispună de toate variantele ce au stat la dispoziţia celui care le-a prelucrat şi, printr-un minuţios studiu de coroborare şi comparare, să stabilească ceea ce acesta a adus cu adevărat nou şi original. Cum această cunoaştere, practic, nu stă la îndemîna noastră, e abuziv a ne pronunţa.

Se ştie că variante ale basmelor lui Slavici se pot întîlni nu numai în Ardeal, nu numai în provincii româneşti, ci şi în alte ţinuturi, unele chiar foarte depărtate. Astfel, *Floriţa din codru* este cunoscut în Muntenia sub varianta *Năramza*, în Moldova, sub numele de *Cine-i mai frumoasă*, iar o variantă transilvăneană poartă numele de *Mama cea rea*. În Ungaria, acest motiv apare în basmul *Cea mai frumoasă femeie din lume*, în Albania, în *Fatima*, în Sicilia, în *Frumoasa Ana*, în Portugalia, în *Regina vanitoasă*, în Germania şi Rusia, în *Albă ca zăpada* etc.

Elemente anumite circulă de la un basm la altul, se repetă frecvent situaţii şi personaje. Lia din *Limir împărat* este tot atît de virtuoasă, de modestă şi de generoasă ca şi fata moşneagului din povestea lui Creangă, ca şi Harap Alb din basmul cu acelaşi titlu. Motivul lui Păcală, frecvent în atîtea povestiri populare, a fost reţinut de Slavici nu numai în *Păcală în satul lui*, ci şi în *Petrea Prostul* şi în alte bucăţi. Petrea prostul întruneşte, în persoana sa, trăsături din Dănilă Prepeleac şi din Ivan Turbincă: deşi moşteneşte un taur de toată frumuseţea, cu care putea agonisi o întreagă avere, îl vinde pe nimica toată, „pe-un leu, un gologan şi-o para". Fără voia lui, se trezeşte în posesia unei comori fantastice, pe care însă n-are aptitudinea s-o valorifice, pentru că eroul este un suflet pur, incapabil de mercantilism. În timp ce fraţii săi îşi pierd capul cînd dau cu ochii de comoară, dezumanizîndu-se total, Petrea rămîne complet imun la mirajul aurului. Spre deosebire de Dănilă Prepeleac, căruia i se dezmorţeşte spiritul practic şi ştie să-şi păzească comoara chiar în faţa reprezentanţilor lui Scaraoţchi, căci experienţa prin care trecuse îi trezise agerimea minţii, eroul lui Slavici nu evoluează, rămîne constant pe întregul parcurs

al existenței, căci el nu ilustrează, ca la Creangă, o tipologie umană, ci un principiu etic. De aceea, scriitorul nu-l lasă nerăsplătit și introduce în povestire pe cei doi moșnegi tradiționali, Dumnezeu și Sfîntul Petre, care-l înzestrează cu un cimpoi fermecat, capabil să-l facă pe erou fericit și să-l salveze din toate încurcăturile. Ca și pe vestitul Ivan Turbincă, și el răsplătit de Dumnezeu pentru modestia și generozitatea sa.

Slavici păstrează, în general, compoziția populară a basmului, tehnica acumulării de fapte, reconstituie în amănunt episoadele și mai ales tipologia tradițională. Petre din *Floriță din codru* este, ca și Harap Alb, generos, viteaz, nu se descurajează în fața piedicilor de neînchipuit pe care le întîmpină. Floriță întruchipează virtutea și bunătatea feciorelnică, ea este un adevărat duh al binelui, care moralizează, prin frumusețea și puritatea ei, pînă și umanitatea cea mai de jos. Tîlharii înfricoșători devin, datorită ei, înduioșător de umani. Ileana, din *Ileana cea șireată*, ilustrează înțelepciunea, în latura istețimii așa de prețuite în folclor.

Dar tipologia umană a basmelor prelucrate de Slavici capătă, adesea, o coloratură etică, și, poate, aici contribuția moralistului depășește pe cea a scriitorului. *Petrea Prostul*, care inițial părea să ilustreze ideea aparenței înșelătoare (eroul este la început un veritabil Păcală), devine pînă la urmă instrumentul unui principiu etic, după cum am constatat. În *Păcală în satul lui*, toți bărbații dintr-un sat, în frunte cu popa, pier înecați într-un rîu, pentru că, lacomi din fire, dorind cu orice preț să se îmbogățească, au crezut în vorba lui Păcală că în fundul apei zac comori de aur.

În *Negru împărat*, împăratul și curtenii săi ajung într-o stare jalnică, deoarece căzuseră în patima desfrîului și a risipei. Nu urmaseră sfaturile împărătesei, care încerca să-i moralizeze : „Puneți-vă frîu, căci omului de frunte nu-i șade nimic mai bine decît să se stăpînească pe sine însuși și să tragă de la gura sa pentru ca să le rămîie și altora cîte ceva".

Finalul din *Doi feți cu stea în frunte* e direct moralistic : „Și s-a făcut apoi precum de la început a fost să fie. Săftița fu pusă în cap de masă lîngă soțul ei ; fata vitregei rămase cea mai rea slujnică la curtea Săftiței, iar pe vitrega cea cu gîndul rău o legară de coada unei iepe nebune și înconjurară țara de șapte ori cu ea, încît

lumea să știe și să nu mai uite că *cine începe cu rău, cu rău se sfîrșește*" (s.n.)

Cu toate acestea, trebuie recunoscut că elementele ostentativ moralistice în basmele prelucrate de Slavici n-au o pondere însemnată, scriitorul a respectat cu fidelitate structura și caracteristicile epicii populare, implicit moralizatoare.

Compuse, în marea lor majoritate, în perioada începuturilor literare ale lui Slavici, basmele și povestirile au fost un excelent exercițiu de limbă literară, au constituit o ucenicie dintre cele mai rodnice pentru scriitor, sub acest raport. Datorită ariei largi de răspîndire și schemei generale a motivelor, comune și uniforme, creațiile populare beneficiază de o simțitoare reducere a localizării, ele constituie, am putea spune, o medie literară și lingvistică. Eroii sînt prototipuri, numele lor e generic, iar locul de desfășurare nu e concretizat. Iată de ce, cu toate că anchetatorii dialectali vor găsi totdeauna localizări ale prototipurilor folclorice, aceste prototipuri se pretează cel mai puțin îngustimilor regionale. Este cu totul surprinzător să constatăm că, în același an în care scrie comedia *Fata de birău*, în care oamenii vorbesc într-un limbaj local, Slavici dă la iveală *Zîna zorilor*, în care eroii se exprimă astfel : „Fătul meu, Petre ! zise împăratul, acuma mai blînd și rîzînd cu amîndoi ochii. Eu văd cum că ție nu-ți iese grija din cap ; ți-oi spune dar treaba cu ochii mei. Vezi, ochiul acesta rîde de bucurie cînd văd că am așa trei feciori ca voi ; iar celălalt plînge, pentru că mă tem că voi nu veți fi în stare să împărțiți în pace și să apărați țara de vecinii cei vicleni. Dacă-mi veți aduce însă apă de la fîntîna Zînei zorilor, ca să mă spăl cu ea pe ochi, îmi vor rîde amîndoi ochii, căci voi știi că am feciori voinici pe care mă pot răzema".

Dar experiența prelucrării basmelor nu are consecințe numai în direcția emancipării de regionalisme, ea transmite o însemnată influență asupra artei literare propriu-zise. Iată un peisaj strălucitor din *Zîna zorilor*, care probabil l-a determinat pe A. pe Herț să susțină paternitatea lui Slavici cu privire la *Făt-Frumos din lacrimă* : „Jur-împrejur zîne împietrite, pomi cu frunzele de aur și cu florile de mărgele și pietre scumpe, stîlpi de raze de soare și netezi ca și paltinul, trepte lucii și moi ca și culcușul fetelor de împărat și un aer plin de miros dulce și adormitor... Jur-împrejur pereții erau acoperiți cu

fel de fel de mătăsuri și alte lucruri minunate ; pe jos, pe pămînt, pe unde umblai cu picioarele, era nu știu ce strălucitor ca oglinda și moale ca perina și... mai erau acum tot felul de lucruri frumoase, ca la Zîna zorilor". Știind însă că, după cum Slavici însuși mărturisește, *Zîna zorilor* a fost revăzută stilistic de către Eminescu, e mai firesc să bănuim că pasaje ca cel de mai sus poartă pecetea stilului eminescian din *Făt-Frumos din lacrimă.*

Oralitatea caracteristică stilului lui Slavici nu se poate înțelege fără experiența prelucrării literaturii populare, orală prin definiție : „Hei ! dar multe se petrec în lume și dintre multe bune și rele multe" ; „Vezi ! așa e lumea : chiar și acolo e rea unde o poartă gîndul cel bun" ; „Hei ! dar ce-auzii ? Ce văzui ? Îmi vine nici să nu mai povestesc, cînd văd atîta răutate, atîta suflet fără milă, și urîtă, și supărăcioasă, și grozavă treabă, încît nici nu se poate spune fără ca să răsufli o dată cu greu !" *(Doi feți cu stea în frunte.)* Comparația însăși e un aspect al oralității : „Are coamă ca și calul, coarne ca cerbul, fața ca ursul, ochii ca dihorul" (din portretul Vîlvei). Florița are „ochii ca și căprioara, trup ca și crinișorii".

Unele formulări și expresii suferă însă de facilitate în primele basme publicate, în special în *Zîna zorilor.* Aici scriitorul experimentează un joc de cuvinte neinspirat : „Petru văzu că nu mai vede nimic, începu a simți că nu mai simte nimic și dete a pricepe că nu mai are ce să priceapă". Sau : „Așa cum nu știu cum ca și cînd se visează omul, că vedea ceva, ce n-are ce are și are ce n-are, așa îi părea lui Petru că ar fi Vîlva acum".

Nici vorbă, Slavici a împrumutat folclorului publicat personalitatea sa artistică, scriitorul a contribuit la procesul de continuă perfecționare a creației populare. Comparată însă cu cea a lui Creangă sau cu Eminescu *(în Făt-Frumos din lacrimă),* contribuția lui e simțitor mai redusă.

Slavici a dat, dar mai ales a luat din folclor, transmițînd însă, amplificat, literaturii române, prin creația sa originală, zestrea primită de la creatorul anonim.

DRAMATURGUL

Slavici a debutat în literatură ca dramaturg.

Prea puțin cunoscut posterității ca atare, el este, totuși, autorul a cinci piese, dintre care patru publicate în timpul vieții și una postum. Iată-le, în ordinea apariției: *Fata de birău* [1], *Toane, sau vorbe de clacă* [2], *Polipul unchiului* [3], *Gaspar Grațiani, domnul Moldovei* [4] și *Bogdanvodă* [5]. Din corespondența scriitorului cu Iacob Negruzzi rezultă că a mai scris O *comedie la țară*, care a fost trimisă, în 1872, redacției *Convorbirilor*, dar respinsă, pe motivul că „n-a plăcut", ceea ce-l surprinde pe autor: „Voiesc a fi sincer: asta mă surprinde! Mi s-ar părea cum că astă comedie este mai bună decît *Fata de birău* [6]. Probabil că, încurajat de primirea favorabilă făcută primei piese la *Convorbiri*, Slavici hotărîse să se dedice teatrului, și O *comedie la țară* era rodul acestui stimulent. Dealtfel, imediat după apariția *Fetei de birău*, el declară că are o dispoziție deosebită pentru arta dra-

[1] *Convorbiri literare*, an. V, 1871, mart. 1, nr. 1, pp. 1—12, și 15 mart., nr. 2, pp. 17—29.

[2] *Idem*, an. VIII, 1875, febr. 1, nr. 11.

[3] *Tribuna*, an III, 1886, p. 10, 12, 13, oct., n-rele 222—225.

[4] *Convorbiri literare*, an. XXII, 1888, apr.-aug., n-rele 1—5.

[5] Postum: I. Slavici, *Teatru*, comunicată de I. D. Bălan, Editura pentru Literatură, 1963.

[6] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a IV-a, din 30 apr. 1872.

matică [1]. Din același document rezultă că a pregătit trei comedii. Înainte de acestea, începuse o tragedie, dar nu i-a plăcut în ea „dezvoltarea scenelor și formarea caracterelor" [2]. A mai încercat „cîteva tragedii", deși este sigur că „nu aici își va afla chemarea". Comedia însă îl atrage și, edificat oarecum asupra specificului ei, Slavici emite cîteva reflecții : spre deosebire de dramă și tragedie, unde caracterele trebuie să fie deosebite, comedia cere tocmai caractere comune : „Eu aș crede cum că caracterele comediei trebuie să fie tocmai comune ; ea are ca obiect tocmai slăbiciunile comune, pe care trebuie să le combată într-un mod vesel. Altfel comedia nu are înțeles" [3].

Interesul lui Slavici pentru teatru, la începuturile carierei sale literare, nu trebuie, evident, redus la „dispoziția pentru arta dramatică", pe care singur și-o declară. Mai mulți factori, și mai complecși, au concurat la orientarea sa spre teatru. În primul rînd, ideea cu privire la teatru ca mijloc de educație națională era foarte vie la românii din Transilvania, datorită situației lor speciale de popor subjugat. Dorința ca limba românească să fie auzită de români de la înălțimea prestigioasă a scenei a fost permanent actuală, teatrul, prin largile lui posibilități, a fost mereu înțeles ca un mijloc de afirmare națională și de educație patriotică. Nu întîmplător două dintre piesele lui Slavici se ocupă de trecutul istoric. Așa cum arată și I. Breazu [4], competiția cu teatrul ungurilor și al sașilor a fost, de asemenea, un îndemn pentru prețuirea Thaliei. Numeroase trupe de teatru, nemțești și ungurești, colindă orașele și satele Ardealului, încă de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea. În 1788, la Sibiu, ia naștere primul teatru german, iar în 1803, la Cluj, cel dintîi teatru unguresc. Prima încercare de traducere românească se datorează paharnicului Iordache Slătineanu, care, în 1792, scoate, la Sibiu, *Ahiles la Schiros* de Metastasio. În 1817, la Oravița, se ridică un teatru românesc inaugurat de însuși împăratul Francisc I. La Brașov, încep să aibă loc spectacole în limba română, în

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a III-a, din 30 mart. 1872.

[2] *Ibidem*, Scris. a IV-a, din 1 apr. 1872.

[3] *Ibidem*.

[4] *Literatura Transilvaniei*, 1944, capitolul : *Teatrul românesc în Transilvania pînă la 1918*.

1815 se reprezintă *Vecinătatea periculoasă* de Kotzebue. După 1847, un loc de seamă în repertoriul teatrului din Transilvania îl ocupă piesele lui Alecsandri. La trei ani de la apariție, *Iorgu de la Sadagura* se reprezintă la Brașov, Orăștie și Sibiu, de către o trupă condusă de un anume Foti. La Blaj, ia ființă o societate teatrală, care joacă și piese naționale, între care *Ecloga pastorală* de Timotei Cipariu. Fruntașii ardeleni, și în primul rînd G. Bariț, acordau o deosebită importanță teatrului, care figura la loc de frunte în programul de emancipare națională. Un imbold deosebit l-a constituit organizarea teatrului în Principate. Piesele autorilor români sînt mereu la loc de cinste. *Muza de la Burdujeni* de C. Negruzzi, *O soare la mahala* de Costache Caragiale, *O nuntă țărănească* de V. Alecsandri se reprezintă în același timp cu drame de Schiller sau Victor Hugo. Un mare rol au avut, în crearea unui spirit favorabil dezvoltării teatrului în Ardeal, turneele unor trupe din Principate : Ștefania Tardini, Mihai Pascaly, Matei Millo. Este cunoscut entuziasmul de nedescris cu care românii de peste munți primeau spectacolele acestor trupe, ale căror turnee au exaltat sentimentul de mîndrie și solidaritate națională. În 1868 are loc primul mare turneu al trupei lui Pascaly în orașele Brașov, Sibiu, Lugoj, Timișoara, Arad, Oravița, turneu la care, se știe, a participat și Eminescu, în calitate de sufleor și poate, la nevoie, actor. Cel mai mare răsunet îl are turneul lui Matei Millo din 1870, pentru că se jucau mai ales piese naționale, și în primul rînd Alecsandri. Calitatea superioară a trupei, și a lui Millo în special (marele actor este invitat să joace pe scena Teatrului maghiar din Cluj) au creat încrederea în marile posibilități de care dispun românii. De aceea, cînd în 1870 Iosif Vulcan inițiază crearea Societății pentru fondul de teatru, el se bucură de un sprijin unanim. Dorința cea mai intimă a intelectualilor de frunte din Transilvania, și bineînțeles și din Principate, era de a se crea un bogat repertoriu național, care să înlocuiască mulțimea de traduceri, adaptări și localizări, care reduceau eficacitatea spectacolelor. Astfel trebuie înțeles articolul lui Eminescu *Teatrul românesc și repertoriul lui*, din *Familia*, 1870, în care tînărul poet combate tendința de cosmopolitizare a scenei și sprijină inițiativele de creare a unui teatru cu adevărat național. Și Slavici s-a ocupat de asemenea probleme în același spirit, în *Timpul* din

1877. Semnalînd „curentul român", reprezentat de Millo, şi „cel franţuzit", reprezentat de Pascaly, scriitorul va milita pentru cauza curentului român, bineînţeles. În acest spirit trebuie înţeleasă şi atitudinea de aprobare, mai tîrziu, a acţiunii lui Iorga de oprire a unei reprezentaţii în limba franceză.

Părerile lui Slavici despre rolul teatrului nu sînt suficient de decise. În 1877, el afirma în spirit maiorescian : „Teatrul are o singură misiune : de a ne da, după o zi de muncă obositoare, un ceas de repaos sufletesc, cîteva momente de plăcere senină" [1].

În 1888 pledează pentru un teatru cu finalitate morală : „Nu mai încape îndoială că urîtă şi stricăcioasă e opera de artă care lasă îndoieli în sufletul meu, cum sînt numeroasele comedii în care soţul berbant ori femeia adulteră încheie «opera» cu vreo glumă proastă, lăsîndu-mă să plec cu întrebarea : Dar mîne ce are să se întîmple ?" [2]

În afară de interesul cert de care se bucura teatrul în Ardeal spre 1870, cînd Slavici se hotărăşte să devină scriitor, aplecarea tînărului militar şi student spre acest domeniu se datorează, indiscutabil, şi lui Eminescu, pentru că, după cum se ştie, poetul concepuse, în perioada vieneză, o mulţime de piese : drame istorice, comedii, tragedii. Faptul că Slavici s-a-ndreptat spre comedie este explicabil prin accesibilitatea şi deci larga popularitate a acestei specii, ceea ce pentru un scriitor care se dorea „în serviciul poporului" este foarte important. Trebuie spus că umorul nu lipsea din presa vremii, dimpotrivă, o revistă ca *Familia* cultiva gluma, anecdota, iar *Gura satului*, la care a lucrat şi Slavici, miza în întregime pe texte de factură comică. Comedia, ca specie dramatică, era cea mai gustată. Scriitorii noştri au început cu comedii : Negruzzi, Alecsandri, Hasdeu, Caragiale. În Ardeal se jucau, alături de comediile lui Alecsandri, cele ale lui Iosif Vulcan, care, deşi facile, trezeau interes : *Mîţa cu clopoţei*, *Gărgăunii dragostei*, *Sărăcie lucie*, *Mireasa pentru mireasă*, *Ruga de la Chizătău*. Spiritul însuşi al poporului, înclinat spre glumă, optimist, explică de ce comedia domină în teatrul nostru.

Astfel că „într-o noapte de cazarmă", Slavici scrie *Fata de birău*, care apare în acelaşi număr al *Convorbiri-*

[1] *Teatrul român*, *Timpul*, 1877, mart. 17, 18, 20, 25.
[2] *Fapta omenească*, p. 1084.

lor cu *Mortua est*. Piesa plăcuse și lui Eminescu, care o trimite degrabă la revista ieșeană, însoțită de o scrisoare către redacție, în care lăuda scenele „de o gingășie simplă și într-adevăr rustică". Piesa are o anumită originalitate, constînd în culoarea vioaie cu care autorul își desenează scene și personaje din lumea satului ardelean : „Studentul vîrstnic (la 24 de ani era totuși tînăr, n.n.), preocupat de speculații filozofice, care răspingea din drept, spre care era sfătuit, tot ce întrece cugetarea socială, e de fapt un sătean care n-a uitat nimic, care posedă de fapt toată enciclopedia vieții din cercul formației sale" [1].

Subiectul piesei e simplu : Badea Hărlea, birău în Ciohotești, și Naica Floarea, nevasta sa, au o fată, pe Anița, care ajunge la vremea măritișului. Fata e disputată de dascălul Cimbru, flăcău isteț și simplu, și de Tănase-a Popii, teolog, latinist ridicol, care seamănă cu Galuscus, din *Rusaliile* lui Alecsandri, și cu Numa Consule, din *Ortonerozia* lui Hasdeu. (Această din urmă piesă e scrisă după *Fata de birău*, așa încît nu poate fi vorba de o influență, ci numai de o similitudine.) Intriga se rezolvă simplu de tot : Anița se va mărita, fără nici o dificultate, cu Cimbru, pentru a face în ciuda popii din sat, cu care birăul era în veșnic conflict și care voia „să-i țîpe pe nepoată-sa-n grumazi" lui Cimbru.

Badea Hărlea către Mitru Florii-Cucului, un „om din sat", foarte iscusit, care regizează toate astfel ca tinerii să-și împlinească fericirea :

„Și cugeți tu că chiar ar fi popa necăjit de aș da eu fata după dăscălașul ?

Mitru Florii-Cucului : Cum să nu fie, mă, cînd el voiește să-i țîpe pe nepoată-sa-n grumazi !

Badea Hărlea : Așa e ! Drept ai ! (Vioi) Îmi pare bine că văd pre popa ! . . . Eu nu știu cum nu mi-o venit asta-n minte ! . . . Ce ? Ficiorului îi place de fată și fetei de ficior ? (Stă-n loc, serios.) Frate, asta nu o pot face. Nu știi tu că eu m-am certat cu dăscălașul ?

Mitru Florii-Cucului : Iacătă-l acuma : că doară știi tu cum e omul cînd e întărîtat. Știi tu că dăscălașul n-a fôst de vină.

Badea Hărlea : Precum zici tu, nu a fost de vină. Dar totuși, totuși . . .

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, București, 1934, p. 224.

Mitru Florii-Cucului : Măi, de asta trebe să te lași dacă voiești să începi ceva cu popa.

Badea Hărlea (în cugete) : Vezi bine, vezi bine ! ... Dacă nu mă-mpac cu dăscălașul ... apoi ... Ce cugeți tu : vrea chiar să iee dăscălașul pe Anița ?

Mitru Florii-Cucului (aparte) : Că oare lua-o-ar ! Săracul de el ! Ba ar veni desculț șepte otare pentru ea. (Tare.) D-apoi dacă vom îmbla cu buna pe lîngă el ... nu te teme nimic ... Aci-s eu ! ... Lasă treaba pe mine.

Badea Hărlea : Fie dară ! ... Numai tu să fii la locul tău de vine dăscălașul. (Merge la ușă.) Măi oameni !"

Ca orice comedie, *Fata de birău* stîrnește efecte hilare prin contrastul dintre pretențiile unor eroi și măsura lor exactă. Ceea ce scriitorul însuși teoretiza, mult mai tîrziu : „Comic devine acel ce nu-și dă seamă despre slăbiciunile sale ori le ia pe acestea drept virtuți de care se poate lăuda. Rîdem de el pentru că vorbele și faptele lui nu se potrivesc de loc nici cu gîndul din care sînt pornite, nici cu părerea ce o au despre sine cei ce le rostesc ori săvîrșesc" [1]. Cel mai ridicol personaj al piesei este teologul Tănase-a Popii, care vorbește în limbajul latinizant pe care-l învățase la școala de popi și care mai e, pe deasupra, răutăcios, viclean și intrigant. Deși pe față se declară amic al rivalului său, în ascuns țese tot felul de intrigi spre a-l compromite. La-nceput, Tănase-a Popii are credit, e ascultat cu admirație, cu toate că nimeni nu-l înțelege : „— Cînd e mulțimea pericolelor incumulată peste turma păscătoarie, datorința păstorelui de a striga în lumea largă și a cere ajutamentul celor mai mari și mai pretențioși. (Se oprește ca să vadă efectul.)

Badea Hărlea : Așa vezi !

Naica Floarea : Mîncu-i gura lui ; dar frumos le mai știe înșira".

Ca și personajele carageliene de mai tîrziu, conu Dumitrache și Ipingescu, care, deși nu înțeleg o iotă din articolele lui Rică Venturiano de la *Răcnetul Carpaților*, le aprobă cu admirație. Sau ca Efimița, care se entuziasma de teoriile politicianiste ale conului Leonida. Este, în fond, reacția firească a oamenilor simpli, care au complexe în fața celor ce au un ascendent asupra lor. Iată

[1] Ion Slavici, *Comedia la noi*, *Adevărul literar și artistic*, an. III, 1922, nr. 96, sept. 24.

o discuție care pare că anticipează pe cea dintre Jupîn Dumitrache și Ipingescu :

„Tănase-a Popii : Nu sat, mă rog, nu sat, ci urbe mare, miezul zoculeriu al Imperiului Austriac : Viena... (Lugubru și în taină.) Faime foarte periculoase de rezboi.

Naica Floarea : Ce zice : peri culeși din război ? Apoi, te rog, ce război e acela ? Cine lucră cu el ? Împărăteasa, cu de-a bună seamă.

Tănase-a Popii (surîde) : Mă rog, nu rezboi cu care se țese pînza, ci rezboi sau belu între doi populi sau statui, țesute în relațiuni inimicești.

Badea Hărlea : Ce știți voi, femeilor ? Lucrul stă așa : acolo se nimicesc unii pe alții, ai înțeles acuma ?

Naica Floarea : Vezi bine, vezi bine..."

Orientîndu-ne după debutul scriitorului, ar fi fost de așteptat ca Slavici să fi devenit un autor comic, care să mizeze pe limbajul personajelor. Pentru că în *Fata de birău* aproape fiecare erou este individualizat prin felul în care vorbește, uneori într-o asemenea măsură, încît textul devine dificil. Un anume Moga Soti, rotar ungur, fără a fi în vreun fel satirizat, vorbește astfel : „După doi septemune fi marțe chind dat voi la minie jupunie biro baci. Io facem, facem bucuros, chind este la minie pochie face". Noroc că scriitorul însuși descurcă lucrurile, replica interlocutorului fiind în același timp o tălmăcire : „Ce zici, nu poți face ? Ai lucru mult ? (Se scoală.) Care lucru-i mai nainte decît al meu ?"

Ca și în comediile lui Alecsandri, în care întîlnim mai totdeauna un om simplu, din popor, care se detașează prin bun-simț și deșteptăciune, apare și în *Fata de birău* un asemenea personaj, un anume Popic, „dobaș în Ciohotești", care dezumflă înfatuarea lui Tănase, ridiculizîndu-l.

Personajele comediei au o anume culoare, fiind conturate cu vioiciune și autenticitate. Mai ales faptul că sînt bine localizate prin limbaj și obiceiuri le dă farmec. Badea Hărlea și Naica Floarea alcătuiesc un cuplu casnic tipic : bărbatul e convins că dirijează, are orgoliul șefului de familie, în realitate nevasta, descurcăreață și deșteaptă, e cea care pune totul la cale, și lucrurile ies după voința ei.

Hîrjoneala îndrăgostiților, naivă și candidă, fără complicații, este caracteristică mediilor umane simple :

„Cimbru : Aniță ! ... Sufletul meu, Anița mea !

Aniţa : Ce e ?
Cimbru : De ce nu vorbeşti cu mine ?
Aniţa : Da, că eu voiesc.
Cimbru : Apoi de ce nu vii dară la fereastră ?
Aniţa : Că eu merg. (Nu merge însă.)
Cimbru : Aniţă, vino !
Aniţa (merge pînă-n mijlocul odăii) : Iacă-mă !
Cimbru : Numai pînă acolo ?
Aniţa (merge pînă la fereastră) : Ce e ?
Cimbru : Aniţă !
Aniţa : Aud !

Cimbru : De ce n-ai venit de două săptămîni după apă la fîntîna Cuculeştilor ? (Uimit.) Aşa e ... de ce n-ai venit ?

Aniţa : Că eu am fost toată ziua de te-am aşteptat. Dumneata nu ai venit".

Privită în perspectiva istoriei literare, piesa lui Slavici, mai ales dacă ţinem seama că e întîia manifestare a scriitorului, dar şi pentru faptul că se încadrează într-o continuitate literară, între Alecsandri şi Caragiale, prin unele din procedeele utilizate, este interesantă şi ignorarea ei ar fi nedreaptă. Evident însă că entuziasmul cu care o comentează N. Iorga este o exagerare : Dialogul este de o „unică autenticitate, arătînd cea mai puternică şi sigură străbatere în sufletele omeneşti" ; „toate figurile se profilează puternic ..." ; „ ... ce bogăţie de limbă, ce fineţă de nuanţe ... ce fericite expresii răsar, grele de înţeles" ; exemple : „mîncu-i gure lui da' frumos le mai ştie înşira" ; „accente umane adînci, profund duioase" ; „o schiţă admirabilă", care „şi-ar fi găsit locul în orice literatură dezvoltată" [1]. E de bănuit că Iorga aprecia, ca istoric, valoarea etnografică a piesei, extinzînd-o nejustificat asupra celei estetice, aşa cum a procedat, de pildă, şi cu literatura enografistă a unui M. Lungianu.

Următoarea piesă, *Toane, sau vorbe de clacă*, e tot o comedie. În unanimitate, ea a fost considerată nereuşită şi în orice caz mai slabă decît *Fata de birău*. Ceea ce pare totuşi surprinzător, pentru că o lectură atentă duce la concluzia că avem de-a face cu o piesă izbutită, peste nivelul *Fetei de birău*. Deşi conflictul şi aici e simplu, nu întîlnim naivităţile din precedenta comedie, condu-

[1] N. Iorga, *Istoria lit. rom. contemporane*, 1934, pp. 183—185.

cerea acțiunii se face mai degajat, mai firesc, datorită unui spor de experiență dramatică a autorului. Mediul acțiunii e de data aceasta cel urban, personajele centrale fac parte din lumea „de sus", limbajul este pe deplin accesibil și fluent. Tema conflictului e oarecum general-umană. Avem de-a face, la început, cu un soț lipsit de personalitate, supus pînă la docilitate unei femei voluntare și ambițioase. El ar vrea să-și petreacă vara în țară, la moșie, în munții românești, dar ea: „Costică! Iarăși la moșie?" Luncan: „Ferească Dumnezeu! zic numai că aș fi dorit, dar acum doresc dorința ta. Vom petrece vara în Alpii Sviterei". Ca în majoritatea cazurilor însă, blîndul și supusul Luncan își iese din sărite. A tăcut trei ani, dar izbucnește vijelios, pentru că „Cine multă vreme nu face socoteala are să facă socoteală mare". Înfruntarea dintre cei doi soți este realizată cu o bună cunoaștere a mișcărilor sufletești:

„Luncan: Astăzi, mîne, poimîne, în fiecare ceas, în fiecare moment, o altă poftă, o altă dorință, o altă poruncă! Azi cravata albă nu-mi șede bine, mîni mînușile vișinii nu se potrivesc, poimîne pantalonii deschiși ori pălăria înaltă seamănă a burtă-verde, un tablou nu stă la locul său, o fereastră este prea mică, tapetele sînt fără gust, casa este rău situată, un cal nu se potrivește cu celălalt, mergem, nu mergem și iarăși mergem la teatru, ba mergem la soiree, ba stăm acasă. Azi la Alpi, mîne în Italia, poimîne în Brazilia, China ori chiar Sibiria.

Maria: Și ce însemnează această listă de păcate?

Luncan: Nimic, sînt hotărît a mă lepăda de ele".

Ca orice femeie, Maria e sucită, capricioasă, vrea să-și stăpînească bărbatul, dar în același timp obediența acestuia îl coboară în ochii ei, parcă i-ar place să-l vadă mai degrabă hotărît și autoritar. Femeile, sugerează autorul, au nevoie de autoritatea soțului, apreciind delicatețea bărbaților, ele nu încetează a-i crede puternici, simțind nevoia să fie ocrotite și în unele cazuri, poate chiar stăpînite. Continuarea dialogului de mai sus e semnificativă, Maria ar vrea să încerce satisfacția inedită de a-și vedea soțul hotărît. De aceea îl provoacă direct:

„Maria: Hotărît? Ce minune! Domnul Luncan este hotărît!

Luncan: Îți voi arăta că nu sînt ce par a fi.

Maria: Dumneata nu vei arăta nimic, că nu ești în stare să arăți".

Imposibilul se produce însă, Luncan părăseşte domiciliul. Despărţiţi unul de altul, cei doi soţi îşi dau seama, mai mult ca oricînd, că sînt legaţi printr-o iubire puternică. De unde pînă aci îşi găseau mereu cusururi, acum încep să-şi exagereze reciproc calităţile, să inventeze altele noi. Bietul Luncan ispăşeşte dureros îndrăzneala de a fi hotărît : „Da ! Să-mi fie ruşine. Ruşine să-mi fie, ruşine ! O ! dacă o iubesc însă atît de nebuneşte ... Ea nu mă iubeşte, nu mă poate iubi. Mă iubeşte cum iubim cînii, caii cum îi iubim, rochiile cum se iubesc ... Nu sînt vrednic a fi iubit altfel". Maria începe să-l judece cu severitate acum, culmea, pentru că ar fi prea „aspru în hotărîrile sale" : „Mîndru, puternic, aspru în hotărîrile sale ... astfel este". Hazul piesei provine din aceea că fiecare dintre eroi îşi dramatizează propria-i situaţie, crezînd în sinceritatea învinuirilor pe care i le aruncă celălalt, cînd în realitate ei se iubeau cu toată pasiunea. Eroii au un fond sufletesc pozitiv, capriciile Mariei explicîndu-se exclusiv prin situaţia ei de femeie răsfăţată. Este de aşteptat deci că vor reveni la situaţia de dinainte, dar desigur cu mai multă atenţie unul faţă de celălalt. Vindecată, cel puţin deocamdată, de capricii, Maria pare hotărîtă să mai asculte şi de părerea soţului. Se certaseră pentru că ea voia să meargă, vara, în munţii Elveţiei. De aceea, una din primele ei replici, cînd se reîntîlnesc, este următoarea : „Rămînem aici, ascunşi în aceşti munţi frumoşi". Momentele de descărcare necugetate sînt „vorbe de clacă", „toane", dacă oamenii se iubesc cu adevărat. Scriitorul, spre final, complică intriga, cu scopul de a o înviora : Maria primeşte o scrisoare de la un anonim pentru a face gelos pe Luncan, astfel că împăcarea se precipită. Ea va fi şi mai emoţionantă.

Paralel cu protagoniştii, evoluează şi două personaje din lumea oamenilor simpli, Maranda şi Frecăţel, slugi ale primilor, construiţi cu mult umor şi introduşi firesc în ţesătura piesei datorită relaţiilor foarte apropiate dintre ei şi stăpîni. Evoluţia este însă absolut paralelă, scriitorul n-a avut, în nici un fel, intenţia să opună pe unii celorlalţi. Bine realizată este doamna Plutescu, soacra lui Luncan, o femeie lucidă, inteligentă, singura care nu ia în serios scandalul dintre însurăţei, pentru că-i cunoaşte prea bine pe amîndoi. N-are nimic din veşnicele atribute ale soacrei.

Și a treia piesă, *Polipul unchiului*, este tot comică. N-are o compoziție strict dramatică, fiind dealtfel subintitulată *Scene comice*. Este, într-adevăr, vorba de o suită de momente, de scene, care conțin, în esență, farsa jucată unui ipohondru. Vespianu, unchiul lui Iulian, crede că are în stomac un polip, adică un fel de rac sau de păianjen, care-l roade. De fapt mănîncă și bea zdravăn și, la cei 48 de ani ai săi, i-a venit în gînd să se-nsoare chiar cu nepoata lui, pe care a înfiat-o și de care s-a-ndrăgostit Iulian, nepotul său. Piesa e alcătuită din farsa pe care i-o joacă, lui Vespianu, Ciocănel, avocat prieten al lui Iulian, care se dă drept doctor celebru, Ian Gems William Wangworth Blasmonc, din Baltimore, în Statele Unite, și care se obligă să-i scoată polipul din stomac. Pentru a-și duce la îndeplinire planul, îl leagă cu o funie, imobilizîndu-l, pasămite pentru că așa trebuie să procedeze spre a-l vindeca, dar apoi îl amenință cu fierul încins, dînd pe față totul : nu e doctor, dar l-a legat pentru ca cei doi tineri îndrăgostiți să aibă răgaz să plece în voie. La-nceput, iritat, Vespianu jură să-i dezmoștenească. I se atrage însă atenția că astfel s-ar face de rîs, toată lumea ar afla cauza și, ca să nu păteze „onoarea de familie", ar fi mai înțelept să-și dea consimțămîntul cu privire la căsătoria tinerilor. Ceea ce el acceptă, pentru că, în afara ipohondriei și a senzualității lui excesive, este un om de treabă. Între timp, cei doi tineri, care nu plecaseră de-acasă, pentru păstrarea aceleiași „onoare de familie", apar, și unchiul, apreciind cum trebuie faptul că n-au fugit, le dă bucuros binecuvîntarea sa.

Cele trei comedii ale lui Slavici n-au adîncime, scriitorul năzuiește mai mult să amuze decît să sondeze adîncuri sociale și psihologice. Era, dealtfel, modalitatea epocii : comediile lui Alecsandri, *Muza de la Burdujeni* și *Cîrlanii* ale lui Negruzzi, comediile lui C. Caragiale, *Ortonerozia* lui Hasdeu, chiar *O noapte furtunoasă*, *D-ale carnavalului* sînt, de fapt, farse. E adevărat că, folosind recuzita farsei, I. L. Caragiale a adîncit, prin marele său talent, tipologia umană. Slavici n-a depășit facilitatea speciei, pe care a cultivat-o, dar cele trei piese intră, cu merite, în istoria comediei precarageliene.

În martie 1876, Slavici scria lui Iacob Negruzzi : „Numai acuma îți pot trimite pe *Bogdan-vodă*... Dacă mai e cu putință ca *Bogdan-vodă* să fie publicat încă acum. Sînt curios cum îl va primi Junimea". Autorul

avea însă convingerea intimă că piesa va fi apreciată. Era încă în perioada încrederii juvenile în chemarea spre dramaturgie. Aşa se şi explică nedumerirea de care este cuprins cînd află că *Bogdan-vodă* n-a întrunit sufragiile cenaclului din Iaşi şi simte nevoia să pledeze prodomo: „*Bogdan-vodă* e o dramă bună, cel puţin mai bună decît tot ce am scris eu pînă acum. Cred că n-ai făcut bine de a nu o fi publicat". Are atîta încredere în valoarea piesei sale, încît continuă, cu toată convingerea şi naivitatea: „O vei publica însă şi nu-ţi va părea rău de a o fi făcut. Repet încă o dată, drama e bună. Vorbesc despre ea ca şi cînd nu aş fi scris-o eu. Te rog, ia poveştile mele, novelele mele, comediile mele, pe *Safta* şi apoi pe *Bogdan-vodă*, le ia şi le pune alături, le aseamănă şi vei găsi aceleaşi vederi estetice. Aceasta îi dă paşaport literar. Este o dramă românească ce în fel şi chipuri nu are a face nici cu Shakespeare, nici cu Schiller, e, dacă îţi place, o şcoală rea dar o şcoală deosebită, o şcoală fără viitor (sic), dar o şcoală populară. Această popularitate consistă în temeiurile etice ale dramei... Atît de interesantă ca şi *Iulius Caesar* e drama mea, şi e bine că nu e mai interesantă, e interesantă ca şi o poveste, ca şi *Popa Tanda*, atît de interesantă încît o putem citi fără a fi siliţi să pierdem impresiunea gîndind mereu la sfîrşit. Limba? Să lăsăm generaţiunea viitoare să aleagă ce va găsi bun. Nici Alecsandri nu rămîne întreg. Eu te rog să publici pe *Bogdan-vodă* cît mai curînd, cît mai curînd. Pentru ce cît mai curînd, nu mă întreba" [1]. De fapt, scriitorul explică imediat graba publicării: „Am ales această epocă, fiind cea mai asemenea cu a noastră".

În ciuda insistenţelor depuse de autor, piesa nu va apărarea niciodată în *Convorbiri literare*. Motivele nepublicării ei ţin, în întregime, de exigenţe strict estetice, deşi nu e mai slabă decît atîtea producţii de inspiraţie istorică scrise de un I. Pop Florentin, Samson Bodnărescu sau chiar Niculae Gane. Este însă tot atît de clar că Slavici supralicita calităţile piesei. Mai tîrziu, în 1921, referindu-se la faptul că piesa fusese, împreună cu un alt manuscris, pierdută, scriitorul e destul de rezervat, deşi ghicim în părerea sa şi o discretă maliţie: „Mare pier-

[1] I. E. Toroutiu, *Studii şi documente literare*, Scris. a XXXVII-a, din 15 mart. 1876.

dere n-o fi fost aceasta pentru literatura română!" Este evident că Slavici şi-ar fi putut publica în altă parte piesa respinsă de *Convorbiri*, dar n-a făcut-o. Motivul, pe care-l putem bănui, că n-ar fi dorit să trezească susceptibilităţile junimiştilor, nu poate, totuşi, să fie valabil şi pentru perioada de după 1890, cînd Junimea se autodizolvase. Mai degrabă presupunem că scriitorul însuşi îşi cenzurase propriul entuziasm.

Piesa, apărută pentru întîia dată de-abia în 1963, graţie lui I. D. Bălan, pare a-şi avea punctul de plecare, aşa cum constată şi descoperitorul ei, în *Letopiseţul Ţării Moldovei* de Grigore Ureche, de unde împreună şi cîteva erori istorice, mai întîi acea privitoare la domnia lui Bogdan al II-lea, „pe la 1455", cînd în realitate acesta a domnit între 1449—1453. Iată textul lui Ureche de la care e de presupus c-a pornit Slavici: „Văleatul 6962, după doi ani a domniei lui Bogdan-vodă, scrie letopiseţul cel moldovenesc c-au venit fără de veste Petru-vodă, ce l-au poreclit Aron, şi au aflat pe Bogdan-vodă la satul Răuşenii, din jos de tîrgul Sucevii, şi l-au lovit, vineri în revărsatul zorilor, octombrie 16. Şi acolo i-au tăiat capul lui Bogdan-vodă. Decii au stătut la domnie Aron-vodă" [1].

Construită în cinci acte, drama îşi axează conflictul pe lupta dintre hatmanul Bogdan şi domnitorul Alexandru-vodă. Acesta din urmă vrea să închine ţara „măritului Cazimir" al Poloniei:

Mai ţin s-aflaţi şi seamă să ţineţi
Că noul domn şi crai al leşilor,
Măritul Cazimir, prieten bun
Şi prea puternic, s-a-ndurat să ia,
Ca bun vecin, Moldova-n paza sa.

Bogdan, oştean patriot, nu poate accepta:

Măria-ta! Ai spus ce-aveai de spus,
Iar noi te-am ascultat şi-am înţeles
Ce vrei să ştim, ce fel de gînduri ai.
Ascultă-acum şi-ţi spun şi eu, aici,
În faţa tuturor, ce zicem noi.
Moldova vină, cum o vezi şi-o ştii.
Eşti domn şi n-ai stăpîn asupra ta,

[1] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, E.S.P.L.A., 1955, p. 82.

Şi cui şi ce vei fi făcînd, de-i bun,
De-i rău, e bun făcut şi pentru noi.
Tăcuţi, supuşi urmăm porunca ta.
Tu însă eşti stăpîn numai pe vreri,
Pe suflete nu eşti, nu poţi să fii,
Şi dacă ne supunem toţi, ţi-o spun,
În silă, sîngerînd, o fac cei mulţi.
Tu intri la stăpîn, şi păzitor
Îi zici. Eu nu te însoţesc ... Stăpîn
Nu am decît pe singur domnul meu,
Eu lui mă-nchin, mă plec şi numai lui ;
Iar altuia în veci nu mă supui !

ALEXANDRU-VODĂ

Nu v-am chemat ca să vă-ntreb ce vreţi
Şi nici nu ţin s-o ştiu. Am spus ce am de spus
Şi grija mea de cel ce-i nesupus !

BOGDAN

Supuşi sîntem, supuşi şi umiliţi,
Dar nu cu gîndul, nici cu inima,
O, nu ! Cînd alţii ţara o păzesc,
Eu nu mai sînt legat de spada mea.
Ţi-o dau ! Hatman să-ţi fie cine-o vrea.

ALEXANDRU-VODĂ

Vor fi destui mai vrednici ca s-o ia.

Citatele de mai sus sînt de natură să prezinte momentul de pornire a conflictului, care se anunţă destul de şubred. Aceasta în primul rînd datorită slăbiciunii funciare a eroului principal. Bogdan nu ţine seama de împrejurările istorice, ci acţionează în funcţie de principii etice imanente, a căror „sfîntă respectare" este eroarea sa principală, ca „erou naţional", cum vrea să ni-l prezinte dramaturgul. Bogdan nu apără, în fapt, ţara, ci propria-i obstinaţie moralistică, pe care autorul o înţelege însă drept integritate etică. Slavici vrea să facă din personajul său un caracter, adică un om care, în orice împrejurări se va afla, are în faţă un program de comportare de la care nu cedează o iotă. El nu acceptă să mai rămînă în serviciul unui domnitor care s-a vîndut, dar, în loc să întreprindă acţiuni de natură a salva dem-

nitatea rănită a patriei sale, ca Răzvan, se mulțumește să-și declare, cu toată condescendența, dealtfel, neadeziunea la măsura domnitorului, o neadeziune „în genunchi însă", deoarece continuă să recunoască, docil, autoritatea domnească : „Tăcuți, supuși, urmăm porunca ta". La-nceput îl suspectăm de viclenie, căci e imposibil ca un salvator al țării să se comporte astfel, dar Bogdan rămîne, din păcate, mereu astfel pe întreg parcursul piesei. Așa e văzut și de cei din jur :

Prea e tăcut și prea îl văd supus.
Aceste fire de Mușatin nu-s.

Cînd i se sugerează că trebuie să acționeze cu hotărîre, să ridice spada pentru că-l va urma toată Moldova, el începe să țină o predică fastidioasă printr-o iremediabilă obediență :

Mișei ziseși ? Da, sînt prea mulți mișei.
Sînt cei ce-l mint și-l amăgesc pe domn,
Sînt cei ce tac cînd văd că-i rău pornit,
Sînt josnicii catîri ce-l lingușesc,
Dar încă mai mișel m-aș face eu
Dac-aș lovi pieziș în domnul meu !

Bogdan e un om slab, fără vlagă, și e de mirare c-a ajuns domn. Scriitorul a vrut să demonstreze probabil că victoriile se dobîndesc și pe cale morală, nu numai prin acțiunea hotărîtă, dar această moralizare a personajului îl desființează. În această piesă a lui Slavici pătrund, într-o măsură mai mare decît în orice alte scrieri ale sale, idei conservatoare, în primul rînd ideea supunerii necondiționate către instituțiile în vigoare, respingerea oricărei violențe în schimbarea orînduielilor. Bogdan nu luptă contra lui Alexandru-vodă pentru că domnia, consideră el, trebuie respectată, ca instituție, indiferent cine-o reprezintă, crezînd, cu naivitate, că vodă își va schimba decizia. Foarte limpede rezultă respectul hatmanului față de domnie în momentul în care un grup de oșteni năvălesc în palat cu gîndul apărării lui Bogdan :

Voi ce căutați aici ? Ați fost chemați ?
Ori ați intrat în curțile domnești
Răzbind cu arma-n mînă, așa numai
De capul vostru ? Cum ? Voi îndrăzniți,

Voi, slugi domnești, să pîngăriți
Acest locaș ce tuturora sfînt
Și-a fost lăsat în țara noastră pîn-acum?

Ca și Bodea, din primul volum al *Bătrînilor*, care-și făcea probleme de conștiință cînd ucidea, în legitimă apărare, un dușman, Bogdan ilustrează aceeași non-violență creștină, total ridicolă în condițiile în care acționează. Ca și Răzvan al lui Hasdeu, care-și pedepsește dușmanul umilindu-l prin generozitatea sa, Bogdan declară dușmanilor care se așteptau să fie tăiați :

De ce-aș avea adecă să vă tai?
Din ură, nu, căci eu nu pot urî.
De frică, nu. Prin ea m-aș înjosi.
V-ați coborît prea jos, și sus sînt eu!
Pedeapsa voastră e disprețul meu!

Dar în vreme ce Hasdeu voia să arate că oamenii de jos sînt superiori, pe plan moral, boierilor, Slavici își compune eroul din scheme etice, care-l anulează.

Reflecția lui Bogdan cuprinde de fapt și convingerea lui Slavici :

Căci oamenii se nasc, trăiesc și mor,
Dar gîndul bun e-n veci dăinuitor.

Bogdan este într-adevăr „un gînd", o idee, ca om nu trăiește. Dar nu „dăinuie" nici ca idee, pentru că în artă ideile se întrupează în oameni. Și dacă oamenii nu există, nu există nici ideea. Dramaturgul a vrut să facă din Bogdan *„Der Mann, der Gutes übt und Böses stiftet"* („Omul care face bine și provacă rău") dar n-a reușit.

Piesa are o construcție dramatică slabă și pentru că domnitorul Alexandru-vodă are o comportare incertă. Cîteodată ni se înfățișează sincer îndurerat pentru jalnica stare a Moldovei și pare că cere ocrotirea lui Cazimir tocmai ca să asigure liniștea țării, altă dată rezultă că acest act era urmarea unor interese particulare. Domnul e uneori generos și delicat, alteori încearcă să tiranizeze. În orice caz, îi lipsește consecvența caracterologică necesară unui erou de dramă.

Mai vii sînt oamenii din popor, numeroși, a căror acțiune decisă răstoarnă, în fapt, pe Alexandru-vodă și-l înscăunează pe Bogdan : Diacul, Linte, Verigă, Coste,

Codac, Barbălată etc. Într-un moment semnificativ din actul al III-lea, scena a III-a :

COSTE

Acum e rîndul nostru să vorbim ;
Pe vodă-n scaun nu-l mai suferim.

CODAC

Noi, oastea, pe hatman domn ni-l dorim.

(VOCI)

UNA :

Pe el !

ALTELE :

Da, da. Pe el.

IAR ALTELE :

Așa voim !

Față de *Răzvan și Vidra* a lui Hasdeu, singura dramă istorică apărută pînă la *Bogdan-vodă*, drama lui Slavici e slabă. Raportată la *Despot-vodă*, care i-a urmat la numai cîțiva ani, comparația e, de asemenea, în defavoare. În contextul operei lui Slavici totuși *Bogdan-vodă* este un document interesant : este singura lucrare scrisă în versuri (cu excepția începuturilor actelor al II-lea și al III-lea, care sînt în proză). Așa cum era de așteptat de la un scriitor care în perioada elaborării dramei nu stăpînea toate subtilitățile de exprimare ale limbii, cele mai multe versuri sînt prozaice, de o corectitudine anostă. Unora, totuși, nu li se poate contesta o anumită vibrație, mai ales cînd cugetarea poetică are adîncime :

Ce-ai zis ? Să fug eu, domn din casa mea ?
Să fug de frica lor ce slugi îmi sînt ?
Moldovă, ce-ai ajuns ? Nici domnul tău
Nu mai e sigur în palatul său.
Un neam ticăloșit. Cei buni s-au stîns
În lupte ori sub bardă de călău,
Uciși de zbiri, în taină otrăviți,
Ori duși în pribegie. N-au rămas
Decît cei răi, neisprăviți, nătîngi,
Ori proști, încît de milă să le plîngi.

Ultima piesă din cariera dramatică a lui Slavici este *Gaspar Grațiani, Domnul Moldovei*, tragedie în 5 acte, scrisă în 1886 și reprezentată pe scena Teatrului Național din București, pentru întîia oară, la 28 februarie 1888. În *Convorbiri literare* a apărut în același an, în numărul din 1 aprilie. Atît la publicarea în revistă, cît și după reprezentare, piesa a fost primită cu rezerve. În 1901, în articolul *Romanul și limba română*, ocupîndu-se de ea, Duiliu Zamfirescu îi neagă orice valoare (*Noua revistă română*, 1901, 1 iunie). Un actor din București, Lugoșianu, ardelean de origine, scrie lui Slavici, care conducea *Tribuna*, la Sibiu, că D. Ollănescu, membru în Comitetul de lectură al Teatrului Național, a găsit drama „banală și ridicolă pînă în ultimul grad", deși Maiorescu o recomandase „cu deosebită atențiune". Se mai întîmplă ceva: „Artistul care are să joace pe Gaspar Grațiani, neconvenindu-i sub nici un chip acest rol, deoarece avea să învețe mult pe de rost, a refuzat cu ușurință de a-l juca și prin urmare direcțiunea a găsit de cuviință a respinge piesa dumitale, deși se găsesc 2—3 persoane printre artiștii teatrului care ar fi putut să facă o frumoasă creațiune din acest rol. Un alt motiv a găsit direcțiunea pentru a respinge scrierea dumitale, și acesta ar fi că aproape toate frazele sînt repetate de două ori și că piesa ar fi scrisă în dialect transilvănean, deoarece e scrisă de un translivănean" [1]. Actorul îl roagă pe Slavici să deschidă o campanie în *Tribuna* împotriva celor care denigrează pe transilvăneni: „Adu-le aminte că părinții lui Lazăr au fost transilvăneni-țărani, și astăzi îi ridică o statuă de marmoră în fața Universității" [2]. În locul piesei lui Slavici, respinsă, se introduce *Bărbatul cu trei neveste*, „care la Paris se joacă prin cîrciume", constată, cu sinceră durere, amicul scriitorului. Acestea toate se întîmplau în 1886, căci după doi ani drama se reprezintă, cu Manolescu și Aristizza Romanescu în rolurile principale. Fără succes însă, așa cum ne informează revista *România literară*, din aprilie—mai 1888: „Această tragedie, scrisă în genul pieselor nemțești, n-a reușit. Multe părți, care ne făceau plăcere la citit n-au făcut nici un efect pe scenă" [3]. Dealtfel, în stagiunea următoare, piesa nu s-a reluat.

[1] I. Slavici, *Închisorile mele*, pp. 16—18.
[2] *Ibidem*.
[3] *România literară*, aprilie—mai 1888, p. 88.

Gaspar Grațiani, domn al Moldovei, este străin, ca și Despot-vodă al lui Alecsandri, dar, spre deosebire de acesta, Grațiani este un erou pozitiv. El vrea să introducă rînduieli noi și drepte într-o Moldovă rămasă în urmă din cauza dezinteresului și nepriceperii conducătorilor, dar mai ales din pricina lăcomiei și egoismului boierimii : „Mult a fost stoarsă Țara Moldovii și de dușmani și de mai-marii de la Poartă, ocrotitorii ei, și de boierii și chiar domnii ei". Deși străin, el este cel care înfruchipează elementul patriotic. Așa cum era de așteptat, boierii nu pot înghiți un astfel de domn și pun la cale intrigi și calomnii pentru a-l compromite. Ei speculează prejudecățile poporului, care este instigat pentru că domnul nu ține tradiția, mănîncă în zi de post carne, nu cinstește sărbătorile, e păgîn. Dar mai ales pentru că protejează pe evreica Sara. Mișcarea poporului indignat aduce cu cea din *Alexandru Lăpușneanu* prin replici scurte, amenințătoare : „Vodă nu cinstește posturile, lefegiii mănîncă carne de pisică ! Ovreica spurcă curtea !" În cele din urmă, Sara este izgonită din Moldova, cu toată legătura puternică dintre ea și domnitor. Profund jignită în dragostea ei, ambițioasă și iscoditoare, Sara unelțește la Poartă, unde avea mare trecere, fiind simpatizată de sultana Mapeiker, slăbiciunea sultanului. Acesta trimite în Moldova oaste numeroasă, pentru a-l detrona pe Grațiani. Iubindu-l peste măsură și temîndu-se să nu fie cumva ucis, Sara însoțește oastea turcească, dorind să-l ia pe Grațiani cu sine : „Am venit să te scap, Grațiani. Skender Pașa răspunde cu viața lui că întreg și neatins te voi găsi și lua cu mine". Reflectă cu glas tare : „Sara îl va răsturna și-l va scăpa". Între timp, moldovenii află că domnul nu va fi atins și-l declară trădător. Cu toate că el nu primește propunerile Sarei, ucigînd-o cu pumnalul, boierii se aruncă asupra lui Grațiani și unul dintre ei, îl omoară, în ciuda opoziției celor ce cunoșteau adevărul. De-abia mai are timp să spună : „Nu vreau să mor, nu am trăit încă. (Cade.) Nu am trăit ! Grațiani . . . a fost . . . a voit . . . dar nu cînd trebuia . . . apoi i s-a pierdut urma".

Slavici a vrut să creeze din Grațiani un om mare, bun și generos, patriot și democrat, victimă a unor împrejurări tragice și a uneltirilor, erou tipic schillerian. Un rol aproape tot atît de însemnat îl are Sara. Iubirea ei pentru Grațiani e pură, dar tiranică, înălțătoare și egoistă

în același timp. Domnul însuși spune : „Iubirea ta ? Ce oare poate să fie ura ta, cînd iubirea ta e o atît de înfricoșată năpastă ?" Sara este o femeie autentică, cu tot ce are ea etern, cu iubirea și ura ei, care e tot o formă a iubirii, cu gingășia, dar și cu violența pasiunii. Pe linia principiilor sale tolerante în problema națională, scriitorul ne-o prezintă ca pe un personaj pozitiv, hotărîtă să corijeze, prin propria-i umanitate prejudecățile ignoranței. Cînd domnul o avertizează asupra mîniei populare care cerea izgonirea ei, Sara spune : „Da, fiindcă sînt evreică... dar eu nu mă duc, căci sînt mai cuminte ca dînșii și zic : «Saro ! tu trebuie să rămîi aici și să nu lași pe lefegii să bată poporul cînd cere izgonirea ta, nici pe boieri să jefuiască țara pentru ca ei să te sufere la curte. Trebuie să rămîi, și să faci bine, tot bine, pentru ca poporul să vază că mint aceia care spun că ovreii sînt răi, totdeauna răi, și să te iubească, cu toate că ești ovreică»". Grațiani și Sara sînt apropiați prin aspirații și superiori celor din jur, dar epoca nu îngăduie afirmarea unor astfel de calități. Dintre celelalte personaje, se detașează Baruch, unchiul Sarei, habotnic și egoist. Sara e personajul cel mai izbutit. Grațiani e slab, artisticește vorbind, proiectele sale generoase rămîn nerealizate, iar iubirea pentru Sara, deși foarte puternică la început, se întrerupe nejustificat, el n-are hotărîrea și energia unui erou. Grupul boierilor opozanți e palid, nici unul dintre ei n-are o individualitate mai pronunțată. Dialogul piesei n-are vioiciune, nu antrenează, replicile n-au decît rar substanțialitate și concentrare, cele mai multe se prelungesc inutil și nu solicită, în mod necesar, o atitudine din partea interlocutorului. Cele cinci acte sînt inegal distribuite ca întindere, ceea ce îngreunează reprezentarea piesei. Culoarea epocii nu e sugerată decît vag, prin unele referiri la fapte specifice vremii, limba este, în mod nefiresc, contemporană lui Slavici.

Cu toate acestea, nu se poate tăgădui progresul înregistrat de scriitor de la *Bogdan-vodă* la *Gaspar Grațiani*.

NUVELISTUL

Slavici a fost o personalitate artistică proteică : povestitor, dramaturg, nuvelist, romancier. N-a reușit să devină, în toate zonele abordate, un mare creator. Dar vigurosul său talent nicăieri nu s-a exprimat mai deplin ca în nuvelistică. Pînă astăzi, autorul *Morii cu noroc* rămîne marele nuvelist al literaturii noastre, nu numai părintele ei.

I. Breazu, exeget laborios al lui Slavici, a emis ideea unei așa-numite „etape idilice" în evoluția literaturii lui Slavici [1], făcînd referiri mai cu seamă la *Novelele din popor*, întîia culegere a scriitorului. Demonstrația, nu lipsită de atracție și de temei, pornește de la influența pe care literatura epică-populară, mai mult etnografică, decît dramatică, a exercitat-o nu numai asupra lui Slavici, ci asupra tuturor scriitorilor, mai ales ardeleni. Încetul cu încetul, susține Breazu, toți ardelenii, și în primul rînd, cronologic vorbind, Slavici, se emancipează de sub tutela epicii populare și își îndreaptă atenția asupra conflictelor din viața reală, creînd o literatură plină de autenticitate și dramatism.

Este adevărat că Slavici a lăsat numeroase scrieri în care eroii par a descinde din mitologia folclorică, iar schema conflictului și fabulației sînt îndatorate modelelor populare. Scriitorul însuși a început prin prelucrări de povești populare și a recomandat, în permanență, inspi-

[1] *Din literatura Transilvaniei*, p. 24.

rația din folclor. Dar scrierile idilice ale lui Slavici, în sensul unui conflict sumar și bazat pe scheme, sînt presărate în întregul drum al activității sale, nu sînt apanajul primei perioade. Și încă ceva : scrieri „neidilice", cu un deznodămînt tragic, apar încă în prima perioadă a activității lui Slavici. În *Novelele din popor* întîlnim *O viață pierdută* și *Moara cu noroc*. Dată fiind această constatare, considerăm că se cuvine a vorbi de un univers comun gîndirii lui Slavici pe întregul parcurs al activității sale. Așa cum gîndirea sa politică și artistică s-a cristalizat de la început, suferind neînsemnate modificări și adăugiri ulterioare, universul artistic, cu toate componentele sale, este deja conturat din primii ani de activitate, ilustrîndu-se cu perseverență și în epocile următoare, pînă spre sfîrșitul activității artistului. Un fapt anumit, ca de pildă căsătoria dintre un servitor și fata stăpînului, din *La crucea din sat*, indiciu pentru exegeți al idilismului inițial, se reeditează, ca să luăm un exemplu întîmplător, într-o schiță din 1908, *Sîn Văsîi*, ca și în romanul *Din două lumi*. Aici trebuie să spunem că relațiile de egalitate dintre stăpîni și slugi sînt reflectate aproape în întreaga literatură ardeleană, la un I. T. Mera, Iosif Vulcan, V. Onițiu, pînă la Pavel Dan, care rupe cu violență vălul idilic al acestor relații, intrate într-o nouă fază a evoluției lor. La Slavici însă soluția facilă a conflictului nu exclude o anume asprime a relațiilor. *La crucea din sat* este, în fond, o idilă. Eroii sînt : Bujor, fecior de om modest, servitor în curtea înstăritului Mitrea, de a cărui fiică, frumoasa Ileana, se îndrăgostește. La rîndul ei, Ileana îi răspunde cu aceeași delicată iubire. Prozatorul scoate în relief, cu insistență, sentimentul demnității umane de care e cuprins argatul, semn al prețuirii pentru lumea oamenilor de jos. Într-o discuție oarecare, Mitrea face referiri jignitoare la situația de slugă a lui Bujor, încercînd prin aceasta poate să tempereze sentimentele acestuia față de Ileana. Atunci Bujor, prea sensibil, părăsește curtea bogătanului, și gestul său este, în fond, o manifestare a relațiilor dintre clase sociale antagonice, chiar dacă el nu are conștiința acestui fapt.

„Zice badea Mitru :

— Măi, cu Ghiță nu te măsura ; tu ești slugă, iară el nu are stăpîn.

Bujor părea că n-a auzit bine aceste cuvinte. El privi o dată aspru la badea Mitru, privi mînios la Ghiță, privi

încă o dată împrejur, fără ca să poată vedea și pe Ileana ; apoi se sculă încet și-și luă pălăria de lîngă cuptor. Ileana îl ghionti, îl mai trase de suman, dar el ieși fără ca să zică noapte bună, ca și cînd ar fi fost să se mai întoarcă. Se părea că e cam cald în casă."

Mai tîrziu, în *Pădureanca,* relațiile de clasă vor îmbrăca forme mai violent antagonice. În *La crucea din sat* însă, dragostea reconciliază totul. Tinerii se întîlnesc la crucea satului, părinții acceptă căsătoria lor fără dificultăți, nu se cramponează aproape deloc de starea materială. Spuneam că în fond *La crucea din sat* e o idilă, scriitorul scoate în relief dragostea sinceră și curată a celor doi tineri, pentru care în afară de „glasul iubirii" nu mai există altceva. Atmosfera amintește de cuplul similar din *Fata de birău.*

Aceeași candoare și sănătate sufletească de influență gessneriană respiră și dintr-o altă povestire, apărută în același timp cu *Popa Tanda.* Este vorba de *Scormon,* pe care N. Iorga o consideră „cea mai bună povestire de imaginație ce se scrisese în românește" (*Istoria literaturii române,* București, 1934, p. 226). Titlul este dat după numele cîinelui Scormon, care are un rol principal, ilustrînd legătura de viață dintre om și animal, așa de proprie societăților pastorale, exprimată în folclorul nostru prin balada *Dolca.* Ivirea dintr-o dată a cîinelui, îi aduce aminte Sandei de Pascu, oierul plecat de trei ani în cătănie fără să dea vreun semn de viață. De aceea, la început, pentru fată, cîinele care urlă este un semn funest : „A murit, știu c-a murit !" Curînd însă Scormon devine vioi, începe să mănînce ; speranțele fetei reînvie, dar gîndul morții iubitului le tulbură, astfel încît Sanda provoacă îngrijorarea mamei :

„— Ce ți-e fată ? o întreabă mumă-sa îngrijată.

— Nimic, mamă.

— Ești galbenă ca ceara !

— Nu știu ! zise Sanda mergînd să deie mălai la cîne.

Și din zi în zi Sanda se făcea tot mai tăcută, mai galbenă și mai gînditoare. Îi plăcea să iasă seara afară, numai cu Scormon. Acesta, peste cîteva zile, încetă de a mai urla cînd îl întrebă unde e Pascu, ci scheuna numai, privind împrejur ca și cînd l-ar aștepta.

«Cine știe, poate că nici n-a murit», își zise Sanda. Parcă-i spunea un glas tainic că el trăiește ; iar cînd auzea acest glas, parcă se temea de ceva".

Cîinele nu stă multă vreme însă, pleacă, spre regretul fetei. Rezultă că el fusese trimis numai că să dea un semn despre Pascu, să facă legătura dintre el și Sanda. În partea a doua a povestirii, tinerii se reîntîlnesc, tot Scormon fiind cel care întîmpină fata, în drumul ei spre locuința din munte a ciobanului. Slavici dovedește o bună cunoaștere a psihologiei oamenilor simpli, pasionați, dar timizi, cu un mare fond de sensibilitate, cu o inefabilă delicatețe și discreție, semn al frumuseții sufletești. Cînd Sanda și Pascu se reîntîlnesc, după trei ani, nu izbucnesc în mărturisiri, vorbesc ocolit, discută despre lucruri care par indiferente, față de sentimentele de care sînt cuprinși, dar care, de fapt, îi apropie.

„— Mi-a spus Florea lui Butuc c-ai venit acasă ! grăi Sanda înăbușită.

Pascu abia putu să o audă.

— Da ! am venit acasă. Și Florea a venit acasă, răspunse el, căutînd vorbele. Am turmă frumoasă. Patruzeci și șase de berbeci, o sută șeasezeci și două de mioare și optzeci și trei de miei.

— Frumoasă turmă !

— Și iarba e foarte bună, să zici că-i pagubă să pască oile în ea. Ia ! Berbecele cela e al meu : simbrie. Să ți-l arăt.

El plecă înspre turmă, și Sanda în urma lui, iar Scormon adunînd turma înaintea lor.

— E grasă turma.

— Foarte grasă. Așa turmă n-am văzut încă. Vezi aceea, și aceea, și berbecele cela, și celălalt, urmă el, arătînd oile resfirate. Am tot de la zece una."

Ca și Dafnis și Cloe, care, neîndrăznind să-și mărturisească dragostea, vorbesc despre capre, cîini, despre Pan și nimfe. Asemenea eroilor lui Longos, simbol al purității pastorale, Pascu și Sanda par a începe ei, pentru întîia oară în lume, dragostea. Cadrul natural în care se desfășoară idila sugerează aceeași sănătate și prospețime. Slavici n-a fost un pastelist, un poet al naturii, în general e foarte parcimonios cu descrierile de natură, prezente numai pentru sugerarea mediului întîmplărilor, niciodată în sine. În *Scormon* însă, prozatorul manifestă o vădită dispoziție pentru peisaj :

„Trei văi și trei dealuri : cale scurtă în tinerețe, și cine • face în voie bună a sosit la măcinat, fără chiar să bea apă din izvoarele din cale.

Jos în vale curge rîul : mai în sus, pe coaste, resfirat, se întinde satul, prin holde şi grădini. Sus, pe culme, paşte turma în iarbă verde şi îndesată. Stîna e aşezată tocmai lîngă cruce, de unde ochiul cuprinde amîndouă văile. Un nuc bătrîn şi stufos dă umbră păstorului".

Deşi de foarte reduse proporţii, nuvela emoţionează, iar finalul îi dă o coloratură duioasă, de un mişcător lirism :

„În toamna viitoare, peste trei dealuri şi trei văi, în umbra unui tei, era o trochiţă. Scormon e culcat lîngă ea şi priveşte în tăcere cum copilul se joacă cu mînuţele lui, bombănind vorbe de tainic înţeles".

Tot o idilă este, în realitate, şi *Gura satului*. Construcţia vastă în care a fost concepută însă i-a oferit scriitorului posibilitatea lărgirii cadrului uman, desfăşurării mai largi a relaţiilor sociale, aprofundării comportării şi psihologiei eroilor într-o asemenea măsură, încît nu mai avem de-a face cu o povestire propriu-zisă, ci cu o nuvelă în toată puterea cuvîntului, cu contururi de monografie a satului. Aici Slavici ilustrează un deziderat permanent al artei sale, exprimat încă în 1873, într-o scrisoare către Iacob Negruzzi privitoare la romanul *Mihai Vereanu*. Este vorba de ceea ce scriitorul numeşte „farmecul vieţii", obligatoriu, după părerea sa, în orice scriere care se ocupă de realităţi concrete şi, în felul lor, neimitabile, pentru că sînt specifice unor comunităţi individualizate. Nuvela ilustrează, prin anticipaţie, teoria „romanului popular" formulată de Titu Maiorescu în *Literatura română şi străinătatea* (1882).

Nuvela se învîrteşte în jurul dragostei şi căsătoriei frumoasei Marta, fiica Saftei şi a lui Mihu, ţărani gospodari şi cu bun renume în sat. Fiindcă fata a devenit nubilă, după cum uşor se poate bănui, lumea, şi mai cu seamă femeile, care sînt „gura satului", au ce discuta. Un schimb nevinovat de cuvinte, un joc obişnuit în doi, o privire ca multe altele, o referire întîmplătoare la fată şi zestrea ei devin, prin dilatare şi răstălmăcire în „gura satului", nişte lucruri precise şi deja împlinite. Fata este urmărită cu indiscreţie cînd trece prin sat, cînd merge la un vecin sau la fîntînă. E drept că frumuseţea ei atrage atenţia în mod firesc : „Cînd Marta iese la joc şi trece de-a lungul uliţelor, nevestele şi babele pizmesc de tinereţe, grăbesc la portiţă şi privesc în urma ei. E frumos cum îşi ţine capul, cum îşi poartă trupul şi cum se mlădie

la tot pasul ; şi frumos îi şade părul creţ pe frunte, frumos i se lipeşte bogata salbă pe sîn, frumos îi cad altiţele pe braţe şi cătrinţa bătută în fir frumos i se rotunjeşte pe pulpe. Chiar babă să fii, o priveşti şi ai dori s-o tot vezi". Discuţia cu privire la pretendentul fetei are însă o mare doză de stereotipie, ceea ce e în firea lucrurilor, experienţa a dovedit că tinerii se însoţesc pe criterii verificate, care ţin de avere, cinste şi frumuseţe. E greu să accepţi că un bogat va lua o săracă, un vicios o fată cinstită, un slut o zînă, sau invers. De aceea, în taclalele lor, cumetrele nici nu se îndoiesc :

„— Oare cine, soro ? zice una.

— Cine altul decît Toderică ? îi răspunde alta".

Urmează prezentarea flăcăului :

„Pentru ca să vorbim drept, Toderică e Toader, ba chiar Tudorică. Lasă că avea din cine să iasă, fiindcă şi tatăl său, Cosma Florii Cazacului, seamănă cu dînsul. Fecior şi tată, cînd calcă, puntea le scîrţîie sub picioare." Toată lumea ştie cine este tatăl lui Toader, care „nu-şi numără averea pe boi, ci pe juguri".

De astă dată, însă, „gura satului" dă greş, lucrurile nu evoluează după pronosticurile ei. Ceea ce schimbă mersul tihnit al evenimentelor este iubirea unui alt flăcău, un cioban, pe nume Miron. Portretul pe care i-l face scriitorul este oarecum convenţional, dar eroul e detaşat de restul celorlalţi, ascunzînd, sub o înfăţişare de Făt-Frumos, o doză de mister şi poezie. Născut în munţi şi sub lumina cerului, „înalt şi mlădios, cu umerii laţi şi cu pieptul ieşit, el calcă lat şi pe întreaga talpă, încît la fiecare pas întregul trup i se scutură şi se leagănă cînd la dreapta, cînd la stînga. Cînd stă însă şi-şi ridică fruntea ieşită din faţă, fetele tresar sub privirea lui. Un cap bălan cu părul lung pînă la umeri, cu o faţă albă şi străbătută ca de-o suflare de rumeneală, cu doi ochi mari şi albaştri ca faţa cerului, privită de pe culmea muntelui. Totdeauna e în această faţă ceva ce nu se găseşte în alte feţe, un fel de tristeţe, un văl de gînduri, iar în surîsul de pe buzele lui ascuţite totdeauna e ceva ce-ţi deschide sufletul". De acest flăcău e îndrăgostită Marta şi, ca în orice dragoste sinceră, tinerii decid să se unească pe vecie. Este interesant faptul că „gura satului" acceptă dragostea reciprocă dintre Martea şi Miron, întrucît băiatul era drag întregului sat prin frumuseţea sa şi prin talentul cu care cînta din fluier, dar nimeni nu cuteza

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
Str. Dealul Ţugulea nr. 14
— BUCUREŞTI —

să meargă mai departe cu gîndul. Dimpotrivă, fericeau pe Marta că „în curînd avea să fie mireasa unui june atît de voinic și de bogat ca Toderică". Și într-adevăr, se pare că toate se desfășoară după obișnuitele prevederi, fata e peţită, se hotărește și ziua nunții. Fluierul lui Miron intonînd un cîntec de dor din creasta muntelui aprinde însă pasiunea, și așa destul de puternică, a fetei lui Mihu. Și după multe discuții, în care n-au lipsit vorbele tari ale tatălui și chiar amenințările, se decide ruperea logodnei cu Toderică. Miron, care rătăcise în lume fără urmă, reapare într-un tîrg în care se aflau Mihu, cu Safta și cu Marta, și căsătoria se săvîrșește, de această dată, fără greutăți.

Conflictul nuvelei este lipsit de dramatism, se desfășoară liniar și previzibil, pentru că lipsește o adevărată opoziție față de hotărîrea fetei. Safta, care gîndea cu inima ei de mamă, este de la-nceput de partea Martei, iar Mihu, părinte plin de înțelegere în cele din urmă, nu dramatizează situația. Scriitorul a creat în Mihu un personaj plin de adevăr și de autenticitate. La-nceput el nu concepe să strice logodna, e terorizat de „ce-o să zică lumea" și încearcă să forțeze convingerile fetei. Prea departe însă nu merge, pentru că Marta îi era „dragă ca lumina ochilor" și începe să dea vina pe părinții lui Toader, pe peţitori, ca să se liniștească. Ajunge, în cele din urmă, să caute singur pe Miron, pe care nu-l putea accepta la început, tocmai pentru că simțea fierberea din sufletul Martei. Scriitorul ar fi putut, spre a da vivacitate înfruntării eroilor, să accentueze prejudecățile sociale ale lui Mihu, să facă din Marta victima acestor prejudecăți. Optimist însă și avînd o deplină încredere în lumea satului, pe care o regreta mereu, Slavici a văzut în Mihu în primul rînd un tată adevărat. Scriitorul nu creează opoziție nici între Toader și Miron, deși această opoziție ar fi putut să dea vioiciune desfășurării faptelor. Toader este un flăcău voinic, frumos, cinstit și harnic. Mai este și bogat pe deasupra, așa încît refuzul fetei, în favoarea lui Miron, amplifică tocmai frumusețea celui din urmă și pasiunea puternică a Martei. Slavici insistă, descriindu-l pe Miron, asupra curăteniei morale a eroului coborît din munți, asupra faptului că încînta lumea cu fluierul său fermecat. Miron e învăluit într-o aură poetică, este văzut mai mult la modul general, simbolic deci, amănuntele se refuză unei astfel de înfățișări. Eroul e coborît de sus, din munți,

avînd o natură aproape selenară. E deosebit de ceilalți, comentează autorul, și atracția pe care o exercită asupra Martei, dar nu numai asupra ei, este, parcă, cea a unui zburător. Personajul coboară din mituri și legende, esența lui folclorică este în afara discuției. De aceea, a-i reproșa scriitorului că eroul e schematic, lipsit de autenticitate, echivalează cu un *„ignoratio elenchi"*. Dragostea însăși dintre Miron și Marta are ceva eteric, asupra ei plutește atmosfera muntelui, cu toată poezia inefabilă. Nimeni n-a sesizat, în descrierea ei, înzestrarea poetică a lui Slavici, învinuit de opacitate în exprimarea stărilor de elevație sufletească. Dar următorul fragment, scris în 1878, în care Miron îi declară dragoste Martei, nu e cu nimic mai prejos de poezia munților din *Accidentul* lui Mihail Sebastian, să spunem :

„— Marto ! zise el încet, o singură dată trăiește omul, dar aș dori să mor în clipa aceasta. O ! Cît de mult am gîndit, cît de mult am visat, cît de des am furat fericirea, închipuindu-mă fericit. Tu n-ai fost la munte, nu cunoști podoabele lumii. Cînd cerul e senin și vînturile se așază la odihnă, auzi de jos din vale murmuiala pîraielor, un zgomot ușor și veșnic ; tot așa atunci îmi iau fluierul, gîndesc la tine și cînt. Cîntecul îmi sfîșie inima ; dar cînt ca să mi-o sfîșie. Cînd se stîrnește apoi viforul și copacii se încovoaie, crapă și ies din rădăcini, cînd puhoiul năpădește, atunci privesc înspre dealul ista, îl caut din ceață și, cînd îl văz, mi se sfîșie inima, dar îl caut, ca să mi-o sfîșie. De cînd te-am văzut, Marto, parcă am șapte vieți ; atît am trăit, atît am gîndit, atît m-am zbuciumat, încît e minune că nu m-am mistuit. Iar acum, cînd te simt în brațele mele, îmi vine să cred că tot visez și, știind că nu visez, parcă mă topesc, mă sting, mă mistuiesc".

Dacă Miron e un Făt-Frumos, un zburător, Marta este și ea o Ileană-Cosînzeană, o zînă : e frumoasă, cuminte și ascultătoare față de părinți, dar suficient de hotărîtă pentru a-și apăra drepturile iubirii. Iorga consideră că iubirea dintre cei doi tineri „e de cea mai delicată și mai pură poezie". În legătură cu dragostea, scriitorul țese, așa cum spuneam, o adevărată monografie a satului, luminată mai cu seamă în părțile sale etnografice, ceea ce a determinat pe Maiorescu, și nu numai pe el, să considere *Gura satului* un fel de etalon al romanului popular, adică al acelei specii literare în care să se oglindească speci-

ficul, particularitățile unui popor. Au rămas, într-adevăr, antologice, în acest sens, paginile în care scriitorul zugrăvește, de pildă, obiceiul peţitului. Vorbind despre această scenă, G. Călinescu arată că ea „constituie un document eminent de arhivă etnografică și o mare pagină literară". Pregătirea momentului de către părinții fetei, prin aranjarea „întîmplătoare" a curții, prin etalarea carelor, a plugurilor, a vitelor și cailor, supravegheate de slugi arătoase și cuviincioase, este descrisă cu o impecabilă artă a amănuntului. Convorbirea începe și ea, parcă, întîmplător, fiecare avînd însă conștiința complicității. Scriitorul prezintă cu exactitate amănuntele, descrie cu finețe comportarea protagoniștilor, tehnica experimentală a simulării. Sînt prinse, cu o excelentă cunoaștere a sufletului uman, dedublările eroilor, dictate de conjuncturi precise, ținînd de convenții, de amorul propriu, sau impuse de necesități tactice. Există un întreg ritual al peţitului, cu fraze știute pe dinafară, cu replici automate, cu intrări precise în scenă ale fiecăruia, cu gesturi calculate, parcă repetate dinainte, executate cu o siguranță mecanică, din care nu dispare însă farmecul oamenilor și al obiceiurilor, ci capătă, dimpotrivă, prestigiul tradiției. În același timp, desfășurarea ritualului presupune o lume evoluată, distinsă prin statornicia obiceiurilor și moravurilor :

„Cînd Mihu văzu pe Simion și pe Mitrea intrînd pe poartă, el plecă spre dînșii cu capul ridicat și legănîndu-și alene trupul la fiecare pas.

— Bine te-am găsit ! Bine te-am găsit ! grăi Mitrea cu fața deschisă.

— Bine să fiți primiți la casa noastră ! le răspunse Mihu, întinzîndu-le mîinile. Dar cum și unde și în ce treabă ?

— Umblăm și noi — răspunse Simion, mai încoa, mai încolo.

— Iar treaba ne este mare și binecuvîntată, numai noroc să avem la dînsa, adaugă Mitrea, privind cu mare băgare de seamă în ochii lui Mihu.

— Norocul — zice Mihu — vine de la Dumnezeu.

— Amin ! răspund amîndoi.

După ce-și făcură astfel binețele cuvenite, toți trei înaintară spre scările casei. Mitrea însă, ca om cu multă chibzuială, peste puțin se opri și își aruncă privirea peste curte.

— Precum văz, ați fost astăzi la plug, zise el, ca din întîmplare. Unde-ați arat ?"

E clar că omul voia să știe care sînt pămînturile lui Mihu. Acesta pricepe însă unde bate Mitrea, și răspunsul, aparent dezinteresat, e o capodoperă de abilitate :

„— Nici n-aș ști să-ți spun bine, răspunse Mihu, întorcîndu-se spre curte. Știți cum e omul cînd îi cresc feciorii. Abia-i cunoști musteața și te scoate din gospodărie. Măi Vasile ! urmă el apoi, chemînd pe fiul său. Unde-ați arat astăzi ?

— În Dosul Plopului, răspunse flăcăul, apropiindu-se".

Pămînturile sînt bune, dar Mitrea vrea să afle dacă mai dispune de altele și mai bune. Deși nimic nu lăsa a se înțelege curiozitatea sa, Mihu pricepe :

„— Bune pămînturi ! zise Mitrea și, dacă nu mă înșel, erau ogoare.

— Da, sînt bune ! grăi Mihu, dînd din umeri. Dar sînt mai slabe decît cele de la Vadul Tătarului". Este prilejul deci ca Mihu să-și prezinte, în detaliu, pămînturile, proveniența lor, ca să vadă că sînt moștenire cinstită. Pe nesimțite se face apoi trecerea la vite, porci, oi și cai. Mihu le evaluează, așa, într-o doară, prețul, laudă soiul și prăsila bună ieșită din gospodăria sa. După ce trec și pe la păsări, apare, la capul scărilor, tot „ca din întîmplare", Safta, văicărindu-se cu ipocrizie :

„— Vai de mine, cum ne-ați găsit ! le zise ea. Dar să iertați. Așa-i omul cu gospodăria ! Oricît te trudești, n-o scoți la cale".

Peținorii sînt de o politețe desăvîrșită, nu ignoră faptul că femeile sînt măgulite de laude, dar în afară de compliment, oaspeții sînt iscoditori, doar pentru asta au venit :

„— Lasă, că te știm cît ești de harnică, îi zise Mitrea. Dar uită ce velințe ! Unde le-ai cumpărat, de-ți sînt atît de frumoase ?"

Femeia însă pricepe rostul întrebării și dă răspunsul cuvenit de la o gospodină pentru care vrednicia este totul :

„— Vai de mine ! Eu să cumpăr ? strigă Safta. M-a ferit Dumnezeu. Tot din casa mea !"

De aici, pe nesimțite, într-un mod cum nu se poate mai firesc, se trece la subiect :

„— Nu te cred, grăi Mitrea cu răutate. Prea sînt de-a de gata tinere.

— Și oare nu am fată mare ? zise leica Safta.

— Ei ! grăi acum Simeon. Ai brodit-o, vere Mitre. Ai brodit-o !

— Așa mai înțeleg și eu, glumi acesta. Dacă e vorba de fată mare, apoi noroc să aibă !

— Norocul vine de la Dumnezeu ! le răspunse și leica Safta.

— Amin ! ziseră amîndoi, schimbînd o privire plină de înțeles".

În finalul scenei, perfect regizată, apare și Marta, și discuția dintre ea și peținori este o adevărată capodoperă de desfășurare a ritualului oral :

„Pe cînd ajunseră să intre în casa cea mare, unde pereții sînt acoperiți cu zaveze și împodobiți jur-împrejur cu fel de fel de vase, începu a se întuneca, și Marta intră să pună două lumînări pe vatră și să le zică oaspeților «bună seara».

— Noroc să ai, nepoată ! îi ziseră oaspeții.

— Norocul, răspunse Marta roșind, vine de la Dumnezeu !

— Amin ! ziseră și astădată.

Acum nu mai rămînea îndoială că lucrul se poate pune la cale. Nici tată, nici mamă, nici fată nu a zis : «Va da Dumnezeu și norocul, cu vremea», o vorbă foarte neplăcută la asemenea prilejuri. Simeon și Mitrea începură dar, pe departe, și mai pe aproape, apoi mai de-a dreptul și mai lămurit, pînă ce ajunseră la vorbă fățișă. Safta și Mihu se mai făceau că nu înțeleg, în urmă nu îndrăzneau să crează și erau uimiți de cinstea ce li se face, în sfîrșit, spuneau că nu sînt încă gata precum ar dori, că le vine greu a se despărți de singura lor fiică . . . la urma urmelor — că teacă . . . că pungă, pînă ce Mitrea nu se ridică vesel și grăi :

— Va să zică lucrul e gata, numai să vrea și fata !

— Ei ! așa i-o fi fost ursita, grăi Mihu, zîmbind cu mulțumire.

Leica Safta își supse buzele și zise :

— Să o întrebăm și pe ea. Ce, mai știi ? ! Fetele sînt cam de capul lor", convinsă însă de supușenia cuminte a fetei.

„Zicînd aceste, ea chemă pe Marta să mai aducă o garafă de vin.

— Ei, dar în grabă ne lași, nepoată ! grăi Simeon, cînd ea voi să iasă. Nici nu te-am văzut precum dorim să te vedem.

Marta se opri turburată.

— Se şopteşte că ai să te măriţi ! zise Mitrea glumind.

— O fi ! îi răspunse Marta zîmbind. Dar eu nu ştiu nimic.

— Şi dacă noi am şti ?

— Mi-aţi spune şi mie ! le zise ea.

— Asta-i, vezi, asta-i, grăi Simeon, că nu ştim nici noi ; dar se zice, îi spuneam tocmai vărului Mihu, c-ar fi să te peţească Toderică, îl ştii acum ! Şi se teme . . .

El tăcu, şi Marta tăcu, şi toţi tăcură. Cuvîntul următor trebuia să fie al mumei ; ea se apropie dar de Marta şi zise :

— Ei, spune, ce-ai zice tu ?

Marta dete din umeri şi grăi :

— Cum vrea tata.

— Noroc să ai, grăiră amîndoi oaspeţii, ridicîndu-se de pe scaun, iară Mihu simţi o deosebită răcoare la inimă, văzînd că lucrurile se fac atît de pe voia lui.

Cu aceste, toată treaba pusă la cale şi luîndu-se înlegere ca peste trei zile, adecă duminică, junele să vie cu părinţii şi cu oamenii săi să peţească după obicei şi să se facă logodnă.

Cei doi trimişi plecară cu răspunsul, Marta le sărută mîinile, iar Mihu şi Safta îi însoţiră pînă la portiţă".

Excepţional realizată, scena peţitului este una dintre cele mai autentice şi mai originale pagini din scrisul lui Slavici, în stare să reprezinte, în cel mai înalt grad, realismul poporal. În această scenă, scriitorul se dovedeşte un excelent cunoscător al vieţii ţărăneşti. Într-o altă scenă, de asemenea antologică, cea a întîlnirii, pe punte, dintre Mihu şi Cosma, tatăl lui Toader (reprodusă integral de G. Călinescu în *Istoria literaturii române . . .*) Slavici îşi dezvăluie vocaţia şi competenţa în descifrarea sufletului ţărănesc, cu toate disimulările, susceptibilitatea şi în acelaşi timp ponderea în exprimarea gîndurilor, dovadă, în fond, a rafinamentului oamenilor.

Nu lipsesc din nuvelă replici şi momente de un discret umor, mai ales cele care reflectă modul cum înregistrează cumetrele diferitele scene dintre Mitrea şi Cosma. S-a spus, şi în bună măsură pe drept, că autorul *Gurii satului* n-a avut talent umoristic. E adevărat că Slavici e în primul rînd un reflexiv şi un moralist, cu alte cuvinte, un autor grav. Disponibilităţile umoristice nu i-au lipsit însă. *Fata de birău*, apoi *Popa Tanda* şi *Gura satului* le

atestă. În *Revoluția din Pîrlești* încearcă chiar grotescul. Dar, în afara acestora, Slavici a dat literaturii noastre o capodoperă umoristică, dovedindu-se, și aici, un pionier. Este vorba de *Budulea taichii*.

Nuvela este compusă sub forma unor amintiri despre Huțu, fiul lui Budulea, cimpoieșul din Cocorăști, prieten al autorului, în copilărie. De aici unda nostalgică ce însoțește permanent evocarea, dîndu-i o mișcătoare coloratură lirică, așa cum se întîmplă la Slavici, și nu numai la el, atunci cînd reînvie copilăria. E ușor de presupus că anumite momente și personaje sînt autentice, poate chiar eroul principal face parte dintre acestea. Autorul și-l amintește pe Huțu ca pe un școlar „așezat, retras și totdeauna înțelept", și bănuim din această precizare că băiatul va deveni cineva. Începuse deja să constituie un model pentru ceilalți, și mai cu seamă pentru cei mici, care-i admirau ținuta autoritară, mai ales cînd stătea cu bățul monitorial în mînă, pentru că Huțu, ca cel mai harnic și cuminte, era monitor. Povestitorul declară că, din neastîmpărat ce era, imitîndu-l cu veneratie pe Mihai Budulea (acesta era adevăratul său nume), începuse să devină cuminte și înțelept ca Huțu. Autoritatea îi crescuse mai ales de cînd citea la biserică *Tatăl nostru*, sau *Apostolul*, cinste rîvnită de toți colegii. Faptul că intrase în grațiile dascălului Clăiță nu este întîmplător. Clăiță ține ca băiatul să capete ceva învățătură, să-i ia locul la catedră și să-l căpătuiască cu una din cele cinci fete ale sale. Și așa ajunge feciorul cimpoieșului din Cocorăști la școli. Mai întîi la cea a dascălului Wondracek, pe care-l cucerește prin corectitudinea și silința sa, devenind un fel de valet la casa acestuia, curățîndu-i ghetele, hainele, umplîndu-i pipele cu tutun și măturînd prin școală. În acest fel scutește pe cimpoieș de multe cheltuieli. Înainte de a intra în slujba lui Wondracek, stătuse în gazdă la o sîrboaică, negustorească de pește, Seca Lena, unde slujise de asemenea ca să ușureze cheltuielile bătrînului. *Drumul anevoios* al lui Budulea prin școli este *tipic pentru atîția dintre intelectualii din trecut*, provenind de *jos, care s-au ridicat la lumină cu prețul unor aspre privațiuni, datorită hărniciei și perseverenței.* Este, Mihai Budulea, un autentic fiu de țăran pornit pe calea spinoasă a învățăturii, pe care o va cuceri.

Întrucît plecarea la învățătură era un fenomen neobișnuit pentru mijlocul secolului trecut într-un sat ro-

mânesc din Ardeal, Budulea şi feciorul său intră în centrul atenţiei generale, iar venirea lui Huţu, în prima vacanţă de Crăciun, capătă proporţiile unui adevărat eveniment în Cocorăşti. Şochează mai ales faptul că învăţase şi alte limbi decît cea românească, şi în primul rînd latineşte. Îi şi recită lui Clăiţă : *„Hic gallus cantans, in arbore sedens, pira poma comedens, chichirichi dicens"*, după care dascălul conchide că latineasca este „o românească stricată".

Prinzînd gustul învăţăturii, Huţu depăşeşte dorinţa de a se face dascăl, dorind acum să se preoţească. E numit funcţionar consistorial după terminarea şcolii de popi, dar nu se mulţumeşte nici cu atît şi pleacă să studieze teologia în străinătate. *Evoluţia* mentalităţii elevului este cu totul interesantă : *la-nceput, modelul* pe care vrea să-l egaleze este Clăiţă, modestul dascăl din Cocorăşti ; cînd ajunge la oraş, la şcoala de dascăli, *idealul* său devine domnul *Wondracek* ; iar la şcoala de popi, găseşte că trebuie să-şi ajungă *superiorii ecleziastici.* Extrem de silitor şi perseverent, disciplinat şi cuminte, Mihai Budulea, feciorul cimpoieşului, ar fi putut deveni, fără nici o îndoială, o înaltă faţă bisericească. Începutul fusese mai greu, restul urma de la sine. Drumul ascendent al eroului este însă brusc întrerupt de o scrisoare primită din partea tatălui, în care acesta îşi exprimă îngrijorarea şi teama depărtării de părinţi, de sat, de locurile şi oamenii în mijlocul cărora se născuse. Şi Mihai, băiatul aşa de perseverent şi de ambiţios, cedează rugăminţii şi se înapoiază în Cocorăşti, unde-şi statorniceşte viaţa, căsătorindu-se cu una dintre fetele lui Clăiţă. Devine un vrednic protopop în satul natal, spre fericirea familiei şi mîndria consătenilor.

Mihai Budulea este idealul intelectualului rural, aşa cum era conceput de Slavici, al acelui intelectual care, după ce a cules învăţătură, revine în mijlocul alor săi spre a le fi de folos, spre a-i îndruma sufleteşte. Huţu nu s-a „dezrădăcinat", nu s-a „înstrăinat", n-a devenit un surtucar care-şi neagă obîrşia, ca atîţia alţii. Este un intelectual visat şi de poporaniştii propovăduitori ai „mersului în popor". Se poate spune că, cu aproape două decenii înainte de ivirea poporanismului, Slavici a oferit acestui curent un model de intelectual care nu şi-a uitat „datoriile". Referindu-se la *Budulea taichii*, în mod elogios, G. Călinescu susţine, cu pătrunderea-i cunoscută,

că Slavici „putea să facă din această nuvelă un mare roman balzacian, zugrăvind marile energii reci" [1].

Modul în care Huțu abandonează ierarhia pe care era hotărît s-o asalteze este însă destul de facil, căci o scrisoare, oricîtă înduioșare ar fi trezit, nu putea duce la răsturnarea unei hotărîri luate după îndelungă chibzuință și ambiție. Presupunem însă că, pe măsură ce evolua, eroul însuși încerca sentimentul dureros al dezrădăcinării, așa încît scrisoarea n-a fost decît un prilej așteptat. Altfel renunțarea ne apare neîntemeiată și personajul nu are suficientă logică. Oricum, simțim că finalul nuvelei conține o anumită doză de tezism, scriitorul ilustrînd ideea, scumpă tuturor ardelenilor, a necesității reîntoarcerii în popor a intelectualilor proveniți din sînul lui.

Personajul cel mai izbutit nu este însă Huțu, ci tatăl său, Budulea Cimpoiește, construit în afara oricărei teze, și de aceea beneficiind de o autenticitate cuceritoare. Budulea cel bătrîn este unul dintre primele personaje țărănești izbutite în literatura noastră, de o valoare artistică ce egalează cele mai reușite tipuri de țărani din opera lui Creangă, mai ales din *Amintiri*, dar creat înaintea eroilor humulești eanului. Personajul este văzut mai cu seamă sub aspectele sale umoristice și caracterul de nuvelă umoristică trebuie pus în legătură cu el. Nea Budulea este cunoscut în tot satul, deoarece îi întrece pe toți la cîntatul din vioară, cimpoi și fluier. Este extrem de interesantă evoluția mentalității eroului, care, deși om vîrstnic, crește odată cu fiul său, într-o asemenea măsură, încît îl depășește pe dascălul Clăiță, pe care-l considera un temerar cînd acesta i-a propus să-și dea copilul la școală, să-l facă dascăl :

„Nu se poate, zise el, Huțu e prost, îl știu eu : e copilul meu." Sînt pline de haz reflecțiile sale în legătură cu tainele slovei. El înțelege ca omul să știe să descurce ce a scris singur, dar nu și ce-au scris alții. Îl întreabă pe băiat :

„— Și dacă un om foarte cuminte ar fi scris ceva, tu poți citi ?

— Poci, taică.

— Dar atunci tu ești tot atît de cuminte ca el.

— Adică nu, taică.

[1] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent*, p. 450.

— Ce știi tu? răspunse Budulea. Ești încă prost și copil, dar tot atît de cuminte ca el". Cînd lui Budulea i se traduce ceva din ungurește în românește, bătrînul conchide „dumirit" : „Nu zic eu ? . . . E ca răbușul : n-ai decît să faci crestătura, pentru ca tot omul să știe că nu e berbece, ci oaie".

Treptat, începe să aibă încredere în Huțu și să fie mîndru că băiatul său, învățînd carte, nu va fi înșelat de nimeni și că „va putea chiar să adune biruri de la săteni". Ceea ce spunea și David Creangă din Pipirig lui Ștefan a Petrei, spre a-l îndupleca să-și dea copilul la școli : „Omul învățat înțelept va fi, și pe cel neînvățat slugă-l va avea". Lumina învățăturii i se relevă dintr-o dată bătrînului cimpoieș ca o mîntuire ce răzbună parcă ignoranța generațiilor anterioare. Din țăranul sceptic, Budulea devine, brusc și surprinzător, un apărător pasionat al învățăturii. Se trezise parcă în el toată setea de învățătură a strămoșilor ținuți în bezna neștiinței. Eroul devine un simbol al aspirației de totdeauna spre cultură a omului simplu. Cînd Clăiță, cu suficiența lui dăscălească, e de părere că un dascăl nu trebuie să știe limba ungurească, „calvinească și papistășească", Budulea îi dă următoarea replică :

„Un dascăl trebuie să știe tot . . . Eu cred că învățătura e limba, și cu cît mai multe limbi știe omul, cu atît mai învățat este. Uite, la fluierul meu sînt borte, și cînt mai bine pe el decît pe unul care nu ar avea decît o singură bortă : așa e și omul ; cîte limbi știe, de atîtea ori e om". Cînd merge în casa lui Wondracek spre a-și înscrie copilul, are atîta încredere în Huțu, încît răspunde astfel la întrebarea dacă copilul știe ungurește : „Nu știe să vorbească, domnule, dar înțelege ca din carte", pentru ca apoi, văzînd că băiatul se descurcă, să întărească : „Știe, domnule, chiar să vorbească". Cînd mergea spre oraș, vorbea fără să fie întrebat : „Mă duc și eu la oraș, fiindcă am un fecior în școlile cele mari. Are să iasă dascăl. Eu sunt Budulea Cimpoieșul de la Cocorăști". La înapoiere le spunea, de asemenea, oamenilor pe care-i întîlnea, că vine de la oraș, unde are un fecior „la școlile cele mari". Deși nevastă-sa, Safta, îl părăsise pentru „un scriitor de la primărie", Budulea se înduioșează la gîndul că mama băiatului, cu toate păcatele ei, nu se poate bucura de isprăvile lui Huțu. De aceea o iartă și o recheamă în casă. De-acum încolo Budulea merge la oraș

cu Safta lui, iar cînd se va întîmpla să călătorească singur, va avea grijă să menționeze : „Mergem, cînd eu, cînd nevastă-mea, la oraș, fiindcă avem un fecior la școlile cele mari". Pe cînd Clăiță, îngrijorat că Huțu se va ridica prea sus scăpînd în felul acesta un ginere, vrea să-l convingă pe bătrîn că „nu-i bună nici prea multă carte", cimpoiașul își exprimă aceeași imensă mîndrie : „Am un fecior la învățătură, spunea el tuturor. Are să iasă dascăl mare. Vorbește sîrbește și ungurește, iar acum învață grecește, latinește și nemțește : nu-i mai lipsește nici o limbă pentru ca să fie cele șase depline". (Șase erau, după el, limbile propriu-zis, celelalte erau un fel de dialecte.) Budulea și feciorul lui devin figurile cele mai importante și mai populare din împrejurimi, ceea ce arată, în fond, adînca prețuire pe care oamenii simpli au acordat-o totdeauna învățăturii. Toată lumea vorbea de un cimpoier care are un fecior foarte învățat, ce știe toate limbile pămîntului, și fiecare-și făcea un titlu de glorie declarînd că l-a văzut „personal".

Dar desigur că Budulea Cimpoiașul, ca un țăran veritabil, tipic pentru mijlocul secolului trecut, nu putea merge prea departe cu înțelegea științei de carte. A ajuns să nu mai priceapă faptul că fiul său stă mai mult singur cu cărțile decît cu părinții și, tată grijuliu, îi e teamă să nu i se strice băiatul de atîta învățătură. Este mai ales tulburat că Huțu caută pe cer „Cornu Caprii" și susține că pămîntul se învîrtește : „Huțule, dragul tatii, ce vorbești ? Nu vezi că lumea e mare și că pămîntul stă locului ?" De aceea îl și cheamă repede cînd feciorul vrea să-și continue studiile. Cu inteligența, dar și mărginirea sa, cu duioșia și umorul specifice țăranului nostru, cu pasiunea, dar și cu aprehensiunea față de învățătură, aceasta din urmă datorită secolelor de întuneric, bătrînul Budulea rămîne un erou memorabil în literatura noastră, ilustrînd aceleași deziderate ale realismului autentic popular.

Deși sumar conturate, se reține și alte personaje, în special dascălul Clăiță și Wondracek. Primul mai ales, văzut în preocupările sale casnice, cu grija pentru familia împovărată, dar vrednic și atașat față de țărani, anticipează îndeaproape pe Zaharia Herdelea din *Ion* al lui Rebreanu. Slavici știe să-și urmărească personajele, să le observe reacțiile în funcție de împrejurări, dezvăluindu-le trăsături inedite, dar caracteristice. Este admira-

bilă scena în care Huțu, îmbrăcînd niște haine ponosite ale lui Clăiță, cînd merge la oraș, devine extrem de fîstîcit, îl pătrund fiorii de emoție, pășește lat și-și ține mîinile depărtate de trup ca să nu se strice, cumva, hainele. Sau momentul în care bătrînul Budulea pășește în casa lui Wondracek. Văzînd că a călcat pe-un covor și nebănuind că pentru aceea-i pus acolo, omul sare, speriat, la o parte. Se exprimă aici, într-un fel, granițele severe dintre diversele stări sociale, lipsa totală de comunicare între ele, pe de altă parte, sfiala specifică omului simplu față de ceea ce-l depășește, sfială care de fapt este un indiciu al delicateței sale.

Cerîndu-i-se părerea despre *Budulea taichii*, Creangă istorisește povestea cu fata „spelcuită", pe care iubitul n-a mai recunoscut-o — hotărîndu-se să scrie el „una mai bună". Așa au apărut, relatează deseori Slavici, *Amintirile din copilărie*. Așa încît, lăsînd la o parte aspectul de butadă al opiniei lui Creangă, la importanța nuvelei lui Slavici, excepțională în sine, trebuie adăugată și valoarea de stimulent a genialei opere a humulești eanului.

Cînd în 1874 apare, în *Convorbiri literare*, *Popa Tanda*, scriitorul era puțin cunoscut. Pînă la recunoașterea demnității sale scriitoricești a trebuit să mai treacă vreo cîțiva ani, cînd, în 1881, apar *Novelele din popor*, certificat de necontestat al maturității scriitorului. În același timp, întîiul volum este și culmea artei sale nuvelistice. Slavici a scris după 1881 numeroase nuvele, schițe, povestiri, numărul lor se ridică la aproape o sută, unele dintre ele, ca *Pădureanca* sau *Comoara*, sînt remarcabile, dar nici una nu se ridică la nivelul *Morii cu noroc*. Cele mai multe sînt, dimpotrivă, nu numai sub valoarea celor din volumul debutului, dar au o însemnătate minimă. Dacă Slavici n-ar fi dat, în 1906, *Mara*, s-ar fi putut conchide că posibilitățile scriitorului s-au epuizat la 32 de ani. Ceea ce n-ar fi surprinzător. În definitiv, la aceeași vîrstă, Caragiale atinsese culmea posibilităților sale dramatice prin *O scrisoare pierdută*, iar Eminescu își încheiase, propriu-zis, opera poetică. Slavici a scris enorm după 1881, însă cea mai mare parte a activității nu poate fi luată în seamă decît din punct de vedere istoric-literar, și nu estetic. Sclipiri evident că există încă, îi regăsim în diverse bucăți și fragmente darul de analist, vigoarea realistă și virtuțile de compo-

ziție, dar toate acestea apar izolat, nu sînt în măsură să fertilizeze capodopere.

Care să fie cauzele drumului coborîtor al nuvelistului? Evident că răspunsul conține, în cea mai mare parte, presupuneri și ipoteze. Contemporanii n-au sesizat fenomenul, deși erau cei mai în măsură să ofere deslușiri. Și acesta pentru că o imagine exactă asupra valorii lui Slavici n-a fost dată în timpul vieții scriitorului. Maiorescu a făcut aprecieri pătrunzătoare despre autorul *Morii cu noroc*, dar sub forma unor referiri, Gherea nu s-a ocupat de el, poate pentru că-l considera junimist, ca și pe Creangă, de care, de asemenea, nu s-a ocupat (pe Eminescu nu-l putea ignora, dar studiul despre autorul *Luceafărului* e în mare parte lipsit de profunzime). Ibrăileanu nu s-a ocupat, de asemenea, de Slavici, ceea ce e totuși surprinzător pentru un critic așa de comprehensibil. Iorga l-a prețuit, dar confuzia de valori, prezentă uneori la marele savant, a dus și de această dată la judecăți inexacte cu privire la unele scrieri minore *(Fata de birău, Din bătrîni)*. Alți critici, contemporani lui Slavici, ca N. Xenopol, Ionescu-Gion, O. Tăslăoanu, C. Hodoș etc., l-au discutat, dar autoritatea lor nu poate fi luată în considerație. De-abia mai tîrziu, G. Călinescu, Ș. Cioculescu și I. Breazu au formulat aprecierile cele mai exacte. Fenomenul, în multe privințe șocant, al descreșterii valorii artistice a operei lui Slavici, într-o măsură mai mare poate decît orice alt scriitor român, n-a fost elucidat, deși anumite explicații au fost furnizate mai ales de către I. Breazu.

Considerăm că o primă idee de la care trebuie pornit este confuzia valorilor în concepția lui Slavici, mai exact, nedelimitarea suficientă a esteticului de etic, a literaturii tendențioase de cea didacticistă, cu precădere în a doua parte a vieții și activității sale. Învățătura pe care trebuie s-o conțină orice operă de artă nu era, în practica scriitoricească a lui Slavici de după 1900, implicită, ci explicită, ceea ce a dus la o literatură ilustrativistă, de atîtea ori mergînd pînă la o fastidioasă dăscăleală. Intră aici în discuție, evident, și deformarea profesională a autorului de cărți pedagogice. Spuneam și în altă parte că Slavici s-a considerat totdeauna dascăl, propagator de idei, dar mai ales de învățături. Nuvelistica sa, ca și întreaga literatură, este subordonată finalității etice. Nimic nu i-a fost mai străin lui Slavici ca arta în sine,

gratuită, chiar dacă, așa cum am constatat, ecouri maioresciene nu lipsesc. Aceste ecouri sînt însă mai ales de ordin teoretic, în practica artistică scriitorul s-a lăsat totdeauna dirijat de principii utilitare, mergînd aproape pînă la o literatură pragmatică. Puține piese fac excepție de la o asemenea practică, și ele sînt scrise mai ales în prima perioadă creatoare. Cele de după 1881 sînt aproape în întregime demonstrative în acest sens. Autorul *Educațiunei morale* nu se mulțumește cu elaborarea de norme teoretice privind conduita oamenilor și relațiile dintre ei, el înțelege să construiască o literatură pilduitoare. Obsedat din ce în ce mai mult de ideea moralizării omului, Slavici ignorează treptat legile creației artistice, pe care le convertește în pedagogie. „Temeiurile etice", de care pomenește în corespondența cu Iacob Negruzzi, elimină alte temeiuri, instalîndu-se, singure și autoritare, în mentalitatea scriitorului. Sursa unei asemenea mentalități o găsim, așa cum am mai constatat, în contextul literar al Ardealului și mai ales în cadrul literaturii populare sau de proveniență populară. Erau frecvente în epocă istorisiri cu finalitate morală, tinzînd, de regulă, la combaterea viciilor: lene, beție, „prea-curvie", lăcomie, cruzime, lașitate etc. Totdeauna asemenea bucăți se terminau de regulă cu povețe demne de urmat. Culegerile lui Ioan Pop Reteganul: *Povești din popor* și *Pilde și sfaturi pentru popor*, ca și întreaga literatură originală a acestui vrednic dascăl din Reteag, se înscriu în acest larg cadru de literatură moralistică, a cărei atmosferă Slavici a respirat-o intens și căreia i-a dat, prin o parte a operei sale, un spor de densitate.

Principiile care trebuie să-l călăuzească pe orice om, în trecerea lui prin această viață, Slavici le-a exprimat, așa cum am mai constatat, în primul rînd în *Educațiunea morală*. Cu mentalitatea-i robustă, el consideră că e „chestiune de înțelepciune practică să ne chivernisim viața astfel ca să simțim cît se poate de puține dureri și cît se poate de multe plăceri în trecerea noastră prin ea". Năzuința către o viață mulțumită, în care să urmărim satisfacțiile materiale și morale, i se pare în conformitate cu însăși natura umană: „omul e deci firesc pornit a căuta mijloace pentru satisfacerea trebuințelor sale spre a scăpa de dureri și a-și procura plăceri". Nuvela *Popa Tanda* este susținută de ideea că viața merită să fie trăită prin plăcerile firești pe care le oferă. Iată reflec-

țiile preotului, care, cu toată invocația lui Dumnezeu, nu se încadrează în preceptele *Bibliei*: „Fiind omul în lume, Dumnezeu voiește ca el să simtă toate plăcerile cerute ale acestei vieți, pentru că numai așa poate să o iubească și să facă bine într-însa. Omul care din vina sa ori în urma altor întîmplări simte numai amar și necazuri într-astă lume nu poate iubi viața și, neiubind-o, desprețuiește în chip păcătos acest înalt dar". Bun cunoscător al sufletului omenesc, Slavici nu face din părintele Trandafir un personaj schematic, care, ca preot, învățase și propaga ideea că „nu numai cu pîine trăiește omul, ci și cu cuvîntul lui Dumnezeu". Popa gîndește practic: „În satul sărac, popa nici spice n-are de unde culege. Cîtă vreme vor fi sărăcenii leneși și vor rămînea săraci, și eu stau flămînd". El e convins că dacă satul e îmbelșugat, casa popii va fi așijderea. Și în vederea acestui scop începe cu predica, continuă cu morala, cu zeflemeaua, cu ocara, dar văzînd că totul e în zadar, procedează mai practic, pe calea exemplului personal, și roadele nu întîrzie să se arate. Ideea pe care Slavici o ilustrează descinde din proverbul că „omul sfințește locul", din cugetarea latină: *„Labor improbus omnia vincit"*. Desigur că, scriind o nuvelă care vrea să demonstreze și să dea autoritate tezei că prin muncă și hărnicie oamenii pot scăpa de lipsuri, nu se putea inspira din realitatea imediată (condițiile societății capitaliste nu ofereau posibilitatea îmbogățirii rapide a tuturor locuitorilor, așa cum se petrec lucrurile în nuvelă), ci a creat întîmplări imaginare, dorind prin aceasta să influențeze în bine pe cei cărora li se adresa. Iată cum arăta satul la venirea popii: „Sărăcenii? Un sat cum Sărăcenii trebuie să fie. Ici o casă, colo o casă ... tot una cîte una... Gardurile sînt de prisos, fiindcă n-au ce îngrădi; uliță este satul întreg. Ar fi prost lucru un horn la casă: fumul află cale și prin acoperiș. Nici muruiala pe pereții de lemn n-are înțeles, fiindcă tot cade cu vremea de pe dînșii. Cîteva lemne clădite laolaltă, un acoperiș din paie amestecat cu fîn, un cuptor de imală, cu prispa bătrînească, un pat alcătuit din patru țapi bătuți în pămînt, o ușă făcută din trei scînduri înțepenite c-un par cruciș și cu altul curmeziș... lucru scurt, lucru bun. Cui nu-i place, să-și facă altul mai pe plac.

În vîrful satului, adecă la cel mai înalt loc, este o alcătuială pe care sărăcenii o numesc «biserică». Ce să

fie și asta? Este o grămadă de groși bătrîni, puși unii peste alții în chip de pereți. În vremile bătrîne, cîndva, nu se știe cînd, acest fel de pereți se aflau cu partea de din sus privind tocmai spre cer; acuma însă, nici asta nu se știe de cînd, ei se află în supusă plecare spre acea parte, care avea să țină locul unui turn. Asta, pentru că stîlpii din față, fiind putreziți de cînd a bătut vîntul cel mare, s-au plecat spre răbdătorul pămînt, trăgînd cu sine întreaga alcătuială".

Iată acum priveliștea Sărăcenilor după ce oamenii au început să muncească, imaginea fiind luminată și de tonul admirativ al autorului, maliții în prima parte: „Drum ca acela care trece prin Valea Seacă înspre Sărăceni jur-împrejur nu este. Neted ca masa și vîrtos ca sîmburele de cireșe. Se vede că sărăcenii l-au făcut de dragul lor. În dreapta și în stînga, tot zece-cinsprezece pași unul de altul, sînt niște nuci tufoși, la care omul privește cu drag. Albia pîrîului rămîne la dreapta: drumul trece pe coastă mai pe sus, ca să nu-l atingă năpădirea apei. Sărăcenii au trebuit să sfarme stînci în calea lor; dar au făcut-o bucuroși, fiindcă din stînci și-au făcut drumul".

Finalitatea practică a primei nuvele însemnate a lui Slavici, într-un moment în care Maiorescu propovăduia „înălțarea în sfera ficțiunilor impersonale", cînd arta era decretată, după Madame de Staël, „o nobilă zădărnicie", sau un „repaos al inteligenței", ni se pare deosebit de semnificativă. Căci *Popa Tanda* pledează pentru antrenarea sătenilor, obișnuiți cu economia naturală, în circuitul relațiilor noi, care le oferă posibilitatea să-și valorifice bunurile naturale. Finalitatea nuvelei a fost excepțional realizată prin conturarea unui personaj memorabil, una din marile energii ale literaturii lui Slavici: „... părintele Trandafir e vîrtos la cap: unde pleacă, merge și ajunge, ori moare pe drum". El este, după cum spune autorul, „un om de vîrtute", adică „are brațe vînjoase și inimă tare... știe să rabde și să se avînte" *(Educațiunea morală)*. Dar un „om de vîrtute", în concepția autorului, nu este numai un om energic și avîntat, ci mai ales un om „care nu-și pierde niciodată bunul cumpăt, ci face totdeauna numai ceea ce el însuși voiește cu tot dinadinsul", avînd deci „stăpînire de sine", și „de-

prinderea de a se înfrîna, ţiind măsura cuvenită în ce priveşte satisfacerea poftelor şi rîvnirilor" *(Idem)*. Cumpătul şi echilibrul, cîntărirea trebuinţelor şi stăpînirea de sine duc, după Slavici, la ceea ce el numeşte „deplina mulţumire". Popa Tanda atinge acest stadiu, în finalul nuvelei el ne apare în postura unui bunic din basme, avînd de toate şi înconjurat de nepoţei fermecători.

Povestirea lui Slavici se încadrează într-o întreagă literatură care urmărea să contribuie la ridicarea ţărănimii, nu prin reforme însă, ci prin sfaturi şi critici aduse trîndăviei, beţiei şi indolenţei, care, pasămite, ar fi caracterizat o parte a satelor. În *Gura satului*, *Familia* şi alte publicaţii se pot frecvent întîlni glume şi scurte povestiri pe această temă şi cu aceeaşi finalitate. O asemenea literatură întîlnim şi în Principate, mai ales în *Calendarele* destinate mediului rural. C. Negruzzi, însuşi, era influenţat de o asemenea mentalitate, care se face simţită şi în *O plimbare în munţi* a lui Hogaş şi în o parte a scrierilor lui Ion Adam sau Ciocîrlan. Desigur că o astfel de literatură nu trebuie respinsă în principiu, nimeni nu poate nega rolul ei satiric pozitiv, principalul era să nu devină o diversiune. *Popa Tanda* trebuie considerată, după părerea noastră, convertirea în artă a unei astfel de tendinţe. Povestirea lui Slavici n-a apărut din neant. Nu sînt excluse nici îndemnuri de factură livrescă. Devenise populară, de pildă, o povestire a lui H. Zschokke : *Das goldmachende Dorf*, în care personajul protagonist, un învăţător, schimbă faţa unui stat prin muncă şi introducerea unor procedee specifice unor noi relaţii de producţie, ca şi în povestirea scriitorului nostru. Poate fi, de asemenea, evocat *Vicarul din Wakefield* al lui Goldsmith, carte de circulaţie în epocă.

Popa Tanda, considerată îndeobşte nuvelă (şi noi am numit-o, uneori, astfel), este de fapt o povestire, pentru că n-are un conflict propriu-zis, nu se înfruntă două tabere umane, chiar dacă vom aprecia că inerţia săracenilor era o împotrivire. Avem de-a face mai ales cu un portret, cu prezentarea permanentă a unei erou, singurul viabil ; se vede clar că prozatorul a urmărit să-şi ridice personajul îndrăgit la valoarea de exemplu. Pornind de la realităţi ale satului ardelenesc, în care, din cîte am văzut deja, preoţii au fost nu numai mentori spirituali, ci şi oameni de acţiune, conducători adevăraţi, Slavici a creat un tip de preot luminat. Prin 1910, el făcea o

însemnare utilă, în care motiva apariția nuvelei : „O clasă conducătoare sau dominantă n-au avut românii din țările coroanei ungare în timpul celor din urmă cîteva secole... O clasă dominantă românească n-a rămas pînă-n zilele noastre decît în Maramureș. Ceilalți români au fost conduși de preoțime" [1]. Ceva mai tîrziu, tot un ardelean, Octavian Goga, va elogia din nou preoțimea, ardelenească, păstrătoare și propagatoare a conștiinței naționale, depozitară a durerilor unui popor asuprit : „Atîtea patimi plîng în glasul / Cuvîntătorului părinte / Și-atîta dor aprind în inimi / De clipa răzbunării sfinte. / Bătrînul mag înalță fruntea, / Ce sfînt e glasul gurii sale : / Din el va lumina norocul / Acestui neam sfîrșit de jale." (*Apostolul*). I. Agîrbiceanu va crea numeroase tipuri de preoți care împlinesc rolul de conducători ai țăranilor. Andrei Pascu din *Legea minții* este cel mai tipic.

În rîvnirea firească spre mulțumire, părintele Trandafir a știut să păstreze dreapta măsură, n-a degenerat în mercantilism, n-a căzut pradă nici unei tentații. Este, de aceea, „un om de vîrtute". Noțiunea de virtute la Slavici se identifică cu starea de permanentă veghere față de tentații. Ispitele descind din terenul diavolului, ele au menirea convertirii în păcat. O luptă permanentă și aprigă se duce între domeniul dumnezeirii, care e omul în stare naturală, nepervertit, și terenul lui Lucifer, tentația. În acest sens, o povestire scrisă în 1923, *Omul cel adevărat* (publicată în *Adevărul literar și artistic*), are o semnificație simbolică. Fabulația ei însăși este foarte interesantă : Moș Crăciun pleacă cu sacul tradițional în ajunul nașterii lui Cristos. Pe drum întîlnește o babă, care-i încredințează o cunună pe care s-o dea „omului adevărat". Dar cum să fie acesta ? întreabă moșul, la care baba răspunde : „Cei mai mulți dintre oameni sînt fiecare un fel de om pocit după timp și-mprejurări. Omul cel adevărat e acela care a rămas cum l-a lăsat Dumnezeu să fie". În timp ce-l însoțea, cotoroanța devine frumoasa Maria Magdalena, care va întruchipa ispita. Întîlnesc mai întîi un glorios căpitan de oștire, care chinuie, în numele datoriei patriotice, un prins de război. La intervenția femeii atrăgătoare, căpitanul uită de orice îndatoriri și dă drumul celui torturat. Al doilea

[1] *Românii din Ardeal*, 1910, p. 29.

întîlnit este un judecător vestit pentru imparțialitatea și incoruptibilitatea sa. La intervenția Magdalenei, își calcă însă pe inimă și dă ușor un verdict contrariu convingerii sale. Următorul pe care-l întîlnesc cei doi este un om de știință bătrîn, care și-a sacrificat viața întreagă spre a impune o idee ce constituia scopul suprem al existenței sale. S-ar părea că depășirea tentației este în ordinea firească a lucrurilor în cazul unui astfel de om. Ne înșelăm însă, bătrînul savant cedează neașteptat de repede ispitei. Scriitorul reflecta : „Slabi sînt oamenii tineri în fața femeii, dar încă mai slabi se fac după ce au început să îmbătrînească!" Un altul, cunoscut de toată lumea prin altruismul său, prin pasiunea dezinteresată cu care lucrează „în slujba fericirii oamenilor", e-n stare să facă orice compromis cînd dă cu ochii de Maria Magdalena. Ajung, în fine, la un sărman pietrar, văduv, cu trei copii. Spre deosebire de ceilalți, acesta nu e-n stare să-și părăsească copiii, fie numai pentru o clipă de plăcere. „Ăsta e omul adevărat!", grăiește Moș Crăciun, și Maria Magdalena încuviințează. E omul care a rezistat tentației, omul stăpîn pe sine, moral, care și-a dat seama că o plăcere poate chema altele, esențial este să depășești, să fii în stare să respingi primele semne viclene ale tentației.

Cei mai mulți oameni, din păcate, însă, nu rezistă ispitei, dovedesc o amarnică slăbiciune față de ea și, cu toate că inițial sînt de o ținută morală ireproșabilă, în măsura în care vin în contact cu tentația, decad iremediabil. Se cuvine a fi evocată aici nuvela O *jertfă a vieții*, necomentată pînă acum, fapt cu totul surprinzător, întrucît semnificațiile ei ne apar deosebite. Acțiunea se petrece în capitală și, dacă pictarea concretă a mediilor umane lasă anumite insatisfacții, în schimb, destinul eroului principal este cu totul caracteristic. Numele său e Aurel Chinteș, doctor în Drept de la Paris, tutore a trei surori. Drumul său e, întrucîtva, asemănător cu cel al lui Palea, eroul romanului *Din păcat în păcat*. Și Aurel Chinteș e, la început, un om integru, un virtuos chiar. Străin de orice tranzacții de ordin moral, el reacționează cu durere la manifestările de turpitudine ale celor din jur, inclusiv cei din familia proprie. Se leagă sufletește de o femeie ușuratică, Marcelina, și, convins că ea este o victimă a orînduielii sociale, vrea s-o readucă la o viață cinstită și demnă. Se simte chemat să restabilească normele morale în această lume, prin orice mijloace scu-

zabile prin noblețea scopului. Omul pare un non-conformist veritabil: „Nu sunt, dacă e vorba, supărat pe nimeni, ci speriat de gîndul că nu mă pot potrivi cu lumea în mijlocul căreia am să-mi petrec viața. Uite, urmă el, sunt clipe ca aceasta, în care-mi par eu însumi mie om primejdios, orbit de patimi și pornit spre fapte de o asprime nemiloasă, ursit să fiu un fel de bici al lui Dumnezeu". Mama însăși nu-l înțelege: „Vor fi fost o dată oamenii cum îi dorești tu, dar azi te faci de rîsul lumii cu asemenea pretențiuni exagerate". Și îi explică pentru ce, ilustrînd parcă zicala: „Nu-s bogat ca să-mi permit a fi virtuos"; „Cînd n-ai din ce să trăiești, nu cercetează nimeni cum ai ajuns să nu ai, ci te disprețuiesc toți, ba se depărtează de tine și cei mai de aproape ai tăi". Treptat, „anii cuminţesc" și eroul nostru începe să fie cuprins de simțămîntul că „temelia înțelepciunii e bunul-simț practic al omului, care profită de orișice împrejurare ca să-și asigureze mijloacele de a trăi". La rîndul ei, Marcelina îi relatează o mulțime de lucruri din lumea mare: bărbați tineri întreținuți de babe avute, înalte personalități pentru care Chinteș are o sinceră stimă s-au ridicat prin femei și poltronerii vulgare, trăind în aceeași promiscuitate morală. Lumea începe să fie acceptată așa cum este și nu așa cum și-ar fi închipuit-o. Conformismul i se pare a fi o condiție *sine qua non* a vieții însăși. Severitatea moravurilor nu e pentru nimeni un titlu de recomandare, de aceea începe să desfășoare o neostoită energie în scopul „cuceririi vieții". „Stăpînit o dată de gîndul de a-și crea poziţiune și de a-și agonisi cît mai curînd avere, ca să scape de sarcina ce-l apăsa, el era veșnic neastîmpărat și dus cu gîndurile, și toate succesele i se păreau prea neînsemnate, și nici un mijloc nu-i era neiertat, ca să-și asigureze altele mai mari." Ciudat însă, pe măsura decăderii morale a lui Chinteș, se produce revirimentul moral al Marcelinei. Fosta prostituată de lux se regăsise în candoarea inițială a eroului și-și pusese toată nădejdea că, prin el, va obține reabilitarea după care tînjea în secret. Dezamăgirea femeii e totală: „În zadar, căci toți sunt la fel". Zbuciumîndu-se să găsească o explicație, Marcelina reflectă: „O, Doamne! și-a zis, ce era dînsul cînd am ajuns să-l cunosc? Ce m-am făcut eu printr-însul? Ce a ajuns el prin mine? Nu, și-a zis iară, nu prin mine, ci prin lumea în care trăiește. Și fără de mine tot

așa ar fi ajuns, dacă nu mai rău. Nu a mea, ci a vieții jertfă e!"

Asemănătoare romanului *Din păcat în păcat*, nuvela *O jertfă a vieții* n-are însă nimic din schematismul romanului. Eroul nu ajunge la mănăstire spre a-și expia păcatele, el merge pe drumul sigur al cuceritorilor vieții, și e destul de probabil că, precum neofiții, va depăși în poltronerii pe cei asupra cărora-și aruncase, pînă de curînd, tot disprețul. Autorul nu intervine să-și moralizeze forțat eroul, nu-l dădăcește pe cititor cu privire la natura imorală a actelor săvîrșite, lăsînd totul să se desfășoare obiectiv și firesc, ca viața însăși. Dintr-un neadaptabil, personajul devine un conformist.

Asemănătoare, în multe privințe, cu *O jertfă a vieții* pare a fi nuvela *Răul din fire*. Un inginer bucovinean, Duțu, a fost părăsit de nevastă-sa, femeie costisitoare, cu pretenții mondene, disponibilă pentru aventuri deochiate. Duțu, om integru, consemnează cu durere: „Mă înăbușea atmosfera seacă în care intram cu ea, străin, ca-n surghiun mă simțeam în lumea dorită de dînsa, dar am dus-o și am muncit gîfîind, ca să-i pot da gătelile «de rigoare», m-am băgat în datorii ca să-mi pot «monta» casa potrivit cu exigențele celor ce veneau să ne vadă, am lipsit de la datoriile mele ca să-mi fac timp pentru împlinirea formelor de bunăcuviință, m-am batjocorit însumi pe mine schimbînd vizite cu oameni pe care în fundul inimei mele îi disprețuiam". Din această nefericită căsnicie rămîne o fetiță, spre care omul își îndreaptă toată afecțiunea și din a cărei ocrotire își face scopul suprem al vieții: „N-aș mai avea nici un rost în lume dacă n-ar fi ea". După cîtăva vreme însă, Duțu e întîlnit plimbîndu-se prin Viena cu o femeie frumoasă de braț. Fata murise. Povestirea se-ncheie cu o ironie tristă: „Sănătos să fii și cu inima curată, că toate le treci".

În *Puișorii*, destrăbălarea morală se răzbună. Costică Bălaș, comisar de poliție, deși căsătorit, tată a două fetițe, duce o viață plină de imoralitate, într-o asemenea măsură, încît provoacă moartea soției sale, buna și devotata Zoițica. De-abia mai tîrziu, după ce fetele cresc, omul simte o nevoie imperioasă de a le cîștiga dragostea filială. În zadar însă, nu culege decît, în cel mai bun caz, indiferența. Se căiește de ceea ce a făcut, are convingerea că a avut un giuvaer de nevastă, ar vrea să ia viața de la început, să întemeieze o familie unită și devotată, dar

totul e în zadar, timpul e ireversibil. Tendințele etice ale nuvelei sînt prea evidente pentru a nu putea fi sesizate : bucata e o pledoarie pentru o viață casnică morală.

În alte nuvele, ca *O aventură galantă* [1], se ilustrează, de asemenea, necesitățile unei vieți morale. Protagonistul, un tînăr sublocotenent, cheltuiește în cîteva seri tot salariul de pe concediu cu o cîntăreață de duzină. Se dezmeticește însă repede și ajunge la părerea maică-si, care-l avertizase că e bine „să nu se joace" cu femeile, ci să se-nsoare degrabă, să-și întemeieze o familie. Prozatorul descrie, aici, cu umor degajat cochetăriile abile ale femeii versate, precum și aroganța bărbatului, care în realitate nu-i decît o expresie a naivității și lipsei de experiență. Lucrurile iau repede însă o întorsătură optimistă, didacticismul facil minează încercarea.

Slavici a fost totdeauna convins că o viață conjugală întemeiată pe principii morale și unitate este un indiciu al nivelului moral al unei societăți, și în primul rînd al tăriei acesteia. Uneori ține adevărate predici pe această temă : „Cinstește pe părinții tăi, fii neadormit priveghetor și neobosit ocrotitor al copiilor tăi, fă soției parte dreaptă din viața ta, dă-ți în toate împrejurările vieții silința de a alina durerile altora" (din prefața la *Savitri*, Sibiu, 1891). În studiile sale de istorie nu uită să sublinieze că momentele de decădere ale unor colectivități umane coincid cu dezintegrarea vieții private. O comunitate care afișează indiferență în legătură cu viața casnică nu se va putea consolida. Unele schițe, scrise mai ales în perioada de după 1900, cînd Slavici se voia un „educator al națiunii", sînt expresia directă a unei asemenea mentalități. Țața Melania, din bucata cu același nume [2], trăiește singuratică, și bogăția considerabilă de care dispune nu-i aduce nici o mulțumire. Izolarea îi cultivă egoismul, avariția, uscăciunea spiritului, într-o asemenea măsură, încît femeia devine un monstru. Un altul, Ilie Durac, se trezește la 40 de ani burlac. Își amintește, subit, că trebuie să se-nsoare. La gîndul că soția îi va aduce în casă copilul ei (nu și al lui), îl cuprinde un înduioșător sentiment patern, pe care e gata să și-l reverse asupra pruncului adoptiv. A fost o amăgire însă, căci nici nevasta n-are copii. Omul constată, cu regret, că viața s-a scurs în zadar.

[1] *Tribuna*, Arad, 1909, nr. 285.
[2] *Adevărul literar și artistic*, 1922, 3 dec.

Copiii constituie, totdeauna, la Slavici fermentul sentimentelor profunde și sincere. În *Mara*, constatăm că rodul căsniciei Persidei cu Natl va decide împăcarea dulce din final. Într-o nuvelă, *Bobocel*, copilul care poartă acest nume va fi factorul determinant al căsniciei mamei sale cu un pantofar posac și solitar. Drăgălășenia copilului a deschis omului asemenea laturi inedite ale vieții, încît nimic nu-l poate clinti din hotărîrea sa.

În alte cazuri, sentimentul ocrotirii copilului devine o obligație morală, ca în nuvela *Dăscălașul*, în care un bătrîn țîrcovnic își sacrifică viața pentru a asigura pe a celor doi nepoți ai săi, abandonați de părinți iresponsabili.

Copilul înseamnă, în același timp, un mijloc de reabilitare etică, de mulțumire sufletească, cum se întîmplă în voluminoasa nuvelă *Vecinii*. Eroul principal este Paraschiv Ciulic, om bogat, care-a strîns avere o viață-ntreagă, motiv pentru care toată lumea îl admiră și-l privește cu respectul cuvenit celor avuți. Toți îl cred fericit. Este, însă, el, într-adevăr, fericit? Nu, pentru că în afara celor materiale, trebuie să avem grijă și de suflet: „E omul care a muncit, a suferit, a răbdat, s-a zbuciumat o viață întreagă, iar acum, după ce i s-au împlinit toate dorințele, se-ntreabă mereu: «Ș-apoi!? Atîta e tot?! nu mai urmează nimic, mai departe? Nimic nu mai poate viața să-mi dee?»" Mai departe se va dovedi că numai mulțumirile de ordin moral aduc adevărata liniște sufletească, spre care tînjim cu toții. Vecin cu Paraschiv Ciulic era Călin, un om sărac și bolnav, împovărat cu cinci copii și a cărui nevastă cu toată vrednicia, nu putea face față nevoilor. La-nceput Ciulic adoptă o atitudine rigidă față de vecini, îi persecută pentru orice fleac, de pildă pentru geamul spart de unul dintre copiii lui Călin. Prin copii însă reușește să cunoască îndeaproape toată sărăcia și nenorocirile vecinului și, brusc, dintr-un egoist, devine un generos, un înger păzitor al familiei vecinului: „Da, omul e pornit spre om, și firea a pus, ca să te ademenească, multă dulceață în fapta săvîrșită de dragul altora". Lui Ciulic i se relevă, deci, o dimensiune inedită a vieții, și aceasta, în primul rînd, prin copii. Prinsese o adevărată slăbiciune să-i plimbe pe micuți în trăsură, la Șosea, și să le cumpere jucării sau lucruri trebuincioase. Bogătanul egoist și nemulțumit de viață e de nerecunoscut: „Era stins din sufletul lui tot amarul vieții, suferințele lui, zbuciumul vieții lui întregi îi părea numai un vis

urît, din care abia acum s-a deşteptat. Rob fusese, legat de mîni şi de picioare, lipsit de aer şi de lumină, şi se zbuciuma mereu, ca să scape şi să facă ce vrea el ; acum zbura, parcă, prin lume şi era atît de uşor, atît de mulţumit el însuşi de sine — nu pentru ceea ce face, ci pentru ceea ce vrea din el însuşi, pentru pornirile inimii lui, pentru ceea ce el este". Este, pentru el, o mare fericire să privească somnul copiilor : „Era atîta sfinţenie în răsuflarea lină a acestor fiinţe, care au deschis inima lui, încît el se opri cuprins de sfială şi făcu de cinci ori, una după alta, semnul crucii". Moare, într-un moment de generozitate, după ce asigurase îngrijirea, la moşia sa, a vecinului bolnav. Nu-i pare rău că moare, are conştiinţa că a găsit fericirea şi scopul vieţii, şi ultimele vorbe se adresează mamei copiilor : „Poartă grijă de copiii tăi şi păzeşte-i să nu intre în vrajbă cu lumea".

Ipostazele fundamental diferite şi flagrant contradictorii ale eroului nu sînt însă justificate, motivarea transformărilor este minimă. Paraschiv Ciulic este un personaj schematic, iar nuvela e total nereuşită. Şi aceasta pentru că prozatorul a pornit de la o teză morală aprioric stabilită, pe care a vrut s-o ilustreze neapărat, indiferent de realitatea vieţii, care l-ar fi obligat să-şi examineze cu mai multă luciditate eroii. Se acreditează, într-un fel, şi ideea că oamenii bogaţi pot fi nişte salvatori pentru cei neajutoraţi, idee de circulaţie atît la sămănătorişti, cît şi la poporanişti. Scriitorul însă nu s-a gîndit la aceasta şi i-am face un proces de intenţie judecîndu-l astfel. Ideea pe care a vrut, într-adevăr, s-o demonstreze este aceea că trebuie să căutăm mulţumirea sufletească în ajutorarea semenilor care au nevoie de sprijinul nostru şi nu în satisfacerea capriciilor noastre egoiste. Felul schematic şi ilustrativist însă în care nuvelistul o rezolvă se mai poate proba şi prin construirea altor personaje, la fel de convenţionale şi de neveridice. Aşa este Călin, vecinul lui Ciulic, un om resemnat şi visător, trăind parcă din întîmplare în această lume. În prima parte a nuvelei, apare un anume Andrei, tot sărac şi excesiv de paşnic, care suportă cu o răbdare îngerească toate nedreptăţile şi jignirile din jur. Are o revoltătoare încredere într-o dreptate imanentă, care se va impune neabătut, în lume şi, ca un alt Iov, găseşte că Dumnezeu îl supune la tot felul de dureri înadins, ca să-i încerce credinţa. Respectînd parcă dictonul *„nihil admirare"*, Andrei nu e copleşit nici de bucurii : „Prea

înalte erau necazurile prin care trecuse, prea mult se deprinsese cu gîndul că viaţa e numai amar şi necaz, dureri şi greutate, şi acum, cînd bunătăţile-l năpădiseră, se temea ca nu cumva amăgiri să fie toate". Tonul însuşi în care-i scrisă nuvela, inspirat parcă din predici şi reflecţii cu valoare de maxime moralizatoare, lipsa aproape totală a epicului, substituirea lui *ad probandum* prin *ad narandum*, şi deci riscul, prezent, al substituirii reflectării obiective a vieţii prin comentarii subiective, cu alte cuvinte, schematismul cu care este lucrată nuvela nu este decît o urmare a schematismului din gîndirea artistică a scriitorului.

Este vorba, pe de altă parte, de insuficienta familiarizare a prozatorului cu mediul urban în care se petrec faptele. E adevărat că Slavici a trăit o însemnată parte a vieţii la oraş, dar nu s-a ataşat niciodată acestei lumi. Dimpotrivă, îi plăcea totdeauna să creadă că omul nu se poate dezvolta în plenitudinea spiritului său decît la sate, acolo unde tradiţia are suficientă autoritate pentru a asigura coeziunea morală şi armonia sufletească, acolo unde oamenii au rămas „adevăraţi", adică necontaminaţi de convenţii şi pervertire, în starea lor „iniţială". Slavici a fost un dezrădăcinat, un ins smuls din locul său de baştină, ca o plantă care, mutată din solul natal, cele mai adesea ori păleşte ori naşte roade cu un gust diferit de cel ştiut. Scriitorul a tînjit după lumea din Şiria copilăriei, pe care a luat-o, totdeauna, drept entitate morală şi a opus-o, în spirit sămănătorist, lumii citadine. O asemenea atitudine sufletească nu este cîtuşi de puţin lipsită de temeiuri. Moravurile capitaliste au pătruns mai întîi, şi cu o deosebită intensitate, în viaţa urbană. Oraşul însuşi este o creaţie a relaţiilor capitaliste, aci îşi au sediul marii bancheri şi afacerişti şi tot aci se retrag încetul cu încetul cei avuţi, atraşi de confort, cultură şi plăceri libertine. Eroarea în care a căzut Slavici, ca şi toţi sămănătorii, nu este aceea de a fi opus, pe plan etic, satul oraşului, ea constă în viziunea nediferenţiată, informă a celor două medii. Oraşul era văzut, în întregimea sa, ca o Sodomă, în timp ce satul constituia, tot în întregimea sa, un binecuvîntat locaş al purităţii angelice, ignorîndu-se faptul că fiecare dintre aceste medii este alcătuit din categorii sociale diferite şi antagonice, a căror morală însăşi e diferenţiată.

Scriitor lucid și obiectiv, Slavici n-a ajuns niciodată, în scrierile sale, la limitele extreme ale sămănătorismului, deși este unul dintre întemeietorii curentului, sau poate, tocmai pentru aceasta. Viziunea sămănătoristă a unei părți din opera lui Slavici, și din nuvelistică în primul rînd, este totuși considerabilă și nu se poate face abstracție de ea. Nu vom considera dirijate de optica sămănătoristă acele scrieri care exaltă frumusețea vieții rurale, a sufletului țărănesc, cum sînt *La crucea din sat* sau *Scormon*. Este o eroare faptul că unii istorici literari le-au aliniat curentului. Asemenea scrieri sînt zămislite din dragostea cea mai adîncă a scriitorului pentru oamenii și locurile înfățișate, proveniența lor e lirică, nu doctrinară sau polemică. Orice scriitor are dreptul să admire, să contemple, să cadă în extaz, fără ca prin asta să fie suspectat de tendențiozitate. Avem de-a face, dimpotrivă, cu o ipostază caracteristică oricărui artist. Poezia însăși, a spus Paul Valéry, s-a născut dintr-o exclamație și observația e adîncă.

Altfel ni se înfățișează însă nuvele ca *O viață pierdută*, *Din valurile vieții*, *Nuța* sau *Norocul*, în care mobilul creării lor este, în mod vizibil, polemic, scriitorul vrea să demonstreze, să ilustreze opoziția etică dintre sat și oraș. Întrucît o asemenea tendință nu este suficient acoperită artisticește, toate aceste scrieri, nu lipsite de merite, suferă de tezism.

Este interesant de semnalat că încă în *Novele din popor* întîlnim bucata *O viață pierdută*, care anticipează celelalte scrieri din categoria la care ne referim. Eroul, Moș Marian, locuiește în București, spre Obor. A venit aci în tinerețe, dintr-un sat ardelenesc, cu o căruță și-un cal. Strîngînd ban pe ban, reușește să-și facă ceva acareturi și, după aparențe, pare mulțumit. Dar fiica sa, Sevasta, este sedusă de un boier, devine după aceea alcoolică și, cuprinsă de patima iubirii și doborîtă de remușcări, își înfige cuțitul în inimă. Moșul dă foc casei și acareturilor și, cu căruța și calul cu care venise, pleacă în satul lui, „nepăsător și senin la față", convins că „astă lume de aici nu e de seama noastră". Deși spațiul acestei povestiri de peste 50 de pagini ar fi permis scriitorului să motiveze, cu convingere, de ce lumea Bucureștilor nu era „de seama" eroului, cititorul rămîne cu un hiatus în înțelegerea resorturilor gestului comis. Bănuiești că prozatorul consideră aceste resorturi ca „de la sine înțelese",

incompatibilitatea satului cu orașul fiind, pentru el, în afara demonstrației. Dar tocmai această concepție aprioric subminează compoziția nuvelei.

Din aceeași serie, nuvela *Din valurile vieții*, destul de întinsă, are o primă parte remarcabilă. Un copil de pripas, Bucur Georgescu, e găsit, pe scările unei biserici, de niște țărani din Argeș, veniți la București. Adoptat, copilul crește frumos, inteligent și harnic. Deosebit de sensibil, e profund mișcat cînd află împrejurările în care a fost găsit și se decide să răsplătească actul generos al binefăcătorilor. Se angajează mai întîi frizer și, ca și Ghiță din *Moara cu noroc*, la începutul lui, găsește că viața e frumoasă și, dacă te mulțumești cu puțin, poți trăi în liniște și pace, în mod demn și cinstit. Ca și în *O jertfă a vieții* apare însă o femeie, care joacă rolul ispitei, îndemnîndu-l să găsească o slujbă mai bănoasă, spre a-i satisface nevoile de lux și confort. Dat fiind mai ales că soția e profundă în sentimente, ceea ce nu contrazice apetitul spre lux, omul, bineînțeles, cedează și ajunge, astfel, agent de poliție, comițînd, ca toți slujbașii din acest domeniu, la început mici găinării dar ajungînd, destul de repede, la escrocherii. I se propune, ca să nu fie dat în vileag, o tranzacție josnică, în care un rol principal îl joacă farmecele propriei soții. După îndelungi și dureroase frămîntări, întrucîtva similare celor ale lui Ghiță din *Moara cu noroc*, Bucur acceptă. Zoe, care la-nceput luase totul în glumă, trebuie să afle de la o femeie de mahala că soțul o folosește ca un instrument de camuflare a propriilor murdării, și, decepționată, dar în același timp pornită împotriva soțului josnic și mișel, fuge cu un bogătan libidinos. Copilul, rod al căsniciei, e dus la părinții lui Bucur. Pînă aici, narațiunea n-are nimic forțat, iar personajele sînt compuse după o logică strînsă. Dacă s-ar fi terminat aici, valoarea nuvelei n-ar fi avut decît de cîștigat. De acum însă urmează o parte lipită. După sfaturile unui preot, căruia i se destăinuise, Bucur se retrage la o mănăstire din muntele Athos, pentru ca în liniștea chinoviei să-și ispășească păcatele. Autorul își vede, cu temei, personajul drept o victimă a unei întocmiri bazate pe egoism. Eroul reflectează : „O, cu totul alta ar fi fost viața mea dacă n-aș fi fost osîndit s-o petrec aici, unde fiecare folos al său îl caută, plăcerea sa o vînează, nimeni nu are milă, toate te ispitesc și nimic nu te ajută să te stăpînești, ba ești luat adeseori în bătaie

de joc dacă nu știi ori nu vrei să te folosești de imprejurări ori de neajunsurile altora. În asemenea lume, el nu mai putea să trăiască". Eroul e totuși într-o anumită măsură, salvat artisticește, prin faptul că, spre deosebire de Palea, nici biserica nu-l satisface, și astfel artificiul nuvelei este oarecum atenuat.

Moralist obstinat, Slavici reflectează : „Orișicare om are-n el și ceva bun și ceva rău, oarecare virtuți și oarecare slăbiciuni, și nu prin virtuți, ci prin slăbiciunile lui îl stăpînește cineva să se folosească de el". Oameni prin excelență buni, de o puritate integrală, există totuși chiar în această nuvelă : sînt părinții adoptivi ai lui Bucur, Gheorghe al Chelului și Bucura. Acești țărani, deși locuiesc, deocamdată, la oraș, n-au fost atrași în nici un fel de morbul banului și trăiesc într-o dulce și cucernică solitudine. Dealtfel, pentru a-și menține și pe mai departe existența hieratică, decid, după ce Bucur le încredințează copilul, să se reîntoarcă în satul lor, ca și Moș Marian. Păstrarea moralității e deci funciar incompatibilă cu mediul citadin.

Dar cea mai interesantă și mai valoroasă scriere din seria pe care am numit-o sămănătoristă este *Nuța*. Acțiunea se petrece într-o mahala bucureșteană ca și în *Prințesa*. Numele unor eroi sugerează mediul interlop : Ghiță Cocoș, Niță Viespe, Spiridon Taiefugă. Întîlnim apoi o babă proxenetă, care recrutează fetele cu ajutorul fiului său, un pierde-vară ; o doamnă, fostă soție de colonel, în ale cărei saloane se organizează întîlniri ilicite între femei onorabile și senatori plictisiți sau moșieri obosiți, folosiți drept proptele pentru bărbații lor, faliți, care consimt tacit la asemenea gesturi. Într-un astfel de salon nimerește Nuța, o fată orfană, venită în capitală dintr-un sat de sub munte. Ne-am aștepta ca, după rețete sămănătoriste, scriitorul să creeze o contradicție puternică între mentalitatea tinerei țărănci și lumea pervertită și lascivă a unui astfel de salon. Fata este însă creionată cu mult realism, soluțiile facile sînt evitate și senzația de autentic se impune. Candidă, dar în același timp cochetă, cu un fond moral neprihănit, dar disponibilă funciar plăcerilor ispititoare, Nuța pare a se adapta mediului. Frumusețea ei proaspătă, în stare să dezmorțească pe blazați și să resuscite tinerețea în cei sclerozați de vîrstă, îi creează repede un regim preferențial. Virtutea constă însă tocmai în capacitatea învingerii tentației celei mai mari. Babele

şi femeile lipsite de farmec sînt, fără efort, în afara tentaţiilor, dar ele nu pot fi luate drept virtuoase, Justine Putet din *Clochemerle* nu este o virtuoasă şi nici verişoara Bette. Poate că Nuţa s-ar fi obişnuit cu noua viaţă, fata n-are nimic hieratic, dacă n-ar fi purtat o dragoste puternică unui tînăr cu care încheiase o înţelegere matrimonială. Dragostea a salvat cinstea fetei, ajunsă aproape la marginea prăpastiei. Dincolo de flirt şi mici avansuri, Nuţa n-a mers. În omul de la ţară, pare a ne sugera prozatorul, există un puternic fond de moralitate, care-l face recuperabil. Dealtfel, eroina are în permanenţă nostalgia locurilor din copilărie : „O ! îşi zicea — de ce a trebuit să viu eu aici, în lumea aceasta învălmăşită ? De ce n-am rămas acolo prin văi, prin păduri şi prin poiene, unde mi-am petrecut primele zile ale copilăriei ?" În cele din urmă pleacă din Bucureşti, împreună cu flăcăul îndrăgit, şi trăiesc o vreme prin păduri, pentru că el dezertase din armată tocmai pentru a o scoate din casa de toleranţă. Locuiesc împreună cu ciobanii, se hrănesc cu ceea ce le oferă natura şi au un copil frumos, pentru care se leagă să înfrunte orice primejdii : „Şi dacă vom fi şi tu şi eu prigoniţi, grăi Tudor, el va sta la adăpost, dacă vom fi batjocoriţi, n-are să se reverse batjocura şi asupra lui ; orişice am suferi noi, pentru binele lui ispăşim". La bucuria unei vieţi fericite se adaugă aceea că părinţii lui Tudor le-au dat de urmă şi se întrezăreşte că fericirea va fi deplină. Ultima parte a nuvelei este un elogiu al vieţii pastorale primitive, desigur în contrast cu mediul orăşenesc corupt. Opoziţia este deci între mediul citadin şi cel natural, care nu se identifică cu cel rural. Dealtfel, şi în zugrăvirea satului, în această nuvelă scriitorul nu procedează convenţional. Oamenii de aici au început şi ei să se contamineze, părinţii adoptivi ai Nuţei întreprind orice pentru ca fata să nu se mai întoarcă în sat şi astfel averea ei să le rămînă întreagă. Cu excepţia finalului, destul de facil, *Nuţa* este o nuvelă remarcabilă, cea mai reuşită dintre toate scrierile în care Slavici încearcă să zugrăvească ceea ce Cezar Petrescu va numi mai tîrziu „Capitala care ucide". Eroul din *Calea Victoriei,* Constantin Lipan, descinde din literatura, pe această temă, a lui Slavici.

Este interesant de observat că mai toţi eroii lui Slavici din nuvele sau din romane, excepţie făcînd doar Aurel Chinteş din *O jertfă a vieţii,* chiar dacă ating zonele

imoralității, în cele din urmă nu le acceptă, fie că fac eforturi disperate să redevină cinstiți și demni, fie că-și pun capăt vieții, conștienți că nu se vor adapta niciodată unui trai ignobil. Este foarte interesantă, din acest punct de vedere, eroina nuvelei *Norocul*, domnișoara Elena. Fiică a unui bătrîn scăpătat și neputincios, ea lucrează într-un atelier de broderie. Frumusețea îi provoacă greutăți și Elena trebuie să dovedească nu numai demnitate, ci și viclenie, spre a scăpa de urmăritorii insistenți. Domnișoara Mița, fată bătrînă, colegă de atelier, îi promite că-i va găsi „norocul", adică un bărbat pe măsura ei. Fata se-ndrăgostește însă de bancherul Bărbulescu, om de 37 de ani, sobru, distins, impunînd, deopotrivă, respect și pasiune. Îndrăgostindu-se de el cu patimă, într-un moment de firească slăbiciune, fata îi cedează. Brusc, după aceea, fără să fie în vreun fel respinsă, își pune capăt zilelor. Pentru ce s-a sinucis, deci ? Probabil pentru greșeala, de neiertat eroilor lui Slavici, de a nu-și stăpîni simțurile, de a nu fi „ei înșiși", pentru că o scrisoare imediat anterioară gestului funest sună așa : „Am purtat mult otrava în mine ; mult am stat pe gînduri, fiindcă mai credeam că tot o s-ajung în cele din urmă ca să nu-mi mai pese, sunt însă prea slabă ; nu pot să suport rușinea, nu pot să mă împac cu gîndul de a fi disprețuită. E mai bine așa". Domnișoara Elena are mult din puritatea morală și integritatea eroinelor sadoveniene. Deși nu se atestă nicăieri, este probabil că fata avea o apropiată ascendență rustică. În ce constă, în fond, „păcatul" ei ? Doar în cele din urmă poate ar fi devenit nevastă, și prin urmare nimic n-ar fi fost imoral. Dar „păcatul" nu constă în fondul, ci în forma lucrurilor, înțeleasă tradiționalist. Elena se sinucide pentru că n-a fost „stăpînă pe ea însăși" înainte de efectuarea tradițională a căsătoriei și simte că din această cauză va fi disprețuită de soț și de lume. Dar o astfel de mentalitate nu se poate atribui decît unei fete dintr-o imediată extracție rurală. Prin destinul ei, Elena se apropie mult de Fira, eroina romanului *Din două lumi*, și întocmai ca la ea sfîrșitul se datorează imposibilității împăcării cu păcatul.

Nu trebuie a se înțelege că ceea ce am numit, printr-o convenție, nuvelele sămănătoriste ale lui Slavici corespund în întregime categoriei în care le-am încadrat. Ele ar putea tot atît de bine să intre în aceeași categorie cu *Moara cu noroc* sau *Pădureanca*, fiind animate de ace-

leaşi fundamente etice. Scriitorul nu uită nici aici să-şi penalizeze eroii care săvîrşesc infracţiuni de natură morală, amintind cititorilor, prin destinul personajelor principale, care sînt căile drepte ale vieţii şi care sînt cărările interzise. Uneori concluziile se degajă în mod spontan şi obiectiv, autorul manifestă încredere în perspicacitatea cititorului, altă dată fabula are o morală expresă, nu din scepticism faţă de înţelegerea cititorului, ci din dorinţa cea mai arzătoare ca să fie priceput totul. Ca pedagog cu experienţă, Slavici şi-a dat seama că exemplele negative nu sînt condamnabile prin ele înseşi, că există o atracţie irezistibilă către ispită. Chiar cînd nu avea în faţa sa elevi, în Slavici sălăşluia mereu profesorul, educatorul. Poate de aceea cele mai numeroase nuvele descriu destine umane care impresionează, cu valoare de exemplu. În *Moara cu noroc*, *Pădureanca*, *Vatra părăsită*, în romanele *Din două lumi*, *Cel din urmă Armaş*, *Corbei*, eroii principali mor în cele din urmă datorită propriilor păcate. Uneori păcatul unuia se răsfrînge şi asupra altora, şi de aceea, pare a ne învăţa scriitorul, trebuie să veghem ca pe plan mai larg oamenii să fie curaţi şi cinstiţi. Aceasta pare să fie morala voluminoasei nuvele *Vatra părăsită*. Acţiunea se petrece într-un sat de lîngă Piteşti, pe rîul Vedea. Pentru un loc numit Vatra părăsită se duce o aprigă dispută între doi ţărani. Conflictul e înăbuşit, nu se manifestă pe faţă, dar parcă prin aceasta e şi mai ameninţător. Vinovat este însă un singur personaj, Ghiţă, om hapsîn şi rău la inimă. El dă drumul apei diguite, spre a strica munca de-o vară a lui Zamfir, oltean de prin părţile Balşului, care se pripăşise pe lîngă sora lui Ghiţă, văduvă. Bucur, socrul lui Zamfir, îl vede însă şi, în vîrtejul urmăririi, sînt prinşi amîndoi de torentul apelor revărsate, care-i înghite. Este interesant că, deşi duşmani de moarte, în faţa sfîrşitului, fiecare dintre ei are o mişcătoare izbucnire de umanitate, căci, deşi fiecare se putea salva sacrificîndu-l pe celălalt, nici unul n-are cugetul să comită un asemenea gest, preferînd să moară împreună, împăcaţi de moartea nemiloasă. Li se face un singur mormînt, şi toată lumea ştie că au murit „dîndu-şi silinţa să oprească apa". Finalul *Vetrei părăsite* e dramatic, dar se lasă greu aşteptat. Prea multe pagini slabe, plate, pentru un final reuşit. Prin numeroasele amănunte oferite, nuvela pare a porni de la un fapt autentic, insuficient transfigurat

însă. Zeci de pagini se cheltuiesc fără ca să fie necesar, într-o asemenea măsură, încît avem convingerea că ne aflăm în fața unui material brut care ar trebui încă prelucrat. Există de asemenea stîngăcii în înfățișarea oamenilor și în zugrăvirea peisajului, se ghicește că prozatorul nu cunoaște bine zona munteană în care își fixează acțiunea. Cele mai izbutite scrieri ale lui Slavici, adică *Mara, Moara cu noroc, Pădureanca, Gura satului, Popa Tanda, Budulea taichii,* sînt localizate în mediul ardelenesc, familiar scriitorului. O singură excepție cunoaștem, și anume nuvela *Comoara,* a cărei acțiune se petrece undeva pe lîngă Focșani. Dar *Comoara* e poate cea mai moralistă dintre nuvelele lui Slavici. Aici scriitorul nu mizează deloc pe descrierea locurilor, a obiceiurilor, nu-l interesează etnografia, specificul și culoarea. Duțu al lui Ene, eroul principal, putea să fie în același timp ardelean, moldovean, oltean sau dobrogean. El ilustrează, prin excelență, o categorie morală, iar categoriile morale, sînt, în fond, universale.

Dar cu toate că în teorie Slavici vorbește despre o perfecționare a omului în genere, de o morală abstractă, deci atemporală, în practica creației scriitorul o înțelege într-un context social precizat și într-o determinare istorică. Autorul *Morii cu noroc* trăiește și scrie în perioada în care relațiile capitaliste începuseră să altereze, să pervertească pe oameni. Criteriul de apreciere a valorilor era sacul cu bani. Vom vedea că Mara începe să devină un personaj important în valea Mureșului după ce agonisește o avere considerabilă și ea însăși se simte mai sigură de sine. În *Vatra părăsită,* un personaj reflectă : „Omul însă ține să dea înainte, să agonisească, să adune și să-și întindă stăpînirea, căci *fiecare e atît pentru sine cît și pentru alții deopotrivă cu ceea ce stăpînește*" (s.n.). Zamfir, din aceeași bucată, după ce devenise avut, „se făcuse mai îndrăzneț, mai voinic, oarecum mai țanțoș, fiindcă se simțea că are și el ceva". Nu întîmplător cele mai puternice tipuri de avari au fost date de literatura acestei epoci, Balzac cu Grandet și Gobsek, Gogol cu Pliușkin, iar la noi Hagi-Tudose al lui Delavrancea apar aproximativ în această epocă. Setea de înavuțire este prezentă la Slavici în *Moara cu noroc, Mara, Comoara, O viață pierdută, Vatra părăsită, O jertfă a vieții* etc. Nici un scriitor din literatura noastră n-a abordat, cu atîta insistență, această tematică. Explicația

constă, cum spuneam, în frecvența unei astfel de tipologii umane în epoca lui Slavici, dar și în faptul că scriitorul, disponibil totdeauna spre subiecte cu conținut etic, a găsit în această problematică terenul cel mai propice.

Am constatat că năzuința către o viață mulțumită, dominată de satisfacții (materiale, dar mai ales morale), i se pare lui Slavici în conformitate cu însăși natura umană, e doar „o chestiune de înțelepciune să ne chivernisim viața astfel ca să simțim cît se poate de puține dureri și cît se poate de multe plăceri în trecerea noastră prin ea". Popa Tanda, chiar Spiru Călin și Mara răspund, după Slavici, unor asemenea precepte. Scriitorul nu preconizează niciodată ataraxia stoică, eroii lui nu sînt niciodată niște anahoreți. Principalul e ca să nu cădem în exagerări, să știm unde să ne oprim, astfel ca plăcerea să nu degenereze în viciu. Viciul începe de acolo de unde omul își pierde cumpătul. Moș Marian din *O viață pierdută* îi spune fiicei sale, Sevasta : „Am avut doi cai și o căruță. Și cînd încărcam povara mușteriilor, și cînd primeam banii, și cînd îi puneam în șerpar, și cînd gîndeam că îi am, nu știu cum, mă apuca un fel de dezmierdare, încît mereu trebuia să doresc tot așa și iar așa. Am avut apoi cincizeci de galbeni și am fost mulțumit. Voiam să mă întorc. Dar am avut cincizeci și unu, și nu mă mai puteam întoarce, fiindcă trebuia să rîvnesc la o sută". Ajunge în cele din urmă la concluzia : „Cerul ne-a pedepsit pentru dorințele noastre necumpătate".

Duțu al lui Ene, țăranul din *Comoara* visează, ca și Zaharia Duhu din *Comoara regelui Dromihet* de Cezar Petrescu, o comoară. Înainte de a o găsi, omul era mulțumit, afectuos cu familia, deosebit de cumsecade cu cei din jur. Începutul nuvelei însuși e caracteristic pentru modul de a gîndi al scriitorului : „Sănătatea ! Binecuvîntata de sănătate ! Sănătos să fii, și ți-e destul un pumn de mălai, ca nici pe un împărat să nu te dai". Nu rezultă de aici, cum s-ar putea crede, apologia sărăciei, ci disprețul mîndru față de bogăția, totdeauna suspect acumulată, superioritatea morală a celor săraci, dar demni. O întreagă paremiologie populară a fost creată în acest spirit, pe această temă : „Decît bolnav și bogat, mai bine sănătos și sărac" ; „Sărăcia nu-i un viciu" ; „Bogăția nu-nseamnă și obraz curat" etc. Evident că unele dintre aceste cugetări au fost influențate de religia creștină, care propagă resemnarea în sărăcie, promițînd răsplata

transcendentă, dar totdeauna se include disprețul pentru cei bogați. În același timp, relațiile capitaliste încep să exercite presiuni asupra mentalității oamenilor, chiar asupra celor mai cinstiți. Disprețuind bogăția, mulți tînjesc în secret după ea, iar sărăcia începe să devină jignitoare. Duțu al lui Ene, „nu suferea ca cineva să-l atingă în sărăcia lui" și „se credea țanțoș, de l-ai fi socotit în rîndul oamenilor cu două juguri de către patru boi". Avem de-a face deci cu un om disponibil ispitei îmbogățirii. Slavici a ales înadins un astfel de erou și nu un virtuos incurabil, și astfel nuvela capătă, de la început, un interes deosebit. În Duțu sălășluiește un fond uman pozitiv, dar în același timp și obsesia atracției spre bogăție, și între cele două dimensiuni morale antagonice se duce, tot timpul, o luptă încordată și extrem de dramatică. Eroul are, alternativ, izbucniri de umanitate, dar este stăpînit și de deliciile inedite ale îmbogățirii. Cine va învinge ? Se mai poate spera în reabilitarea lui Duțu ? Să urmărim desfășurarea faptelor esențiale. În momentul în care omul găsește comoara, contrar lui Dănilă Prepeleac, care de-abia de-acum își va afirma virtuțile, Duțu se turmentează iremediabil, într-atît, încît omul blajin și înțelept care fusese pînă aci e capabil de crime. Abia se stăpînește să nu lovească cu cazmaua în cap un vecin. Gîndindu-se că ar fi imposibil să țină comoara ascunsă, singur, îi trece prin cap, o secundă, ideea s-o împartă cu cel din apropierea sa, care l-a întrebat, în glumă, dacă a găsit-o. Nu acceptă însă să-și împartă norocul, decizînd că „mai bine moarte de om". Cînd căpitanul supraveghetor îi ordonă să scoată pămîntul din locul unde era cazanul cu bani, Duțu îl privește „turbat" : „Ah ! de ce nu eram numai amîndoi, căci, chiar general de-ar fi fost, l-ar fi lăsat mort pe loc". Cînd însuși căpitanul dă să scoată pămîntul, lui Duțu i se face rău : „Fața îi era verde, galbenă, ochii i se împăinginiseră și buzele i se făcuseră vinete". N-o mințise niciodată pe nevastă-sa, dar de astă dată îl roagă pe Dumitru, vecinul său, s-o anunțe că-i bine, dar nu poate, în ziua respectivă, să facă drumul pînă acasă. Se mîngîie însă că Dumitru o mințise, și nu el. Dealtfel, nu de puține ori cei care greșesc, dar au vie conștiința greșelii, la Slavici, folosesc un alibi, un *„advocatus diaboli"*. Ideea comorii i-a fost inspirată autorului și de credința populară că „banul e ochiul dracului", exercitînd asupra omului o vrajă ame-

ţitoare, ce-l duce la pieire, credinţă inspirată desigur din repulsia poporului pentru cei avuţi, a căror îmbogăţire are, de cele mai multe ori, o provenienţă dubioasă. Sfredeluş, un personaj din *Hanul Ciorilor*, spune : „Banul, măi, e unealta dracului. Numai aşa, din senin, nu-ţi vine frica. De unde poţi tu să ştii prin ce fel de mîni a trecut banul pe care-l ai la tine ? ... sînt şi bani legaţi ca jaf să fie cu ei şi praf să se ducă. Cînd pui mîna pe asemenea bani, ţi-e frică, fără ca să-ţi dai seama de ce, şi tocmai frica te duce acolo unde praf se alege de ei". Astfel de bani „blestemaţi" găseşte Duţu, căci este cuprins de la început de spaima unei primejdii ascunse. De aceea îşi şi face socoteala să nu se atingă de comoară : „Ce folos de bogăţie, dacă ea, chiar din clipa în care o atingi, te face din om neom ?" Voieşte să se scape de comoară, ca Cristos de ispita Satanei : „Nu ! îşi zicea în gîndul lui, nu-mi trebuiesc. Eu cu Stanca mea şi cu copiii mei trebuie să rămînem ce suntem ; mai bine decît aşa pentru noi nu se poate : n-avem să fim scoşi din ale noastre". Fiindcă nu văzuse încă ce este în cazan, vrea numai să-şi astîmpere această curiozitate, şi apoi „ce-a fi să fie". Ca şi în credinţa populară că atîta timp cît nu-l vezi pe Ucigă-l Toaca poţi scăpa de el, principalul e să nu-i zăreşti faţa. Eroul nostru văzînd faţa „diavolului galben" este transformat, pe veci, în robul acestuia. Cazanul era doldora de monede, lanţuri, brăţări, salbe de mărgăritare, un potir, o cupă cu pietre scumpe, inele, cercei etc. Duţu ia cazanul subsuoară, scoate cuţitul din brîu şi-l pune-n dinţi : „Ia-mă, Doamne, sub paza ta, zise el, şi mă fereşte de păcat : acum să nu-mi mai iasă nimeni în cale, că eu n-am ce să-i fac, trebuie să-l omor". Ţăranul timid şi copleşit de complexe are dintr-o dată revelaţia că „nu mai e mojic". Cu o adîncă cunoaştere psihologică, pătrunzînd în cutele cele mai intime ale sufletului eroului, Slavici distinge stări contradictorii, aparent ciudate, dar în spiritul celei mai depline veridicităţi. Creşterea conştiinţei că e bogat are repercusiuni negative asupra eroului, care devine, prin aceasta, mai egoist, strivit de teama că situaţia pe care a obţinut-o s-ar putea să fie periclitată. Proprietatea duce la ferocitate : „Din clipa în care simţise aurul, şi mărgăritarele, şi pietrele scumpe în mînele lui, el era deopotrivă cu orişicine care avea şi e gata să-şi apere cu viaţa avutul şi să curme viaţa celui ce vrea să se atingă de el". Chibzuirea colosalei comori dă

naștere unor zvîrcoliri fantastice, omul are impresia că visează, are o viziune de coșmar, cu halucinații teribile, demne de eroii lui Kafka. Vrea să scoată mai întîi o parte din bani, cu care să facă negustorie, pentru ca nimeni să nu simtă și să-l suspecteze, restul îi lasă la rădăcina unui copac. I se pare însă că sînt prea puțini, mai ia încă ceva, dar tot nu poate pleca, parcă o forță terbilă l-a legat de copacul care ascundea comoara. De aceea, mută comoara în altă parte, sub alt copac, care i se pare mai ferit. Dar dacă nici acesta nu e mai ferit? În sfîrșit, găsește unul, dar după ce pleacă, își amintește, cu spaimă, că a lăsat cuțitul și cazmaua în pădure, la unul dintre stejarii atinși, nu-și mai aducea aminte la care. Descrierea revenirii omului care-și caută uneltele uitate este de aceeași natură cvasifantastică: „Ca gonit de iele se întoarse înapoi, așa razna, prin pădure, dar nu mai era chip să-și găsească copacii. Alerga încoace și încolo ca ieșit din minți, știa unde sunt și nu-i găsea, trecea pe lîngă ei și nu-i nimerea; se împiedeca de cazmaua lui și n-o vedea. Afurisită de comoară!" Spre ziuă, cînd, în sfîrșit, ajunge acasă, starea omului e jalnică și înfiorătoare. Stanca crede că, nici mai mult, nici mai puțin, a omorît pe cineva: „Pe jumătate leșinat, cu fața galbenă, cu ochii sperioși și intrați în cap, cu mîinile zgîriate și cu buza de jos tăiată de cuțitul ce ținuse în gură, cu pieptul cămășii stropit de sîngele curs peste bărbie". Devine bănuitor, închis și ascuns, conștient de riscuri, dar fiindu-i imposibil să le înlăture. Cînd pleacă de-acasă îi spune nevestei că merge la București să cumpere o pereche de boi, cu cei șapte poli economisiți. Memorabil este momentul în care își cumpără, de la Focșani, niște haine. Întrebările negustorului îl neliniștesc, i se par suspecte, pentru că susceptibilitatea se accentuase. De aceea și le lasă în prăvălie, declarînd că mai are de luat ceva. Scăpat de ochii negustorului, o rupe la fugă ca un nebun, spre a-și pierde urma, cineva strigă după el chemînd poliția. Scapă cu fuga, obsedat în același timp de soarta banilor lăsați în pădure. Este interesant că atunci cînd n-are banii din comoară la el, Duțu redevine omul întreg de totdeauna, nu-i mai pasă de nimic. Lăsînd banii sub un pietroi merge în liniște și-și ia hainele cumpărate. Ridicîndu-și din nou comoara ascunsă, spaima redevine cu aceeași intensitate. E plină de umor scena în care țăranul îmbracă costumul de tîr-

goveţ, uitînd însă că a rămas în opinci şi cu căciula mocănească, ceea ce-l face să devină obiectul atenţiei generale în tren, fiind astfel nevoit să coboare la prima staţie, întrucît era sigur că toţi cei din jur îl privesc cu atenţie deoarece îl ştiu plin de bani. De la Buzău îşi cumpără ghete şi pălărie şi, îmbrăcat astfel, dar uitîndu-şi cămaşa ţărănească, trage la hotelul Dacia din capitală, dîndu-şi un nume fals : Gheorghe Rîmniceanu, antreprenor. În somptuosul hotel bucureştean, contemplîndu-şi în liniştе aurul, dar agitat de cele ce vor urma, are clipe de regret pentru viaţa liniştită de om modest : „Ah, satul lui, ce bine era în satul lui ! Ce fericit era el în casa lui de om sărac !" Încercat permanent de presimţirea unei primejdii, vrea să arunce banii pe fereastră, ca să-şi recapete liniştea. Preferă însă, bineînţeles, să-i ascundă sub un copac la Spitalul Brîncovenesc. La reîntoarcere, uitînd numărul camerei de hotel şi numele declarat, merge din uşă-n uşă şi dă peste domnişoara Lina, o cocotă bucureşteancă, care, în schimbul unor avansuri, care-l derutează pe naivul ţăran, obţine de la el toate mărturiile legate de comoară. Din acest moment, Duţu devine victima unor escrocherii ordinare, la care iau parte, în afară de cocotă, un samsar, nişte „fete" dintr-un bordel, un tînăr aventurier, un comisar de poliţie şi un subprefect. Toate se petrec foarte repede, eroul se află într-o completă zăpăceală, într-o asemenea măsură, încît nu ştie dacă cele ce se petrec sînt vis sau realitate. Chiar momentul cel mai intim cu cocota i-a rămas confuz : „Şi iar stătea la îndoială dacă nu cumva visează. A văzut, ce-i drept, cu ochii lui carnea cea moale, a pipăit-o cu mîinile lui, îi era buiguit capul şi i se tulburase sîngele în vine ; dar nu e altfel nici cînd visezi asemenea lucruri ; tot aşa vezi, tot aşa pipăi, tot aşa te simţi. Fie-n aievea, fie prin vis, omul acelaşi rămîne, şi ţi-e greu să crezi c-ai putea să te visezi făcînd ceea ce firea nu te-ar ierta să faci şi în aievea".

După şase zile revine acasă, pocăit, deşi la început cu puternice urme de regret pentru comoara irosită cu atîta neîndemînare. Ultimele monede, ascunse în căptuşala căciulii, sînt date de către Stanca subprefectului, care „ancheta", bucuroasă că bărbatul i-a scăpat de „ochiul dracului". Liber şi curat ca la-nceput, Duţu îşi recapătă liniştea sufletească, nu-i vine să creadă că lui i s-au întîmplat toate, şi cele şase zile i se par un vis

îngrozitor de urît : „Mulțumesc lui Dumnezeu c-am scăpat de ispită !, grăi Duțu ușurat. Am fost om sărac, dar mulțumit cu sărăcia mea și nu mă dedeam pe nici un bogat, nu rîvneam la bogăție : de cînd am găsit comoara aceea, nu mai am liniște, mi-am pierdut rostul, m-am smintit parcă, nu-mi trebuie !" Iar Stanca se dumirește în cele din urmă : „Care va să zică asta era : a pus omul mîna pe bani legați cu blestem".

Comoara este construită pe întrepătrunderea între real și fantastic, nu în sensul prezenței ambelor tărîmuri, ci prin convertirea realului în fantastic, în conștiința eroului principal și deci și a cititorului. Această convertire se realizează în primul rînd prin timpul foarte scurt în care se petrec atîtea fapte, apoi prin „trezirea" lui Duțu la ipostaza de la început, precum și prin prezentarea unor scene într-o manieră în care cele două medii se pot confunda prin precipitarea faptelor și condensarea lor, cum este, de pildă, călătoria de la Focșani la București, în care impresia de halucinație este vie. De fapt, însuși visul de a găsi o comoară și mai ales realizarea acestui vis cad în afara realității, fiind de domeniul unei realități ipotetice, deci ficționale. Dar tocmai o astfel de manieră compozițională reliefează mai puternic semnificațiile nuvelei, dîndu-le o valoare de generalitate. Coșmarul lui Duțu devine astfel simbol al unei aspirații infracționale. Nuvela ar fi trebuit să se termine aici, ea ar fi avut rotunjime și logică. Dar de-acum Duțu iese din scenă și intră cîțiva dintre cei care-l jefuiseră : Comisarul, subprefectul, samsarul, domnișoara Lina. Aceștia trec ca fulgerul dintr-un oraș în altul, în Occident, urmărindu-se și cheltuind comoara găsită de Duțu. Această ultimă parte nu se leagă logic de prima, constituind un balast. Din ea autorul ar fi putut realiza o altă nuvelă, în care să descrie odiseea jefuitorilor lui Duțu. Faptul că nici unul dintre personajele ulterioare nu este individualizat și nu reușește, deci, să ia pe scenă locul lui Duțu accentuează caracterul parazitar al acestei părți. Este probabil că scriitorul a vroit să accentueze, în spirit sămănătorist, ideea orașului corupt, în comparație cu satul pur și candid. Dar tocmai o asemenea teză dezechilibrează și viciază construcția nuvelei, care, și cu acest cusur, rămîne una dintre operele admirabile ale lui Slavici. Adîncimea analizei psihologice, a consecințelor distrugătoare pe care le are banul

asupra sufletului omenesc impresionează și astăzi, cu o tărie egală celei a momentului în care a fost scrisă. Raportată la scrieri cu o tematică similară, de pildă la *Comoara regelui Dromihet*, *Comoara* se devedește superioară prin realism și adîncime psihologică. În timp ce romanul lui Cezar Petrescu, destul de prolix, se resimte puternic de didacticism (Zaharia Duhu dorește să găsească comoara spre a ajuta pe copiii sărmani, eroul e linear și de o candoare anacronică), *Comoara* lui Slavici zugrăvește cu sobrietate un erou autentic și complex.

Dezumanizarea eroului, din momentul în care găsește comoara, este aproape totală. Omul însă nu jefuise pe nimeni, nu comisese nici o crimă în agonisirea banilor. De aceea, în final, el își redobîndește umanitatea inițială, pentru că nu și-o negase prin fapte. În această situație eroul a fost recuperabil.

Altfel se petrec lucrurile în *Moara cu noroc*. Și Ghiță este o „fire slabă", se lasă mai mult „în voia întîmplărilor", nu-și dă silința „să se stăpînească". Ca și Duțu al lui Ene. Viața însă îl pune în situații diferite, în care setea de înavuțire ia forme monstruoase, iar umanitatea personajului se micșorează pînă la dispariția totală, prin compromisuri treptate, nocive și degradante. Nenorocirea lui Ghiță, lasă a se înțelege autorul, e necesar să se producă, întrucît omul este o fire slabă, n-are voință să-și domine pofta de înavuțire, ci este dominat de ea. El a depășit cu totul măsura necesară unui om care rîvnește spre fireasca mulțumire materială și morală și de aceea prăbușirea sa este iremediabilă. Drumul lui Ghiță, de la cizmarul mulțumit și liniștit în modestia condiției sale, pînă la cîrciumarul hapsîn și terorizat de bani, este magistral zugrăvit de scriitor. *Moara cu noroc* rămîne și azi o pildă de profunzime artistică. Nimic convențional, nimic forțat, deși autorul urmărește, ca totdeauna, o lecție de moralitate, intenția este astfel acoperită artisticește încît aproape nimic nu jenează, totul lasă impresia veridicității integrale și a artei desăvîrșite.

Rîvnind, ca oricare om, să trăiască mai bine, cizmarul Ghiță arendează hanul „La Moara cu noroc", așezat într-o poziție favorabilă. La început, cîștigul este „dat de la Dumnezeu", adică obținut pe cale cinstită: „Sîmbătă de cu seară locul se deșerta, și Ghiță, ajungînd să mai răsufle, se punea cu Ana și cu bătrîna să numere banii, și atunci el privea la Ana, Ana privea la el, amîn-

doi priveau la cei doi copilaşi, căci doi erau acum, iară bătrîna privea la cîteşpatru şi se simţea întinerită, căci avea un ginere harnic, o fată norocoasă, doi nepoţi sprinteni, iară sporul era dat de la Dumnezeu, dintr-un cîştig făcut cu bine". Ana este „tînără şi frumoasă", „fragedă şi subţirică", „sprintenă şi mlădioasă", şi relaţiile dintre ea şi Ghiţă sînt de o căldură înduioşătoare. Dar în curînd îşi face apariţia Lică Sămădăul, figură satanică, om aspru şi neîndurat, „care umblă mereu călare, de la turmă la turmă, care ştie toate înfundăturile, cunoaşte pe toţi oamenii buni şi mai ales pe cei răi, de care tremură toată lumea, şi care ştie să afle urechea grăsunelui pripăşit chiar şi din oala cu varză". Pătrunderea acestui om în viaţa aproape hieratică a familiei lui Ghiţă va avea efecte catostrofale. Scriitorul îşi caracterizează eroul la modul clasic, adică mai ales prin impresia pe care o lasă celor cu care vine în contact. Bun cunoscător, ca totdeauna, al sufletului feminin (Slavici, cum am mai precizat, a dat literaturii noastre admirabile tipuri de femei), scriitorul atrage, de la început, atenţia asupra impresiei pe care Lică o face Anei. Aceasta, cînd îl vede, „rămase privind ca un copil uimit la călăreţul ce stetea ca un stîlp de piatră înaintea ei", privindu-l „oarecum pierdută şi speriată de bărbăţia înfăţişării lui". Este atracţia pe care o exercită, totdeauna, asupra femeilor forţa şi bărbăţia, rezultat al nevoii de ocrotire şi chiar de dominaţie, explicabile în primul rînd prin motive istorice, şi mai puţin biologice. Nu sînt omise, în prezentarea lui Lică, nici mijloace ce ţin de fizionomia lavateriană, atît de întrebuinţate înainte de Hasdeu în *Răzvan şi Vidra* şi mai ales în *Ursita*, precum şi de Filimon cînd ne face cunoştinţă cu Dinu Păturică: „Lică e om rău şi om primejdios: asta se vede din ochii lui, din rînjetul lui şi mai ales din căutătura ce are, cînd îşi roade mustaţa cu dinţii. E om pătimaş, Ghiţă, şi nu e bine să te dai prea departe cu el", îi spune Ana. La aproape trei decenii de la plăsmuirea eroului, scriitorul îi surprinde existenţa într-o viziune întrucîtva diferită, explicabilă prin simpatia paternităţii: „Pe la gurile dinspre Şesul Crişurilor trăiesc Luncanii... mai îndrăzneţi şi mai năvalnici, oameni cu deosebire trupeşi şi chipeşi, cei mai avîntaţi dintre românii pe care-i ştiu eu. Tipul luncanului m-am încercat

să-l înfățișez în Lică Sămădăul din *Moara cu noroc*" [1]. Sosit la *Moara cu noroc*, Lică exercită, prin cinismul său, o dominație fascinantă și asupra lui Ghiță, al cărui caracter slab face concesii, se pleacă, cedează încetul cu încetul. Lică îndeplinește, în această scriere, rolul comorii din nuvela anterior analizată. El exercită asupra lui Ghiță vraja amețitoare exercitată de Vautrin asupra lui Rastignac în *Moș Goriot*. Ghiță promite mai întîi ca toate afacerile dintre el și Sămădău să nu fie aflate de nimeni. Este pentru întîia oară cînd ascunde ceva familiei. Doar începutul este mai anevoios, omul se obișnuiește cu complicitatea. Din momentul în care intră în cîrdășie cu Lică, Ghiță, ca și Duțu cînd dă de bani, este cuprins și copleșit de o teribilă anxietate, începe să sufere de mania persecuției. Merge la Arad și-și cumpără două pistoale, mai apoi face rost de doi cîini ciobănești și o slugă de încredere. Devine, ca și Duțu, ursuz și susceptibil, se aprinde pentru te miri ce și-i dispare zîmbetul candid de odinioară. Cînd rîde, produce un zgomot nefiresc. Gustul banului anihilează celelalte laturi ale eroului și, dintr-un soț și părinte admirabil, el începe, pentru întîia oară în viață, să regrete existența familiei sale, pentru ca urmările drumului pe care apucase să-l privească numai pe el: „Se gîndea la cîștigul pe care l-ar putea face în tovărășie cu Lică, vedea banii grămadă înaintea sa și i se împăinjeneau ochii; de dragul acestui cîștig ar fi fost gata să-și pună pe un an, doi, capul în primejdie". Atracția irezistibilă către riscurile unui cîștig nesperat vreodată nu înlătură încă anxietatea, Ghiță vrea uneori să plece din pustietatea asta, unde era expus atîtor neștiute primejdii. Scriitorul insistă, cu remarcabile mijloace ale analizei psihologice, asupra senzației de spaimă care-l cuprinde pe erou. Din acest punct de vedere, el anticipează, cu opt ani mai devreme, destinul hangiului de la Podeni, Leiba Zibal. Nu o dată discuta cu Ana: „E grozavă viața asta, Ano, e grozavă; stai aici în pustietate, și te sperii de nimic, și-ți mistuiești viața cu năluciri deșarte". Simte, ca și eroul lui Caragiale, nevoia de a fi apărat, și de cîte ori trec pe la han jandarmii, în frunte cu Pintea Căprarul, îi cinstește cu toată dragostea. Există o permanentă înfruntare între fondul cinstit al lui Ghiță și ispita îmbogățirii. Vrea să plece, renunță, revine la hotărîre, iar renunță. Găsește că cea mai bună soluție este

[1] *Românii din Ardeal*, 1910, pp. 17—18.

duplicitatea, dedublarea. Să pară adică om cinstit, dar să fie şi tovarăş cu Lică, pentru că, zice el : „Pe vrăjmaşul pe care nu-l poate birui, tot omul cu minte şi-l face tovarăş". Dar este posibil să mergi prea mult pe calea duplicităţii ? Este, această încercare, o echilibristică periculoasă, vrea să spună autorul, şi în curînd ea îşi va dovedi falimentul fatal.

Este remarcabil modul în care scriitorul urmăreşte convertirea, la principiile vicioase ale lui Ghiţă, a soţiei sale, şi chiar a bătrînei, care, văzînd că bogăţia se adună în fiecare zi, începe să fie foarte grijulie ca nimic să nu se piardă şi, cînd Ghiţă refuză, din tact, dealtfel, şi nu din convingere, doi grăsuni de la oamenii lui Lică, bătrîna îl mustră cu înverşunare. În ceea ce o priveşte pe soţia lui Ghiţă, ea este tîrîtă în mrejele Sămădăului de către propriul ei soţ. La început îl refuză pe Lică, atunci cînd vrea s-o joace, dar intervenţia lui Ghiţă, care se temea că nevasta-i „strică socotelile", îndepărtează sfiala femeii : „Săracul de mine ! grăi Ghiţă aşa în glumă. Dar năzuroasă mi s-a mai făcut nevasta ! joacă, muiere ; parcă are să-ţi ia ceva din frumuseţe". Atît i-a trebuit femeii : încuviinţarea complice a soţului, ca să-şi piardă măsura în faţa unui om care începuse să aibă asupra ei o ciudată atracţie, îmbinată cu un puternic sentiment de teamă, care nu îndepărta, ci mărea doza de mister şi de aventură. Prinzîndu-se cu Lică în joc, „sîngele îi năvălea în obraji cînd el o apuca de brîu ca s-o învîrtească", în timp ce Ghiţă „fierbea în el cînd îi vedea faţa străbătută de plăcerea jocului". Agitaţia lui Ghiţă e sinceră, autentică, dar nu îndrăzneşte şi nici nu vrea să se opună lui Lică, pentru că de cînd e la „Moara cu noroc" starea lui materială e înfloritoare, nici într-o jumătate de an avea porci la îngrăşat, două vaci cu lapte, căruţă pe răzoare, doi cai buni şi, pe deasupra, destui bani în ladă. Toate, la drept vorbind, le obţinuse în primul rînd datorită „generozităţii" lui Lică şi protecţiei lui. Nu numai că i-a dispărut gîndul plecării, dar începe să fie cuprins de teama că Lică-l poate înlocui. De aceea i se devotează mai mult.

Începe însă un şir de fapte care precipită acţiunea şi sînt de natură să ilustreze ideea complicităţii dintre Lică şi Ghiţă şi care, mai presus de orice, limpezesc poziţia hangiului. Un arendaş e jefuit, o femeie cu un copil e ucisă şi prădată la drumul mare, autorităţile îl bănuiesc pe Lică, stăpînul „Morii cu noroc" e chemat să depună

mărturie. Şi, cu toate că ştia de plecarea lui Lică, în noaptea crimei, recurge la sperjur. Este întîiul moment în care dezumanizarea lui Ghiţă se manifestă în toată amploarea ei. „Măruntele" concesii de pînă acum se împlinesc prin complicitatea la crimă. Înţelegem că prăbuşirea morală a lui Ghiţă nu mai poate fi evitată.

Această prăbuşire nu se explică însă numai prin natura slabă a eroului, prin neputinţa de a se opri la limitele moralităţii, ci îşi are o motivare mai largă, de natură socială, căci Ghiţă este un produs şi o victimă a unei orînduiri în care oamenii de teapa lui Lică sînt protejaţi şi comit crime la adăpostul unor autorităţi ale ţinutului, cărora le aduce servicii de nepreţuit, care-l iau pe criminal pe cauţiune. Unul dintre aceşti stăpîni e contele Vermesy, care are relaţii „pînă sus de tot", şi Lică, încurajat, se apără cu un sînge rece care pentru judecători echivalează cu nevinovăţia : „Lică se ştia sprijinit de stăpînii săi, dintre care unii erau pătrunşi de nevinovăţia lui, iar alţii, ca oameni cu multă trecere, puteau să-l apere pe sub mînă, deşi poate că-l bănuiau ; cu toate aceste, el ştia de ce e vorba, aflase că mai mulţi din judecători îl bănuiesc, şi aşa îşi dedea răspunsurile scurt şi deslușit, neabătîndu-se întru nimic de la mărturisirile ce făcuse pe cînd fusese luat pentru întîia oară la cercetare. Se bizuia Lică pe cît se bizuia pe ajutorul stăpînilor săi, dar mai mult se bizuia pe chiar a sa cuminţenie". De aceea, cînd Buză Ruptă şi Săilă sînt condamnaţi, Ghiţă, deşi e convins de nevinovăţia lor, nu se încumetă să-i apere, ştiind că, în fond, rezultatele sînt aceleaşi : „El nu putea să se pună în primejdie de dragul altora, căci avea nevastă şi copii, iar pe Lică îl poţi speria cu o vorbă, dar nu-l poţi stîrpi, fiindcă el nu e om singur, ci un întreg rînd de oameni, din care unii se răzbună pe alţii".

Dezumanizarea lui Ghiţă, favorizată de un întreg complex social, n-are însă nimic schematic şi pripit, eroul are mişcătoare reveniri de umanitate, încearcă remuşcări de o sinceritate crudă, care demonstrează că fondul său pozitiv nu dispăruse cu totul şi că, chiar în acest moment, nu este exclusă salvarea. I se adresează astfel nevestei : „Iartă-mă, Ana ! îi zise el. Iartă-mă cel puţin tu, căci eu n-am să mă iert cît voi trăi pe faţa pămîntului. Ai avut tată om de frunte ; ai neamuri de treabă şi ai ajuns să-ţi vezi bărbatul înaintea judecătorilor". Şi sărutîndu-şi unul dintre copii ; „Sărmanilor mei copii, zise el, voi nu mai

aveți, cum avuseseră părinții voștri, un tată om cinstit... Eu nu mai pot sili pe nimeni să nu le zică copiilor ăstora: «Tatăl vostru e om ticălos»".

Deși s-ar părea că omul trecuse printr-un fel de purgatoriu, gustul banului nu-i dispare însă și, după ce Lică scăpă, Ghiță îl privește cu un fel de compasiune ipocrită. Îi spune Anei: „Lasă-l, săracul, cu păcatele lui". Ana, la rîndul ei, e impresionată de prezența de spirit la proces a lui Lică, aceasta este pentru ea o nouă probă de tărie, și-l privește cu o admirație deschisă. Există, în *Moara cu noroc*, un moment remarcabil prin pătrunderea cu care prozatorul investighează lumea interioară a eroilor, dezvăluindu-ne, cu mare forță persuasivă, pe de o parte, cinismul satanic al lui Lică și în același timp experiența de viață a eroului care citește în sufletul lui Ghiță, bolnav de dorința îmbogățirii, și pe de altă parte, nehotărîrea dramatică a lui Ghiță, care își apără spectaculos dreptul la omenie, dar cedează tacit strălucirii delirante a aurului: „După ce stete vreun ceas de vorbă, Lică-și căută prilej să rămîie singur cu Ghiță, apoi își desfăcu șerparul de la brîu, plin cu bani, și-l deșertă pe masă.

Ghiță, cuprins de o pornire pătimașe, privi aspru în fața lui:

— De care sunt ăștia? De-ai ovreiului, ori de-ai domnișoarei?

El credea că Lică se va cutremura la auzul acestor cuvinte; rămase dar rușinat cînd acesta îi rîse-n față și-i răspunse:

— Și de unii, și de alții; ca hoț m-am împrumutat și ca hoț trebuie să și plătesc.

— Și dacă mă prinde cineva cu ei?

— Cine să te prindă? banii sînt bani și tu ești cîrciumar: vin la tine fel de fel de oameni, și tu iai ce-ți dă fiecare.

— Și dacă te-aș da eu de gol?

— De asta nu mă tem, răspunse Lică.

Ghiță se ridică, scoase saltarul mesei, trase banii în el și iar îl închise.

— Vezi, acum ești om cu minte, grăi Lică. De ce folos ți-ar fi fost dacă-i spuneai judecătorului ceea ce poate că nici el nu dorea să-i spui. Peste mintea mea tot nu trece nici unul cu mintea lui, nici tu, nici altul. Lasă-i, șează la răcoare, dacă sunt proști...

— Dar cu femeia aceea ce-ai avut? întrebă el.

— Ceea ce am cu tine, răspunse Lică rece. Am prins-o că are slăbiciune de aur și pietre scumpe și am pus-o să vînză, ceea ce putea să facă fără a cădea la bănuială. Dar muierea tot muiere rămîne : era să mă deie de gol, căci n-a avut inima să vînză un lanț, care-i plăcea, precum se vede, afară din seamăn.

— Și pentru asta tu ai stins patru suflete, grăi Ghiță îngrozit. Tu nu ești om, Lică, ci diavol.

— O simți acum ? ... Înțelegi tu că acela care ține cu mine nu are să se teamă de nimic, iară acela care vrea să mă doboare trebuie să steie mereu cuprins de îngrijire, pentru că, de ar fi mai nevinovat decît copilul de trei zile, tot îi frîng în cele din urmă gîtul. Tu ești om cinstit, Ghiță, și am făcut din tine om vinovat : acum pot să merg lesne și mai departe și să te duc eu la furcile cu care mă sperii tu pe mine.

— Pentru ce, Lică ? Pentru ce ? strigă cîrciumarul cuprins de spaimă.

— Nu zic că te duc — răspunse Lică. Domol — acu nu-mi vine la socoteală ; am trebuință de un om ca tine. Zic numai că te pot duce, dacă-mi stai în cale.

— Plec mîine de-aici și-mi dă pace.

— Acu nu te las să pleci : ai stat pîn-acum din încăpățînare ; trebuie să stai de aici înainte de frică ...

— Ce vrei cu mine ?

— Ce vreau ? grăi Lică rîzînd. Ghiță ! mulți oameni au pierit la cîrciuma asta și li s-a găsit urma cale de două poștii de aici. De cînd ești tu aici, n-a murit încă nici unul. Mă înțelegi ? Ghiță se ridică și-l privi cu dispreț.

— Și cîtă vreme stau eu aici, n-are să moară nici unul, afară poate de mine ! zise el hotărît.

Lică iar rînji la el.

— Vorbești ca fetele mari, mai-nainte de a fi gustat dulceața păcatului, zise apoi așezat. Poate că și eu am vorbit o dată așa, nu țin minte ... Acum sîngele cald e un fel de boală, care mă apucă din cînd în cînd, pentru că tu nu știi încă, urmă el cu avînt, cum îți fierbe și clocotește tot sîngele cînd te hotărăști o dată să pui un lucru la cale, și ce grozavă e plăcerea de a-l lovi pe omul care te supără, de a-l lovi tare, ca să-l sfărîmi ... Aduni mereu venin și ură și mînia oarbă, și cînd ai adunat destulă, atunci verși cu prisos, și nu prea mult îți pasă asupra cui, numai om să fie. Tu ești om, Ghiță, om cu multă ură în sufletul tău, și ești om cu minte : dacă te-aș avea

tovarăș pe tine, aș rîde și de dracul și de mumă-sa. Mă simt chiar eu mai vrednic cînd mă știu alături cu un om ca tine.

— Îți sunt tovarăș ! grăi Ghiță hotărît și rece.

— Nu te primesc ! răspunse Lică tot atît de hotărît și de rece. Și-i vorbește, în general, de anume slăbiciuni.

— Ce fel de slăbiciuni ? întrebă Ghiță cam cu jumătate de gură.

— De femei, ba chiar mai rea decît aceasta, de o singură femeie.

Ghiță nu-i răspunse nimic, dar după ce Lică se depărtă, el își ridică amîndouă mîinile asupra lui și grăi pătruns de un singur gînd : «Te crezi tu mai rău decît mine ? Să vedem ! Te duc la spînzurătoare, chiar dac-ar trebui să merg și eu de hăț cu tine».

Ar fi voit să-i iee (banii, n.n.) și să-i arunce pe fereastră, însă el nu putea : se gîndea cît trebuie să muncească un om ca dînsul ca să adune atîta la un loc, și nu-l lăsa inima să-i deie din mînă". Lică îi spune, verde, cel mai mare adevăr : „Te știu om care ține la bani".

Timpul se scurge, oamenii uită de cele întîmplate, Lică revine, afectuos, în casa lui Ghiță, care începe să se consoleze cu același *advocatus diaboli*. Regretul păcatului parcă dispăruse, iar *„auri sacra fames"*, blestemata sete după aur, se întețește. Remușcărilor le ia locul obișnuința neputinței. „Ei ! ce să-mi fac ? își zise Ghiță în cele din urmă. Așa m-a lăsat Dumnezeu ! Ce să-mi fac dacă e în mine ceva mai tare decît voința mea ! ? Nici cocoșatul nu e însuși vinovat că are cocoașă în spinare : nimeni mai mult decît dînsul n-ar dori s-o aibă. Și fiindcă avea un păcat pe care nu-l putea stăpîni, el nici nu-și dedea silința să-l stăpînească și se lăsa cu totul în voia întîmplărilor. Apoi el nici nu mai era om cinstit ; toată lumea îl credea rău. Cîteodată, cînd îl apuca frica de pedeapsă și de răzbunarea lui Lică, el își punea de gînd că are să plece și să se ducă, încît să i se piardă urma ; însă el iar se dumirea și aștepta ca Lică să vină iar cu banii." Îi încolțește chiar ideea să fugă cu banii lui Lică cu tot, în noaptea Paștilor, dar Ana nu vrea să plece la Ineu, cu mama și copiii, care-și petreceau acolo sărbătorile.

În dimineața zilei de Paști, cînd toată lumea era la biserică, la hanul „Moara cu noroc" se încinse o petrecere dezmățată, în care ni se dezvăluie stadiul în care ajunsese, în final, moralitatea protagoniștilor. Lică, în

toiul chefului, e decis s-o seducă pe Ana, aceasta crede că soțul se va revolta, dar constatîndu-i indiferența, se lasă în brațele Sămădăului, atît din dorința de răzbunare, așa de caracteristică femeilor jignite în amorul propriu, cît și din plăcerea pasiunii care-o chinuise de atîta vreme. Ghiță, ca să scape de învinuirea adusă de Sămădău precum că ar avea „slăbiciune la femei", pleacă de-acasă. Disprețul Anei pentru Ghiță cel slab și nehotărît și admirația pentru Lică se exprimă deschis : „Acu rămîi. Tu ești om, Lică, iară Ghiță nu e decît o muiere îmbrăcată în haine bărbătești, ba chiar mai mult decît așa". La rîndul său, căprarul Pintea, la care se dusese Ghiță ca să-l dovedească pe Sămădău, îi reproșează : „Tare om ești tu, Ghiță, grăi Pintea pe gînduri. Și eu îl urăsc pe Lică, dar n-aș fi putut să-mi arunc o nevastă ca a ta drept momeală în cursa cu care vreau să-l prind". Prin urmare, mizînd pe faptul că criminalul se va întinde la petrecere cu Ana, Ghiță ar fi voit să-l dea pe mîna jandarmului, cu banii furați cu tot, probă decisivă a crimei. Dar Lică, prudent, plecase. Drumul criminalului în noapte, pe o ploaie torențială, cu trăsnete asurzitoare și fulgere orbitoare, oprirea, cu cal cu tot, într-o biserică, reflecțiile fugare despre existența unei „puteri tainice", perfect adecvate momentului, toate acestea sînt zugrăvite cu o rară forță de sugestie poetică, demonstrînd, din nou, valențele multiple ale talentului scriitorului.

Finalul nuvelei e demn de valoarea ei de ansamblu prin excepționala concentrare dramatică. Psihologia lui Ghiță, hotărît să-și ucidă nevasta adulteră, nemaiținînd seama că el o dusese în această situație, este dovada cunoașterii desăvîrșite a sufletului omenesc, încordat la maximum, în fața unei fapte neobișnuite. Omul descalecă încet, găsește că mai întîi trebuie să-și steargă calul de sudori, să-l acopere cu o cergă, să-i dea fîn ; după aceea, rămîne cîtva timp în ușa grajdului, se gîndește la cele ce trebuie să facă, își ia apoi pălăria-n cap, se închină de trei ori și pleacă spre cîrciumă ; intrînd înăutru, el trage ușa după sine, o încuie și are grijă să pună cheia la locul ei, într-un colț. Cînd dă cu ochii de Ana, după o scurtă confruntare, o înjunghie pe loc. Vine în acel moment, în clipa în care muribunda îi striga numele, Lică. Ghiță cade ucis de Sămădău, căruia, simțindu-l, Ana îi înfige mîinile în față, îi mușcă mîna, și în același timp „țipă dezmierdată". Aceste ultime zvîcniri ale eroinei sugerează totul :

ura şi disprețul pentru soțul nedemn, setea de răzbunare, dar şi patima neostoită pentru Lică, regretul înfiorător pentru propriile-i păcate, conştiința vinovăției şi în acelaşi timp a nevinovăției. În acest final, aşa de dramatic, moartea prea spectaculoasă a lui Lică (se sinucide lovindu-se cu capul de trunchiul unui copac) nu şochează, ea corespunde, în intenția scriitorului, rolului devastator pe plan moral jucat de diabolicul personaj : o furtună culminează cu erupția infernală a stihiilor. Compoziția *Morii cu noroc* este ireproşabilă.

Prin această nuvelă Slavici a ilustrat, cu o artă desăvîrşită, neegalată în literatura noastră, consecințele distrugătoare ale setei de îmbogățire. O dată căzut în mrejele acestei patimi, omul se neagă pe sine însuşi, devine de nerecunoscut. Sancționarea drastică a protagoniştilor este pe măsura faptelor săvîrşite, cititorul o acceptă ca pe o necesitate. Chiar soarta aşa de sfîşietoare a Anei, a cărei vină poate fi considerată îndoielnică, este meritată, eroina n-a făcut aproape nimic să scape de ispită, dimpotrivă, se lasă în voia ei, la început cu o anume cochetărie, apoi cu vădită plăcere a simțurilor. Anei îi lipseşte, ca şi lui Ghiță, stăpînirea de sine, simțul măsurii şi cumpătul. Nici unul nu ştie unde să se oprească, şi astfel ajung pe marginea prăpastiei, de unde căderea este fatală.

Deşi tezele etice sînt şi în această nuvelă prezente, eroii sînt puternic reliefați, teza nu devine evidentă, are totală acoperire artistică. Lică Sămădăul, în special, este un tip unic în literatura noastră, construit cu o rară obiectivitate. Acest lucru merită în mod particular subliniat, pentru că eroul e cu desăvîrşire negativ, iar autorul un moralist incorijibil, în atîtea lucrări. Prezența puternică a lui Lică, dar în acelaşi timp misterul care-l înconjoară, sadismul eroului şi tăria sa de granit, forța cu care-şi reprimă sentimentele, dar şi unele izbucniri de duioasă umanitate, mai ales în relațiile cu copiii lui Ghiță, acest amestec ciudat de om şi demon, descinde în fond din tipologia romantică. Dar materialul sobru din care şi-l construieşte Slavici, ca şi viziunea obiectivă care a prezidat la realizarea lui, țin întru totul de realism. Lică Sămădăul este un veritabil Vautrin al literaturii noastre, cu nimic mai prejos decît celebrul erou al lui Balzac.

Apreciată cu rezerve la început, pe măsura scurgerii timpului, ca orice operă cu adevărat remarcabilă, *Moara cu noroc* a dobîndit aprecieri unanime, fiind considerată

o capodoperă a nuvelisticii noastre, lucrarea care exprimă, în gradul cel mai înalt, marele talent al lui Slavici. Exigentul şi rafinatul Topîrceanu, atît de parcimonios în aprecieri favorabile cu privire la literatura confraţilor, nu-şi poate reţine entuziasmul în faţa *Morii cu noroc*: „Genul în care a excelat talentul lui Slavici este, fără îndoială, nuvela tragică. *Moara cu noroc*, care nu poate să placă atîta în copilărie, recitită de cîteva ori mai tîrziu, la intervale, cu toată blazarea necruţătoare a unui spirit saturat de literaturism, lasă aceeaşi impresie puternică. E povestirea unor fapte dramatice, pe care autorul le plasează cu vreo cincizeci de ani în urmă, în preajma unui orăşel din Ardeal, într-un colţ de lume evocat cu o mare putere de sugestie. Caractere tari, de oameni primitivi, se ciocnesc violent într-o atmosferă tragică impresionantă, zugrăvită viguros şi nuanţat în acelaşi timp, cu o pătrundere psihologică surprinzătoare. Intriga e condusă cu aceeaşi măiestrie. Toate sînt fericit îmbinate, pînă şi tonul sfătos şi stilul cam greoi al scriitorului ardelean pare potrivit anume ca să contribuie la impresia aceea de tragic, de trecut, de fapte aievea, de viaţă adevărată şi intensă. Locurile şi personajele îţi rămîn pentru totdeauna în minte. Drumul care urcă dealul dinspre Ineu, hanul acela izolat, frecventat de drumeţi pitoreşti la anumite epoci ale anului şi la anumite ceasuri ale zilei, Ghiţă hangiul şi soţia lui, Ana, Pintea, căprarul de panduri, fost tîlhar, Săilă boarul şi Buză-Ruptă şi mai cu seamă acel neuitat, cinic şi inteligent Lică Sămădăul, personaj unic în literatura noastră, exemplu de om straniu, care te urmăreşte ca enigmaticul Svidrigailof (sic) din *Crimă şi pedeapsă*. *Moara cu noroc* nu-i numai o nuvelă bogată, e în acelaşi timp un mic roman de moravuri, tot atît de interesant, prin fondul de viaţă locală pe care e proiectată acţiunea principală, prin tipurile de al doilea plan sau abia întrezărite, prin pitorescul lui special, ca şi *Bordeienii* d-lui Sadoveanu" [1]. G. Călinescu [2] afirmă că „*Moara cu noroc* e o nuvelă solidă, cu subiect de roman. Marile crescătorii de porci în pusta arădană şi moravurile sălbatice ale porcarilor au ceva din grandoarea istoriilor americane, cu imense prerii şi cete de bizoni... Drama lui Ghiţă e analizată *magistral*". (S. n.).

[1] *Viaţa românească*, 1925, aug., pp. 446—447.

[2] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent*, 1944, pp. 450—451.

Moara cu noroc trezește și astăzi un viu interes, și prin factura ei, am zice modernă, exprimată prin ritmul susținut în care se desfășoară acțiunea, prin dinamica interioară a personajelor. Fiecare episod aduce o doză de neprevăzut, de inedit, răstoarnă ceva sau împinge mai departe lucrurile, spre un punct care el însuși se dovedește insuficient pentru limpezirea faptelor. Nu lipsește o anume doză de senzațional, savant presărată mai ales în pasajele care înfățișează crima, iar desfășurarea procesului îmbracă aspectul unei veritabile anchete polițiste ingenios conduse. Întîmplările se desfășoară într-un mediu sălbatic, cu oameni și obiceiuri cvasiprimitive, disponibil pentru aventuri și încărcat, el însuși, de o poezie sui-generis, oarecum pe linia romanelor lui Fenimore Cooper. Cea mai mare parte a faptelor se petrece noaptea, atunci cînd nelegiuirile își alătură complicitatea firii. Eroii sînt necomunicabili, totdeauna parcă ascund ceva, puținele vorbe pe care le rostesc conțin mult echivoc, nu știi ce să reții din ele, îi înțelegi mai mult din mimică și gesturi, ceea ce accentuează permanent senzația de neprevăzut. Lică Sămădăul e o figură lombroziană. Stilul „cam greoi" al scriitorului, după expresia lui Topîrceanu, lasă o anume impresie de tărăgănare, care este însă numai aparentă, ca și liniștea iluzorie dinaintea furtunii. Acest stil sugerează, prin el însuși, o imensă încărcătură de tragism, a cărui declanșare este iminentă. Este probabil că tocmai această factură modernă, de care vorbeam, a îngreunat receptarea nuvelei de către contemporani, mărindu-i, în același timp, considerabil, prețuirea posterității. Și într-o asemenea măsură, încît e încă actuală întrebarea dacă în nuvelistica noastră s-a ridicat cineva deasupra *Morii cu noroc*. Actualitatea unei asemenea întrebări este, ni se pare, elogiul suprem ce se poate aduce nuvelei lui Slavici.

Într-o mare parte a operei sale, autorul *Morii cu noroc*, pledînd pentru fericirea omului, găsește că această fericire se realizează prin armonie și echilibru sufletesc. Idealul spre care trebuie să tindă omul ar fi cel epicurean, constînd deci în „lipsa de durere fizică și de tulburare sufletească". În calea spre atingerea acestui ideal, se opun, mai întîi, factori de natură psihologică, în primul rînd lipsa stăpînirii de sine și a cumpătului. Limitat însă la acești factori, orizontul problematicii lui Slavici, realismul său, ar fi simțitor îngustat, în primul rînd

prin absența factorului social. Dar, spre gloria autorului, aspirația eroilor către fireasca mulțumire a vieții este, adesea, estompată de prejudecăți și distanțe sociale. În *Gura satului*, deși elementul social se topește în atmosfera idilică generală, el poate fi sesizat, mai ales în opoziția, la început, oarecum înverșunată, a tatălui Martei de a-și însoți fata „cu un cioban", declarînd răspicat: „Nu, asta nici în ruptul capului". În romanele *Din două lumi*, *Cel din urmă Armaș*, ca și în unele nuvele mediocre, însoțirile proiectate de un entuziasm juvenil se destramă tragic în umbra amenințătoare a diferențelor de clasă. Dar cea mai puternică scriere a lui Slavici, în care problematica socială ne este înfățișată în toate aspectele și consecințele ei, este nuvela *Pădureanca*, publicată în *Tribuna* din 1884.

Nuvela debutează liniștit, aproape idilic. Exodul oamenilor de la pădure la șes, în timpul secerișului, e descris cu o mare capacitate de cuprindere a spațiilor întinse: „Simțind apropierea timpului de secere, pădurile se pun în mișcare, colibă cu colibă, sat cu sat se adună, văile pornesc întregi spre cîmpia întinsă, și în cîteva zile, cît ține locul din Mureș pînă în părțile Orăzii și pînă la izvoarele Crișurilor, nu mai rămîn prin sate decît moșnegii neputincioși, babele bătrîne și copiii nevîrstnici: setea de viață îi ia și-i duce pe toți la sărbătoarea cea mare ce se ține în fieștecare an o dată pentru împărțirea pînei de toate zilele". Viziunea festivă a muncilor cîmpenești, mai ales a secerișului, ca în vechiul Lațium, este aproape permanent prezentă, cîmpurile sînt pline de flăcăi sprinteni și vînjoși, fete mîndre și harnice, lăutari și cimpoieși însoțesc, ca un ceremonial sacru, secerișul. În aceste momente, oamenii par a se înfrăți între ei, dispare diferența socială, proprietari și oameni cu ziua muncesc și petrec laolaltă. Atmosfera idilică se completează cu dragostea, deosebit de intensă și de pură, la început, între Iorgovan, feciorul bogătanului Busuioc, și Simina, fată săracă, muncind pe moșia lui Busuioc. Între cei doi tineri dragostea apăruse brusc, nici ei nu-și dădeau seama cum, și tocmai de aceea simt că sînt legați pentru vecie. Modul în care ne sînt înfățișați Iorgovan și Simina anticipează pe Natl și Persida, creați cu un deceniu mai tîrziu. Iorgovan „tremură din tot trupul", sufletul „îi era plin de dînsa". Întîlnirea dintre ei, înainte de seceriș, emoționează:

„Iorgovan își mișca buzele și se uita împrejurul său : ar fi voit să rupă, să frîngă, să spargă, nu cuteza să se uite drept la ea, i se închideau ochii cînd o vedea, căci simțea că îndată ce o vede îi vine s-o apuce și s-o strîngă în brațe, încît să-i piară pofta de a mai plînge.

— Degeaba te uiți, grăi dînsa, că nu-i nimeni acasă ; și chiar dac-ar fi, mie nu mi-e rușine să plîng.

— Atunci de ce plîngi ? grăi el apropiindu-se de dînsa. Am venit eu ca să te văd plîngînd ?

— Mai știu și eu de ce-ai venit ! răspunse ea așezîndu-se și întorcînd fața de la dînsul.

Iorgovan începu să-și rupă c-o mînă unghiile de la cealaltă. În cele din urmă, el o apucă cu vîrful degetelor de mînă și-i zise :

— Simino, auzi tu, Simino ! Fii cuminte. Uite, zău, că-mi pierd sărita. Și de ce ?

Ea își șterse ochii și se întoarse spre el.

— Tot am vrut să te întreb — zise apoi — și nu știu de ce nu te-am întrebat : ce vrei tu cu mine ?

El dădu din umeri.

— Nimic ! Știu numai că-mi ești dragă de mi s-au urît zilele.

— Dragoste — în sec ! zise ea. Eu dragă și tot eu arsă de dor.

— Așa-i ! răspunse flăcăul, știu că-i așa.

— Atunci dă-mi pace !

— Dar tu de ce nu-mi dai mie ?

Ea se uită lung la el, dar nu-i răspunse nimic.

— Așa e ! grăi Iorgovan strîmtorat. Tu nu ai alergat după mine, dar m-ai făcut pe mine s-alerg. Dar cine știe, poate că e mai bine așa".

Dragostea nu cunoaște, deocamdată, granițe sociale. În curînd însă, feciorul bogătanului va trebui să țină seama de opiniile alor săi, care, evident, nu se pot împăca cu ideea de a-și lua ca noră o sărăntoacă. Simina simte acest lucru :

— „Știu, urmă ea liniștită, o văd, o simt în tot ceasul, că ți-e rușine de dragostea ce o ai către mine și te ferești ca nu cumva lumea să afle despre ea : dacă nu mă pot supăra de asta, Iorgovane, n-o să mă supăr de nimic în viața mea". Cînd Neacșu, tatăl Siminei, îl întrebă deschis pe Iorgovan de ce nu se iau dacă se iubesc, tînărul îi răspunde tot atît de deschis : „Pentru că nevastă-mea nu are să-mi fie numai mie nevastă, ci și părinților mei noră și rudelor mele om din casă, și ar trebui să fie moarte

de om". Tatăl Siminei este un personaj tipic pentru mentalitatea omului asuprit, care o viață-ntreagă a învățat că împăcarea dintre clase este imposibilă. Este singurul care știe, de la început, că idila se va destrăma. Vorbele pe care i le spune Siminei ilustrează, în același timp, ura puternică acumulată față de asupritori : „Nu te face, fata mea, pui de cuc în cuib de cioară — urmă el peste puțin, că nu-ți este firea pentru aceasta. Tu ai dormit astă-noapte aici, întinsă pe un braț de fîn, și ai dormit bine, dar ei au dormit în paturi cu perini de puf și n-au să te uite niciodată c-ai dormit în șura lor... Tu nu știi să șezi la masa lor, nici să mănînci cu lingura lor, nici nu știi să te îmbraci în portul lor, nici să vorbești în limba lor". Reprezentant tipic al clasei lui, prin lăcomie și cupiditate, este chiaburul Busuioc, care, deși știe că este holeră-n țară și legile îl opresc să angajeze oameni la secerat, nu poate concepe aceasta și calcă cu brutalitate peste prescripții : „Holeră-n timpul secerișului ? La aceasta nu s-a gîndit și nici acum nu voia să se gîndească. Avea patruzeci de jugăre de pămînt acoperite cu grîu, un singur lan ce șovăie mereu sub sarcina de spicuri grele : holeră, neholeră, el trebuia să-și adune rodul în timp de trei zile, căci puțin se scutură de la cei săraci, dar mult de la dînsul". E drept că și pădurenii, care așteptaseră atîta vreme secerișul, din care cîștigau o parte a existenței lor, nu puteau renunța. Victimă cade chiar bătrînul Neacșu, om bătrîn și sleit de puteri. Acest eveniment tragic este de natură să transforme o parte din pasiunea Siminei pentru Iorgovan în ură, mai ales că, datorită acestei slăbiciuni, fata-și părăsise tatăl, întîmplător, chiar în ajunul morții acestuia. O obsedează vorbele bătrînului : „Pui de cuc în cuib de cioară" ! De aceea, atunci cînd Busuioc, înțelegînd să aline durerea fetei, decide s-o ia de noră, Simina, spre stupefacția tuturor, refuză. Acest act este semnificativ pentru conștiința de clasă a eroinei, în care intră, deopotrivă, datoria față de tatăl său și ura față de familia Busuioc. Lucrurile nu se petrec însă atît de simplu. În această nuvelă, ca și în *Moara cu noroc* sau *Comoara*, oamenii sînt complecși, simplitatea schematică, unilateralitatea monotonă le este străină. Într-adevăr, Simina refuză să accepte ceea ce a dorit cu atîta aprindere, ceea ce constituia, de fapt, idealul vieții sale, împlinirea, prin căsnicie, a iubirii pentru Iorgovan. Cu cîtă durere însă ! Episodul final, în care Simina, auzind de nenoroci-

rea lui Iorgovan, nu poate rezista patimii de a-l revedea, și băiatul moare în brațele ei, e mișcător și arată că sentimentele fetei se refulaseră numai, nu dispăruseră. Simina nutrește pentru argatul Sofron, om de virtute, dintr-o bucată, net superior lui Iorgovan, un mare respect, lasă chiar impresia că-l iubește, bănuim că cei doi se vor căsători și, cu siguranță, vor întemeia un cămin în care va domni stima reciprocă și căldura conjugală. Înțelegem însă, în același timp, că marea iubire a Siminei a fost una singură, cea pentru Iorgovan. „O singură dată în viață iubește omul cu adevărat", spune Persida, și aceasta se aplică și Siminei. Eroii par că dau tot ceea ce au unei singure iubiri, aceasta este, de obicei, prima, nu se pot diviza, nu-și pot doza sentimentele, tocmai pentru că sînt atît de curați, tranzacțiile sufletești, rod al pervertirii, sînt cu totul departe de ei. De aceea ne apar, poate, așa de puternici și în același timp atît de descoperiți, de vulnerabili în lupta vieții. Iorgovan face parte din aceeași categorie umană, în fond. Eroul se apropie foarte mult, compozițional, de Natl din *Mara*. Înțelegînd opoziția părinților la încercarea de a se căsători cu Simina, cedează, ca o fire slabă, acestei mentalități și-și compensează durerea prin petreceri deșănțate, de obicei la oraș (orașul e cuibul desfrîului), începe să-l înșele pe Busuioc pentru a-și procura banii necesari chefurilor, devine nervos și dezechilibrat, cu Simina se poartă cu brutalitate și grosolănie. Transformarea eroului e neconvingătoare, deoarece e prea bruscă și nemotivată. Pentru ca un om candid, afectuos pînă la pasiune, plin de o delicată atenție față de iubita lui, să devină bădăran și cinic trebuie să se fi petrecut cu el niște fapte deosebite, pe care autorul era dator să le înfățișeze cititorului. Cu Iorgovan se petrece însă ceea ce se petrecuse cu Natl, eroul pare mai degrabă rodul unui blestem, el ispășește o vină care nu este a sa, și de aceea degringolada este de neprevenit, ca și în tragediile antice. Ce anume ispășește nu știm exact. Poate, ca fiu al lui Busuioc, el nu este decît un mijloc de sancționare a tatălui hapsîn, din pricina căruia murise Neacșu, din pricina căruia murise, de asemenea, strivit de chinga mașinii de treierat, blîndul și nevinovatul Pupăză, despre care unii ziceau că ar fi frate cu Busuioc. Aceste păcate ale lui Busuioc trebuie, ca și cele ale bătrînului Hubăr, din *Mara*, pedepsite, ceea ce se și întîmplă. Există anumite dovezi din care rezultă că schim-

barea bruscă a atitudinii lui Iorgovan față de Simina s-ar datora cochetării acesteia cu Sofron, dar ele sînt insuficiente. Este cu totul semnificativ faptul că, atunci cînd Busuioc îi reproșează netrebniciile pe care le face („unde-a ajuns ? ce-a făcut ?"), Iorgovan îi răspunde cu intimă convingere : „Eu n-am făcut nimic ; tu le-ai făcut pe toate". Pasiunea pentru Simina rămăsese însă întreagă, insultele pe care i le-a adus și întreaga sa atitudine nu erau decît o formă ciudată a acestei pasiuni. La un chef, într-un moment de sinceritate, venind vorba de Simina, el exclamă : „Măi ! știi tu că fata aceea — aceea-i fată, mă ! cum nu mai e alta pe lume !" Și cînd unul din cei cu care sta la taifas aruncă vorba cum că „s-ar ține cu Sofron", Iorgovan îl izbește cu sticla-n cap : „Se ține ! Cum ai zis ? Simina se ține ?" Iubirea este așa de puternică, și la unul și la celălalt, încît ea însăși pare un blestem, o mare nenorocire de care nu pot scăpa, ca și Persida și Natl. Era cu putință ca Iorgovan și Simina să se căsătorească, mai ales că Busuioc, conștient de nenorocirile pe care le-a provocat, propusese însuși acest lucru. Aici intervine însă sentimentul de demnitate al omului simplu. Simina, înțelegînd că gestul bogătanului este un rezultat al compasiunii umilitoare, refuză. În fond, o astfel de căsnicie nu însemna, în nici un fel, o pierdere pentru Busuioc, fata era vrednică și frumoasă, și căsătoria ar fi adus fericire în casa chiaburului. Dar autorul nu putea lăsa nepedepsit un nelegiuit. Ne întrebăm, desigur, de ce pedeapsa nu s-a îndreptat asupra lui Busuioc, direct, așa cum se va întîmpla cu Hubăr în *Mara*. Înțelegem însă, în același timp, că pedeapsa lui Busuioc, nevoit să suporte marea durere de a supraviețui unicului fiu, era infinit mai drastică. Cu atît mai mult cu cît omul nu era lipsit de sensibilitate, dimpotrivă, dragostea pentru fiul său trecea înainte de orice. Apoi, pe lîngă acestea, autorul nu i-a iertat nici Siminei vina de a nu fi ascultat de tatăl său, care n-a fost niciodată de acord cu dragostea ei pentru „bogătoiul cela". Viața fetei, după sfîrșitul lui Neacșu, este, prin ea însăși, o dureroasă ispășire. Mai întîi este refuzată cînd oferă ajutorul unui om sărman și văduv cu patru orfani de a-i îngriji copiii, și această împrejurare constituie, pentru ea, o mare nefericire : „M-au părăsit, toți m-au părăsit ; m-a ajuns blestemul tatii !" Nu-și găsește nicăieri loc, e veșnic neconsolată, atenția paternă a lui Sofron, în care răzbate marea lui dragoste,

n-o încălzește. Scriitorul însuși comentează: „O ajunsese blestemul părintesc, pentru că fusese oarbă și nu ascultase de sfaturile lui, pentru că-l părăsise în ceasul morții, pentru că și-a bătut joc de slăbiciunea omului la care ținea atît de mult răposatul" (Sofron, n.n.). Dar tocmai această fatalitate, care urmărește atît pe Simina, cît și pe Iorgovan, diminuează interesul pentru evoluția lor, le scade autenticitatea, eroii nu se mai desfășoară „pe cont propriu", ci sînt într-o mare măsură jucăriile unei forțe din afara lor, ca și Natl și Hubăr trebuie să expieze niște păcate, ale lor, sau ale altora, și toate decurg astfel încît sancțiunea să se producă. De aceea ultima parte a *Pădurencii* este mai slabă, didacticismul își spune cuvîntul. Personajele care scapă de sub controlul didacticismului, adică Neacșu și Sofron, nu sînt de primă mînă în sistemul epic al nuvelei. Cel din urmă are, totuși, o prezență notabilă, și semnificațiile ei nu trebuie să ne scape. Adeseori, în desfășurarea faptelor, se întîlnesc și se ciocnesc Iorgovan, stăpînul, și Sofron, sluga. O competiție, cel mai adesea surdă, dar uneori și violentă, se dă între cei doi pentru cucerirea Siminei. Și totdeauna, scriitorul scoate în relief, cu satisfacție, superioritatea slugii. În timp ce Iorgovan este dezechilibrat și nesocotit, Sofron este sigur de sine și matur, om dintr-o bucată, hotărît și puternic în fapte și-n simțăminte. Bătrînul Neacșu observă acest lucru și, opunînd pe Iorgovan lui Sofron, spune despre cel dintîi: „Dar e slab și de înger! Dac-ar fi om ca Sofron, ai putea să treci prin foc și prin apă alături cu dînsul; dar grea e tovărășia cu un om care nu se uită mereu înainte, ci caută la tot pasul în dreapta și-n stînga ca să vadă cum vor alții să-l ducă". Lui Iorgovan îi lipsește, deci, puternica personalitate a lui Sofron. Totdeauna apariția slugii trezește încredere în cei din jur, restabilește echilibrul, toți se simt mai siguri pe ei. Este interesant că feciorul bogătanului și Busuioc însuși se poartă prevenitori față de Sofron, nu-ndrăznesc să i se opună deschis, mai ales pentru că sluga are totdeauna dreptate și le-ar veni greu s-o tăgăduiască. Și totuși, acest om puternic, virtuos și calculat, este capabil de efuziuni, de o mare slăbiciune, imposibil de ascuns, pentru Simina. Cu toate concesiile pe care i le face, nu reușește însă să cucerească inima fetei, dată, pentru totdeauna, lui Iorgovan. Vina nu este a lui Sofron, ci, lasă scriitorul a se înțelege, a Siminei, a cărei slăbiciune pentru „bogătoi" este

blamabilă, şi de aceea consecinţele sînt drepte. Sofron este, în accepţia lui Slavici, omul ideal, la care domină puterea de stăpînire şi echilibrul, fiind, în acelaşi timp, înzestrat, desigur, cu vrednicie, cinste, altruism şi spirit justiţiar. Asemănările cu Dinu, eroul romanului *Din două lumi* ca şi cu ucenicul Costache din *Prinţesa*, sînt evidente. Dar, atît Sofron cît şi Dinu, ca orice eroi „ideali", sînt unilaterali, nu scapă de schematism. Pentru gîndirea scriitorului însă, cei doi îmbracă sensuri adînci, superioritatea lor fiind o expresie grăitoare a demofilismului adînc al prozatorului.

ROMANCIERUL

Întîia „ieşire în public" a lui Slavici ca romancier datează din 1894, cînd scriitorul publică în primele 24 de numere ale *Vetrei romanul Mara*. Preocupări „de sertar" în această direcţie avusese însă mai dinainte, căci în aprilie 1873 îl informează pe Iacob Negruzzi că a scris 15 coli dintr-un roman căruia-i găsise şi titlul : *Osînda răului*, din care reţinem deocamdată faptul că autorul era muncit de gîndul scrierii unei lucrări cu tendinţe moralizatoare. Ce va fi devenit *Osînda răului*, căci un roman cu acest titlu n-a apărut niciodată ? Vor fi rămas, cele 15 coli, uitate, sau scriitorul le-a continuat şi a schimbat titlul cărţii terminate ? Judecînd după felul ordonat şi sistematic în care Slavici lucra, înclinăm să credem că cele 15 coli există într-unul din romanele apărute, cu atît mai mult, cu cît cea mai mare parte a lor sînt străbătute de puternice convingeri morale. Ne încearcă bănuiala că *Osînda răului* ar fi fost începutul destinului lui Hubăr. Simple bănuieli însă, pentru că încercarea ar fi putut tot atît de bine să fie şi un fragment din *Moara cu noroc*, pe care scriitorul ar fi gîndit-o, la început, ca pe un roman.

În orice caz, romanul a fost o specie la care scriitorul a reflectat, şi în 1874, cînd apare, în *Convorbiri literare*, *Mihai Vereanu*, de Iacob Negruzzi, Slavici avea convingerile sale cu privire la elaborarea acestei specii şi la construirea personajelor romaneşti. El defineşte romanul prin comparaţie cu drama, observînd, cu dreptate, că

în timp ce drama înfățișează caractere „deja formate", pentru că timpul scurt al acțiunii nu permite evoluția eroilor, romanul trebuie să arate „desfășurarea caracterelor". Drama, prin urmare, zugrăvește caractere, pe cînd romanul le formează. Este, din cîte se poate observa, adept al *„bildungsromanului"*. Tot aici Slavici definește noțiunea de caracter într-un mod care explică atitudinea sa de creator realist, care înțelege caracterul ca pe un rezultat al vieții și „numai facultativ un dar din naștere". Prin urmare, „un om energic, constant și tare în pornirea voinței sale poate să fie rău și totodată bun, după direcția în care se manifestează aceste facultăți ale sale. Și această direcție se hotărăște numai în viață" [1]. Slavici a respins ideea că destinul omului se realizează „prin sine", în funcție de anumite „porniri native", considerînd că mediul social joacă rolul determinant în favoarea omului. Ceea ce spusese și mai-nainte, în aprilie 1872, declarîndu-se în dezacord cu *Introducerea* lui Maiorescu : „Eu zic cum că omul e rezultatul organic al vieții sociale, privindu-l astfel, temeiul lucrării lui îl vom cerca în lumea din afară, de unde vin motivele" [2]. Părerea lui Slavici că mediul social joacă un rol primordial în viața oamenilor trebuie neapărat reținută pentru aprecierile în legătură cu cariera sa de romancier, întrucît înclinația zugrăvirii mediului social și conștiința că acesta are o mare importanță îndrumă pe scriitor pe un făgaș realist. Faptul trebuie subliniat și pentru că avem de-a face cu un moralist, înclinat deci oricînd să-și împingă eroii spre cazuistică, și cu un analist, care, năzuind să realizeze cu putere „frămîntările sufletești", lucru recomandat cu căldură lui Iacob Negruzzi, e tentat să alunece în psihologism gratuit. Se poate afirma, cu absolută convingere, că dacă scrierile românești ale lui Slavici, și în primul rînd *Mara*, dar nu numai romanele, ci și nuvelistica sa de valoare se salvează atît de eticism, cît și de psihologism, aceasta se datorează ponderii pe care determinismul social o are în gîndirea artistică a scriitorului nostru.

Slavici a scris șapte romane, între 1894—1925, și în ordinea apariției ele sînt următoarele : *Mara*, 1894 (integral și în volum va apărea în 1906) ; *Luca*, primul volum din *Din bătrîni*, 1902 ; *Manea*, cel de-al doilea volum, în

[1] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, Scris. a XXIII-a, din 10 mart. 1874.

[2] *Ibidem*, Scris. a III-a, din 30 mart. 1874.

1905 ; *Corbei*, în 1906—1907 (neapărut în volum) ; *Din două lumi*, în 1908—1909 (în volum va apărea în 1921) ; *Cel din urmă armaș*, în 1923 ; *Din păcat în păcat*, în 1924—1925 (neapărut în volum).

Cantitativ, activitatea de romancier a lui Slavici este considerabilă, mai ales dacă o raportăm la cadrul literar al epocii, atît pe planul literaturii ardelene, cît și pe cel al literaturii noastre, în general.

Romanul, a cărui evoluție vertiginoasă în literatura franceză și engleză datează încă de la începutul secolului al XIX-lea, în literatura română se dezvoltă extrem de greoi, adevărata înflorire a acestei specii situîndu-se după primul război mondial, prin Sadoveanu, Rebreanu, H. P. Bengescu, Cezar Petrescu, Camil Petrescu ș.a. După încercările „pionierilor romanului românesc" : M. Kogălniceanu, V. A. Urechia, Pelimon, I. A. Cantacuzino, Ion Ghica, G. Baronzi, Bolintineanu etc., care rămîn la stadiul de „încercări", apăruse, în 1861, *Ciocoii vechi și noi*, considerată „piatra fundamentală" a romanului românesc. Surprinzător însă, vor fi necesare încă peste trei decenii pînă ce genul să-și aibă reprezentanți de talia lui Filimon. Este aici meritul lui Duiliu Zamfirescu de a fi dat prestigiu acestei specii prin ciclul Comăneștilor, deschis cu *Viața la țară*, din 1894—1895. Între Filimon și Duiliu Zamfirescu nu lipsiseră încercările : Iacob Negruzzi, cu *Mihai Vereanu*, Gr. H. Grandea, cu *Fulga*, N. D. Xenopol, cu *Brazi și putregai* etc. Se poate cita *Geniul pustiu* al lui Eminescu. În același timp cu *Viața la țară* apărea *Dan* al lui Vlahuță, care, deși apreciat de contemporani, nu se ridică, în realitate, în privința mijloacelor artistice, peste *Manoil* al lui Bolintineanu. Întîrzierea dezvoltării mai energice a romanului trebuie pusă în primul rînd pe seama lipsei de tradiție a speciei. Lipsă de tradiție pe planul literaturii europene, mai ales, pentru că, totuși, cîteva decenii de roman n-au constituit tradiție. Nici fabula, satira sau poezia epică n-au avut o tradiție în literatura noastră înainte de 1848, dar aceste specii aveau o tradiție seculară pe planul literaturii europene. Învățînd în Franța, mulți dintre scriitorii noștri de la 1848 erau familiarizați cu aceste genuri, pe care le-au introdus în literatura română „autohtonizîndu-le". Nu același lucru s-a întîmplat cu romanul, în înțelesul balzacian sau stendhalian, care s-a impus ceva mai tîrziu. Romanul este, în același timp, o specie literară care presupune însușiri

creatoare deosebite : o compoziție mai complexă, uneori pe diverse planuri, greu de urmărit, personaje cu o viață sufletească adîncită, complicată și mai ales o zugrăvire amplă a mediului social. Schița, povestirea, nuvela erau mai la îndemînă, din punctul de vedere al mijloacelor artistice și chiar al posibilităților de timp ale unor scriitori, care nu se profesionalizaseră și care făceau literatură „între altele". Și mai este încă ceva : romanul nu se poate crea decît în momentul în care o literatură a atins un anume grad de obiectivare, de emancipare de sub influența romantismului și subiectivismului, și scriitorul devine un contemplator detașat al lumii exterioare sau chiar al propriului său eu. Ceea ce nu însemnează că literatura lirică nu continuă să existe. Dar nu din literatura lirică se desprinde romanul, chiar dacă uneori cercetarea literară constată apariția unui „roman liric". Uneori, mijloacele artistice care aparțin literaturii lirice și mai ales stilului metaforic, ornat pot deruta. Dar obiectivitatea unei opere literare stă în viziunea ei, și nu în stil, chiar dacă de atîtea ori stilul exprimă și viziunea. În rezumat, deci, romanul, ca specie epică, obiectivă, trebuie să aibă la bază o viziune obiectivă a lumii exterioare pe care s-o reflecte, desigur, subiectiv, și nu o viziune subiectivă, chiar dacă exprimarea acestei viziuni pare obiectivă. De aici imaginea romanului ca frescă, deci ca zugrăvire, ca reflectare. Nu numai a lumii din afară, evident, ci și a propriului eu al subiectului creator, care devine în acest caz un mediu obiectiv. Proust este un exemplu numai.

Prima reacție în fața lumii obiective este subiectivă, de „contemplare vie", adică lumea din afară „se ajustează" în funcție de noi. De aceea arta a început cu poezia lirică, în care extazul, adorația, uimirea, frica, groaza erau obiectul expresiei. Reacția următoare, pe măsura cunoașterii treptate, este cea de reflecție, de sistematizare și generalizare, realizată deci prin luciditate.

Totdeauna viziunea subiectivă va coexista cu cea obiectivă, fie numai pentru motivul că fiecare generație își trăiește și experiența ei proprie în procesul de cunoaștere, și nu ne putem închipui o „generație lucidă" fără ca ea să fi fost, mai întîi, sentimentală, după cum nu se pot niciodată închipui indivizi extirpați de subiectivitate. Dar romanul, ca produs artistic, este rezultatul contemplației obiective. Așa se și explică eșecul încercărilor de roman ale lui Iacob Negruzzi, Gr. H. Grandea, Bolintineanu, Vla-

huță etc. Ei nu s-au putut detașa de un prea pronunțat subiectivism, chiar dacă au îmbrățișat teme generoase, capabile de a constitui obiectul unui roman. În timp ce, de pildă, Ibrăileanu, în *Adela*, reflectînd eul propriu, a creat un roman pentru că la elaborarea lui a prezidat luciditatea. Este adevărat că, într-o însemnată măsură, și *Ciocoii vechi și noi* se resimt de subiectivism, ca și ciclul Comăneștenilor. Dar este tot atît de adevărat că de aici provin și principalele imperfecțiuni ale acestor romane. În privința ultimelor trei piese ale ciclului Comăneștenilor, ele sînt ratate tocmai pentru că teza subiectivă a autorului nu mai poate fi acoperită artisticește, scriitorul n-are suficient material din realitatea exterioară pentru ca să-și demonstreze ideile proprii, neconforme cu viața. Gherea a avut toată dreptatea cînd a criticat, cu atîta severitate, întîia încercare de roman a lui Duiliu Zamfirescu *În fața vieții*, tocmai pentru că eroul principal era un pesimist „de paradă", creat de autor fără atingeri cu realitatea în care evoluează. Alt roman al lui Duiliu Zamfirescu, *Lume veche și lume nouă*, pornește de la răfuieli personale ale autorului cu unii protagoniști ai mișcării socialiste, și este, de asemenea, ratat, ca și romanul epistolar *Lydda*, proiecție a unei viziuni subiective. Se va spune că, la urma urmei, și Balzac a avut o atitudine subiectivă față de lumea pe care a zugrăvit-o. E adevărat, dar Balzac a fost un asemenea cunoscător al vieții, al realității, încît, reflectînd realitatea cu cea mai deplină fidelitate și cu o absolută probitate, s-a contrazis singur. Este și cazul lui Tolstoi. Tot atît de adevărat este faptul că o viziune mai lucidă, un *Weltanschaung* mai conform cu realitatea obiectivă ar fi dus, probabil, la rezultate superioare. Dar atît Balzac, cît și Tolstoi sînt deasupra oricăror comentarii

Menținîndu-ne în cadrul literaturii noastre, ni se pare evident faptul că Duiliu Zamfirescu, primul nostru romancier propriu-zis, și nu autorul întîmplător al unui singur roman reușit, a eșuat în cele mai multe dintre încercările sale tocmai pentru că nu și-a depășit propria-i viziune, propriile-i teze. Este și cazul lui Slavici, care, de asemenea, a scris un număr mare de romane, între care cele mai multe sînt nereușite din aceleași cauze.

Ca și Duiliu Zamfirescu, Slavici a izbutit magistral în prima încercare, în *Mara* (Duiliu Zamfirescu izbutise în *Viața lui țară și Tănase Scatiu)*, și a ratat, chiar dacă nu integral, pe celelalte. Considerat în cadrul istoriei noas-

tre literare, *Mara* se situează destul de aproape de noi, anticipînd, îndeaproape, marele roman românesc şi deschizîndu-l. Restul romanelor, chiar dacă sînt scrise ulterior *Marei*, se situează, prin viziune şi prin mijloace artistice, mai înainte în timp, în copilăria romanului nostru. Este şi motivul pentru care, în cronologia capitolului despre roman, vom comenta *Mara* la sfîrşit.

Înainte de apariţia *Marei* în volum (1906), Slavici dăduse două romane istorice : *Luca*, în 1902, şi *Manea*, în 1905, reunite sub titlul *Din bătrîni* — I, II. Reflectarea vremurilor îndepărtate în literatura lui Slavici nu este o noutate. Cum am văzut, în 1878, scriitorul trimitea *Convorbirilor literare* drama *Bogdan-vodă* şi zece ani mai tîrziu *Gaspar Graţiani*, ambele inspirate din trecutul istoric al Moldovei. Atingerile lui Slavici cu istoria, ca obiect de studiu, au fost numeroase şi permanente, scriitorul a predat ca profesor această disciplină, a scris manuale de istorie, a fost, vreme îndelungată, secretar al Comisiei pentru documentele Hurmuzachi. Nu numai preocupări „profesionale" îl legau pe Slavici de istorie, ci şi o anume afecţiune, o atitudine simpatetică. Nemulţumit mereu de contemporanii săi, de societatea burgheză, faţă de care a fost un neadaptabil, protestînd adesea la tendinţele de „înstrăinare" a culturii, militînd pentru apropierea de „vatra strămoşească", Slavici a căutat să reînnoade sufletul contemporan românesc de cel „al strămoşilor", deţinători, în concepţia sa, ai virtuţilor naţionale. Nu trebuie omis faptul că în 1901 *Sămănătorul* cultiva aceste idei şi nu trebuie, de asemenea, să ignorăm faptul că Slavici însuşi anticipase *Sămănătorul* prin orientarea pe care o dăduse revistei *Vatra*. Mai ales ardelenii erau sensibili la ideea de „înstrăinare" şi de necesitatea „revenirii la trecut". În 1905, cu prilejul adunării generale a Astrei, bătrînul Iosif Vulcan readuce în actualitate aceste idei printr-un *Prolog* :

Ne-am închinat cu fală la tot ce e străin
Şi-am dat uitării neamul şi sîngele român.
Nici n-am visat că ceea ce-n lume ne-ncîntase
Avem şi noi mai neaoş şi mai frumos acasă
Ascuns în neamul nostru.

Slavici era un admirator al istoriei noastre naţionale şi, ceea ce este deosebit de important, el vedea şi căuta în istorie justificarea prezentului şi confirmarea lui. Roma-

nul *Din bătrîni* este, în acest sens, o pildă. În primul volum, *Luca*, faptele se petrec pe la jumătatea secolului al VI-lea, pe timpul părinților Metodiu și Ciril. Acțiunea e destul de stufoasă, trenează și n-are un fir călăuzitor, astfel încît urmărirea ei comportă multe dificultăți. Simplificată la o schemă, ea ar cuprinde epoca domniei lui Bodea, fiul cel mare al părintelui Luca. Momentul istoric, destul de vag creionat de scriitor, este cel în care gepizii ocupă văile munților Bucegi. Românii se localizaseră sus, pe înălțimi, într-un loc numit Vatra-lui-Vineș, după numele unui bătrîn meșter fierar care făurește arme și la care se adună oamenii pentru a dezbate și a decide măsurile care să ducă la recăpătarea locurilor pierdute și la alungarea dușmanilor. Preotul Luca, conducătorul sufletesc al românilor, susține ideea că „nu trebuie vărsat sînge de om", ceea ce, totuși, în condițiile luptei cu invadatorii, era eronat. Bodea, fiul cel mare al preotului, plecînd într-o recunoaștere, zărește fermecătoarea apariție a Malei, fiica lui Dragoslav, conducătorul dușmanilor, pe care, voind s-o revadă, cade, pînă la urmă, prins. Dragostea dintre tineri e puternică, și Mala pune la cale evadarea. Ciudat însă, în loc să rămînă împreună, cei doi se despart, Bodea o trimite pe Mala „la mama ei". Rămîne, ca amintire de la ea, cu un armăsar năzdrăvan, cu ajutorul căruia va săvîrși multe fapte vitejești, întocmai ca Făt-Frumos. Aici se amestecă, destul de convențional, realitatea cu legenda, Bodea întîlnește în rătăcirile sale o ceată de oameni mici, spîni, cu umerii obrajilor ieșiți, avari după toate aparențele, pe care-i învinge repede și ușor, deși este neînarmat, avînd însă ajutorul armăsarului. Tînărul își găsește părinții și tot neamul său, după care pleacă din nou în lupte, pentru curățirea locurilor de dușmani. Ceata lui Bodea face prizonier pe Dragoslav și familia Malei, o soră a acesteia se-ndrăgostește de un oștean al lui Bodea, Dragoslav își recunoaște calul și buzduganul la Bodea, pricepe dragostea fiicei sale, și, din dușmani, gepizii devin apropiați muntenilor. Apropierea permite convertirea religioasă, astfel încît barbarii devin creștini. Mala însăși, printr-o ciudată întîmplare, se trezește în chilia sfîntă a părintelui Arie, care o inițiază în tainele religiei creștine, prin predici prelungite și cu totul fastidioase, prilej pentru scriitor de a-și etala cunoștințele, bogate, în domeniul riturilor și al dogmelor creștinești. Ne aflăm prin anul 559, cînd „volgarii" și „sorbii" (bul-

gari şi sîrbi) sînt salvaţi de sub ameninţarea „ogarilor" (avarilor) de către muntenii lui Bodea. Cei salvaţi oferă lui Bodea, drept mulţumire, o sabie. Lucrul este firesc. Dar moralistul Slavici, prin gura unui personaj, nu acceptă gestul, şi următoarea pledoarie este semnificativă : „Omule, fiinţă rîvnitoare şi nemernică — îşi zise Bran, plin de amărăciune —, tu însuţi te pierzi pe tine ! Primiţi azi daruri ca să nu jigniţi pe cei ce vi le ofer de bunăvoie ; mîne veţi cere, iar poimîne veţi lua cu de-a sila de la cei ce nu va să vă dea : ajungeţi şi voi să faceţi vînătoare de robi şi să vă daţi la viaţă fără de frîu deopotrivă cu păgînii, pe care nu-i mai încape pămîntul, fiindcă vrea fiecare să mănînce o sută de pîini şi să-şi facă pofta unei singure clipe prin munca îndelungată a mii de alţii". Astfel de pledoarii de natură morală, mai cu seamă pe linia „stăpînirii de sine", sînt destul de numeroase şi lasă impresia, nefavorabilă, de predică. După ce Bodea devine domn şi se însoară cu Mala, începe să-l cuprindă patima măririi, să-l ademenească bogăţiile, să-l ispitească luxul. Împreună cu oştenii săi, el merge peste Dunăre, în Bizanţ, şi-şi întinde stăpînirea, sporindu-şi averile. Viaţa plină de plăceri şi desfrîu a Bizanţului îi converteşte pe Bodea şi pe Mala. Trebuie să spunem, în acest moment, că atracţia pe care o simte Mala pentru găteli şi petreceri, precum şi rezistenţa acestei femei, în fond candide şi pure, la aceste tentaţii este foarte bine prinsă de scriitorul care, cu două decenii înainte, pusese atîta artă în crearea Anei din *Moara cu noroc*. Treptat, Bodea se îndepărtează, prin lux şi averi, de ai săi şi, cu toate că nu devenise un corupt incorigibil, nu le mai poate redobîndi încrederea. Dar faptul că eroul este recuperabil, ca şi soţia sa, determină un final glorios cărţii : Bodea moare, după ce duşmanii au fost înfrînţi. Mala murise înainte, pentru că, fire prea sensibilă, nu putuse suporta vaietele îndurerate ale celor răniţi şi mai ales nu putea concepe ca Bodea al ei, pe care-l ştia ocrotitorul tuturor oamenilor, să devină ucigaş. Era însă bătălie pe viaţă şi pe moarte, şi atitudinea eroinei nu este firească, e infiltrată de tezism, ca şi opinia preotului Luca, la care ne-am referit. Dar aceasta este mentalitatea tuturor eroilor, chiar a lui Bodea. Acesta, în timp ce „ogarii" năvălitori erau decimaţi de către apărătorii cetăţii cu bolovani şi săgeţi, „asculta cu ochii plini de lacrimi gemetele răniţilor" şi reflecta : „O ! — cum poate omul să se dezbrace de firea lui şi să se coboare mai

prejos de toate vieţuitoarele!" Face chiar unele gesturi care par ridicole şi sînt chiar susceptibile de trădare în timp de luptă, dar omul este robul unei irezistibile „moralităţi": cînd trebuie să plece în munţi, nu acceptă propunerea de a se da foc cerealelor, spre înfometarea duşmanilor, pentru că „tot oameni sînt şi ei". Slavici a vrut să demonstreze că trecutul oferă exemple după care se poate conchide că specificul poporului nostru îl constituie caracterul său paşnic, oroarea de războaie şi de vărsări de sînge, generozitatea sufletească împinsă chiar pînă la cruţarea duşmanilor. În roman există două păreri opuse cu privire la felul în care trebuie dată lupta împotriva duşmanilor: una pe care am menţionat-o, pornind de la preot, care recomandă maxima clemenţă, şi alta, a oştenilor încercaţi: Răciulete, Ursan, Bran, Cîndea, Marcea, Moroiu, care înţelegeau să lupte prin toate mijloacele pentru victorie. În cele din urmă învinge opinia preotului, astfel încît tezismul e satisfăcut, romanul nu convinge. Bodea, care este conceput ca un fel de sinteză a moralităţii poporului nostru, după ce a fost prins, se frămîntă din greu nu pentru că se gîndeşte că şi-a lăsat compatrioţii fără conducător, nu pentru că prinderea sa ar îndurera pe părinţi sau ar duce la înfrîngerea muntenilor, cum ne-am fi aşteptat, ci, pur şi simplu, pentru că, apărîndu-se, a ucis un om, ceea ce nu e îngăduit. Muntenii sînt virtuoşi, superioritatea morală faţă de duşmani e zdrobitoare, şi aşa se explică victoriile lor. Propovăduitorul aşa de insistent al „stăpînirii de sine", care a fost Slavici, descoperă în istorie ecoul acestei însuşiri, oferind-o drept pildă contemporanilor. Cînd întîlnesc pe munteni şi intră în relaţii cu ei, duşmanii rămîn cuprinşi de mirare „în faţa acestei lumi în care oamenii nu se stăpînesc unii pe alţii, ci se ajută între dînşii în stăpînirea de sine". Atunci cînd oamenii dau drumul patimilor şi poftelor nesătule, li se întîmplă nenorociri. Există în carte un anume moment: muntenii, după ce şi-au redobîndit locurile şi averile, au început să petreacă, „să se destrăbăleze", să mănînce mult, şi imaginea cîmpului plin de bolnavi din lăcomie este respingătoare, scriitorul înţelegînd să ofere o lecţie despre efectele „lipsei de cumpătare" şi a „nestăpînirii de sine". Superioritatea morală a muntenilor mai rezultă şi din faptul că ei sînt creştini, în timp ce duşmanii sînt „păgîni". Românii apar ca un popor mîntuitor, menit să aducă pe „calea cea dreaptă" alte

neamuri. Căzut prizonier, Bodea nu se gîndește să mai plece, pentru că-și simte chemarea : să-i scoată pe dușmani „din amorțirea sufletească". Mobilurile creștinești ale tezelor morale din carte sînt prea stridente pentru a trece neobservate. Dealtfel, un număr însemnat de pagini sînt consacrate, cum spuneam, dogmelor și tainelor creștine, fără ca acestea să intre firesc în țesătura epică a romanului.

Aceleași cursuri legate de moralism pot fi întîlnite și în al doilea volum al *Bătrînilor*, în care faptele se petrec cam pe timpul creștinării bulgarilor, sub țarul Boris. Digresiunile pe teme religioase sînt aici și mai întinse și tot atît de rupte de contextul epic. Discuția dintre părintele Metodiu și țarul Boris, în problema nemuririi trupului, cele dintre Manea, eroul principal al cărții, și numeroșii călugări care rătăceau prin Balcani, deși sînt menite, în intenția autorului, să creeze atmosfera specifică vremurilor de atunci, sînt absolut în afara cărții. De asemenea, izolate de firul narațiunii sînt capitolele în care scriitorul își duce eroul prin lumea arabă, la Bagdad. Prezentarea marii cetăți, a vieții așa de zbuciumate din cauza încercării turcilor de a islamiza pe arabi, e întreprinsă în sine, ni se dezvăluie în primul rînd Slavici-istoricul. Epica romanului, destul de șubredă, constă în rătăcirile părintelui Manea și ale soției sale Ana despărțiți după o luptă în care Ana jucase rolul Elenei lui Menelaos : Budac, om temut și puternic, căpetenia unor primitivi, se simte irezistibil atras de Ana, gingașa, delicata și frumoasa femeie a părintelui Manea. Atracția e reciprocă, Budac simte și năvălește să răpească pe preoteasă. Este însă ucis de Manea însuși, care, ca și Bodea din prima carte, se căiește amarnic că a săvîrșit un omor și cere îndurare Domnului. Bătălia desparte pe soți și, în timp ce Ana e trimisă la mănăstire de către părintele Metodiu, ca să-și ispășească păcatul (deși nu rezultă clar dacă într-adevăr a păcătuit, dar probabil că și gîndul e tot un păcat), Manea rătăcește în căutarea soției și are prilejul astfel să participe la luptele religioase din Balcani și din lumea arabă. Înțelegem că e un artificiu prin care scriitorul devine un istoric al luptelor religioase, al înfruntării dintre ortodocși și catolici, dintre creștini și mahomedani. Desigur că dreptatea este de partea ortodoxismului. După treizeci de ani, revine în Bucegii săi natali și găsește totul schimbat : în locul patriarhalei orînduieli din copilă-

rie, se instalaseră firme noi, slujbe noi : rîndaşi, vătafi de curte, proprietari depărtaţi de pămînturile lor. Eroarea istorică e evidentă, Slavici împrumută acestei epoci forme specifice orînduirii capitaliste, pe care le dă pe seama grecilor şi evreilor. Vine şi Ana, ca o sfîntă care rătăcise prin codri, dar revederea e urmată de o mare tragedie : năvălesc duşmanii, Manea e ucis şi aruncat în prăpastie şi Ana asistă la sfîşietorul spectacol al ruperii în bucăţi a trupului soţului ei de către vulturii înfometaţi. Este, vrea să sugereze autorul, pedeapsa supremă ce se putea da unei femei care şi-a înşelat bărbatul.

Ca şi cel dintîi volum, *Manea* este dirijat de un vizibil moralism, insuficient sudat în corpul romanului. Scriitorul încearcă, din nou, să convingă pe cititori asupra importanţei stăpînirii de sine, să atragă atenţia asupra pericolului care-i paşte pe oamenii robiţi de patimi : „cea mai cumplită dintre toate fiinţele e omul orbit de patimi. Zidit după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, omul e rînduit să sfinţească locul prin care trece, să netezească asprimile firii şi să se mîngîie înfrumuseţîndu-le toate ; căzut însă sub stăpînirea patimilor, el se răzvrăteşte, le răstoarnă şi le dărîmă toate, umple lumea de jale şi se pierde în cele din urmă şi pe sine însuşi". Nu lipsesc, nici în acest roman, pledoariile pentru toleranţă şi nonviolenţă, calităţi înţelese în abstract, la modul creştin : „... Să ne stăpînim poftele, să ne înfrînăm patimile şi să ne ferim de vărsarea de sînge. Gata să fim totdeauna a ne da viaţa unii pentru alţii, dar arma să n-o ridicăm decît atunci cînd nu mai e alt mijloc de scăpare". Bănuim, uşor, aici preceptul biblic : „Cel ce ridică sabia de sabie va pieri".

Interesant că în acest volum, ca şi în primul, paginile cele mai izbutite se leagă de analiza sufletului feminin. Apropierea Anei de Budac, seducţia pe care sălbaticul personaj, plin de o misterioasă şi tainică forţă, o exercită asupra delicatei preotese, atracţia în care intră, deopotrivă, secrete dorinţi şi pofte, curiozitate şi teamă, ca în orice ispită, toate acestea amintesc, din nou, de creatorul Anei din *Moara cu noroc*. Ca şi omonima ei, Ana din *Manea* are, în acelaşi timp, un fond etic pur, şi izbînda ispitei nu este atît o probă a imoralităţii eroinei, cît mai ales un fatum al condiţiei sale de femeie.

Cele două romane istorice n-au atras atenţia contemporanilor, şi pe drept. Premierea de către Academia

Română trebuie înțeleasă ca un gest de recunoaștere față de un scriitor cu mari merite. N-ar fi exclus ca totuși prin ineditul temei premierea să fi avut și semnificația unui stimulent. Mai ales dacă ținem seama de faptul că ne găsim în plină epocă de dominație a sămănătorismului, care încuraja, cu zgomot, literatura de inspirație istorică. Iorga, dealtfel, este printre puținii critici care aduce anumite laude autorului pentru „limba aleasă" a celor două romane, formulînd însă rezerve cu privire la reușita de ansamblu. E adevărat că în privința limbii, cu toate observațiile sub acest aspect ale lui Duiliu Zamfirescu, pornite dealtminteri din vădită invidie din cauza obținerii premiului în defavoarea sa, romanele nu sînt lipsite de merite. Scriitorul reușește uneori să creeze o atmosferă adecvată vremurilor de demult printr-o folosire dozată a arhaismului, printr-o anume turnură arhaică a frazei. Arhitectura romanelor este însă cu desăvîrșire șubredă, capitolele sînt insuficient legate, există personaje care se pierd pe drum, iar autorul intervine, subiectiv, în aprecierea oamenilor și a evenimentelor dăscălindu-și în mod supărător cititorii. Moralismul a subminat, în cea mai mare măsură, reușita romanelor, a căror acțiune, din această cauză, își pierde interesul prin previzibilitate și duce la adevărate interpolări, care lasă impresia nefavorabilă de predică.

Dacă privim însă în retrospectiva romanului nostru de inspirație istorică, vom constata că Slavici n-avusese predecesori, cu excepția *Ursitei* lui Hasdeu, din 1864, neterminat și fiind, în fapt, o nuvelă. Celelalte tentative de a crea romane istorice: *Logofătul Baptiste Valeli* de V. A. Urechia, din 1855, *Radu Buzescu* de Ion Dumitrescu, din 1858, au rămas, încă de atunci, piese de muzeu, n-au exercitat influențe și n-au creat nici o posteritate. Dilogia *Din bătrîni* are meritul de a atrage atenția asupra unei specii care de acum înainte va fi abordată de numeroși scriitori. Dealtfel, chiar la doi ani după apariția întîiului volum, își începe seria de romane istorice Sadoveanu, prin *Șoimii*.

Cu toate neajunsurile, Slavici este totuși primul nostru autor de romane istorice. Circumstanțele atenuante acordate tuturor pionierilor i se cuvin și lui. Prestigiul scriitorului a impus această specie și a fost, prin el însuși, un imbold pentru contemporani.

Prin romanul *Corbei*, apărut în 1906—1907, în *Tribuna*, din Arad, Slavici revine în actualitate. Titlul romanului e dat de numele personajului principal, un burlac vîrstnic, devenit mizantrop din pricina răutății oamenilor din jur. A avut o dragoste în tinerețe, dar, fiindcă a fost destituit din justiție (era avocat), fata l-a părăsit în favoarea altuia, cu o situație economică sigură. De atunci s-a însingurat, nu mai are încredere în nimeni și este ateu convins. Caracter integru, neacceptînd nici un compromis, voind să impună printr-o conduită ireproșabilă, Corbei se află din această cauză într-un permanent conflict cu mediul înconjurător. Pentru că, așa cum îi spune un cunoscut : „Dacă ești om cumsecade, superi pe toți netrebnicii ; dacă ești deștept, superi pe toți proștii ; dacă știi carte, superi pe toți neștiutorii ; dacă ai nume, superi pe toți cei nebăgați în seamă ; dacă aduni avere, superi pe toți neajutoratii". Din această cauză el găsește că e josnic și de prisos să trăiești în lumea asta. Mai ales convingerile libere în materie de religie îi aduc necazuri. Faptul că trăiește într-un conac „nesfințit" îi atrage blamul general, este acuzat de practici vrăjitorești, de înțelegere cu diavolul și din această cauză i se fac tot felul de șicane. Din modul său de a se comporta, din replicile ascuțite și pline de adevăr pe care le servește celor cu care discută în materie de religie, din viața ireproșabilă pe care o duce sub toate aspectele, neacceptînd să-și calce propriile-i principii, ne convingem că eroul trebuie să persiste pe această cale, îl acceptăm și-l înțelegem o dată cu autorul. Adaptarea la o lume hotărît inferioară, care se petrece în partea ultimă a cărții, echivalează deci cu o înfrîngere, indiferent de cauzele care ar fi determinat-o. Cu toate acestea, în mod surprinzător, autorul consideră aceasta o victorie. Aici stă, credem viciul fundamental al romanului. Căci Corbei găsește, spre sfîrșitul vieții, că „tot este Dumnezeu", concluzie destul de puțin convingătoare, obținută fără zbaterile unei experiențe de viață concludente.

Scriitorul dorește apoi să demonstreze că eroul său devenise sceptic atît din pricina mediului înconjurător, cît mai ales din propria-i vină : n-avea familie, nu cunoștea deci căldura căminului și elevația sufletească pe care o astfel de viață ar fi în stare s-o întrețină. Prin anumite împrejurări, Corbei se trezește în casă cu fiica fostei logodnice, pe nume Lucia, și are pentru întîia dată revela-

ția spiritualității familiale. Fata e atentă, plină de gingășie și candoare, gesturile ei mărunte, dar inedite pentru Corbei, sînt în stare să-i deschidă acestuia ochii spre o lume necunoscută, de nebănuită frumusețe. Mizantropul se convertește în omul casnic, și această transformare a eroului este motivată psihologic. Nemotivată este însă convertirea sa religioasă. Slavici leagă, într-un fel, sentimentul familial de cel religios, găsește că un om de casă trebuie să fie de la sine înțeles și credincios. Legat de familia improvizată, Corbei se supune obiceiurilor și merge la biserică. Aci începe, treptat, să accepte divinitatea : „Corbei se bucura, mai mult, se mira cum așa deodată a intrat pacea-n suflete, căci n-a simțit el niciodată că biserica e adăpostul păcii și al dragostei". Își revizuiește părerea despre preoți, găsește că între ei sînt și oameni de treabă, vina pe care le-o găsește, acum, este aceea că cei mai mulți sînt „prea mult oameni" și „prea puțin slujitori ai Domnului". Eroul devine, deci, contrariul său, fără o motivare suficientă, din simplul capriciu al autorului. Tezismul romanului e prea evident, nu pentru că personajul suferă o asemenea modificare, ci pentru că lipsește demonstrația artistică. Inconsistența lui Corbei este vizibilă mai ales la sfîrșit, cînd eroul moare, asasinat de pretendentul la mîna fiicei adoptive datorită unor intrigi. Înainte de a muri, el afirmă existența lui Dumnezeu : „Tot este Dumnezeu", deși nimic nu îndreptățește o astfel de concluzie, care nu rezultă deloc din context. Poate autorul a vrut să spună că puterea credinței devenise atît de mare, încît eroul simte nevoia s-o invoce chiar în fața cu crima ce se săvîrșea și cu care, în fond, culmina șirul de nedreptăți suportat o viață întreagă. Mai degrabă însă putem presupune că afirmarea lui Dumnezeu în momentul trecerii omului pe celălalt tărîm este legată în concepția prozatorului de însăși condiția umană. În orice caz, artisticește, romanul este ratat, motiv pentru care, probabil, Slavici însuși nu l-a publicat niciodată în volum. Interesant totuși de semnalat că, și în această scriere nereușită, scriitorul creează un personaj feminin care merită să ne rețină atenția. Este vorba de doamna Fireanu, o mătușă a Luciei, care s-a ocupat de soarta fetei, după moartea mamei. Doamna Fireanu este o văduvă plină de inițiative cu privire la căsnicia nepoatei, de o energie nemaiîntîlnită și înzestrată cu un asemenea spirit practic, încît reușește să deschidă ușile tuturor mări-

milor ţinutului pentru a obţine ceea ce dorea. Personalitatea ei copleşitoare pune în umbră pe Corbei, care, uluit de puternica prezenţă a acestei femei, se conformează aproape automat tuturor soluţiilor preconizate de ea.

Există unele reuşite parţiale, ca de pildă momentele intime dintre Corbei şi Lucia, în care sentimentele dintre un bărbat vîrstnic şi o adolescentă se amestecă într-un chip ciudat, oscilînd între dragostea paternă şi cea erotică. Slavici se dovedeşte şi de această dată un analist subtil, un excelent cunoscător al sufletului uman, anticipînd, în linia temei de mai sus, scenele dintre Emil Codrescu şi Adela, din *Adela* lui Ibrăileanu, sau dintre Pascalopol şi Otilia, din *Enigma Otiliei* de G. Călinescu.

Din păcate însă unele personaje interesante şi anumite momente izbutite nu sînt de natură să schimbe structura romanului, care este, în ansamblul său, greoi, prolix şi tezist.

Mult mai interesant şi, în toate privinţele, mai izbutit este romanul *Din două lumi*, deşi sforţările moralistice sînt, şi aici, nelipsite. Titlul însuşi ne avertizează asupra tendinţelor diriguitoare. Cele „două lumi" au, fiecare, nu numai o individualitate etică, ci în primul rînd una socială. Existenţa socială a oamenilor determină conştiinţa lor în noul roman, care, deşi este purtătorul unor teze morale ce depăşesc uneori contextul artistic, reuşeşte să rămînă tot timpul interesant şi convingător. Putem afirma că *Din două lumi* reprezintă, pentru mentalitatea socială a scriitorului, un progres evident, deoarece pînă la această dată Slavici nu lega suficient problematica morală de relaţiile sociale, morala fiind, pentru el, oarecum deasupra oamenilor, eternă şi indivizibilă. Acţiunea romanului *Din două lumi* se petrece, în cea mai mare parte, în casa unui fierar, pe nume Costache. Atîta timp cît această familie trăieşte în propriile-i condiţii, în lumea ei, toate merg bine. Oamenii sînt mulţumiţi de munca lor, care le asigură o existenţă demnă, cei din jur îi apreciază şi-i stimează. În casa lui Costache, ucenicii şi slugile fac parte din familie, sînt trataţi ca atare, li se ascultă cuvîntul. Lina, nevasta lui Costache, pregăteşte masa pentru toţi, rînduindu-se cu Marghioala, slujnica. Aceasta din urmă se ocupă, cu devotament, de Fira, fata fierarului, şi, cerîndu-i-se explicaţii de către un anume, ea răspunde în felul în care ar fi răspuns oricare slujitor : „Nu ţin anume la ea, numai la ea, ci la toţi, la casa în

care nu mă simt străină şi-n care nimeni nu mă socoteşte slugă. Aş putea oare, urmă ea peste puţin, să fiu mai bine la o casă boierească ori la vreun restaurant, decît aici, unde fac ceea ce m-am deprins a face la părinţii mei? Cum aş putea să nu ţin la stăpînul casei, care s-ar supăra dacă nu i-aş zice «nea Costache»? Cum aş putea să nu ţin la cucoana Lina, care munceşte alături cu mine şi alege totdeauna partea cea mai grea? Cum aş putea să nu iubesc copiii, care-n toate nevoile aleargă la mine parcă le-aş fi soră mai mare? Dumneata de ce ai stat aici cinsprezece ani şi eşti gata să stai toată viaţa?" Relaţiile idilice, nediferenţiate social, amintesc, oarecum, de aceeaşi lume a breslelor feudale, prezentă şi în *Mara*, precum şi de unele schiţe, ca de pildă *Sîn Văsii*, unde ucenicul s-a căsătorit cu fata patronului, şi tuturora faptul li s-a părut în firea lucrurilor.

Destrămarea acestei lumi patriarhale începe în momentul în care ea încearcă să se depăşească. Pentru că această depăşire înseamnă, în fond, şi abandonarea fondului de moralitate pozitivă a cărui deţinătoare era. Fira, frumoasa fată a fierarului, destinată, printr-un tacit şi unanim consens, harnicului şi virtuosului ucenic Dinu, cunoaşte un tînăr din lumea „de sus". Tînărul, pe nume Văleanu, descendent al unei familii nobiliare, fecior de bani gata, cu apucături şi ambiţii donjuaneşti, reuşeşte să frîngă inima fetei. Ştiindu-se hărăzită lui Dinu, dar atrasă de cursele abile ale „domnişorului", Fira este sfîşiată de o dramă puternică. Obligaţiile faţă de ucenicul tatălui său aveau profunde temeiuri, pentru că Dinu, sub aparenţa unor manifestări rudimentare, ascundea un suflet ales şi distins, capabil de generozitate şi sacrificii, de trăiri intense şi nuanţate. Dar, ca pentru orice femeie, aparenţele se substituie adesea, fondului. Gesturile curtezane, complimentele exaltate, manierele şi rafinamentul discuţiilor cu Văleanu o ameţesc şi-i dau iluzia unei viitoare fericiri. Fata fierarului însă nu este un spirit facil, nenumărate sînt momentele în care îşi dă seama că numai Dinu poate să-i dea adevărata fericire. După îndelungate frămîntări, după remuşcări dureroase şi ispite respinse, Fira, pătimaşă din fire, neputînd să facă „ceea ce ea însuşi voia", cedează lui Văleanu, în chilia unui schit, unde mersese să se trateze după un şoc nervos. Cînd Dinu află că Fira va fi mamă, decide, printr-un act amestecat cu dispreţ şi generozitate, în care intra conştiinţa superiorităţii morale,

să se cunune cu ea. Din cauză că Dinu e acuzat că n-ar fi ţinut în regulă averea lui Costache, după moartea acestuia, Fira moare. Dinu va rămîne cu Marghioala, servitoarea cea veşnic bună, deşteaptă şi prevăzătoare. Cînd pleacă, singura lui avere este barosul, pe care-l ţinea pe umăr, în timp ce Marghioala duce la subsuoară o legăturică. Sînt aceşti servitori, aşa de nobili, singurii eroi care supravieţuiesc tuturor nenorocirilor soartei, pentru că, în fond, sînt aproape singurii care rămîn nepătaţi în marea luptă a vieţii. Au fost totdeauna sinceri, drepţi, au răsplătit răul cu bine, au mîngîiat pe cei în suferinţă. Dinu, mai ales, domină romanul prin chipul său conceput ideal de către scriitor, asemănător din punctul acesta de vedere unor personaje create în spiritul unui sentimentalism creştin, în genul cizmarului din romanul lui Carol Ardeleanu *Diplomatul, tăbăcarul şi actriţa*. Este foarte interesant, de pildă, momentul în care Văleanu cunoaşte pe Dinu, moment în care ni se înfăţişează portretul fierarului, ajuns constructor, şi în care se face simţită maniera subiectivă a scriitorului : „Stetea omul trăit în trîndăvie şi moleşit de plăceri (era Văleanu, n.n.) şi se uita cu un fel de sfială religioasă la muncitorul cu braţe vînjoase, care lua drugii de fier şi umbla cu ei parc-ar fi trestie, şi nu obosea niciodată. Şi tare ca braţul îi era şi sufletul : vorba lui scurtă nimerea ca barosul drept la ţintă şi nu şovăia nici la dreapta, nici la stînga. Ce putere de om ! Ce frumoasă viaţă !" În galeria eroilor lui Slavici, Dinu este un adevărat „om de virtute", apropiat de Sofron din *Pădureanca*, şi acesta tot om simplu. Alături de buna Marghioala, înţelegem că Dinu îşi va întemeia un cămin bazat pe adevăratele calităţi umane. Ei alcătuiesc o lume în care mai intră de asemenea, cîţiva ţărani, şi în primul rînd Ana lui Floria Colac, femeie energică, autoritară şi cu mult simţ al adevărului şi dreptăţii.

O situaţie aparte are Fira. Ea n-a rezistat tentaţiei de a-şi depăşi propria-i lume. Fată cu carte, cu o anumită cultură, Fira trăieşte, oarecum, drama înstrăinatului. După ce învăţase pe la şcoli şi umblase prin lume, eroina începe să simtă că se depărtează încetul cu încetul de ai săi, o atrag aspectele exterioare şi începe să-i scape adevărul lucrurilor. După ce cunoaşte pe Văleanu şi intră în anturajul unor tineri „de lume", din cealaltă lume, judecă astfel pe ai săi : „Mama ei i se părea o femeie simplă. Sora ei şi fraţii ei mai mici o supărau prin întregul

lor fel de a fi. Calfele şi ucenicii îi erau o adunătură de oameni ordinari. Marghioala era o slugă proastă, căreia i se dădea prea mult nas. Dinu era cel mai vrednic şi mai bun om, dar un fel de bădăran, care nu ştie să-şi dea bunătatea în o formă plăcută pe faţă". Aşa cum spuneam, însă, Fira este o fiinţă puternică, nu se lasă uşor învinsă, găseşte de nenumărate ori nebănuite resurse de moralitate. Ca şi Ana din *Moara cu noroc*, eroina face impresia că şi-a epuizat pur şi simplu toate disponibilităţile de virtute şi numai după aceea, cade, istovită. Fira păcătuise, totuşi, şi, ca în toată literatura lui Slavici, autor moralist, păcatele se plătesc pilduitor. Moartea eroinei, după ce suferise atîtea nenorociri, ni se pare nedreaptă şi pentru motivul că scriitorul n-o justifică suficient, lăsînd a se înţelege că destinul ei trebuia să se termine prin pedeapsa supremă, ca orice păcat. Încercînd să-şi depăşească propria-i lume, Fira nu reuşeşte, după cum nu reuşeşte să asalteze o altă lume. Între două lumi net opuse eroina nu-şi găseşte locul şi sfîrşeşte tragic. Ea nu face, în fond, parte din nici o lume, şi asta e tragedia ei.

Lumea opusă este cea a lui Văleanu, văzută de scriitor cu dispreţ şi neîncredere şi condamnată vehement. Chiar în momentul în care Văleanu, chemat la moşia unei mătuşe a lui, întîlneşte un om care i se jeluieşte spunînd că o duce greu şi are trei copii, Slavici comentează semnificativ despre tînărul boier: „Ar fi trebuit să mai zică şi „Cei mulţi înainte", dar în lumea în care trăia dînsul se pierduse obiceiul acesta şi se zicea: „Să te ferească Dumnezeu de alţii". Mai departe, venind vorba de o iniţiativă a lui Văleanu, autorul comentează: „Pentru aceasta însă s-ar fi cerut oarecare pricepere, oarecare voinţă, oarecare avînt, tot lucruri pe care Văleanu nu putea să le aibă din lumea în care trăise". Fire slabă, absorbit de patimi şi preocupări mărunte, lipsit de vlagă şi pricepere, odrasla boierească este la cheremul vechilului Vlaicu, un personaj odios prin cinismul şi josnicia de care este capabil. În compunerea vechilului, Slavici pune tot atîta înverşunare şi ură ca şi Filimon în Dinu Păturică, Duiliu Zamfirescu în Tănase Scatiu, Vlahuţă în Peruianu din *Dan*, sau Victor Eftimiu în Gheorghe din *Dragomirna*.

Este interesant să constatăm că aproape totdeauna în literatura noastră chipurile de arendaşi sau parveniţi au fost zămislite dintr-o aversiune puternică a scriitori-

lor față de asemenea exemplare, aversiune care avea în primul rînd un fundament moral. Parvenitismul a reprezentat totdeauna pentru scriitori limita de jos a imoralității. Poate și de aceea scriitorii noștri, mai ales cei din secolul trecut, au reflectat acest fenomen cu o nereținută ură, într-un mod cîteodată direct, subiectiv. A trebuit ca literatura noastră să parcurgă un drum relativ îndelungat de obiectivizare pînă ce personajele din această categorie să fie zugrăvite cu mai multă detașare, ca în *Craii de Curte veche*, *Enigma Otiliei* sau *Sfîrșit de veac în București*. Există, din cîte cunoaștem, o singură excepție, surprinzătoare mai ales pentru că se datorează lui Iacob Negruzzi, conservator și junimist, care, în comedia *O alegere la Senat*, creează un arendaș, pe nume Mirtescu, căruia îi atribuie o netă superioritate morală față de boierii „de viță veche".

În ce-l privește pe Vlaicu din romanul lui Slavici, personajul e zugrăvit mai degrabă în maniera lui Filimon, adică este văzut în exclusivitate prin prisma laturilor negative, care, la rîndul lor, suferă o vizibilă amplificare. Vechilul este un fel de trimis al lui Satan pe pămînt: intrigant versat, regizînd cu o rară perfidie și, la nevoie, cu mijloace brutale compromiterea oamenilor de treabă, speculînd diabolic susceptibilitățile și atîțînd orgoliile, punînd la cale calomnii, drame și chiar crime, Vlaicu este un personaj eminamente negativ, poate singurul cu desăvîrșire negativ, din întreaga literatură a lui Slavici. Faptul merită reținut pentru că, în genere, atitudinea lui Slavici față de personaje are în vedere complexitatea omului, alcătuit din umbre și lumini, pornind, ca și Dostoievski, de la premisa că în fiecare ins se află „un grăunte de aur". Oameni vicioși, cu multe trăsături respingătoare, sînt numeroși în întinsa operă a autorului *Morii cu noroc* Nici unul însă, cu excepția celui de care vorbim, nu este creat exclusiv în negru, nici chiar Lică Sămădăul. Slavici a fost un optimist funciar, și acest fapt rezultă, cu hotărîre, din construirea eroilor. Prezentînd însă un parvenit, scriitorul n-a găsit nimic în stare a-l recupera, înscriindu-se prin aceasta în mentalitatea scriitoricească tradițională, cea a lui Filimon și D. Zamfirescu. Tot în romanul despre care vorbim există un alt personaj, Palea, deputat și om de mare suprafață, în umbra căruia acționează vechilul și care este, de asemenea, com-

pus în culori respingătoare. Mai mult în intenția scriitorului însă, pentru că Palea trăiește destul de puțin ca personaj literar. Tot așa de slab realizat este și Tănase, fratele Firei, care, „prin protecție de fuste" (era amantul unei femei cu influență), devine un profitor al vremii, gazetar cu diplomă falsă de doctor în Drept, cu totul înstrăinat de ai săi.

Vlaicu, Palea, Văleanu, Tănase alcătuiesc „o lume", lumea de sus. Dinu, Marghioala, Costache, Floria și Ana Colac, aceștia din urmă țărani oropsiți, sînt oameni simpli. Acestea sînt cele „două lumi". Romanul la care ne referim constituie cea mai elocventă dovadă, în întreaga activitate a lui Slavici, cu privire la adeziunea și devotamentul scriitorului pentru oamenii din popor și cu privire la disprețul și ura sa împotriva lumii burgheze.

Artisticește, *Din două lumi* este un roman popular, ca și *Ciocoii vechi și noi*, sau romanele lui Bolintineanu. Personajele sînt construite antitetic, în funcție de preceptele etice călăuzitoare, unele sînt diabolice, altele angelice. Cartea a fost concepută, vădit, pentru moralizarea cititorului, prin oferirea de exemple concludente, prin militarea, uneori ostentativă, pentru ideile pozitive, fie direct, fie în procesul zugrăvirii eroilor. Schematismul unor astfel de cărți este inerent, și nici Eugen Sue sau Filimon n-au reușit să-l evite. Romanul lui Slavici, față de cel al lui Filimon, impune pe primul plan personaje pozitive, Dinu și Marghioala, astfel încît caracterul moralistic este și mai accentuat. Dar spre deosebire de alte romane din aceeași categorie, ne este zugrăvit un erou intermediar, pe care cu greutate îl putem încadra într-una din cele două lumi opuse. Este vorba de Fira, al cărei destin anticipează o suită de eroi, caracterizați prin dramatism, complexitate și contradicții. Cu alte cuvinte, prin realism. Dacă celelalte personaje se revendică mai degrabă din romantism (romanul popular este în fond romantic), Fira se alătură lui Ghiță, Anei, Mariei, Persidei, lui Duțu, adică eroilor din operele realiste ale lui Slavici.

Un loc aparte ocupă, de asemenea, în roman, Văleanu, odrasla boierească, om slab, incapabil de eforturi și inițiative, istovit și secătuit, expresie a declinului clasei sale, rudă bună cu Mihai sau Alexandru Comănești eanu, din ultimele romane ale lui Duiliu Zam-

firescu anticipînd pe tînărul Barbu, din *Sfîrşit de veac în Bucureşti.* Scriitorul nu-l tratează cu repulsie, dimpotrivă, cu o anume doză de indulgenţă, în care simţim regretul pentru decăderea boierească, regret explicabil în primul rînd prin contrapunerea boierimii caracterului aşa de hrăpăreţ şi imoral al noilor pături sociale ariviste. Faptul că el va cădea victimă înscenărilor lui Palea şi Vlaicu, deci parveniţilor, îl absolvă oarecum. Dar o victimă fără glorie, care, chiar de-ar fi trăit, n-ar fi lăsat nimic în urma sa. Invitîndu-l la moşie, mătuşa sa, care voia să-l facă moştenitorul averii, îi scrie: „Vino, maică, fă-te aici om aşezat la casa ta, că toate ale tale sînt, şi nu e viaţă mai frumoasă decît să porţi grije de ale tale şi să le fii părinte celor rînduiţi de Dumnezeu să stea sub ascultarea ta, să vezi firul de iarbă, şi lanul de grîu, şi puietul de pom, şi mielul, şi viţelul, şi mînzul crescînd sub ochii tăi, şi să-ţi petreci zilele chivernisind partea ta din bogăţiile lumii". Dar Văleanu nu reuşeşte să realizeze nimic.

Acest personaj devine eroul principal, cu alt nume, al unui roman ce va apărea cincisprezece ani mai tîrziu: *Cel din urmă Armaş.* Iorgu Armaş este viţă boierească şi vrea să restabilească forţa de altădată a clasei sale printr-o operă de cultivare a pămîntului, ca şi Matei Damian din *Viaţa la ţară:* „Am luat-o (hotărîrea, n.n.) dintr-un simţămînt de pietate către părinţii, bunii şi străbunii mei, care toţi şi-au petrecut viaţa trăgînd brazde în ogorul strămoşesc... Aceasta e ceea ce mă încîntă pe mine, şi visul meu e să fac din Valea Boului o grădină de frumuseţe, în faţa căreia urmaşii să se oprească cuprinşi de mulţumire şi să zică: «Pe aici a trecut Iorgu Armaş, fiul lui Radu, nepotul lui Stroe, strănepotul lui Vintilă, odraslă din vechea viţă a Armaşilor»". Bineînţeles că toate rămîn vorbe.

Acţiunea romanului începe în 1874, deşi din vîrsta la care apare Alecsandri în carte, 66 de ani, ar rezulta că în 1887. Iorgu Armaş vine din străinătate, ca şi Matei Damian, din *Viaţa la ţară,* însufleţit de idealurile nobile ale statornicirii la ţară, dorind fierbinte să facă ordine în moşia de la Valea Boului, căzută în paragină în ultima vreme. Hotărîrea sa, dealtfel indiscutabil sinceră şi plină de cele mai bune intenţii şi cele mai optimiste planuri, se datorează, ca şi în cazul eroului

lui Duiliu Zamfirescu, într-o însemnată măsură respectului, adorației și iubirii nemăsurate pe care le avea pentru mama sa. Entuziasmul facil al hotărîrii trădează însă, repede, superficialitatea ei. Căci tînărul, care gustase din plăcerile ispititoare ale Occidentului, uită de promisiuni și hotărîri, lăsîndu-se, treptat, prins în pînza de păianjen a tentațiilor capitalei. Petrecerile, luxul, desfrîul, viața trîndavă și societatea femeilor seducătoare îl istovesc. Se-ndrăgostește de o adolescentă candidă și de o îngerească frumusețe, Alina Ionescu, dar, om fără personalitate, se va căsători cu verișoara sa, Zoe, femeie voluntară, frumoasă și inteligentă, dar imorală. S-ar putea spune că Zoe l-a luat în căsătorie pe Iorgu, dealtfel al treilea și nu ultimul ei soț. Fire slabă, zvîcnind doar din cînd în cînd, și atunci prea palid, tînărul boier devine un obiect docil în mîna unei femei versate și cu atît mai irezistibile cu cît posedă și numeroase farmece naturale. Călătoriile prin Elveția și Franța sînt menite să lase cea mai mare parte a averii Armașilor prin restaurante și magazinele de bijuterii. Prea puțin interesant după ce-și pierde averea, desigur că Zoe îl părăsește, devenind mai întîi amanta unui moșneag bogat și după aceea întreținînd ea un tînăr brazilian.

Ne aflăm în timpul războiului pentru independență. Laș, Iorgu stă la adăpost, la început ca funcționar al ambasadei române din Paris. Ca orice boier este însă orgolios și, mai mult din vanitate, decît din sentimente patriotice, vine în țară și participă la actul independenței. Simpatizant al boierimii, Slavici n-a putut să-l lase pe vlăstarul unei glorioase familii în afara marelui act național, cum procedase și Duiliu Zamfirescu, cînd făcuse un erou din Mihai Comănești eanu. Se cuvine să precizăm că în timp ce eroului din *În război* Duiliu Zamfirescu îi atribuia sincere și avîntate elanuri patriotice (susceptibile însă de retorism), Slavici este mai realist. Iorgu Armaș, cum spuneam, are mai mult orgoliu decît patriotism și, interesant, eroul nu vine în țară decît după ce-și cheltuise aproape întreaga avere la Paris, fiind deci nevoit, într-un fel, să meargă pe front. Războiul, experiența unei vieți ratate s-ar părea că au o binefăcătoare influență asupra lui Iorgu Armaș, care nu era lipsit de un fond oarecum pozitiv, nevalorificat însă din cauza lipsei de energie și personali-

tate. Încearcă să recucerească pe Alina, aceasta e fascinată de prezența lui, dar, femeie cu o mare putere de stăpînire, ea face tot ce e cu putință ca să-l evite, întrucît, între timp, își întemeiase o familie. Întîmplarea face ca între Iorgu și un vechi rival al său, pictorul Emil, personaj cam enigmatic, să aibă loc o dispută violentă care-i duce la duel. Emil e ucis. Copleșit de remușcări („sînt nu numai un nemernic ci și un mizerabil"), Iorgu Armaș se sinucide luînd o prea mare doză de morfină, pe care o consuma din ce în ce mai mult în vremea din urmă. Sinuciderea este însă numai în aparență rezultatul remușcării, în realitate, faptul că eroul se ruinase, că nu reușise să-și organizeze viața a dus iremediabil la acest deznodămînt. Iorgu căzuse într-un fel de pesimism, care în fapt era al clasei sale, condamnată fatal de istorie. Iorgu e cel din urmă Armaș și cel mai slab. Din rîndul boierimii s-au ridicat, desigur, și exemplare care s-au adaptat noilor relații, care au schimbat moșiile în fabrici sau le-au adăugat fabrici, egalînd sau chiar devansînd burghezia. Asemenea exemplare nu sînt însă caracteristice și, semnificativ, în literatura noastră ele lipsesc, ca și în literatura universală de fapt.

În legătură cu biografia eroului principal, urmărită cu întrerupere, întrucît intervin și alte planuri ce țin de alte personaje (destinul Alinei Ionescu este descris aproape separat), prozatorul vrea să zugrăvească societatea bucureșteană a epocii dintre 1874—1880. Romanul devine, în anumite momente, o adevărată cronică a vieții capitalei, apar personaje autentice ale vremii : Titu Maiorescu, văzut cu neclintită admirație, Eminescu, descris ca o mare personalitate, Caragiale, cu spiritul său zeflemist. Theodor Rosetti, Iacob Negruzzi, A. T. Laurian, Manliu, M. Kogălniceanu, Cleopatra Poenaru-Lecca, Vasile Boerescu, Teodor Nica etc. Apare, de asemenea, Alecsandri, uneori în ipostaze dezavantajoase, prin unele referiri malițioase la viața sa particulară. Oameni de mărime istorică, între care Kogălniceanu sau Vasile Boerescu, sînt prezenți în ipostaze domestice, involuntar minimalizatoare, pe dată ce alte laturi ale personalității lor sînt ignorate. Ni se înfățișează ședințe ale Junimii, discuții pe teme culturale în diverse cercuri, nu lipsesc disputele din cafenelele Broft sau Capșa. Este probabil că Slavici, care

cunoscuse multe personalități și fusese martorul atîtor întîmplări și evenimente, simțea nevoia să lase posterității și un document de epocă. În *Amintiri* și *Lumea prin care am trecut*, ca și în *Închisorile mele* (primele două nu apăruseră în volum cînd publică *Cel din urmă Armaș*, dar probabil că erau deja scrise), scriitorul nu epuizase mulțimea celor cunoscute. Și mai era intenția lui Slavici de a literaturiza „lumea prin care a trecut", adică convertirea acesteia în materia unui roman. N-a reușit însă. Epoca este prezentată în sine, oarecum în maniera din *Ciocoii vechi și noi*, astfel că personajele principale rămîn în afara acesteia, iar cele din realitate nu se încadrează în contextul narativ.

Meritul lui Slavici în *Cel din urmă Armaș*, roman social, constă în faptul că scriitorul a intuit declinul boierimii, nu s-a obstinat în reliefarea „superiorității" acestei clase, ca Filimon sau Duiliu Zamfirescu ; fenomenul decăderii boierilor n-are nimic nostalgic și nu este însoțit de regrete duioase, care puteau crea o falsă aureolă. Stingerea ultimului Armaș este lipsită de orice măreție. Optica lui Slavici asociază un punct de vedere mai realist.

Este vizibilă, în *Cel din urmă Armaș*, intenția scriitorului de a prezenta decăderea morală a societății bucureștene. Prin Zoe, care are numeroase relații în lumea de sus, aflăm, de pildă, că unul din ginerii lui Barbu-vodă Știrbei trăiește cu o guvernantă la Marsilia, altul a divorțat, ca și al treilea dealtfel, generalul Florescu ; fiica lui Grigore Ghica a fugit cu un ofițer austriac, care i-a ucis soțul în duel ; Vasile Boerescu a divorțat și el, iar Vernescu a furat soția unui negustor. Contribuția boierilor la lupta pentru independență este văzută cu ironie, scoțîndu-se în relief fanfaronada patriotardă a ofițerilor care aveau imaginea unui război de operetă. Iată cum vorbește generalul Florescu despre armată : „Armata ? iubite amice. Armata e țara întreagă. Eu sînt militar, și ca militar îți vorbesc. Amicul meu Vasile Alecsandri, poetul, zice că românul e născut poet. Eu zic că el e născut oștean. Dorobanțul nostru, domnule, e cel mai bun soldat : dă-i căciula în cap și pușca-n mînă și ieși la război cu el. Dacă n-am avea alte cuvinte de a intra în războiul, care după toate semnele e apropiat, trebuie să intrăm pentru ca lumea să afle că are să ne respecteze și să ție seamă de noi". Automat, ni se aso-

ciază pledoaria, de aceeași natură, a unui ofițer din *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război* care susține că soldatul român va învinge „cu baioneta" pe dușman.

Nu lipsesc din roman numeroase observații psihologice pătrunzătoare și cu o asemenea valoare de generalizare, încît unele se convertesc în maxime. O doamnă în vîrstă, care vrea să-l intereseze pe Iorgu Armaș, tînăr destul de atrăgător, formulează cîteva reflecții adînci: „Tinerii deșertează paharul dintr-o dată, iară noi cei mai în vîrstă facem tot ceea ce omenește se poate născoci pentru ca să ne bucurăm mai îndelung de ea... Bătrînețea nu zice niciodată «iubește-mă!», ci numai «lasă-mă să te iubesc!»... E-n deosebirea de vîrstă un farmec amețitor, și nu numai bătrînețele aleargă după tinerețe, ci și tinerețele aleargă după ce au cunoscut o dată farmecul acesta". Nu numai că scriitorul, care avea 75 de ani, nu regretă bătrînețea, dar încearcă s-o justifice, și faptul trebuie din nou pus în legătură cu optimismul său funciar și cu desăvîrșitul echilibru al personalității sale.

Ultimul roman al lui Slavici, *Din păcat în păcat*, scris sub forma unui jurnal, revine la problematica morală așa de scumpă autorului și care avea precedente numeroase în literatura noastră. Romanele lui Bolintineanu sînt moralizatoare, cel al lui Filimon de asemenea; *Mihai Vereanu* al lui Iacob Negruzzi, *Brazi și putregai* al lui N. D. Xenopol, chiar romanele lui Duiliu Zamfirescu suferă de eticism. Faptul nu e lipsit de importanță, întrucît scriitorii noștri s-au considerat totdeauna și educatori ai sufletului uman. Romanul *Din păcat în păcat* construiește un personaj virtuos inițial, care însă pe nesimțite se adaptează mediului în care trăiește. E drept că în cele din urmă, printr-un efort suprem, reușește să se desprindă de societatea imorală care-l captase, intrînd în mănăstire, dar finalul e artificial. Faptele se petrec înainte de Unirea Principatelor, pe timpul lui Vogoride. Eroul principal e un bucovinean, pe nume Palea, intelectual capabil, venit la Iași să-și agonisească existența. După ce stă o vreme funcționar, renunță la slujbă, retrăgîndu-se în casa unui boier, Costache Guleș, fost șef al său, pe care-l admiră pentru presupusele lui însușiri profesionale și morale. În casă străină, tînărul se simte stingher. În reflecțiile

lui recunoaştem ceva din mentalitatea şi gîndurile lui Slavici însuşi : „Mi-am petrecut copilăria şi tinereţele-n intimitate familiară, între oameni care, deopotrivă fiind, deopotrivă se şi socoteau între dînşii : aici e multă bunăvoinţă la cei de sus şi alipire cu adevărat credincioasă la cei de jos, dar inima deschisă şi legăturile sufleteşti mi se par peste putinţă". Palea este un tînăr cu o moralitate desăvîrşită, nu acceptă nici un fel de compromis, nu îngăduie nici o concesie atunci cînd este vorba de virtuţile etice. Integritatea lui e desăvîrşită şi e interesant să-l urmărim în mediul vicios în care trăieşte. Din cine este compus acest mediu? Din Costache Guleş, un afemeiat lipsit de scrupule, profitor al schimbărilor din politica Moldovei ; Timotei Ciuntuleac, o rudă a eroului, versat în matrapazlîcurile politice, ridicol în viaţa casnică ; Olga, soţia lui Ciuntuleac, o poloneză de vreo 30 de ani, de o frumuseţe dezarmantă, trăind după o filozofie hedonistă (deşi ne apare şi în ipostaze mai favorabile, dar care i se dezvăluie puţin eroului) ; Smaranda, fiica unui boier scăpătat, care trăieşte în familia lui Guleş ca amantă a acestuia ; în fine, buna şi răbdătoarea coană Clotilda, nevasta lui Guleş, care suportă cu resemnare să fie înşelată pentru a menţine onoarea familiei. De o candoare desăvîrşită, eroul continuă să creadă, la început, în moralitatea societăţii în care se instalase, pentru că nu înţelegea lumea altfel de cum era obişnuit în orăşelul său natal. Temeri ciudate încep însă a-l cuprinde şi trăieşte sub presiunea regretului permanent după ai săi, în mijlocul cărora ar fi fost sincer, deschis, neprefăcut. Treptat începe să priceapă că cei pentru care continua să aibă un desăvîrşit respect, şi în primul rînd Guleş, nu se conduc după norme morale, ci după interese şi patimi personale. Fără să vrea, intră şi el în vîrtejul intereselor, şi credinţa naivă că există o moralitate abstractă, pură, începe să i se clatine. Deşi era logodit, începe să se simtă atras de farmecele frumoasei poloneze şi, chiar dacă deocamdată relaţiile dintre ei nu evoluează prea mult, într-un prim păcat deja cade. Urmează un alt moment, din care nu poate să scape decît cu preţul unei noi renunţări la integritatea morală. Despre ce este vorba? Palea hotărîse să nu intre în slujba guvernului Vasilache Ghica, considerat un om străin de orice ţinută etică : „Orişicît de mari ar fi deci foloasele aduse de un om stricat,

prin știința sa și prin destoiniciile sale, neasemănat mai mare e răul pe care-l face dînd pildă de viețuire". Acceptarea slujbei sub Vasilache Ghica ar fi echivalat cu o abdicare de la principiile sale morale, cu un compromis. Iată însă că logodnica îi trimite o scrisoare prin care-l lasă a înțelege că dorește cît mai degrabă căsătoria. Dar acest act nu se putea produce decît după făurirea unei situații materiale sigure, deci prin intrarea lui Palea în slujbă, sub chiar guvernul pe care-l detesta. Începe acum să priceapă că ideea de independență este o crudă ironie, că în fond omul este supus unui mecanism care-i depășește propriile puteri și că, de vrei cumva să te îndărătnicești a rămîne deasupra acestui mecanism diabolic, vei risca să fii zdrobit: „Peștele — zice el — miroase a balta din care l-ai scos. Se potrivește și omul cu nevoile sale și cu aceia în mijlocul cărora trăiește". Se pune întrebarea dacă totuși Palea nu putea, măcar deocamdată, să renunțe la căsnicie, spre a-și salva independența. Prea greu, pentru că deja trecuse multă vreme de cînd se logodise, lumea începuse a-l suspecta de neseriozitate, logodnica însăși nu-și ascundea neîncrederea. Palea a-nțeles că a fi moral prin menținerea principiilor de neatîrnare ar fi însemnat, în fond, să fie imoral în raporturile cu logodnica, pe care risca s-o compromită printr-o tergiversare fără sfîrșit. Ar fi pierdut astfel prețuirea celor la care ținea atît de mult, oamenii săi din Bucovina, rudele sale, rudele logodnicii etc. Iluzia unei moralități absolute se destramă treptat, ca și iluzia lui Gelu Ruscanu din *Jocul ielelor* despre dreptatea imanentă. Relațiile cu Olga evoluează, în același timp, ceea ce-l face să-și uite, treptat, obligațiile de logodnic, lăsîndu-se aproape cu totul în vîrtejul noilor relații, din cîte-și dădea seama, mult mai puternice, deoarece se bazau pe o mare atracție trupească. Slavici urmărește cu minuțiozitate și cu pricepere psihologică procesul de pervertire a eroului, cu gradațiile sale insesizabile, cu șovăielile timide și cu deciziile violente. Romancierul fundamentează noile ipostaze ale personajului nu numai prin descrierea acestuia, ci știe, cu subtilitate, să convingă în primul rînd prin descrierea instrumentului de descompunere morală a lui Palea, irezistibila poloneză, care, vrednică fiică a Evei, transformă pe cel mai îndărătnic puritan. Cultul pentru trup începe să-l amețească

pe timidul bucovinean. Cu atît mai mult, cu cît Olga, spre a nu-i jigni susceptibilităţile, devenite notorii, îl face adeptul unei imoralităţi sofistice : „Am făcut şi fac numai ceea ce după propria mea convingere îmi este iertat, şi nu e în lumea aceasta om care ar putea să mă înduplece a merge mai departe şi a face ceea ce nu-mi este iertat". Palea vede însă consecinţele unei astfel de etici : „Ca să scap de simţămîntul din cale-afară urît că m-am înjosit şi mă înjosesc prin faptele ce-am săvîrşit ori săvîrşesc, eu mă deprind încetul cu încetul cu gîndul că acele fapte sînt iertate : tu ai fost din capul locului îndrumată a te amăgi cu gîndul că-ţi sînt iertate şi cele neiertate". De fapt, într-un anumit fel, şi Olga este victima căderii „din păcat în păcat". La început se pare că a flirtat cu Palea pentru că voia să-l folosească în acţiunile sale de spionaj în favoarea Poloniei, în serviciul căreia lucra. Vîrtejul amorului o prinde însă şi pe ea. Ajunseseră într-un asemenea moment al relaţiilor amoroase, încît, după ce-l invită, fără convingere, „să se înfrîneze", acesta exprimă nu numai neputinţa sa, ci a amîndorura : „Aceasta mi-o spui acum ? Dar ce fac cînd plec să te-nsoţesc pînă acasă la el ? (la soţul ei, n.n.). Nu e aceasta destulă-nfrînare ? ... Pînă cînd ? Înfrînez patima pe care am înfrînt-o pînă acum ; ce are să urmeze însă după ce nu voi mai fi în stare s-o-nfrînez ?"

Pe măsură ce cunoaşte lumea, Palea se şi acomodează cu ea. Regretele nu numai că nu-l mai urmăresc, dar eroul începe să fie mîndru că n-a rămas cum era la-nceput, că a reuşit să fie „cum e lumea". Faptul că fiecare individ îşi caută propriile interese nu-l mai deranjează, găseşte că e chiar firesc să se-ntîmple aşa, cu atît mai mult cu cît, din cîte şi-a dat seama, prin relaţiile şi funcţiile ce le deţinea, urmărirea intereselor proprii se făcea nu numai de la un individ la altul, ci şi la nivelul statelor, fiecare trăgînd foloase din orice întreprindere. Dacă lumea e astfel alcătuită, reflectă neofitul, n-avem, ca indivizi, decît să ne supunem ei. Pînă aici destinul lui Palea, care merge „din păcat în păcat", este veridic, convingător. Slavici a urmărit modul în care intransigenţa şi declaraţiile de fidelitate faţă de principii ale unei morale imanente se convertesc, sub influenţa unui mediu social vicios, într-o desăvîrşită capitulare faţă de acest mediu, într-o adaptare necondiţionată. Scriitorul ar fi putut împinge şi mai departe, pe acest

făgaș, destinul lui Palea și ar fi avut toate premisele să realizeze un adaptabil tipic. Ni se pare a fi fost destinul firesc al eroului. Încă o dată însă didacticismul viciază o carte care ar fi putut deveni excelentă. Ce se întîmplă mai departe cu Palea? I se aduce la cunoștință că Guleș a determinat sinuciderea soției sale, desigur spre a nu fi stingherit. Lecția bunei Clotilda, care s-a sinucis pentru a evita divorțul, spre a nu jigni moralitatea familiei, îl face pe erou să se gîndească la propria-i viață. Lecții de morală servite, tam-nesam, de către un alt personaj, Ciuntuleac, a cărui moralitate este ea însăși suspectă, îl îndurerează și mai mult: „Nu alergînd după plăceri, ci ostenind ca să scădem durerile altora mergem spre desăvîrșirea ființei omenești". Același Ciuntuleac, care, în aceeași scenă, ca să scape, desigur, de concurența amoroasă a lui Palea, i-a găsit o nevastă: „Fată tînără și frumoasă, zestre de tot frumoasă, socru cu multă trecere".

Fondul moral al lui Palea, care se pare că rezistase totuși asaltului viciilor, izbucnește: „Puteți, dacă e vorba, să scăpați de mine și fără ca să-ncurcați pe una ca dînsa cu unul ca mine". Și dispare. În vara lui 1904, cînd autorul vizitează „Sihăstria" de la Putna, întîlnește un călugăr, pe numele Pantelimon: „E omul lui Dumnezeu, știe multe, și vorba ieșită din gura lui e alinare și pentru cea mai grea durere". Propagă bineînțeles, înfrînarea: „Viețuirea trupească e în toate amănuntele ei izvor de mulțumiri — cîtă vreme știi să-ți pui frîu ca să nu treci peste măsura cuvenită, bucurîndu-te de viață". Călugărul face jucării copiilor, adună buruieni pentru sănătatea oamenilor, voind parcă să-și ispășească păcatele. Bănuim ușor că părintele Pantelimon nu-i altul decît Palea însuși. Trimiterea eroului la mănăstire, singurul lăcaș al unei viețuiri morale, e mai veche în literatura noastră. Mihai Vereanu al lui Iacob Negruzzi devenise fratele Chirilă și trăia pentru a face bine semenilor. Soluția poate fi interpretată ca un protest la alcătuirea socială a vremii, care excludea posibilitatea unei conviețuiri morale.

Ultimul roman al lui Slavici putea să fie excelent. Din păcate rămîne didacticist.

Apariția *Marei*, așa cum constată și G. Călinescu, a trecut neobservată, aproape toată lumea avînd impresia că romanul e nereușit. Chiar mai tîrziu, cînd principiul

selecției valorilor începuse să funcționeze, romanul este minimalizat. Gh. Adamescu, în *Istoria literaturii române* (1924), îl consideră o scriere „slabă", din aceeași categorie cu *Spiru Călin* și *Din bătrîni*, iar Octav *Botez* apreciază că este „sub *Viața la țară* și *Dan*" [1]. Pompiliu Constantinescu e și mai categoric : *Mara* e „o prolixă povestire melodramatică", „cu caractere difuze, contradictorii" [2]. Printre puținî, Nicolae Iorga, în *Sămănătorul*, atrage atenția asupra romanului lui Slavici. Reproducem o singură frază, în care marele istoric a consemnat, cu spiritul sintetic ce-l caracteriza, valoarea etnografică a cărții, adică una din laturile ei esențiale : „Locurile acelea de pe malul largului Mureș, cu apa înceată, podul de la Radna la Lipova, în capul căruia podărița, care dă numele ei — vom vedea cu cîtă dreptate — povestirii, își strînge gologanii pentru a face un viitor bieților săi copii de vădană, mănăstirea călugărițelor catolice, locuită de femei cu mersul ușor, cu vorba sfioasă, cu frică de cer și cu groază de pămînt, viile din margine, ale căror culesuri, răsfirate pe o mare întindere a țărmului, ni sînt zugrăvite cu atîta putere și cu atîta adevăr, Aradul, cu sărbătorile lui românești și cu mulțimea în haine curate și gătite care se strînge în cutare piață dinaintea bisericii — toate acestea se coboară în chip firesc, cu o zguduire de mare duioșie, înfrînată uneori, din amintirea unui scriitor care, deși se află de multă vreme prin aceste locuri bucureștene, n-a uitat ținuturile de acasă" [3].

În 1947, Șerban Cioculescu făcea o apreciere pe cît de îndrăzneață (nimeni pînă atunci nu se exprimase așa de categoric), pe atît de adevărată : *Mara* este „cea mai expresivă operă epică apărută între 1880—1900, ba chiar ... cel mai bun roman al nostru înainte de *Ion*". (*Curs de istoria literaturii române moderne*, partea a II-a, Iași, 1947, p. 51).

Romanul zugrăvește drumul Marei Bîrzovanu și al copiilor ei, Persida și Trică, pînă în momentul în care aceștia din urmă intră în lume. La început, după cum era și firesc, Mara ocupă un loc dominant, pentru ca mai tîrziu, copiii, și mai ales Persida, să-i ia locul. Destinul familiei Marei se împletește, datorită unor împrejurări ne-

[1] *Slavici romancier*, *Adevărul literar și artistic*, 30 aug. 1925.
[2] *Mara*, *roman*, *Mișcarea literară*, II, 1925, nr. 40—41.
[3] *Un nou roman al d-lui Slavici*, *Sămănătorul*, 1906, iunie 18 pp. 481—482.

prevăzute, dar firești, cu cel al familiei neamțului Hubăr, a cărei prezență, fără a fi proeminentă, rămîne notabilă. Intervin, desigur, și alte personaje cu care protagoniștii vin în legătură, în primul rînd e vorba de Bocioacă și ai săi, dar acestea nu formează decît elementele unui cadru în care se desfășoară destinul eroilor de prim-plan.

Mediul romanului se situează în zona de interferență dintre sat și oraș, într-un tîrg ardelenesc de pe valea liniștită a Mureșului, la Radna, lîngă Lipova și destul de aproape de Arad. Dealtfel, o parte din întîmplări se petrec la Lipova, o parte la Arad, ba chiar la Viena. Ocupațiile oamenilor nu sînt cele ale unor țărani. Mara e precupeață, Hubăr e măcelar, Bocioacă cojocar, cei tineri vor urma aceleași ocupații. Din cîte vom vedea, nici psihologia lor nu e a unor țărani, ea se apropie mai degrabă de cea a păturilor meșteșugărești, în atingere cu relațiile noi, capitaliste, dar fără ca acestea să-i dezumanizeze, cel puțin deocamdată.

La începutul romanului, figura Marei, „muiere mare, spătoasă, greoaie și cu obrajii bătuți de soare, de ploi și de vînt", e copleșitoare și unică, ilustrînd parcă părerea scriitorului potrivit căreia în centrul unui roman trebuie să stea un „caracter dominant", „un om energic, constant și tare", care „să dărîme munții". Rămasă văduvă cu doi copii mici, neavînd mai nimic de pe urma răposatului, care fusese „mai mult cîrpaci, decît cizmar" și care, cît trăia, „ședea mai bucuros la birt decît acasă", Mara se află aruncată parcă, fără nici un sprijin, în valurile existenței, simțind întreaga responsabilitate, în primul rînd față de viața copiilor ei. Nu există nici o urmă de îndoială că dragostea Marei față de copii stă la baza tuturor actelor ei. Se recunoaște în fiecare din gesturile lor și luptă să le creeze un viitor așa cum nu l-a avut ea, dar cum și l-a dorit toată viața. Persida și Trică sînt, pentru ea, „cei mai frumoși" și „cei mai deștepți" din cîți copii se află pe lumea asta. Dacă-i iese-n cale o femeie care-i place „și ca stare, și ca înfățișare", ea-și zice, „cu tainică mulțumire" : „Așa are să fie Persida mea !" Iar dacă cel pe care-l admiră e un bărbat : „Așa are să fie Trică al meu !" Ca orice copii, Persida și Trică au cusururi, sînt încăpățînați, răi, dar toate acestea se transformă, pentru mamă, în motive de admirație : „Mult sînt sănătoși și rumeni, voinici și plini de viață, deștepți și frumoși ; răi sînt, mare minune, și e lucru știut că oamenii de dai Doamne numai

din copii răi se fac". Fire energică, voluntară și ambițioasă, văduva dorește ca copiii să crească după chipul și asemănarea sa, simțind că într-o lume în care trebuie să te zbați și să învingi nu poți să fii decît energic, viclean și ambițios. O neliniștește, de aceea, faptul că, după ce Persida intrase în grija maicii Aegidia, la mănăstirea Minoriților, fata devenise tăcută, așezată, ascultătoare și blîndă : „Nu care cumva călugărița aceea s-o momească, s-o farmece și s-o facă și pe ea călugăriță smerită. Mai bine moartă ! Dar nu ! Asta nu era cu putință : neam de neamul ei n-a fost om smerit ; tot creștini adevărați !" Mara nu vrea deci copii „cuminți", pentru ea cei smeriți și supuși nu sînt „creștini adevărați". Vigoarea Marei și personalitatea ei s-au transmis, puternic, copiilor, și ea exclamă cu admirație cînd îi vede, cu toată lumea, mergînd cu barca pe Mureșul umflat de apele primăverii.: „Sfinte Arhanghele ! Sfîntă Marie, maică Preacurată ! Bată-vă să vă bată, copii ! Nu ! grăi dînsa mîngîiată, copii ca ai mei nimeni n-are !" Și în loc să alerge să-i salveze, continuă să stea pe pod, ca nu cumva să-i scape vreun trecător neplătit. În realitate, Mara are o mare, o nemărginită încredere în copiii ei. Ca totdeauna, între frații orfani există o dîrză solidaritate, și Persida, ca mai mare, nu ezită să părăsească, indisciplinar, mănăstirea, pentru a-l răzbuna pe Trică, bătut de niște copii mai mari ca el. Ceea ce o face pe Mara să exclame cu o rară emoție : „Sărăcuții mamei ! grăi dînsa înduioșată. Se iubesc, maică, urmă ea ștergîndu-și lacrimile, se iubesc unul pe altul ca doi copii săraci". Cînd copiii cresc mari, și fala văduvei este întemeiată, cînd Persida și Trică se îmbracă cu tot dichisul în vederea unei nunți din Arad, Mara, fire tare, nesentimentală, nu-și poate opri lacrimile, și emoția ei e de o netăgăduită sinceritate : „Cum, Doamne, să nu plîngă, cînd își vedea copiii mari, atît de frumoși, atît de spelcuiți, atît de cumsecade, și Bîrzovanu, fie iertat, era în pămînt și nu putea să-i vadă și el, căci și ai lui erau".

Încrederea Marei în copiii ei, încă de cînd erau mici, e pe de-a-ntregul sinceră și profundă. Cînd Persida se îndrăgostește de Natl, mama nu caută să-și impună voința și, cu toate că nu este deloc de acord, lasă totul pe seama Persidei în care are toată încrederea : „Eu, zise Mara, umilită în ea, sînt femeie proastă și nu știu ce să-ți fac și nici cum să te povățuiesc. Am făcut ce am putut și după cum

mi-a fost priceperea ; acum însă mi-a venit rîndul să mă uit în gura ta. Am şi eu gîndurile mele". Mara este de o rară delicateţă maternă, ascunzînd, sub o aparenţă dură şi autoritară, un suflet sensibil : „Dar tu n-ai să cauţi mulţumirea mea, ci fericirea ta, care mie-mi este mai dorită". Fire bărbătoasă, datorită asprimei vieţii, eroina îşi dezvăluie adesea o feminitate mişcătoare. Cu toate că în sufletul ei n-a îngăduit fuga Persidei „cu neamţul", cu atît mai mult cu cît opinia publică comentează defavorabil gestul fetei, Mara nu numai că nu-şi condamnă fata, dar se simte mîndră de ea. Sălăşluieşte în sufletul acestei vădane create de Slavici o nebănuită doză de sentimentalism refulat, pe care viaţa aspră nu i-a dat prilejul s-o manifeste, dar care se exprimă, aproape exploziv, prin odrasla ei : „... Ba adeseori parcă era mîndră de fiica ei, căci nu e nimic mai frumos decît ca femeia să se dea întreagă bărbatului pe care-l iubeşte şi să iee asupra ei cu ochii închişi sarcina vieţii grele". Şi cînd ştie că viaţa Persidei, la Viena, e dureroasă, îndeamnă pe Trică s-o liniştească : „... Să-i scrii că n-are să-i pese de gura lumii, şi c-o aştept să vie, cînd îi va fi prea greu". Deşi nu se poate elibera de multe prejudecăţi, Mara dă totdeauna dovadă, faţă de familia Hubărilor, de mai multă comprehensiune în materie religioasă decît aceştia. Cînd nepotul este botezat în legea papistăşească, rosteşte : „E frumos, grăi dînsa întorcîndu-se spre Persida. E frumos şi la dînşii botezul ! Oameni sîntem cu toţii !" Ceea ce o face pe fata ei să grăiască vorbe la care a subscris autorul însuşi : „Draga mea mamă ! grăi Persida şi o îmbrăţişă. Dac-ar fi toţi ca tine, n-ar fi în lumea aceasta decît fericire !"

În fond, Mara dovedeşte o mare putere de adaptare la orice situaţie. Murindu-i soţul, în loc să se lamenteze, să ceară sprijinul altora, se apucă, cu o nemaipomenită dîrzenie, de treabă şi reuşeşte să facă ceea ce răposatul n-ar fi izbutit niciodată. Prin dîrzenia ei, eroina face parte din familia Victoriei Lipan, care, aşa cum se ştie, după împlinirea tradiţiei ia asupră şa, cu o energie sporită parcă de tragedia vieţii, conducerea gospodăriei : „Atuncea om face praznic mai bun, cu carne de miel de la turma cea nouă. Om aduce atuncea de la mănăstirea Varaticului şi pe sora-ta Minodora, ca să cunoască mormîntul. Şi-apoi după aceea ne-om întoarce iar la Măgura, ca să luăm de coadă toate cîte-am lăsat. Iar pe soră-ta să ştii că nici c-un chip nu mă pot învoi ca s-o dau după

feciorul acela înalt şi cu nasul mare al dăscăliţei lui Topor".

Cînd Persida fuge cu Naţl, Mara găseşte că fata a procedat ca orice femeie adevărată, care ascultă de „glasul iubirii" ; cînd e vorba ca nepotul să capete o altă lege, găseşte că şi aceea-i „omenească" ; ambiţia lui Trică de a merge în verbonc pentru a nu se şti „dator lui Bocioacă" o îndurerează, dar apoi găseşte că „tot n-avea nimeni fecior ca dînsa". Redus numai la puterea, într-adevăr uimitoare, de a se adapta, personajul îşi pierde însă consistenţa umană.

Se citează adesea scena în care Mara îşi lasă fata în durerile facerii şi merge acasă pentru că uitase uşile deschise şi tainiţa din perete neacoperită, momentul în care-l sfătuieşte pe Trică să profite de slăbiciunea nevestei lui Bocioacă, sau acela în care ezită să-şi înzestreze fata, la botez. Evident că asemenea momente demonstrează că influenţa mentalităţii capitaliste începe să se manifeste. Mara este un rezultat al mediului înconjurător, este un produs al vremii sale, şi ar fi exagerat să-i cerem să-şi depăşească mediul şi epoca. În ansamblu, Mara este un personaj pozitiv în intenţia scriitorului, şi ea nici nu se poate aprecia altfel. Este o femeie harnică, muncind din zorii zilei pînă-n noapte ; cînd este tîrg la Arad, vinerea, pleacă „după cîntatul cocoşilor", pentru ca ziua s-o prindă cu şatra întinsă în piaţa cea mare. Nu se sperie niciodată de greutăţi, nu se lamentează şi, cu cît ele sînt mai mari, cu atît eroina dovedeşte o uimitoare rezistenţă şi o nesecată vlagă. Scriitorul notează semnificativ, că atunci „cînd simte greul vieţii, Mara nu plînge, ci sparge oale ori răstoarnă mese şi coşuri". Iar în altă parte : „Alerga biata de femeie greoaie, de-ţi părea uşurică, şi unde n-o căutai, acolo o găseai, acum ici, apoi colo, şi iar dincolo, şi pretutindenea răsuna glasul ei înăsprit de vremuri, căci fără de supărare, fără de vorbă, fără de ceartă, cu oamenii treabă nu se face".

„Procletă muiere", ziceau oamenii uitîndu-se după dînsa, dar intrau în voile ei, puneau mîna, şi lucrurile „mergeau strună".

Nu de puţine ori Mara a fost alăturată avarilor din literatura noastră. Nu e vorba numai de o exagerare, ci de o denaturare flagrantă a personajului. În realitate, Mara nu e decît extrem de chibzuită. Iat-o făcînd socoteala muncii zilnice : „Niciodată însă ea n-o face numai

pentru ziua trecută, ci pentru toată viața. Scăzînd dobînda din capete, ea pune la o parte banii pentru ziua de mîine, se duce la căpătîiul patului și aduce cei trei ciorapi : unul pentru zilele de bătrînețe și pentru înmormîntare, altul pentru Persida și al treilea pentru Trică. Nu e chip să treacă zi fără ca ea să nu pună fie și măcar numai cîte un creițar în fiecare din cei trei ciorapi". Femeia posedă o rară capacitate de a se chivernisi, și aceasta nu e, în fond, decît un mijloc de a învinge în viață, un aspect al instinctului de conservare, care nu trebuie condamnat. Văduvă sărmană, cu doi copii, Mara ar fi fost condamnată pieirii, ar fi devenit cerșetoare, într-o alcătuire socială în care toți se zbat cu disperare ca să-și cîștige existența. Dintr-o experiență care nu era numai a sa, ci a generațiilor ce o precedaseră, Mara știe că trebuie să aduni „bani albi pentru zile negre", căci dacă tu singur nu te vei îngriji de propriu-ți viitor, atunci altcineva cu atît mai puțin. Spiritul său prevăzător nu e deci, în fond, decît o reacție de apărare la un mod de viață, la un mecanism social de care dacă n-ar fi ținut seamă s-ar fi pierdut. Acest spirit de prevedere, de chibzuință, o împinge uneori spre manifestări reprobabile. Ceea ce este oarecum în firea lucrurilor, pentru că un echilibru desăvîrșit, în condițiile date, era imposibil. Dacă Slavici ar fi creat din Mara un model de moralitate, în contextul social și moral în care-și mișcă eroina, aceasta ar fi lăsat impresia de neveridicitate și convenționalism. Așa cum este, Mara e desăvîrșită ca personaj tocmai prin complexitatea ei umană, cu alte cuvinte, tocmai prin realismul ei. Ceea ce constată și G. Călinescu : „Proporția aceea de zgîrcenie și afecțiune maternă, de hotărîre bărbătească și de sentiment al slăbiciunii femeiești e făcută cu o artă desăvîrșită" [1].

Mara nu se poate sustrage unor legi obiective care guvernau societatea în care trăia, în special puterii suverane a banului. Aprecierea oamenilor nu se face, în lumea Marei, după capacități sau merite individuale, ci după mărimea averii. Văduva a fost, în viața ei, de nenumărate ori jignită pentru că era săracă și neajutorată. Cu firea ei aprigă și stăpînită de un puternic sentiment de demnitate omenească, înțeles, desigur, în contextul acelei mentalități, precupeața din Radna ia o sfîntă hotă-

[1] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent*, p. 452.

rîre de a sfida pe cei avuți, depășindu-i prin avuție. Alt mijloc de a-și răzbuna umilința ea nu înțelegea și nici nu-i putem cere să fi înțeles, întrucît Mara e produsul tipic al propriei societăți. La jignirea adusă de Bocioacă, care l-a respins pe Trică de la ucenicie, mama îl încurajează și se aprinde : „Lasă, dragul mamei — grăi dînsa în cele din urmă îndîrjită — căci am eu să te dau la o altă școală mai bună ! Am să te scot om, om de carte, om de frunte, ca să nu mai fii ca tatăl tău și ca mama ta, ci să stea ei și copiii lor în fața ta cum stăm noi în fața lor". Creînd o situație materială ridicată copiilor, Mara înțelege să răzbune umilințele suportate de ea. Vitregiile soartei, suferințele, în capitalism, nu pot să fie ameliorate decît prin avere, alte soluții nu există. Eroina înțelege foarte bine acest adevăr și desfășoară o admirabilă putere de muncă, voință și inteligență, pentru a amortiza, în acest fel, loviturile soartei. În apriga luptă a vieții, Mara, care a obținut victoria pentru că și-a cunoscut adversarii, nu s-a lăsat învinsă, ci i-a învins adesea cu aceleași arme. La un moment dat, cînd Bocioacă îi amintește lui Trică despre faptul că Mara a fost înșelată de Hubăr, acesta răspunde cu o degajată convingere : „Eu, zise Trică rîzînd, nu cred că poate cineva să-nșele pe mama". Cînd Persida se află într-o stare nenorocită, căsnicia cu Hubărmatl fiind, la un moment dat, amenințată, Mara o consolează cu argumente decisive, asigurînd-o că-și va găsi un alt bărbat, pentru că zestrea ei va fi considerabilă : „Banul, draga mamei — urmă ea —, banul e mare putere, el deschide toate ușile și strică toate legile, iar tu ai bani, destui bani, mulți bani. Uite ! urmă ea făcîndu-și mustrări c-a scăpat vorba. Ți-o spui fiindcă ești copilă și trebuie s-o știi, ca să te simți : eu am adunat pentru voi puțin cîte puțin și din ce în ce mai mult. M-a ajutat Dumnezeu, și puține sînt pe aci prin apropiere fetele care au zestre ca tine. Nu degeaba am ostenit eu, nu degeaba mi-am tras de la gură. Ce-i al tău, e al tău ; ce-i a lui Trică, e a lui Trică ; ce-o să mai rămînă, veți împărți între voi. Asta s-o știi, dar să n-o spui nimănui. Nu ești tu orișicine".

Banul este un mijloc de considerație și stimă, dar și de echilibru psihologic. La începutul văduviei, Mara era disprețuită, în cel mai bun caz ignorată, ca orice om lipsit, în lumea banului. Pe măsură ce-i crește averea, începe să devină obiectul stimei generale, într-o asemenea mă-

sură, încît parcă ar fi fost vorba de altcineva. Toată lumea o tratează cu deferență, Persida și Trică sînt invitați în familii onorabile, se vorbește despre familia văduvei Bîrzovanu ca despre una din familiile demne de atenție. Chiar gestul Persidei, care fuge cu Natl, este oarecum atenuat de către considerația pentru averea mamei. Cu alte cuvinte, în lunca Mureșului, de la Radna la Lipova și chiar la Arad, Mara devine cineva. Ea însăși simte acest lucru, așa cum notează romancierul: „Nu-i vorbă, tot Mara cea veche era, tot soioasă, tot nepieptănată, și nici că i-ar fi șezut bine altfel. Vorbea însă mai apăsat, se certa mai puțin, călca mai rar și se ținea mai drept decît odinioară. Se simte omul care are, și-l vezi cît de colo pe cel ce se simte". Ideea că o situație materială sigură îți dă încredere în propriile forțe și e un mijloc de afirmare a individualității se face, într-un fel, în spiritul lui Creangă din *Dănilă Prepeleac*.

După ce, la botezul nepotului, toată, lumea se convinge de averea Marei, aceasta devine, într-un fel, un obiect de adorație: „Nici că se uitau însă oamenii ca mainainte la dînsa. Las' că banul te ridică și în sufletul tău, și în gîndul altora, dar banul agonisit e o dovadă de vrednicie, și mesenii toți înțelegeau de ce Mara șade în scaun ca pusă într-un jeț și vorbește rar și apăsat. Pînă chiar și Hubăr, care adunase și el destul, se uita cu un fel de mirare la dînsa, căci era femeie neajutorată".

Mara are, spuneam, momente de avariție și, dintre toate, cel mai bine prins de scriitor este cel de la botezul nepotului. Generozitatea orgolioasă a văduvei, amestecată cu zgîrcenia, provoacă un joc psihologic plin de nuanțe, pînă ce încurcătura soacrei, care dorea să ofere nepotului o însemnată sumă de bani, dar în același timp îi părea rău după ei, este salvată de ginere, care-i spune, dealtfel cu convingere, că la ea banii sînt „mai bine păstrați". Ce provoacă ezitarea Marei? Zgîrcenia? Evident că într-o însemnată măsură da, pentru că banii, strînși atîta vreme, intraseră oarecum în viața intimă a ei, și despărțirea devenise dureroasă, ca de un lucru apropiat. Cu atît mai mult, cu cît ea singură știa cîte jertfe și renunțări au costat-o. Este aici ceva din psihologia avarului în genere. A intrat însă, în aceste ezitări, și convingerea Marei că tinerii, care nu se dovediseră din cale-afară de strîngători, vor risipi repede agoniseala și că este mai înțelept să păstreze tot ea, în continuare, banii.

Slavici a tratat cu înțelegere, simpatie și chiar admirație chipul Marei. Personajul intră în vederile etice ale autorului, care cerea oamenilor să fie chibzuiți, harnici și virtuoși. Calculele văduvei, spiritul ei practic nu numai că nu i-au displăcut, dar le-a dat o anume valoare, de exemplu, după cum în *Spiru Călin* scriitorul a creat înadins un personaj model din aceeași categorie a oamenilor chibzuiți. Este interesant să semnalăm că, moralist convins, Slavici și-a sancționat drastic personajele ale căror trăsături și fapte nu corespundeau principiilor sale etice. Ana, Ghiță și Lică Sămădăul, din *Moara cu noroc*, Ana, din *Luca*, moș Marian, din *O viață pierdută*, Iorgovan, din *Pădureanca*, Iorgu Armaș, din *Cel din urmă Armaș*, Fira, din *Din două lumi*, Văleanu, din același roman, și atîtea alte personaje din opera lui Slavici sfîrșesc tragic pentru că au comis infracțiuni de ordin moral. Bătrînul Hubăr însuși, din *Mara*, cade ucis de Bandi, fructul unui act nesocotit, din tinerețe. În ceea ce o privește pe Mara, ea nu numai că nu e admonestată, dar sfîrșitul romanului ne-o înfățișează în ipostaze demne de toată prețuirea. Romancierul, care nu s-a mulțumit să penalizeze răul, ci în special să afirme binele, ne prezintă în finalul atîtor scrieri oameni „de virtute" care au obținut mulțumirea sufletească spre care au aspirat. Se pot cita : Popa Tanda, Dinu și Marghioala, din *Din două lumi*, Miron și Marta, din *Gura satului*, Simina și Sofron, din *Pădureanca*, Huțu, din *Budulea taichii* și alții. Între aceștia, un loc de mare cinste îl ocupă Mara. Persida, la sfîrșit îi spune : „Dac-ar fi toți ca tine, n-ar fi în lumea aceasta decît fericire!" Cînd Natl și Trică devin maeștri și se organizează petrecerea obișnuită, Mara este văzută astfel de Hubăr : „Îi venea să plîngă cînd se uita în fața senină a Marei. Cuprinsă de simțămîntul că dînsa i-a adunat pe toți la un loc și că copiii ei sînt chiagul care-i ține strînși, ea umbla mîndră și ușoară, oarecum pe zburate, și vorbea rar și apăsat, ca o împărătească". Este vorba de o scenă finală, care se răsfrînge, prin urmare, asupra întregului roman și care este în măsură să ne edifice asupra felului în care prozatorul și-a conceput personajul. Mara este, fără îndoială, un personaj memorabil, rolul ei în roman este deosebit de însemnat, multe fapte îl scot pe planul întîi.

Cu toate acestea, sîntem înclinați să considerăm că personajul central al cărții nu este Mara, ci Persida. Des-

crierea drumului Persidei reține în cea mai mare măsură atenția scriitorului, numărul de pagini consacrat ei depășește cu mult pe cel afectat celorlalți eroi. Dacă adăugăm și densitatea acestor pagini, demonstrația devine concludentă. Întîmplările prin care trece Persida, profunzimea trăirilor ei sufletești, însești virtuțile umane ale eroinei o detașează net de rest. Față de Mara, care e prezentată static din punct de vedere psihologic, fiecare moment confirmînd ceea ce deja se manifestase, Persida este descrisă în evoluția caracterului ei, și acest fapt, mai ales, o trece înaintea mamei sale. Prezența lui „Sidi" e aproape permanentă, totul se petrece în legătură cu ea sau din cauza ei și toate celelalte personaje, inclusiv Mara, gravitează în orbita fetei, din momentul în care începe să fie stăpînită de chinurile dragostei. Dealtfel, G. Călinescu, fără să afirme categoric, comentează în același spirit: „Însușirea esențială a lui Slavici este însă de a analiza dragostea, de a fi un poet și un critic al eroticii rurale dintr-o provincie cu oameni mai propășiți sufletește, în stare de nuanțe și de introspecții, deși nerupți încă de hieratica etnografică. Jumătate din roman notează încet, răbdător, aprinderea, propagarea și izbucnirea iubirii la o fată conștientă prin frumusețe de farmecele ei: întîi provocatoare și nehotărîtă, apoi stăpînită și în stare de orice jertfă" [1]. Iorga, fiind de părere că romanul s-ar fi putut numi foarte bine și *Copiii Marei*, pentru că despre ei, și mai ales despre Persida se vorbește, e categoric: „Cine stăpînește e Persida" [2]. Octav Botez afirmă că Persida e, după Sașa Comănesteanu, una dintre cele mai frumoase figuri feminine din literatura noastră și o aseamănă cu eroinele din romanele lui George Eliot: „Fire curată și sinceră, caracter voluntar și întreg, înzestrată cu un simț al responsabilității morale delicat și scrupulos, suferind loviturile destinului cu o nobilă și calmă resemnare" [3]. Încă de mică, Persida își are personalitatea ei. Maica Aegidia o respectă, socotind-o „în afara și deasupra celorlalte fete". Aproape că nu îndrăznește să-i facă observații, preferă să-i dea „sfaturi", pentru că fata găsește totdeauna replici care nu suferă răspunsuri. De aceea, la mănăstirea Minoriților, beneficiază de un fel de regim preferențial. Fata ține mult la frățiorul ei, la Trică, și,

[1] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent* p. 453.
[2] *Sămănătorul*, 1906, iun. 18, p. 483.
[3] *Slavici romancier, Adevărul literar și artistic*, 1925, aug. 30.

cînd acesta este bătut pe nedrept, ea pleacă să-i facă dreptate, fiind în stare să se bată cu toată lumea. Întrebată fiind de ce-a părăsit mănăstirea, ea explică : „Şi eu vreau să-i arăt (unui flăcău, n.n.), adaose Persida, că n-are să bată pe fratele meu, pentru că e mai mic şi n-are pe nimeni să-l ajute". În copilărie, Persida e un mic animal sălbatic şi nu de puţine ori foloseşte ghiarele-i ascuţite pentru a se apăra pe ea sau pe Trică.

Nici şaptesprezece ani nu împlinise cînd începe să-şi impună voinţa, şi încă într-o asemenea măsură, încît nimeni şi nimic n-o vor împiedica să renunţe la sentimentele sale. Deşi fiică respectuoasă şi devotată mamei, Persida va face, mereu, numai ceea ce va voi. Din momentul în care-l cunoaşte pe Naţl, fiul măcelarului Hubăr, ea face dovada unei pasiuni atît de puternice şi atît de statornice, încît nimeni nu-i poate sta-n cale. Dealtfel, Mara, cu toată autoritatea şi ascendentul pe care-l are asupra fiicei, nu încearcă niciodată să-şi impună părerea cu forţa, pentru că, femeie cu bun-simţ şi cu neasemuită încredere în copii, e de părere că Persida, care ştie carte şi e mai umblată prin lume, e şi „mai deşteaptă" decît ea. La-nceput, portretul fetei este sumar şi oarecum convenţional : „Înaltă, plină, rotundă, şi cu toate aceste subţirică s-o frîngi din mijloc ; iar faţa ei ca luna plină, curată ca floarea de cireş şi albă, de o albeaţă prin care din cînd în cînd străbate, abia văzut, un fel de rumeneală". Încet însă, Persida se împlineşte, şi din consideraţiile celor din jur este sugerată, cu toată arta, frumuseţea ei cuceritoare. În strălucirea ochilor şi în desenul plin al formelor feminine, se descoperă un foc interior şi o abundenţă de forţă refulată. Oriunde apare, viaţa devine mai intensă în jurul ei, şi nu numai în mişcare, ci în profunzime. Persida provoacă, în acelaşi timp, un curent de senzualitate sănătoasă, care-i exprimă vibrant feminitatea cu care sînt învestite dealtfel toate adevăratele femei, de la Elena lui Homer, la Manon Lescaut, Anna Karenina, Otilia sau Doamna T. Cînd ea se ivi în drum, Naţl „rămase cu privirea pierdută şi barda îi tremura în mînă". Hubăroaia, uitîndu-se şi ea în stradă, vede un bătrîn care se oprise locului şi stătea „cu gura căscată". Văzînd-o pe fata Marei, ea cade în admiraţie : „Frumoasă e, şerpoaica ! grăi Hubăroaia. A cui să fie oare ?" Însoţindu-şi sora, Trică observă că toată lumea, inclusiv femeile, pînă şi fetiţele, se uitau „cu coada ochiului la sora lui şi-apoi

își mai întorceau și capetele". Trică însuși pare tulburat : se fîstîcește, nu mai îndrăznește să-i zică tu, se gîndește că s-ar cuveni, poate, să-i sărute mîna. Mara, care nu-și mai încăpea în sine, ardea să meargă cu fata la biserică, apoi să dea o raită prin Lipova, s-o vadă lumea. Prezența Persidei devine copleșitoare, ea umple romanul, nemailăsînd aproape loc celorlalți. Din momentul în care Persida apare „în lume" și se îndrăgostește, ea pune în umbră pe toți ceilalți : de unde, la-nceput, era „fiica Marei", treptat Mara devine mama fiicei sale, e recunoscută de toți că atare. („Iat-o și pe mama Persidei, pe Mara" zice, un oarecare văzînd-o.) Trică e remarcat mereu ca „frate al Persidei", deși la început toată lumea îl știa drept „copilul Marei". Natl „al lui Hubăr" devine, repede, după căsnicie, numai „bărbatul nevestei sale". La început, printr-o frumusețe izbitoare și printr-o tot atît de rară distincție, apoi printr-o existență dramatică ieșită din comun, fata Marei este în centrul atenției oamenilor de pe valea Mureșului, între Radna și Arad. Ea este cea care, în roman, suferă mai mult decît toți și învinge, prin voință, luciditate, dragoste și o admirabilă afecțiune casnică, greutăți de necrezut. Nici un alt personaj din carte n-ar fi fost în stare să suporte ceea ce a suportat, cu mîndrie și dîrzenie, Persida. Mara însăși rămîne dezorientată și cade în admirația fiicei sale, pe care o aprobă aproape întru toate, supunîndu-se, fără echivoc, voinței Persidei. Marei, în fond, nu i se întîmplă nimic deosebit, mai ales că, din cîte constatam, are tăria de a se adapta celor mai grele situații. Persida trece însă prin momente care ar fi putut-o, ușor, înfrînge. N-au înfrînt-o însă. Mara e un produs al mediului, nu-l depășește, știind numai să i se adapteze cu o rară inteligență practică. Persida e un personaj admirabil, cu atît mai mult cu cît n-o mînă, în dragoste, nici un fel de calcule, ea învinge printr-o mare stăpînire de sine și un rar devotament, fapt ce o ridică deasupra celorlalte personaje, de departe. Sfidînd prejudecăți cu privire la căsnicie, aducînd în căsnicia ei o dragoste absolută, mînată numai de frenezia purității sufletești, Persida își depășește net mediul, e un personaj superior : „Așa e — grăi dînsa dezghețată, legea supremă sînt pornirile propriei noastre inimi. E nebun acela care le înăbușe, tiran, care le stăpînește și se martirizează el însuși pe sine. Mi-a plăcut Hubăr și am fugit cu el aici, unde

nimeni nu ne cunoaşte şi toţi cred că sîntem după legea lor soţ şi soţie. Acasă proştii s-ar fi uitat chiorîş la noi".

Persida nu păleşte deloc pe parcursul cărţii, fiecare moment adaugă noi laturi şi nuanţe personalităţii ei, nimic nu se repetă, personajul e de o extremă densitate şi de o substanţă puternică. Bogăţia ei sufletească se relevă mai ales în dragostea pentru Natl. Romanul *Mara* este, în cea mai mare parte a sa, un roman erotic, iar scriitorul se dovedeşte un analist profund şi subtil, conducîndu-ne, ca un cicerone atotcunoscător, în meandrele sufleteşti ale eroilor. Dragostea Persidei e de un dramatism răscolitor, ca un şarpe care-o frămîntă şi-o chinuie, momentele de inefabilă mulţumire sufletească alternează şi se amestecă cu anxietatea mistică. Nimeni pînă la Slavici n-a descris dragostea, în tot ceea ce are ea dramatic, grav, cu atîta adîncime şi vigoare realistă, cu atîta poezie. Surprinzător, dar adevărat, dragostea nu pătrunsese niciodată în proza noastră cu atîta pondere şi, mai ales, cu atîta profunzime. În *Manoil* şi *Elena*, Bolintineanu e prea romantic şi creează personaje destul de schematice şi lipsite de convingere, ale căror sentimente sînt mai degrabă exterioare, scriitorul nu reuşeşte să pătrundă în lumea intimă a eroilor, rămînînd la suprafaţa vieţii lor sufleteşti. Duiliu Zamfirescu este, în primele două romane din ciclul Comăneştenilor, un analist înzestrat, notînd cu mult talent intimitatea dintre sufletele fine (Mihai-Tincuţa, Matei-Saşa), clipele de extaz erotic. Autorul *Vieţii la ţară* ştie să creeze, aşa cum spune G. Călinescu, „atmosfera aceea de frivolitate distinsă şi delicată, contradicţiile sufleteşti ale femeii, tristeţile nemotivate, sentimentul premergător mărturisirilor". Dar tot G. Călinescu face constatarea că „tratarea rămîne exterioară". Romanul lui Vlahuţă, apărut în acelaşi an în care Slavici începe publicarea *Marei*, conţine numeroase fragmente erotice, dar atît Dan, cît şi Ana Racliş rămîn personaje inconsistente, pentru că sînt, într-o neîngăduită măsură, rodul subiectivităţii scriitorului. De aceea Caragiale ridiculizează romanul, iar Maiorescu, într-o scrisoare către Duiliu Zamfirescu, îl găseşte „stupid". Ne-am referit, totuşi, numai la romanele care au dobîndit o certă notorietate şi, fără a părtini în vreun fel pe scriitorul care ne preocupă, avem convingerea că Slavici şi-a depăşit contemporanii imediaţi în tratarea sentimentului erotic, anticipînd, îndeaproape, pe marii prozatori de după 1920. Dealtfel, chiar

în scrieri mai slabe, scenele erotice sînt mai reușite, așa cum am încercat să arătăm.

Spuneam că dragostea are, la eroii lui Slavici, o inedită profunzime, acorduri grave, eminesciene, am zice. Odată cuprinși de ea, tinerii se dezechilibrează parcă, nu se mai recunosc și nu mai sînt recunoscuți de cei din jur, toată ființa lor suferă o zdruncinare, un fel de dizlocare totală. Dragostea se abate asupra eroilor ca un adevărat blestem. Oamenii, și în primul rînd Persida, iubesc cu o intensitate care conduce extazul erotic pînă la limita suferinței. Ca și în cazul eroticii eminesciene, voluptatea iubirii se asociază cu durerea, dînd acel „farmec dureros", ce apare în atîtea poezii ale lui Eminescu. Este, în fond ipostaza superioară a tratării erosului. Facilitatea, retorismul, sentimentalismul idilic sînt, în domeniul eroticii, mai detestabile decît în orice alt aspect al vieții sufletești. Toți marii poeți n-au văzut altfel dragostea. Este, dealtfel, și modul popular de a înțelege acest sentiment. Prima dragoste este, în imaginația populară, datorită unui zmeu, care chinuie sufletul tinerelor fete. Eliade Rădulescu în *Zburătorul* a fixat zvîrcolirile dramatice ale fetei chinuite de apariția iubirii. Coșbuc, în atîtea dintre poeziile sale și în primul rînd în *„Dragoste învrăjbită"*, exprimă aceeași realitate psihologică. Slavici o tratează similar. Cînd Natl vede întîia dată pe Persida, în toată splendoarea tinereții și frumuseții ei, „rămase uimit, cu inima încleștată, cu ochii oarecum împăienjeniți. Îi era parcă s-a rupt, s-a frînt, s-a surpat deodată ceva și o mare nenorocire a căzut pe capul lui". Natl n-are însă, nici pe departe, adîncimea și statornicia manifestate de Persida. Nu mult timp după ce l-a cunoscut, întîlnindu-l, întîmplător, la Arad, fata „începe să tremure din picioare". Iată, aievea, reflecții ale Persidei : „E un blestem pe capul meu, și mi-e adeseori ca și cînd chiar mai-nainte de a mă fi născut s-fi fost osîndită să sufăr împreună cu dînsul". Fire deschisă și pură, ea își mărturisește în felul următor simțămintele : „Că am o slăbiciune pentru dumneata o știi, ai putut s-o afli și ți-o spun și eu, fiindcă nu e vina mea. A venit așa fără de veste, cum vin toate nenorocirile". Persida devine roaba unei forțe pe care ea singură nu se simte-n stare s-o înfrunte, și de aceea cere sprijinul puterii supreme : „Doamne ! strigă ea încleștîndu-și mîinile, ajută-mă, că eu singură nu mai pot !" Prin Persida, Slavici reușește să-și depășească dogmele etice care au schematizat o în-

semnată parte din literatura sa. Stăpînirea de sine, pentru care a militat cu îndîrjire nu numai în manualele de morală, ci și în creația artistică, sancționarea drastică a celor care abuzează și nu știu să păstreze dreapta măsură nu se face deloc simțită în conturarea Persidei. Scriitorul, care afirmase de atîtea ori că „orice e mult strică, inclusiv iubirea", dovedește, de această dată, o salutară comprehensiune față de eroul său. Persida se avîntă în viață cu un elan nestăvilit, învinge durerea renunțării: „O viață — zicea dînsa în gîndul ei —, una singură are omul, și e nespusă durerea ce te cuprinde cînd îți dai seama că o petreci și pe aceasta chinuindu-te tu însuți pe tine". Iar în alt loc: „... Legea supremă sînt pornirile propriei noastre inimi. E nebun acela care le înăbușe, tiran care le stăpînește și se martirizează el însuși pe sine". Nimic n-o clintește, nimic n-o înspăimîntă, Persida este o ființă integră, un caracter, un om de virtute, ca să folosim limbajul autorului. Înțelegem, evident, că durabilitatea sentimentului presupune intensitatea lui: „N-am să mă înspăimînt, n-am să fug, n-am să te părăsesc, zise, și-i apucă mîna și se alipi de el și-și trecu gingaș brațul peste gîtul lui. Ah! urmă apoi ca dusă-n altă lume, ce adimenitor e gîndul că am să te scot din întunerecul în care ai căzut, să-ți luminez viața, să te văd... iarăși voios ca odinioară. Am eu, eu am să te scot, să te luminez, să te văd. Uită-te la mine și rîde, cum ai rîs atunci, cînd ne-am întîlnit pe pod. Ignațius! Uită-te!" (E scena în care, intrînd în conflict cu tatăl său, Natl e gata să-l lovească, și Persida intervine, punînd capăt, pentru moment, conflictului.) În timp ce Natl începe să decadă din ce în ce mai mult, devenind bețiv și cartofor, iar în relațiile casnice, neglijent și grosolan, adesea brutal, Persida dovedește admirabile calități de soție: extrem de harnică și chibzuită, ca o vrednică fiică a Marei, gospodărind totul cu priceperea celui mai destoinic bărbat, ea este în același timp de o rară delicatețe, și momentele în care insistă ca Natl să joace mai departe cărți după ce cîștigase, pentru ca oamenii să nu creadă că nu-i cavaler, sau acelea în care-i sugerează să-și cinstească amicii după ce el pierduse, pentru ca să nu se spună că-i lipsit, sînt notabile. Cu atît mai mult cu cît, se știe, patima cărților și a băuturii aduceau atîtea zile negre Persidei, care, deși muncea ca un rob, amenința să-și ruineze proaspăta înjghebare gospodărească

de la Sărărie. Tînăra femeie trece prin momente care ar fi descurajat pînă și pe cei mai temerari. Natl e de părere să se despartă, și la opoziția ei, pornită nu din sentimentalism umilitor, ci din încrederea fierbinte în soțul ei, nu ezită s-o lovească. Se pare că orice-ar face e în zadar, și într-un moment de dureroasă decepție, Persida pleacă la mama sa, hotărîtă să nu se mai întoarcă. Nu poate rezista însă nici o noapte. Slavici analizează cu o mare putere de adevăr sufletul eroinei: „Persida se ridică speriată din culcușul ei. Iar se simțea singură, părăsită, nepăzită de nimeni, și cu o putere neîmblînzită o cuprinse pornirea de a se duce la el. Nu putea dînsa să doarmă în altă parte cînd avea casa ei. Ce făcea el singur? Cum putea dînsa să-l lase singur? Ca apucată de nebunie, ea se dete jos din pat, se îmbrăcă în pripă și ieși tiptil din casă, apoi o luă ca o stafie prin noaptea geroasă drept spre Sărărie, știind drumul peste Murășul înghețat, după zarea luminii de la cîrciumă". În discuțiile, adesea aprinse, cu Natl, pe care se trudea să-l aducă pe calea cea bună, Persida demonstrează o superioritate absolută, în stare să clatine chiar blazarea respingătoare a soțului. Sentimentul căsniciei, pasiunea dragostei, inteligența argumentației și logica ei strînsă sînt remarcabil desfășurate, ca de pildă în următoarea mustrare: „Tu vezi acum cît de rău e ceea ce ai făcut, cît de mult m-ai mîhnit pe mine și cum te-ai muncit tu însuți. Trage cuvenita învățătură din această experiență și fă-ți regula de viață: n-am niciodată să plec supărat de acasă, nici să dorm supărat. Supărarea, orișicît de mare ar fi ea, n-are să iasă din casă, nici să treacă de azi pe mîne. (Sînt reproduse aici, aproape aidoma, vorbele pe care Slavici, în *Fapta omenească* le atribuia mamei sale, n.n.) Dă-ți seamă, urmă ea, după o pauză — cum te-ai fi simțit și ce ai fi făcut dacă eu aș fi fost atît de slabă ca tine și aș fi plecat, ca la întoarcerea ta să nu mă găsești acasă. Mi-a venit și mie să plec, dar știam că acesta e un lucru pe care nu trebuie să-l fac și m-am stăpînit. Stăpînește-te, că ești bărbat". (Scena se petrece după un moment în care Natl plecase de acasă, hotărît să rupă căsnicia, dar revine oarecum pocăit.)

S-au remarcat asemănările Persidei cu Mara, afirmîndu-se că Persida ar fi „Mara în devenire". Asemănări sînt numeroase, în primul rînd hărnicia, ambiția și chibzuința: „Le știa toate, se învîrtea ca prisnelul, avea pen-

tru fiecare un deosebit zîmbet și le făcea toate iute și bine". Natl „era numai bărbatul nevestei sale". Mai departe : „Dac-ar fi stat pînă în zori de zi, ea tot nu era în stare să se culce mai înainte de a-și fi făcut socoteala zilei. N-ar fi putut să doarmă liniștită, dacă nu s-ar fi încredințat, mai înainte de a se culca, că nu în zadar a ostenit". Nu trebuie să ne închipuim cumva că această trăsătură e reprobabilă în intenția autorului. Dimpotrivă, Slavici a considerat totdeauna că orice om are datoria să fie harnic, prevăzător și chibzuit, și atît Mara, cît și Persida se bucură de toată considerația sa. Am ales înadins acest citat pentru că el a fost folosit de unii comentatori drept probă peremptorie că Persida ar deveni „avară ca Mara". În realitate, personajul nici că putea proceda altfel, dacă voia să trăiască, să nu piară. Cu un soț risipitor, fără nici un ajutor din afară, atît îi lipsea Persidei, să fie indiferentă în gospodărie. E neîndoios că ea va pune aceeași energie și hotărîre ca și Mara, pentru prosperitatea continuă a averii. Dar considerăm că Persida, moștenind o avere respectabilă, își va îngădui mai multă generozitate. Persida nu comite, în întreg romanul, nici un fapt care să trădeze, fie chiar discret, zgîrcenia. Cînd îi atrage atenția lui Natl că risipește, o face pentru că, cum spune ea, „nu se mai poate altfel". Am dat însă cîteva exemple, care se pot înmulți, din care rezultă o indiscutabilă distincție sufletească ; ajutorul dezinteresat pe care-l dă nenorocitului Bandi dovedește aceasta. Persida reprezintă o nouă generație, mai subțiată decît cea a Marei, în primul rînd pentru că nu era constrînsă să fie altfel. Desigur că Persida n-a ajuns să-și risipească averea, poate fiul ei va avea această grijă, dar avariția, discutabilă și la Mara, este cu certitudine străină Persidei.

Dacă există o asemănare fundamentală cu Mara, aceasta constă în marile disponibilități afective, pe linia maternității. În fond, și dragostea pentru Natl e așa de puternică pentru că se împlinește matern : „Parcă-i era frate, parcă-i era copil, parcă-i era rupt din suflet". Nu lipsește, desigur, sentimentul ocrotirii : „N-aș fi vrednică de lumina zilei dacă l-aș părăsi și eu cînd toți îl nedreptățesc". După ivirea pe lume a copilului, se va vedea că Persida își concentrează tot devotamentul asupra acestuia. Evenimentul este de natură să schimbe din temelii menajul : pacea și voia-bună, stima reciprocă și

o caldă afectivitate învăluie căminul. Natl devine alt om : „Prin liniștea nopții se auzea un fel de morfolojeală gingașă : copilul, îmbăiat, înfășat și așezat, după obicei, lîngă mama lui, nu dormea, ci își dusese mîinile la gură și-și sugea pumnii. Inima lui Natl se strînsese și mintea lui se lumină deodată, parcă toată noaptea ar fi dormit, și n-ar fi văzut băutura în ochii lui". Față de Persida își schimbă, brusc, comportarea : „Îi era adeseori parc-o pierdere, parc-a pierdut-o, parcă nu mai e nevasta lui, ci numai mama copilului său. Nu-l mai vedea pe el, nu-l mai băga în seamă de cînd avea copil, și pe nesimțite se schimbaseră lucrurile, încît ea, care-i fusese mai înainte ca o slugă, și-l făcuse slugă pe el". Aici își face loc, în mod vădit, concepția scriitorului după care copiii sînt factorul esențial și necesar într-o căsnicie. „Nu există fericire în casă dacă lipsesc copiii", afirmase Slavici adeseori, într-un sănătos spirit popular. Nu putem însă, în același timp, să trecem cu vederea faptul că așa cum apare tratată această idee în roman, ea este tezistă. Evident că un copil este în stare să salveze o căsnicie în destrămare. Dar generalizarea acestui lucru duce la schematism. Schimbarea spectaculoasă a unui om aproape descompus ca Natl într-un soț de o afectivitate înduioșătoare este posibilă, dar trebuia demonstrată mai minuțios și mai convingător. Scriitorul nu încearcă să demonstreze, pentru că el ilustrează o idee metafizică, religioasă : noul-născut va ameliora prin simpla apariție păcatul săvîrșit de bătrînul Hubăr, a cărui frivolitate a produs moartea unei ființe, a mamei lui Bandi. Moartea se expiază prin crearea vieții. Nu e suficient însă. Moartea Reghinei, urmată de umilirea lui Bandi, fiul natural al lui Hubăr, cerea, la rîndul ei, moarte. Hubăr va fi ucis de fiul nerecunoscut și înjosit. Numai așa se înlătură, definitiv și total, blestemul care apăsa asupra tînărului Hubăr, și înțelegem că de-abia de-acum înainte va începe fericirea familiei. O fericire care a cerut jertfe, și poate de aceea cu atît mai durabilă. Aceasta este, așa-zicînd, justificarea ideologică a finalului cărții. Dacă ne gîndim bine însă, acesta este și cusurul ei compozițional. În legătură cu finalul cărții, părerile exegeților nu-s unanime. G. Călinescu afirmă că construcția romanului „e sigură", „cu nimic artificial" : „Uciderea însăși a lui Hubăr de către Bandi se îndreptățește prin ereditate, căci Bandi e copilul unei nebune, el însuși cu simptome de

demență, și anormal nu-i decît ultimul act al izbucnirii nebuniei" [1]. Dar, după părerea noastră, nebunia nu-i decît un artificiu, fiind numai o modalitate a ilustrării schemei filozofice și morale. Nu e deci o problemă de fond, ci numai un aspect al „tehnicii" arhitectonice. Iorga are dreptate deplină cînd socotește că uciderea lui Hubăr „strică finalul" și chiar sugera autorului ca la o nouă ediție s-o elimine. Finalul *Marei* e un aspect al moralismului didacticist al scriitorului, și acest aspect are repercusiuni mai largi, prejudiciază compunerea unui personaj ca Natl, practic ratată. Fiul măcelarului Hubăr este urmărit, ca o pacoste, de actul imoral al tatălui, el nu se comportă ca un om care dispune de propria-i voință, pentru că este prizonierul unui fatum. Nici n-are, dealtfel, o voință a sa, e un om slab și actele sale, în totalitatea lor, se identifică cu viciul. Prea rare și palide sînt revenirile la umanitate. Asupra lui se exercită influența a două forțe : cea a Persidei, simbolizînd umanitatea, și cea a păcatului, mai tiranică și mai crîncenă. Natl este rău datorită unor factori exteriori ființei sale, și devine bun, la urmă, datorită de asemenea unor factori din afară. Natl singur își recunoaște neputința și sorgintea ei : „Nu vezi tu că mie-mi lipsește ceva ? Nu sînt om în toată firea. E o nenorocire, dar n-am ce face !" O invită pe Persida să privească spre Bandi : „Uită-te bine la el și-o să vezi și tu că așa este. Mi-e frate ! Ăsta-i izvorul tuturor nenorocirilor ! ... Tu ești suflet bun, Persido, inimă de diamant : ce ai avut să iei asupra ta blestemul căzut pe capul nostru ?" Prin urmare, în loc să trăiască prin el însuși, în loc să găsim izvorul nefericirii precum și transformarea sa în propria-i individualitate, le aflăm în afară. Natl este, de aceea, un personaj neizbutit, deși prezența sa în carte este permanentă. Nereușita acestui erou slăbește conflictul, dîndu-i o țesătură factice.

Persida și Natl sînt, de fapt, personajele care intră în alcătuirea conflictului cărții. Mara aproape că nu-l influențează cu nimic, întrucît ea lasă lucrurile să decurgă oarecum în voia lor. Mult mai amestecat în conflict, prin manifestările sale violente, firești, ținînd seama de aprehensiunea, fie și inconștientă, a păcatului, este Hubăr cel bătrîn. El se dovedește mult mai rezistent la

[1] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent*, p. 453.

ideea de reconciliere religioasă, şi atitudinea sa are o influenţă negativă considerabilă asupra noii familii. Pînă la urmă, zelul de catolic este satisfăcut, căci nepotul va primi legea sa. Hubăr n-are însă în general substanţă, individualitatea sa nu este rezultatul unor fapte de viaţă răscolitoare, care să atingă zone sufleteşti adînci.

Un personaj realizat este Trică. De mic, ca şi sora sa, îşi defineşte o indiscutabilă personalitate. Ca şi Persida, e dîrz şi încăpăţînat, la şcoală se bate cu elevi mai mari ca el şi, chiar dacă nu cîştigă, impune totdeauna adversarului, trezind respectul şi teama celor din jur. Elev fiind, cît timp a stat în genunchi, pedepsit de dascăl pe nedrept „o singură lacrimă nu i se ivise în ochi". Deşi „cam motolog şi gură-cască", umblînd mereu murdar şi neglijent, trezeşte admiraţie prin conştiinciozitatea, corectitudinea şi răbdarea pe care le depune în muncă. Patru luni a lucrat la o blană de miel, dar nici că se găsea alta la fel de frumoasă în tot tîrgul Aradului. Cu un fond uman de o desăvîrşită candoare, el nu pricepe nimic din vicleniile şi tertipurile Marei, care ar fi dorit să-l căpătuiască cu fata lui Bocioacă, fie şi prin mijloace care exclud scrupulul moral:

„— Te rog — răspunse el — să-i plăteşti lui Bocioacă cît mai curînd banii pe care i-ai dat pentru mine! Nu vreau să fiu robul lor! Mai bucuros mă duc în cătănie.

— Eşti prost, zise ea, nu înţelegi nimic. Bocioacă a dat bucuros banii: are fată, care în curînd o să fie mare, şi vrea să te ţie aici, ca să-i fii ginere.

Trică rămase ca omul căzut din cer.

Asta nu-i trecuse niciodată şi nu putea nici acum să-i treacă prin minte. Era peste putinţă! Nu! pentru el fata lui Bocioacă nu era. Slugă să-i fie, da! bărbat însă, niciodată.

— Te-au prostit, mamă! grăi dînsul. Nu e fata lor pentru mine. Chiar dacă mi-ar da-o, nu-mi trebuie mie. Nu vreau eu s-o pat cu Bocioacă! Cuprins apoi de o pornire pătimaşă, el adăogă: Nu ştiu ce va fi gîndind Bocioacă, dar nevasta lui ştiu că nu pentru fata ei, ci pentru sine vrea să mă ţie.

Asta o ştia şi Mara, dar ea vedea altfel lucrurile.

— Pst! zise ea, ţine-ţi gura. Eşti băiat tînăr şi nu trebuie să aduci ruşinea asupra casei stăpînului tău. Nu este ea singura mumă care-şi măritä fata după băiatul ce-i place ei. Ţine-o cu vorba pînă ce nu-ţi dă fata, apoi

scuip-o în față și-o să ai soacră care se teme de tine și nu ți se urcă-n cap. Fii, Trică, băiat cuminte : fata e bună, frumoasă și cu avere, intri în casă bună și, dacă ești om, faci ce vrei din ea.

— Nu vreau nimic ! răspunse el. Țin numai să nu fiu robul lor și te rog să mă scapi de dînșii.

— Prostii ! grăi Mara. O să te mai gîndești și tu și-o să-ți vie mintea. De așa noroc n-o să fugi.

— Mamă ! zise el. Nu mă împinge la păcat ! Eu mă-ncurc rău cu stăpîna mea !"

După cum se știe, Trică merge în Verbonc pentru ca să nu se știe mereu dator la Bocioacă, de la care Mara împrumutase o sumă de bani, cu gîndul ascuns că banii tot ai lui Trică vor fi prin căsătoria cu fata meșterului. Trică refuză însă, cu aceeași candidă încăpățînare : „Am, zise el, să-mi răscumpăr eu, ca să nu-mi mai poată arunca nimeni vorba că m-a cumpărat cu bani". Ca și Persida, Trică seamănă cu mama sa, dar mai ales se diferențiază. Generațiile noi merg spre integritate morală, sugerează, cu optimism, Slavici. Generația Marei, mai ales că eroina era în situația de văduvă, trebuia să agonisească, să cîștige competiția aprigă și nemiloasă a existenței. Cea a copiilor ei era chemată să dea un sens mai pur existenței tocmai prin efortul de moralitate integrală. Nu e vorba, în nici un fel, de un conflict între generații, ci de o continuitate îmbogățită cu sensuri etice. Pentru această concluzie pledează însăși putința căsătoriei între exemplare umane ținînd de nații și religii diferite. Este întîia faptă îndrăzneață de acest fel, dar putem ușor presupune că Persida și Natl au deschis o nouă etapă în relațiile dintre oameni. Fără îndoială, că generația Marei și a lui Hubăr n-ar fi acceptat, la vremea lor, sub nici o formă, gestul pe care fiii lor îl întăresc prin sacrificii dureroase. Este sigur că nepoții lor vor găsi că asemenea acte sînt firești. Prejudecățile vor dispărea definitiv, lăsînd spațiu larg desfășurării sentimentelor firești ale omului, ideii de reconciliere și toleranță, pentru care Slavici a militat totdeauna. Umanismul romanului *Mara* este una din virtuțile sale fundamentale, și sensurile adînci ale acestei opere sînt deosebit de edificatoare cu privire la personalitatea umană a lui Slavici.

Destinul eroilor din roman se desfășoară pe un fundal social și etnic plin de viață și culoare, descris și evocat cu o remarcabilă știință a detaliului și în același timp

cu o mare siguranță a ansamblului. Arhitectura cărții are contururi precise și reliefuri puternice, amănuntele se integrează în unitatea căreia-i dau ființă. Senzația de viață e adesea copleșitoare, și un tablou ca tîrgul de toamnă de la Arad e memorabil :

„Mare lucru tîrgul de toamnă de la Arad !

Timp de cîteva săptămîni, drumurile de țară toate sînt pline de care încărcate, care aduc bogățiile din șapte ținuturi, ca să le desfășoare prin piețele și prin ulițele Aradului și pe cîmpia de dimprejurul lui, unde s-adună care cu poame de pe Crișuri și din valea Murășului, cu lemnărie din Munții Abrudului și cu bucate de pe cîmpia mănoasă, se-nșiră butoaiele cu vin din podgorie, ori cu rachiu de pe Mureș și se îngrămădesc turme de oi venite din Ardeal, ciurde de porci aduși de pe lunci, herghelii de cai crescuți pe poienele munților și cirezi de vite mînate de jelepari umblați prin lume.

Ce mulțime de oameni și ce amestecătură de tipuri, și de porturi, și de limbi ! E parcă aici mijlocul pămîntului, unde se întîlnesc toate neamurile. Pe-nserate, s-aprind împrejurul orașului mii de focuri, la care stau de vorbă ori își petrec cîntînd aici români, colo unguri, mai departe șvabi ori sîrbi, iar printre aceștia, slovaci, ba pînă chiar și bulgari".

Se citează, adesea, pentru exactitatea detaliului, scena în care se descrie avansarea calfei de măcelar în rîndul maeștrilor. Descrierea e, cu adevărat, remarcabilă, pentru că autorul o însuflețește cu talent :

„După rînduiala breslelor, calfa de măcelar care avea să treacă în rîndul măiestrilor trebuia să facă în fața starostelui și a oamenilor de încredere ai breslei tăietura de măiestru.

Însoțit de un zăvod și ajutat numai de un ucenic, el trebuie să ducă la tăiere un juncan de trei ani, frumos împodobit cu flori, cu panglici și cu cîrpe, pe care după tăiere, starostele și oamenii de încredere le luau drept semne de aducere-aminte.

După ce starostele se încredința că juncanul nu e amețit cu spirt, ucenicul îi dădea lovitura în frunte, iar viitorul măiestru trebuia să-l înjunghe așa, ca pînă ce numeri zece să nu se mai miște și să-l jupoaie iute și curat, apoi să-i scoată măruntaiele încă calde, toate aceste fără ca panglicele și cîrpele să se păteze de sînge.

Urmează apoi prețuirea și măcelărirea.

Viitorul măiestru trebuia, înainte de toate, să-şi dea părerea cît cîntăreşte carnea şi cît îndeosebi seul pe care-l scoate, apoi să facă măcelărirea în şasesprezece feluri de cărnuri, fără ca să-şi păteze mînile şi şorţul alb şi fără ca să lase fărămături pe butuc.

Drept încheiere, se făcea cîntărirea.

Cel dintîi starostele lua muşchiul din spinare, şi măiestrul trebuia să-l cîntărească din ochi. Apoi urmau oamenii de încredere, care cereau fiecare cît îi venea la socoteală, şi măiestrul avea să măsoare cu ochii şi să-i taie fiecăruia dintr-o singură bucată cît a cerut.

Nu-i vorba, nu se nimerea totdeauna ca bucata să fie tocmai pe tocmai : o dată ea ieşea prea mică, şi atunci cumpărătorul se plîngea c-a fost înşelat la cîntar ; altă dată, ea ieşea prea mare, şi toţi rîdeau în hohote. Cu alte cuvinte, lucrul se sfîrşea cu veselie".

Cunoscător temeinic al vieţii, Slavici realizează în *Mara* tablouri de o mare autenticitate, în care se mişcă personaje memorabile, între care unele dezlănţuie energii uriaşe (Mara), dovedesc pasiuni puternice (Persida), sau afirmă un fond moral ireproşabil (Trică). Determinarea socială a eroilor, fixarea lor riguroasă în ipostaze caracteristice categoriilor pe care le reprezintă, influenţa pe care cadrul general uman o exercită asupra acestora formează o altă latură de rezistenţă a romanului. Dar în acelaşi timp, trebuie subliniat faptul că unii dintre eroi sînt individualităţi puternice, nu exprimă media categoriei umane de care aparţin. Dacă Mara este, în liniile ei generale, produsul mediului în care trăieşte, croindu-şi armele existenţei asemeni concetăţenilor ei, şi altfel nici că putea să fie, Persida şi Trică, fără a se desprinde de mediul lor, îl ridică pe trepte mai înalte de umanitate.

Slăbiciunile romanului, adică schema didacticist-moralizatoare care domină unele dintre personajele mai puţin izbutite, între care, în primul rînd, cei doi Hubăr, precum şi unele lungimi inutile în descrierea relaţiilor amoroase au o neînsemnată pondere, trecînd aproape neobservate. Comparat cu toate romanele de dinaintea sa, inclusiv cu *Ciocoii vechi şi noi* şi primele două piese din ciclul Comăneştenilor, *Mara* ne apare, aşa cum subliniază şi G. Călinescu, „un mare pas înainte al genului", „aproape o capodoperă" [1].

[1] *Istoria literaturii române, de la origini pînă în prezent*, p. 451.

Romanele lui Slavici, cu excepția *Marei*, sînt mai degrabă experiențe decît realizări. Ele prezintă interes doar pentru istoricul literar. Din acest punct de vedere, *Din bătrîni*, *Corbei*, *Din păcat în păcat*, *Din două lumi*, *Cel din urmă Armaș* pot fi incluse în aceeași zonă de experiențe ca și *Mihai Vereanu* de Iacob Negruzzi, *Fulga* de Gr. H. Grandea, *Brazi și putregai* de N. D. Xenopol, *Ursita* de Hasdeu, *În război*, *Îndreptări*, *Ana*, *Lydda*, *În fața vieții*, *Lume veche și lume nouă* de Duiliu Zamfirescu, *Dan* de Vlahuță. Aceste încercări reconstituie, în același timp, drumul anevoios al literaturii și explică, prin înrudiri tematice, în primul rînd, prin filiații de motive și personaje, dar și prin izbînzi artistice parțiale, realizările de mai tîrziu, la a căror apariție, indirect, au contribuit.

Nu se poate ajunge la înălțimile munților decît după ce se străbate un relief mai mărunt. Scriitorii, toți, năzuiesc să atingă vîrfurile. Mulți însă, obosiți și neajutorați, cad la jumătatea drumului. Aceștia sînt mai ales cei care au pornit de la mari depărtări. Alții, pornind de la poale, reușesc să atingă înălțimi considerabile, poate chiar crestele. Sînt victorioși. Slavici a atins crestele. Nu cu întregul său bagaj de romane, era prea greu, dar prin *Mara* îl vedem pe culmile cele mai de sus ale romanului românesc.

Scriitorul este deci un victorios.

OBSERVAŢII PRIVITOARE LA LIMBA ŞI STILUL OPEREI LUI SLAVICI

Preocupările pentru problemele de limbă şi stil au fost statornice în activitatea lui Slavici. Studii sau manuale precum: *Articularea numelor proprii* (*Tribuna*, 1888); *Gramatica limbii române — Etimologia* — (1914); *Păsăreasca de azi* (*Adevărul literar şi artistic*, 1922); *Un curs de limba română* (*Adevărul literar şi artistic*, 1923); *Cum se scrie româneşte* (*Adevărul literar şi artistic*, 1924) ş.a. constituie dovezi elocvente în acest sens.

Autorul *Marei* s-a ocupat însă de aceste probleme mai ales de pe poziţii didactice, îndeplinindu-şi sarcini de dascăl, şi nu de pe o platformă estetică. El era interesat în primul rînd de corectitudinea limbii şi mai puţin de expresivitatea ei.

Era chiar în această privinţă dogmatic şi pedant, ca orice dascăl, convins şi devotat. El atrage atenţia, în repetate rînduri, asupra „disciplinei în materie de limbă românească" şi detestă cu gravitatea cuvenită orice neglijenţe: „nu literilor, ci literelor", nu „de la Bucureşti şi Iaşi" ci „de la Bucureşti şi de la Iaşi", „nu coaje, ci coajă", „nu vraje, ci vrajă", „grijă", „guşă", „uşă" etc., etc.

Vedea în limbă un instrument fundamental de unitate spirituală a românilor de pretutindeni şi orice abateri erau admonestate cu asprime.

În mod aproape bizar, poate datorită conştiinţei sale militante, Slavici s-a dovedit mai pedant decît profesioniştii în materie. Incompatibilitatea dintre filologi şi scriitori se ilustrează, de astă dată, chiar în aceeaşi persoană.

Deşi afirmarea slăbiciunilor stilului lui Slavici a devenit aproape un truism, ca în cazul oricărui scriitor disputat, n-au lipsit nici aprecierile favorabile.

În *Schiţe din literatura română* (1893), fără a fi preocupat în mod special de stilul scriitorului, Nicolae Iorga avansează opinii pozitive, vorbind de „inimitabilul adevăr al dialogului", de „măsura artistică". Mai tîrziu, va lăuda exagerat piesa *Fata de birău*, pe criteriul limbii „admirabile", precum şi romanul *Din bătrîni*.

Revista *Societatea de mîine*, la moartea, în 1925, a prozatorului, ne încredinţează că Slavici „avea o reputaţie de stilist desăvîrşit", ceea ce poate fi grăitor pentru o anume mentalitate a epocii.

Sextil Puşcariu, de pe poziţii filologice, dar şi estetice, are cuvinte de laudă pentru aportul scriitorului la evoluţia limbii române: „Un Slavici, un Coşbuc şi, în timpul din urmă, un Lucian Blaga, înainte de a primi neologismul ieftin ce ţi se îmbie atît de ademenitor, scurmă în comorile păstrate în cărţile vechi religioase şi în poezia populară, spre a găsi cuvîntul autohton, căruia îi dau, prin lărgiri de înţeles sau împerecheri fericite cu alte cuvinte, o nouă strălucire" *(Contribuţia Transilvaniei la formarea şi evoluţia limbii române, Revista Fundaţiilor*, an. IV, 1937, nr. 5, pp. 296—323).

În dezacord cu mentalitatea devenită aproape comună, G. Călinescu e de părere că limba lui Slavici e „un instrument de observaţie excelent în mediul ţărănesc" (*Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, 1941).

Tabăra cealaltă este însă mult mai numeroasă, dacă nu chiar mai autoritară. Încă de la primele scrieri, junimiştii corectau cu severitate limba lui Slavici. În 1873, Iacob Negruzzi îi scria referitor la *Studiile asupra maghiarilor*: „am schimbat apoi o mulţime de fraze, făcîndu-le mai înţelese, şi totuşi observaţiunile care s-au făcut în Junimea contra acelei scrieri au fost toate în privinţa limbii, altfel cu toţii am găsit articolul foarte bun

și inteligent". Eminescu însuși lega viitorul literar al lui Slavici de modul în care-și va însuși „mai temeinic" limba românească.

În scrisorile către Titu Maiorescu, Duiliu Zamfirescu, atacînd cu o rară violență pe Slavici, vorbește adesea și de limba „falsă", „neromânească" a scriitorului, în timp ce Eugen Lovinescu, pe criterii mai mult stilistice, l-a negat aproape integral, fără a se ocupa în mod special de el. Stilul lui Slavici, zice el, comentînd pe Duiliu Zamfirescu, e „dincolo de orice condiție estetică modernă, tartigrad și mucegăit".

Pompiliu Constantinescu, pe urmele lui Lovinescu, consideră romanul *Mara* o „prolixă povestire melodramatică" *(Mișcarea literară,* II, nr. 40—41, p. 3).

Chiar Ion Breazu, care a avut un rol deosebit în afirmarea valorilor operei lui Slavici, detestă stilul : „plin de impurități", cu fraza „greoaie" și expresii „improprii".

Opiniile enumerate mai sus, la care se pot adăuga și altele, nefiind rodul unor preocupări speciale privind stilul lui Slavici, trebuie luate ca un simplu inventar de impresii.

Există, în același timp, și două studii consacrate stilului lui Slavici, datorate unor autorități de nediscutat : 1) Al. Philippide : *Slavici și stilul ardelean (Adevărul literar și artistic,* an. XIV, 1935, seria II, 1 dec), 2) Tudor Vianu : *Arta prozatorilor români,* (Buc., 1941, pp. 119—123), care rezumă, într-un fel, cele două poziții exprimate mai sus, împăcîndu-le.

Studiul lui Al. Philippide debutează decisiv nefavorabil : „Ceea ce lovește pe oricine recitește astăzi pe Slavici este în primul rînd o completă lipsă de preocupare stilistică . . . Slavici e departe de-a avea ceea ce se numește un stil frumos, dar chiar stil îngrijit. Îi lipsește cadența frazei, armonia perioadelor, rotunjimea vorbelor ; n-are nici imagini, nici culoare ; nu știe să descrie un peisaj, e lipsit de orice pitoresc în zugrăvirea fizică a personajelor ; are lungimi și insistențe inutile și cîte o dată nu respectă nici regulele elementare ale narațiunii întrebuințînd greșit timpurile".

Treptat însă, printr-o abilă alchimie, cusururile devin virtuți : „Cu toate stîngăciile lui și stilul lui neîndemînatec, Slavici are o curată și aspră limbă românească. O limbă poate cam necioplită, colțuroasă și dură, dar lipsită de neologisme și perfect armonizată cu persona-

jele lui Slavici şi cu lumea pe care el o descrie... Într-o vreme cînd poporanismul nu exista ca şcoală literară, Slavici şi-a pus ţăranii să vorbească simplu, a descris mediul satelor fără prea multă idealizare, a observat just şi a redat fără prea multă artă dar şi fără înconjur acest mediu... Ar fi nedrept să uităm că lumea satelor a găsit în Slavici unul dintre cei dintîi cronicari fideli şi realişti". Slavici este primul scriitor care ilustrează „maniera ardeleană" caracterizată prin: „pătrundere realistă şi o înţelegere aproape exclusivă a mediului rural şi mic-burghez; o lipsă de idealizare şi o oarecare vulgaritate sănătoasă şi dîrză care, pe de o parte, îi fereşte de manierism şi dulcegărie, dar pe de altă parte, îi face să comită greşeli de gust şi să se împotmolească în detalii de un naturalism obositor; la toţi se bănuieşte un solid fond sufletesc şi nevoia de a ilustra o temă de morală practică, ceea ce dă unora din operele lor un aspect arid şi didactic; asprimea limbii, lipsa de înfloriturî zadarnice şi un fel direct şi dur de-a expune şi exprima dau stilului lor o minunată vigoare, care te face să uiţi oarecare neglijenţă în compunerea ansamblului şi oarecare monotonie cîte o dată izvorîtă dintr-o sărăcie a invenţiei". La Slavici aceste însuşiri apar „pentru prima dată în toată puritatea lor primitivă".

Tudor Vianu începe cu bunăvoinţă: „Ion Slavici introduce oralitatea populară în scrierile sale înaintea lui Creangă," pentru a încheia critic: prozatorul n-are imaginaţie vizuală şi nici imaginaţie lingvistică, vocabular limitat, ceea ce duce la o „ucigătoare monotonie". Rezerve destul de serioase, mai ales raportîndu-le la indulgenţa cu care autorul comentează proza românească.

Aceste rezerve se transformă în reproşuri directe în *Istoria literaturii române* din 1944: Slavici este „lipsit de seducţie verbală şi imaginativă. Limba sa este mai degrabă săracă, cu veşnica repetare a aceloraşi cuvinte generale în interiorul aceloraşi fraze. Imaginaţia sa este cenuşie. Ochiul său nu vede bine nici oamenii, nici peisajele. Debitul său verbal este pe alocuri atît de încîlcit, încît recitarea cu viu grai a paginilor sale este o operaţie dificilă. După fastuosul banchet al lui Eminescu, al lui Caragiale, al lui Creangă, Slavici ne invită la un ospăţ mai sărac".

Cea mai aproape de adevăr ni se pare a fi opinia lui Al. Philippide. Într-adevăr, judecînd stilul lui Slavici în

abstract, desprins de latura funcțională, sîntem departe de ceea ce se cheamă stil clasic, stil model, stil elegant, stil poetic, stil colorat, stil frumos etc., etc. O pagină din Slavici nu se poate recomanda ca exercițiu de analiză stilistică la clasă. Prozatorul provenea și s-a format într-un mediu lingvistic pestriț, nefavorabil liberei și neîngrăditei dezvoltări a limbii, dintr-un mediu românesc în care însă limba românească era supusă unui tratament restrictiv, discriminatoriu, în care putința comunicării în limba română trecea înaintea calității comunicării. Așa se explică de ce înainte de unitatea națională calofilia este complet străină mediului ardelenesc. Slavici însuși detesta calofilia.

Dar făcînd abstracție de asemenea împrejurări, considerăm că, în principiu, stilul nu poate fi niciodată un punct de plecare ci un rezultat. Avea dreptate Appolinaire care răspundea astfel la întrebarea : „Ce este stilul ?" „Pentru o seamă de oameni, o manieră complicată de a spune lucruri simple. După noi : o manieră foarte simplă de a spune lucrări complicate".

Stilul nu poate fi desprins de funcțiile pe care le îndeplinește. Să ne referim, de pildă, la reproșul atît de frecvent adus lui Slavici cu privire la repetarea unor cuvinte într-un context, argument peremptoriu al „lipsei de imaginație lingvistică". Anticipînd, vom spune că în numeroase cazuri este vorba de un procedeu cerut de necesitățile de comunicare a faptelor, de zugrăvire a tablourilor, cu alte cuvinte, de un procedeu care ține de metoda și de mentalitatea realistă a scriitorului. Cuvintele repetate capătă o pondere mai mare, devin un fel de leit motiv, scriitorul le reliefează într-adins spre a le amplifica semnificația, sugerînd cititorului care sînt faptele importante, restul poate fi, în acel moment, ignorat sau trecut pe un plan secund. Uneori tablourile construite într-o asemenea manieră capătă o anume autonomie. Iată unul, din *Moara* cu noroc, construit pe motivul cîinelui (vom sublinia cuvîntul „cîine", și familia lui pentru a facilita constatarea) : „Peste cîteva zile Ghiță se duse la Fundureni și se întoarse cu doi *căței* flocoși. Mai avea el un *cîine* la casă ; dar acesta era leneș, se deprinsese cu oamenii și nu lătra pe nimeni. El puse dar *cățeii* de mici în lanț și nu le dădea drumul decît atunci cînd nu erau oameni la cîrciumă, apoi slobozea și porcii și asmuțea *cățeii* asupra lor. Îi rîdea inima cînd vedea

cum *căţeii* prind şi cum scot sînge din urechile grăsunilor, şi voind să-şi deprindă *cîinii* la asmuţat, se deprinsese şi el atît de mult, încît aştepta cu oarecare nerăbdare zilele în care nu erau oameni la cîrciumă şi atunci petrecea ceasuri întregi cu *cîinii* săi.

Ana nu-i putea suferi pe aceşti *cîini* şi se supăra cu atît mai mult cînd bătrîna zicea că e bun *cîinele* la casă fiindcă omul poate să doarmă mai liniştit cînd se ştie păzit de *cîini* buni".

Cuvîntul *cîine* este motivul central, e subiectul principal, relieful tabloului. Acest fragment este însă integrat într-un context care-l solicită şi care se referă la un moment de mare tensiune din viaţa lui Ghiţă, cînd eroul, vizitat de oaspeţi suspecţi, începuse să fie terorizat de spaima singurătăţii şi ia măsuri de securitate.

Iată acum un tablou construit pe motivul turmelor de porci şi al păzitorilor lor: „Cît ţin luncile, ele sînt pline de *turme de porci*, iară unde sînt multe *turme*, trebuie să fie şi mulţi *păstori*... O *turmă* nu poate fi prea mare, şi aşa, unde sînt mii şi mii *de porci*, trebuie să fie şi sute de *turme*, şi fiecare *turmă* are cîte un *păstor* şi fiecare *păstor* e ajutat de cîte 2—3 băieţi, hoitarii, neam *de porcari*, oameni care s-au trezit în pădure la *turma de grăsuni*, ai căror părinţi, buni şi străbuni, tot *păstori* au fost, oameni care au obiceiurile şi limba lor *păstorească* pe care numai ei o înţeleg".

Fragmentul de mai sus este alcătuit, în esenţă, din cîteva cuvinte cu determinantele lor. Este vorba de o sărăcie lexicală, dedusă din numărul redus de cuvinte? Statistica lingvistică este însă, în sine, neputincioasă. Poezia *Plumb* de Bacovia, vehiculînd cîteva cuvinte, nu încetează de a fi o capodoperă. Fragmentul *Iarbă* din *Desculţ* de Zaharia Stancu a devenit clasic sub raport stilistic, deşi conţine doar cuvîntul „iarbă" cu determinantele sale.

Nu înseamnă, din cele de mai sus, că obiecţia privitoare la lipsa de invenţiune şi imaginaţie lingvistică, la monotonia stilului lui Slavici ar fi total lipsită de temei. Problema e de a nu căpăta o generalizare absolută. Un fragment ca cel de mai jos, din *Gura satului*, nu-şi are nici o legitimare estetică: „De cînd era încă în leagăn, tata şi mama se mîngîiau cu gîndul

că o vor mărita după Toderică şi acum nu puteau să se împace cu gîndul ca Marta să-şi aleagă alt soţ. Cînd îşi vedea însă fiica prăpădită şi privea în ochii ei stăruitori, începea să se înduioşeze ; iară cînd Marta scăpa cîte-o lacrămă îndată îi zicea . . ." Sau :

„Toate sînt bune ! grăi dînsul cînd Safta îl încunoştinţă despre aceasta. Sîngele i se ridică însă în cap : aceasta era o nemaipomenită necinstire pentru dînsul ! Îi părea bine că logodna nu se face ; dar seara, cînd ar fi trebuit să se facă, îl treceau fierbinţelele. Luni de dimineaţă, văzîndu-l mai deschis, Safta începu a se învîrti pe lîngă dînsul . . . Iar cînd Safta pleca, Marta fugea după dînsa şi o ruga să nu meargă".

Să citäm acum din *Comoara :*

„El (e vorba de Duţu, n.n.) puse la o parte trei hîrtii de cîte o mie, numără la altă parte şaizeci şi opt de hîrtii de cît o sută, dar teancul hîrtiilor de douăzeci îl lăsă în portofel . . . în celelalte hîrtii nu prea avea încredere. El luă una din hîrtiile de o mie şi i-o dete domnişoarei Lina. Mulţi bani o mie, dar o singură hîrtie din atît de multe . . ."

Lipsa preocupării stilistice este evidentă, calofilia i se părea scriitorului un lux. Se vede aici, limpede, influenţa şcolii germane, preocupată de substanţă, în raport cu cea franceză, obsedată de stil. Ignorarea calofiliei la ardeleni este, neapărat, un ecou al formaţiei lor germane. Fundamentală era claritatea şi integritatea comunicării, care, odată realizate, îi dădeau conştiinţa îndeplinirii datoriei de scriitor. De aici şi din formaţia scriitorului hrănit cu basme şi povestiri derivă, credem, particularitatea fundamentală a scrisului lui Slavici, *oralitatea,* prezentă, cum este de aşteptat, în vorbirea eroilor, dar şi în stilul neutral al autorului. Din acest punct de vedere, prozatorul este, ca şi Creangă, un ins din galeria eroilor înfăţişaţi, de aceea limba nu este un instrument de individualizare, ca la Caragiale, de pildă. Între autor şi eroii săi nu există o distanţă notorie pe linia exprimării.

„Spre a fi înţeles de popor trebuie să te exprimi ca el : simplu, firesc," spunea Slavici. G. Călinescu a constatat că *Popa Tanda,* de pildă, se deschide printr-un perfect „acord stilistic", în termeni de specialitate, „stil indirect liber" ; „Ierte-l Dumnezeu pe dascălul Pintilie ! Era om bun şi cîntăreţ vestit. Şi murăturile foarte îi plăceau . . ." Nu este vorba aici numai de adevărul imaginii păstrate

de poporeni vrednicului dascăl, ci şi de fidelitatea efigiei lingvistice.

Una dintre primele consecinţe ale oralităţii se pare a fi topica afectivă, constînd în trecerea pe primul plan a adjectivelor sau a verbelor, contrar gramaticii normative :

„Şi harnic şi grijitor om este părintele Trandafir." ;

„Mult s-a străduit părintele Trandafir în tinereţea sa." ;

„Minunat om ar fi părintele Trandafir dacă nu l-ar strica un lucru".

Propoziţiile interogative sau exclamative, frecvente mai ales în perioada de început a scrisului lui Slavici, aşa de numeroase în paginile lui Creangă, constituie un alt aspect al oralităţii şi dispoziţiei afective :

„Popă-n Săräceni ! Cine ştie ce vrea să zică popă-n Săräceni ? Dar aşa-i trebuie părintelui Trandafir !" ; „Ce să-i faci ? Aşa s-a deprins lumea ! După ce vinul a stat de fiert şi începe a se deosebi de drojdii şi a se limpezii, flăcăii vor să se însoare, iară pe fete le apucă dorul de măriţiş".

Un alt aspect al stilului oral îl constituie ceea ce am numi predispoziţiile sau maniera didacticistă, descinzînd din intenţia scriitorului de a spune tot, de a nu lăsa cumva ceva în suspensie, manieră din care rezultă, în fapt, un balast compoziţional. Pretindem, ca cititori, să ni se acorde un anumit credit. Scriitorul trebuie să se exprime mai mult prin aluzii decît prin explicitări. De aici acel aer ciudat de lucru didactic, fastidios, care face eforturi disproporţionate să coboare la înţelegerea noastră. Efectul unei sforţări prea mari e însă mai totdeauna invers intenţiilor. E un fel de a o lua prea de departe, prea şcoläreşte, sentimentul dădăcelii îndepărtează. Poate e vorba şi de o deformare profesională a autorului. Ilustrăm :

„Pe «Valea Seacă». Mai rău nu poate să sune însemnarea unui loc.

«Valea Seacă ! »

Vale, pentru că este un loc închis între munţi ; seacă pentru că pîrîul ce şi-a făcut cale pe mijlocul văii este sec aproape întregul an . . ."

Această manieră didacticistă are uneori consecinţe mai adînci şi mai regretabile, între care prolixitatea, factor de diluare a conflictelor, de atenuare a dramaticului. Chiar în *Moara cu noroc*, nuvelă de un dramatism aproape comportamentist, există unele lungimi. Înainte de a o

ucide pe Ana, Ghiță mai stă de vorbă cu ea, îi spune c-o omoară, îi explică de ce. La rîndul ei, soția îi reproșează comportarea din ultima vreme. Abia cînd cineva vrea să deschidă ușa, Ghiță își aduce aminte că trebuie s-o omoare: „Ano! Fă-ți cruce! Fă-ți cruce, că nu mai avem vreme". Femeia țipă, el îi înfige cuțitul în piept. Dar uciderea este un act paroxistic, rezultatul unei izbucniri violente și scurte, pierderea echilibrului, expresie a iraționalului. Bun psiholog în general, uneori Slavici greșește cu candoare, din buna intenție de a spune prea mult.

Uneori însă înclinația de a spune tot corespunde unei nevoi, ca în cazul descrierii riturilor, obiceiurilor. Ceea ce urmează (din *Gura satului)* nu este un simplu dialog, ci un ritual, toți îndrăgostiții îl știu. Aici totul trebuie spus, explicitat, ritualurile desfășurîndu-se ca niște mecanisme perfect puse la punct, într-o succesiune infailibilă:

„Toader îi zice: Ce mai faci, Marto?
Ea răspunde: mulțămesc de întrebare, bine!
El apoi întreabă: nenea Mihu ce mai face?
Ea răspunde: mulțumesc, face bine, că-i sănătos.
El iarăși întreabă: Leica Safta ce mai face?
Ea atunci răspunde: șade, Toderică.
După aceste, ea își adună buzele și întreabă:
— Ce mai fac ai voștri?
— Ei! Ce să facă răspunde el. Eacă! mai una, mai alta.
De aici înainte vorba trece la lucruri mai depărtate".

Am subliniat tot timpul caracterul moralizator al literaturii lui Slavici, precum și unele consecințe, pe diverse planuri, ale acestui fapt. Pe planul compoziției, constatăm practica ilustrativistă, pe care o recunoaștem prin așezarea unei teze înaintea textului care urmează s-o demonstreze, fie în cadrul unei nuvele, fie la dimensiunile capitolelor, practică foarte înrudită dealtfel cu maniera didactică menționată anterior. Mentalitatea noastră de cititori moderni, care mai ales de la simbolism încoace ne-am obișnuit cu postulatul discreției și sugestiei, nu poate înlătura sentimentul de anacronism la reîntîlnirea acestui procedeu care, dealtminteri, a dat scriitori de primă mărime.

Moara cu noroc începe cu o învățătură etică devenită avertisment după lectură: „Omul să fie mulțumit cu sărăcia sa, căci dacă e vorba, nu bogăția, ci liniștea colibei tale te face fericit!"

Gura satului începe tot moralistic: „Nu-i vorbă! răi sînt oamenii, încît mai răi nici n-ar putea să fie. Chiar și

acela pe care toată lumea îl știe de bun își are ceasurile de răutate și nu avem decît să-l atingem unde-l doare pentru ca să-l facem mai dîrz decît pe alții".

Vecinii (I) se deschide cu un motto din profetul Isaia : „Luat-au asupră-și boala fraților săi și s-au încărcat pe sine însuși cu durerile lor", după care nuvela începe așa : „Om are nevoie de om în lumea aceasta, și nimeni nu e nici atît de bogat și de puternic ca să n-aibă trebuință de alții, nici atît de sărac și de slab ca să nu poată ajuta pe alții. Dureri și bucurii trec din om în om". Cutare capitol din aceeași nuvelă are un început similar :

„Mare e bucuria să ai un fecior voinic, cuminte și harnic, cel dîntîi și mai mare dintre feciorii tăi, sprijinul tău la bătrînețe, și să-l vezi aducîndu-și nevastă bună la casa ridicată din hărnicia lui".

Începutul *Comorii* și modul de debut al celor mai multe capitole e vădit tezist :

„Sănătatea ! Binecuvîntata de sănătate ! Sănătos să fii, și ți-e destul un pumn de mălai ca pe nici un împărat să nu te dai !"

„Pe dibuite umblă omul numai cîtă vreme nu și-a găsit drumul."

„E ușor să iei hotărîri, dar cu cît mai ușor le iei, cu atît mai greu ți-e să stărui în ele."

„Nu degeaba zice românul : Fă-mă, mamă, cu noroc și poți să m-arunci și-n foc !"

Luate din bogatul fond paremiologic popular, asemenea sentințe și maxime se găsesc din belșug în opera lui Creangă, dar acolo ele n-au niciodată o finalitate tezistă, ci sînt folosite cu scopul de a întări autoritatea unor fapte sau întîmplări. De aceea dacă la Slavici sînt de regulă prepuse, la Creangă sînt postpuse :

„Și numai așa se putea liniști biata mamă, de răul nostru, biată să fie de păcate ! Ș-apoi socoți că se mîntuia numai cu atît ? Ți-ai găsit ! A doua zi desdedimineață le începeam din capăt. Și iar lua mama nănașa din coardă și iar ne jnăpăia, dar noi parcă bindiseam de astea ? Vorba ceea :

Pielea rea și răpănoasă
Ori o bate, ori o lasă".

Impulsul moralizator al lui Slavici, de multe ori ostentativ, se ghicește ușor și în încheierile-concluzii cu care se termină unele bucăți. Scriitorului parcă i-ar fi teamă că cititorul nu înțelege totul sau înțelege altceva. Turnura

biblică a unor astfel de finaluri, precum cel din *Budulea Taichii* e grăitoare :

„Tu, Doamne, cu nemărginită înţelepciune ai întocmit lumea şi frumoasă ni-ai lăsat-o nouă spre locaş de vieţuire !"

Oamenii se exprimă direct, firesc, în funcţie de împrejurări sau de anturaj. Niciodată nu trebuie să judecăm în sine modul de vorbire al eroilor. G. Călinescu constată că, uneori, Persida, încercînd să-şi depăşească mediul, devine artificială, comite stridenţe şi pedantisme :

„— Sînt tînără, frumoasă şi deşteaptă : nu-mi mai rămîne decît inima uşoară ca să-mi iau avînt. Eu mă înspăimînt însă cînd mă gîndesc la mulţimea datoriilor pe care le iau asupra mea, cînd ies de aici şi sînt cuprinsă adeseori de simţămîntul că nu pot să le împlinesc pe toate" etc.

Ceea ce e adevărat, dar ne obligă la precizarea că eroina se găsea, cînd vorbea astfel, într-un cerc mai urbanizat, unde, fiindu-i poate jenă de limbajul nestudiat, direct, cu care era obişnută, încerca să „facă faţă" anturajului, mimînd modul de a se exprima al acestuia. Nu trebuie uitat apoi că fosta elevă a unei biserici minorite îşi putea aroga pretenţii de „intelectualizare" a limbajului fără multă greutate. Scriitorul n-a violat logica personajului, ci i s-a conformat în mod legitim.

Fraza lui Slavici e de regulă scurtă, fără a fi eliptică, succintă, fără a fi sobră, corectă, fără a fi îngrijită. E mai degrabă nudă, aspră, mai ales în perioada de vîrf a creaţiei, armonizîndu-se deplin cu comportarea eroilor. În momentele cînd şi-aminteşte ceva, fraza e mai lungă, mai bogată, mai complexă, specifică memoriei, ca în evocările lui Iorga, dar, firească, cu mult mai redusă :

„Cînd mi-aduc aminte de dînsul, mi se desfăşoară înaintea ochilor întreaga lume a tinereţelor, cu toate farmecele ei, acum pierdute pentru totdeauna, şi nici unul dintre noi toţi, care am trecut prin acea lume, nu poate să se gîndească la tinereţele sale, fără ca să-i treacă, aşezat, retras şi totdeauna înţelept, Budulea Taichii pe dinaintea ochilor, pentru că Budulea nu era numai al Taichii, ci şi al nostru al tuturora".

În această dispoziţie ajunge chiar la stilul sinteză, care comunică simultan mai multe lucruri :

„Eu am stat mai bine şi mai mult decît toţi ceilalţi băieţi, pentru aceea eram foarte fericit, şi întorcîndu-mă

acasă i-am arătat mamei cum zicea Huțu ca să stai într-un picior și i-am spus că Huțu e cel mai mare în școală și c-a vorbit cu mine și c-a zis că eu stau mai bine decît toți ceilalți într-un picior".

Cum s-a constatat, portretul direct nu e o preferință a scriitorului. Personajele se încheagă mai degrabă prin constatările și opiniile celor din jur și mai ales prin propriile fapte, în comportarea tipică. Nu trebuie însă să se reproșeze prozatorului lipsa a ceea ce ar putea constitui un prisos. Căci, atunci cînd e absolută nevoie, Slavici nu evită procedeul, iar reușita e, nu rareori, incontestabilă, ca în următorul portret al lui Lică :

„Un om ca de treizeci și șase de ani, înalt, uscățiv și supt la față, cu mustața lungă, cu ochii verzi și cu sprîncenele dese și împreunate la mijloc. Lică era poroar, însă dintre cei ce poartă cămașă subțire și albă ca floricelele, pieptar cu bumbi de argint și bici de Carmajin, cu codirîștea de os împodobit cu flori tăiate și cu ghintulețe de aur".

Sau cel al lui Pintea :

„Om scurt și îndesat, cu ochii mari, cu umerii obrajilor ieșiți și cu fălcile late, cu mustața tunsă și cu o tăietură în frunte, dar mai presus de toate om așezat și tăcut la fire".

Constatăm că, alături de epitetele generale, întîlnim și epitetul individualizator, a cărui întrebuințare nu i-a fost recunoscută.

Portretul preotului din *Popa Tanda* e în maniera Creangă *avant la lettre*, prin metafora de sursă paremiologică :

„Părintele Trandafir e însă ca și capra în grădina cu curechi. Cînd îl scoți pe ușă, îți intră prin gard ; cînd astupi gardul, dai că sare peste gard și ți se face mai multă pagubă, stricînd și streașina gardului".

Virtuțile de analist ale lui Slavici au fost recunoscute. Rămîne numai de precizat că, în cea mai mare parte a cazurilor, scriitorul nu întreprinde descrierea directă a stărilor sufletești, acestea rezultă din situațiile în care-și prezintă personajele, din reacțiile lor în raporturile cu cei din jur, de multe ori prin mijlocirea dialogului, ca în următoarea discuție dintre Ana și Ghiță, din care înțelegem starea sufletească încordată a celui din urmă :

„— Nu ți-e frică ?

— De ce ?

— De ce? De toate. Tu auzi cum latră cînii; au dat de vreo urmă, de vreun gîndac, de vreun vierme și latră fiindcă n-au altă treabă: mie însă mi se răcește măduva-n oase cînd îi aud lătrînd. E grozavă viața asta, Ano, e grozavă: stai aici în pustietate și te sperii din nimic și-ți mistuiești viața cu năluciri deșerte". Nehotărîrea lui Ghiță e admirabil prinsă, în continuare:

"— Atunci să plecăm, Ghiță.

— Da, să plecăm; dar întreabă-mă dacă mă pot hotărî să plec. Vezi tu, așa cum sunt, îmi vine greu să plec.

— Atunci să rămînem aici. Tu știi mai bine cum are să fie bine.

— Poate că știu, Ano, dar nu pot — zise el cu amărăciune. Ar trebui să mă silească cineva, să mă împingă. Mi-e greu să-i vorbesc maichii, pentru că ea ne-a zis să nu venim aici; mi-e rușine".

Discuția cu Lică e admirabilă pentru nehotărîrea lui Ghiță, fiind în același timp extrem de revelatoare pentru cinismul satanic al sămădăului.

Repertoriul procedeelor analitice ale lui Slavici nu este însă uniform, căci întîlnim, nu o dată, procedeul analizei psihologice directe. Iată starea lui Lică, nevoit să se adăpostească în biserică, stare tipică pentru întîlnirea dintre un suflet diabolic, posedat de duhul răului, și cadrul hieratic al sediului divin:

„Nu era nimeni aici, nici o suflare omenească, nici un ochi care să-l vază, nici un glas care să-l dea pe față, nici o minte care să treacă peste a lui, nimeni și nimic decît tăcerea, mirosul de tămîie și de făclii, sfinții de pe pereți și bătaia din cînd în cînd a copitelor de cal în piatra de pardoseală. Era însă un gînd care aici trebuia să-i vină oricărui om: că este o putere tainică, ce lucrează prin oameni și le luminează mințile, că toate vin de la această putere, pe care nimeni nu o covîrșește, pentru că ea pune șirul întîmplărilor prin care trece omul. Dumnezeu era acela care-l scăpase de atîtea primejdii; Dumnezeu îi lumina mintea și întuneca pe a celorlalți; cu Dumnezeu n-ar fi voit să se strice... Îi era frică, încît îi venea să se arunce pe cal și să meargă și să fugă mereu pînă ce nu va scăpa de el; însă Dumnezeu e pretutindenea, fiindcă pretutindenea, în tot locul și în toate timpurile, soarta omului atîrnă de întîmplări, ale căror tainică legătură el cu mintea lui mărginită nu

poate să o cuprinză. Afară tuna, şi el se cutremura la fiecare trăznet ; afară fulgera, şi fiecare fulger îi trecea ca un fir prin inimă ; icoanele sfinţilor îl priveau, şi el sta împietrit sub ele, căci oriunde s-ar fi dus tot acolo rămînea ; el îşi puse mîinile în cap, îşi rupse în urmă băierile cămăşii ; îi venea să-şi scoată inima din piept, îi venea să se repeze cu capul în zid, ca să rămînă sfărîmat la treptele altarului".

Nu se poate contesta unui asemenea fragment alcătuirea armonioasă, o anume ritmică interioară, o ţinută elevată, calităţi impuse şi de conţinutul deosebit ce trebuie exprimat. Dacă în sine un astfel de fragment poate fi insignifiant, el este revelator în privinţa posibilităţilor scriitorului de a crea fraze armonioase „frumoase". Dealtminteri, asemenea calităţi sînt vizibile în unele descrieri şi scene, mai ales erotice, deşi lui Slavici i-a fost negată predispoziţia pentru peisaj şi stările elevate. Iorga considera dealtfel că iubirea la Slavici e „de cea mai delicată şi mai pură poezie".

Nu trebuie cumva dedus, după toate acestea, că Slavici ar fi stăpînit şi ar fi ilustrat toate mijloacele expresiei artistice cu egală uşurinţă şi cu aceleaşi posibilităţi. Punctele de rezistenţă ale artei sale rămîn oralitatea limbajului, densitatea şi adîncimea analizei psihologice, impuse de el, pentru prima dată, cu autoritate, în proza noastră. Credem însă că un scriitor veritabil trebuie să fie complet, în anumite limite. Analist, să nu fie opac la peisajul exterior, epic, să fie capabil de vibraţie lirică, frust în expresie, să ştie alcătui, cînd se cere, o frază armonioasă. Autorul *Morii cu noroc* rezistă, am încercat să demonstrăm, unui asemenea examen, dovedindu-se un artist autentic. Creînd majoritatea operei în epoca eroică a literaturii române, fiind în fapt primul mare scriitor din Transilvania, el ridică schelele şi temeliile unui edificiu masiv, impunător, care va fi desăvîrşit de urmaşi. Ca orice pionier, Slavici n-a fost şi un artizan, construcţiile sale nu sînt atrăgătoare prin exterior, strălucirea şi coloritul le lipsesc. Odată însă pătruns în interiorul lor, nu poţi înlătura sentimentul sănătos de soliditate durabilă. Ceea ce ni se pare esenţial.

În ceea ce priveşte impresia de lucru vetust, perimat ca manieră, care de asemenea ne poate încerca (impresie care cîteodată devine reconfortantă prin saturarea de manierismul steril al unor autori moderni), e uşor să ne

convingem că orice operă se perimează într-un fel, în virtutea principiului dialectic al perfectibilității, și unica valoare a unui om de artă (aceeași e, cu atît mai mult, situația savantului) stă în faptul de a fi reprezentat cu putere un moment din istoria domeniului ce-l ilustrează. Prea ades criticată, teoria lovinesciană a mutației valorilor se dovedește, măcar parțial, îndreptățită. Nu i se va putea retrage niciodată lui Slavici meritul de a fi reprezentat, cu glorie, un moment din evoluția prozei românești.

În finalul capitolului despre „tehnica" poeziei eminesciene, după aproape o sută de pagini, G. Călinescu face următoarea reflecție, care pune, serios, sub semnul întrebării utilitatea metodei : „Dacă acum, încheind, ne punem întrebarea : ce utilitate are o astfel de cercetare a tehnicii poetului, se cere să răspundem în toată sinceritatea : aproape nici una. Școala o cere și trebuia dovedită sterilitatea ei prin ea însăși . . . Un om care se uită în cutia prăfuită a unei violine și la degetele osoase ale instrumentistului n-a priceput prin aceasta cîntecul".

Descurajantă constatare, cu atît mai mult cu cît vine din partea unei autorități de prim rang a științei literaturii. Să fie, oare, vorba de un orgoliu profesional sau de un dogmatism compozițional introducerea capitolelor despre „limbă și stil" în studiile de istorie literară, și nimic mai mult ? Îndoiala care ne cuprinde este, prin ea însăși, deci prin faptul de a nu fi certitudine, o legitimare a necesității unei asemenea întreprinderi : *in dubio pro reo*. În ce ne privește, credem că metoda ca atare nu trebuie să suporte responsabilitatea eșecurilor aplicării ei. Eventualele imperfecțiuni ale acestui capitol îl privesc în întregime pe autor, metoda stilistică păstrîndu-și întreaga valabilitate. Căci, dacă ne gîndim bine, instrumentele stilistice rămîn singurele căi concrete prin care ne putem argumenta judecățile estetice.

PROFIL

Contribuția lui Slavici la dezvoltarea culturii și literaturii noastre izbește, mai întîi, prin dimensiunile ei: aproximativ o sută de nuvele, schițe și povestiri, șapte romane, cinci piese de teatru, aproape douăzeci de povești, trei volume de memorialistică, zeci de bucăți didactice pentru copii, numeroase tratate de istorie, sociologie, morală și pedagogie, cîteva monografii, o corespondență dintre cele mai întinse, deosebit de revelatoare, traduceri, studii și articole de istorie și critică literară. Colaborator, în cei peste cincizeci de ani de activitate, la aproape toate publicațiile marcante (*Convorbiri literare, Familia, Sămănătorul, Luceafărul, Viața românească, Gîndirea, Adevărul literar și artistic* etc.), el este, de asemenea, conducătorul unora dintre publicațiile de prestigiu ale presei românești, între care se impun *Timpul, Tribuna, Vatra* și *Minerva*. Timp de peste o jumătate de secol, activitatea lui Slavici, recunoscută sau ignorată, a săpat brazde adînci, care au fertilizat, cu vigoare, ogorul literelor românești. Contemporan și prieten cu Alecsandri, Maiorescu, Eminescu, Creangă, Caragiale, Coșbuc apoi cu Macedonski, Goga, Sadoveanu și Iorga, Slavici lasă posterității o operă diversă și inegală, dar comparabilă, prin vîrfurile ei, cu cea a marilor săi contemporani. Dacă ar fi să stabilim locul autorului *Morii cu noroc* în literatura noastră, vom observa că el constituie puntea ce leagă tradiția cu epoca mai nouă, dînd acesteia din urmă vigoarea, de totdeauna, a rădăcinilor populare și

naționale și în același timp corolînd tradiția literară de pînă la el cu cuceririle artei ce animă spiritul literaturii apropiate de noi. Nu-l vom putea, niciodată, desprinde de maniera și preocupările literaturii de pe la mijlocul secolului trecut. Slavici a prelucrat basme, a scris povestiri și comedii idilice, literatură istorică (romane și piese), a exprimat opinii artistice clasicizante, uneori conservatoare. Printr-o însemnată parte a operei sale, Slavici continuă literatura ardeleană reprezentată de Iosif Vulcan, Justin Pop-Fiul, V. Budescu, Ion Bădescu, I. Barcianu, Zaharia Boiu, V. Ranta-Buticescu, I. Al. Lepădatu, V. Onițiu, D. Sfera, I. Brîndușan, I. Pop-Reteganul. Nici unul însă n-a intrat în vederea posterității, mai toți au rămas în semianonimat. Dar după cum Sadoveanu s-a ridicat din mijlocul unei pleiade de scriitori minori (I. Adam, I. Ciocîrlan, C. S. Aldea, M. Lungianu etc.), creatori ai unui cadru literar din care se înalță *Baltagul*, tot astfel Slavici datorează o parte din relieful propriu modeștilor săi predecesori.

Dacă privim istoric literatura ardeleană, constatăm că cea de pînă la 1848, cu excepția, fericită, a *Țiganiadei*, este exclusiv istorică și filologică, dominată de August Treboniu Laurian și Timotei Cipariu. Este epoca în care se caută cu insistență dovezi ale mitologiei clasice în folclorul nostru, speciile literare preferate sînt balada și basmul, ceea ce va încetățeni creația epică în literatura ardeleană. Faza următoare, cea a *Familiei* (apărută în 1865), este un moment de îndreptare spre artistic, de emancipare de sub tutela scientistă și mitologizantă. Epoca *Familiei* este însă, în genere, un triumf al unei literaturi minore, caracterizată în primul rînd printr-un melodramatism facil, nu lipsit poate de scopul tactic al atragerii de cititori. Cel care se debarasează într-o anumită măsură de rețetele melodramatice este V. Ranta-Buticescu, căruia I. Breazu i-a acordat totuși o importanță exagerată. Ceea ce minează încă mai grav literatura ardeleană preslaviciană este idilismul ei. În *Colibă și palat* de Iosif Vulcan, țăranul și nobilul sînt înfățișați în raporturi frățești, diferențele sociale n-au nici o repercusiune asupra raporturilor dintre oameni. Extazul în fața mediului rural e des întîlnit, anticipînd apologetica rustică a sămănătoriștilor. I. Barcianu, în *Două zile la sate (Familia*, 1875), exclamă, după modelul lui Depărățeanu din *Viața la țară*, influențat poate și de romanele

campestre ale lui George Sand : „La sate numai este adevărata fericire, orășene ! Acolo te du să trăiești și să nu mai mori !" Scriitorii nu pornesc, cel mai adesea, de la datele reale, obiective ale existenței, ci de la idei preconcepute, de la scheme apriorice, pe care le ilustrează. De aceea, cele mai multe personaje sînt șterse, nu-s pătrunse de seva vieții și n-au autenticitate și vigoare, sînt unilaterale, monotone și fastidioase. Chiar în unele scrieri în care apar și încercări de însăilare a problematicii sociale, cum ar fi nuvela lui V. Onițiu *Fără nume*, poate cea mai interesantă prin vigoarea problematicii sociale, *Ranele națiunii* de Iosif Vulcan sau *Marți seara* de Al. Onciu, personajele sînt neconvingătoare din cauza viziunii schematice și subiective a autorilor. Nuvelistica istorică, reprezentată de nume ca Vincențiu Grozescu, I. C. Drăgescu, Elena C. Densusianu (I. Al. Lepădatu face o excepție onorabilă), este și ea influențată de această manieră idilică, fiind plină de scene neverosimile, de un romantism desuet chiar pentru vremea aceea, reușind să încînte doar spiritele naive. Dacă vom lărgi aria observației, trecînd în celelalte Principate, literatura pe teme țărănești, indiscutabil mai evoluată sub raport artistic și mai realistă, nu mersese totuși prea departe. Scrieri ca *Nunta țărănească*, *Piatra din casă*, *Rusaliile în satul lui Cremene*, de Alecsandri, *Cinci cîrlani*, de C. Negruzzi, *Fluierul lui Ștefan* și *Piatra lui Osman* de N. Gane, *Miron și Florica*, de Iacob Negruzzi etc. au ca personaje numeroși țărani. Felul în care sînt înfățișați este însă destul de convențional și neconvingător, mai mult festiv și romantic, decît realist, mai mult superficial. Evident însă că, în sine, prezența țăranului, a omului simplu este un fapt deosebit de pozitiv prin consecințele sale.

Perioada următoare a acestei literaturi, cea a *Tribunei* lui Slavici, reprezintă, prin punctele ei avansate și prin realizările de frunte, un salt considerabil în reflectarea lumii satului. Este ceea ce am putea numi faza artistică a literaturii de inspirație rurală, și acest salt îl datorăm prin excelență lui Slavici. O simplă și empirică alăturare a *Novelelor din popor* la producția anterioară este îndeajuns de grăitoare, volumul lui Slavici în total și fiecare piesă componentă în parte avînd o superioritate categorică asupra predecesorilor. Se cuvine, în același timp, a sublinia, în acest moment, că *Novelele din popor*, care cuprind aproape tot ceea ce a dat mai valo-

ros Slavici, nu se detaşează numai de literatura anterioară, ceea ce ar fi întrucîtva firesc, ci şi de producţia idilizantă şi dulceagă a sămănătorismului, pe care-l precede. G. Călinescu, stabilind că opera lui Slavici, evident în ceea ce are mai bun, e remarcabilă şi că reprezintă un mare pas înainte, conchide : „Oamenii sînt dîrzi, lacomi, întreprinzători, intriganţi, cu părţi bune şi rele, aşa cum trebuie să fie o lume comună. *Scormon, La crucea din sat, Gura satului, Vecinii* alcătuiesc un tablou etnografic al satului, observat în clipele lui rituale, logodnă, praznic, clacă ... Slavici n-are nimic din spiritul de înfrumuseţare a vieţii rurale atribuit, mai tîrziu, sămănătoriştilor. Ţăranii lui, observaţi fără cea mai mică părtinire, după metodul de mai tîrziu al lui Rebreanu, sînt egoişti, avari, îndărătnici, duşmănoşi şi totodată iertători şi buni, adică cu acel amestec de bine şi de rău ce se află la oamenii adevăraţi". Slavici este deci şi un precursor al prozei noastre obiective, reprezentată de străluciţi prozatori, între care în primul rînd de Liviu Rebreanu. Pătrunderea psihologică, obiectivitatea analizei, senzaţia de viaţă adevărată pe care o emană proza majoră a lui Slavici, în primul rînd *Moara cu noroc* şi *Mara*, fac din Slavici un înaintemergător, şi nu e greşit a spune că proza noastră obiectivă iese din *Moara cu noroc*. Apariţia *Morii cu noroc* are, pentru proza românească, aceeaşi importanţă pe care o are *Luceafărul* pentru poezie, *O scrisoare pierdută* pentru teatru şi *Amintirile din copilărie* pentru genul memorialistic.

Pentru valoarea prozei lui Slavici ar pleda, indirect, şi nereceptarea ei în epocă. Generaţia dintre 1880—1900 aproape a ignorat-o, în ciuda unor recomandări entuziaste. Chiar Iorga, în 1893, făcînd o paralelă între Gane şi Slavici *(Doi nuveliști ; în Schiţe din literatura română)*, stabilea că primul ar fi „mai durabil" [1]. *Novelele din popor* au trebuit să aştepte unsprezece ani pînă a se retipări, apoi au fost reluate, după 15 ani, în timp ce, de pildă, între 1885—1911, nuvelele lui Delavrancea, inferioare, se retipăresc de zece ori, ca şi proza lui Vlahuţă. Explicaţia constă în faptul că generaţia lui Slavici era familiarizată cu romantismul sentimental, ilustrat aşa de bine de *Dan* al lui Vlahuţă, elogiat peste tot, cu excepţia lui Caragiale. Realismul obiectiv al lui Slavici, de factură modernă, nu

[1] În *Istoria literaturii române contemporane* (1937), se revizuieşte : Slavici e „net superior" lui Gane.

era gustat şi nici înţeles. În 1925, Octav Botez, critic dealtfel cultivat, făcea afirmaţia, bizară astăzi, că *Mara* ar fi sub nivelul lui *Dan* şi al *Vieţii la ţară*. Gherea nu s-a ocupat de Slavici şi nici Ibrăileanu, sau Lovinescu, spre a pomeni cîţiva critici de frunte. Ultimul, scriind în 1920 despre romanul românesc şi ocupîndu-se de *Ciocoii vechi şi noi*, *Dan* şi ciclul Comăneştenilor, nu pomeneşte măcar de *Mara* deşi ar fi avut toate motivele s-o treacă pe primul plan. Judecînd unilateral, prin prisma vol. IV de *Nuvele*, Pompiliu Constantinescu crede că proza lui Slavici „e menită să rămînă document de istorie literară" (*Viaţa literară*, 1926, nr. 24).

Preţuirea operei lui Slavici e oarecum tardivă, N. Iorga, G. Călinescu, I. Breazu avînd în acest sens contribuţii însemnate. Recunoaşteri numeroase au venit din partea unor scriitori ardeleni, care şi-au descoperit maestrul. Iată ce spune Agîrbiceanu: „Proza literară ardeleană îşi are începutul în nuvelele lui Ion Slavici. El este şi fondatorul ei prin valoroasa, vasta şi trainica operă ce ne-a lăsat.

Scrisul său a făcut un salt gigantic de la *Ranele naţiunii*, romanul lui Iosif Vulcan, de la nuvela *Nopţi de iarnă*, de G. Sima, de la povestirile lui V. Ranta Buticescu, proza citită la noi înainte de Slavici. Nici talentul, nici stilul, nici tehnica scrisului literar nu puteau susţine această proză. Erau mai mult străduinţe lăudabile către proza literară, şi totuşi ele au încîntat pe bunicii şi chiar pe părinţii noştri, dornici de literatură românească.

Prin vigurosul său talent, printr-o sigură orientare de la început către cea mai serioasă realitate de la noi, satul românesc, prin zugrăvirea realistă a ţăranului şi a micului industriaş de la apusul Carpaţilor, prin veridica analiză psihologică, printr-un stil şlefuit în lungă practică gazetărească, Ioan Slavici ne-a dat întîia proză literară autentică, de zugrăvire a caracterelor, de luptă pentru propăşire, de o rară moralitate: întîia literatură în proză a realismului critic" [1].

Am subliniat, de nenumărate ori, caracterul moralist al literaturii lui Slavici, menţionat elogios şi de autorul *Legii trupului* şi *Legii minţii*, încercînd să demonstrăm frecvenţa acestei particularităţi la ardeleni, datorită unor condiţii istorice deosebite. În acelaşi timp, nu putem

[1] *Ion Slavici*, 11 dec. 1959, portret compus pentru Muzeul Ioan Slavici din Şiria.

trece peste faptul că eticismul în literatura noastră, indiferent sub ce formă se manifestă, intră în conștiința unei arte militante. Ideea gratuității artei în cultura ardeleană pînă după începutul secolului nostru lipsește cu desăvîrșire, pentru că scriitorii acestei zone au trebuit să lupte cu toate forțele lor și în condiții dintre cele mai vitrege pentru afirmarea și unitatea națională a românilor transilvăneni. Rebreanu spunea clar : „Toate operele mari literare, acelea care înnobilează civilizația unei națiuni, sînt și mari realizări etice". Dar literatura moralizatoare nu este apanajul transilvănenilor, ea are o prezență continuă în literatura „regățeană", de pe platforma acestei mentalități au fost respinse curentele moderniste, ilustrînd gratuitatea artei. O literatură eticistă a dat, de pildă, Galaction, și nu întîmplător autorul *Morii lui Călifar* a fost un ardent apărător și admirator al lui Slavici. În opera lui Galaction, ca și la Slavici, destinul eroilor ține de moralitatea lor. Popa Tonea, din *De la noi la Cladova*, este un virtuos, reușește să învingă „legea trupului", Constantin Fierăscu, din *Gloria Constantini*, comite acte nelegiuite, nu știe să-și stăpînească pornirile și sfîrșește tragic, ca și asupritorul din *Lîngă apa Vodoslavei*. Romanele lui Galaction, și în primul rînd *Papucii lui Mahmud*, sînt puternic eticiste. Alți scriitori, ca Cezar Petrescu, Gib Mihăescu, Carol Ardeleanu etc., nu reușesc, în multe scrieri, să se emancipeze de sub tutela didacticismului. În definitiv, partea a doua a romanului *Ion (Glasul iubirii)* nu este axată pe motivul reabilitării morale a eroului, pe credința, așa de proprie lui Slavici, că adevărata fericire constă în mulțumirea sufletească ? Destinul lui Ion nu-l repetă, în alte condiții, pe al lui Ghiță ?

Evident că posteritatea eticistă a lui Slavici nu vine spre justificarea scrisului său de această factură, dar ea explică o asemenea mentalitate. Este interesant că, așa cum atestă Scarlat Struțeanu, Slavici considera că ultima parte a activității sale, cea mai influențată de moralism, este și cea mai valoroasă, ceea ce însemnează că scriitorul avea o concepție din ce în ce mai confuză asupra valorilor artistice. Nuvelele *Prințesa* și *Căile morților* sînt edificatoare.

Caracterul moralizator al scrisului lui Slavici se exprimă, între altele, prin tendința permanentă a scriitorului de a formula judecăți asupra oamenilor și faptelor. S-ar

putea extrage, din întreaga operă a lui Slavici, un adevărat dicționar de maxime și cugetări, nu puține dintre ele de o adîncime indiscutabilă. Spicuim, la întîmplare, cîteva :

„Cine vede fulgerul, acela nu va fi trăznit."
„E mai ușor să aprinzi un foc decît să-l stingi."
„Fericirea oamenilor depinde de ei înșiși."
„Nu suntem înțelepți fiindcă așa credem noi."
„Să ne ridicăm deasupra copacilor ca să vedem pădurea."
„La urma urmelor, contează fapta, nu vorba ; afară de cazul în care vorba însăși e faptă."
„Cine poate cugeta asupra sinuciderii, acela este încă scutit de moarte."
„E foarte ușor să-ți faci dușmani ; prieteni e mai greu."
„Suntem interesanți numai cînd ne ridicăm deasupra noastră înșine."
„Drept și adevărat nici la dracul nu-i minciună."
„Feriți-vă de cei care, ajunși sus, uită ce e jos. Dar și vai lor!"
„Nu e înțelept să te certi cu femeile ; obedienta bărbaților față de femei e un semn al superiorității bărbaților."
„Slabi sunt oamenii tineri în fața femeii, dar încă mai slabi se fac după ce au început să îmbătrînească."
„Există și săraci bogați."
„Nu e în lumea aceasta capital mai sigur decît destoinicia de a munci a omului priceput și harnic."
„Mai bine stăpînă desculță în casa mea decît roabă îmbrăcată în mătăsuri în casa unuia care nu-i de seama mea."
„Statuele pe care stă scris «Patria recunoscătoare» nu sunt răsplata faptelor săvîrșite, ci niște încurajări la fapte viitoare."
„Recunoștința e un dar de prisos pe care nu-l primește decît acela care nu-l caută."
„Bătrînețea nu zice niciodată «iubește-mă!» ci numai «lasă-mă să te iubesc»."
„Peștele miroase a balta din care l-ai scos."
„Viața este o sarcină ; o porți mai lesne dacă o ușurezi pentru alții."
„Lumea e cum o vezi ; însă oamenii sunt cum sunt."
„Lumea e frumoasă pentru cel ce știe să o privească ; lumea e darnică pentru cel ce n-așteaptă nimic de la dînsa".

Coloratura eticistă a literaturii lui Slavici a avut considerabil consecințe în stilul și compoziția operei sale. În *Arta prozatorilor români*, Tudor Vianu observa preferința scriitorului pentru cuvîntul general, neparticularizat, care se repetă adesea în cursul unei fraze pînă la monotonie. O astfel de preferință se explică în primul rînd prin tendințele didacticiste ale scriitorului, interesat în

înțelegerea cît mai deplină a celor comunicate. Se știe apoi că Slavici a aspirat totdeauna spre o limbă „înțeleasă de toți românii" și deci care „să păstreze cuvintele înțelese în toate regiunile, cuvintele generale". De aceea lexicul scrierilor lui conține neînsemnate elemente regionale spre deosebire de cel al lui Creangă.

Calofilia îi era străină lui Slavici, autor cu conștiința că face literatură utilitaristă. Termenii generali folosiți, neparticularizarea voită sînt rezultatul viziunii filozofice și moraliste, și nu artistice. Observațiile pe care le făcea scriitorul în ciclul de articole din *Adevărul literar și artistic, Păsărească de azi* țineau nu de aspectul frumos al cuvîntului, de armonia frazei, ci de înțelegerea cît mai deplină și mai exactă. Ceea ce nu însemnează că nu există fraze frumoase, pagini elevate la Slavici. Mai ales în *Mara, Moara cu noroc, Pădureanca, Gura satului, Scormon.* Dar nu aceasta e virtutea principală a operei sale.

Spre deosebire de Creangă, artist al cuvîntului în sensul cel mai deplin, emulul său ardelean urmărește în primul rînd limpezimea și claritatea, nefiind sensibil la sonoritatea și armonia frazei. Stilul oral, pe care Slavici îl introduce în literatura noastră înainte de Creangă (*Popa Tanda* apare în 1874, iar Creangă debutează cu *Soacra cu trei nurori* un an mai tîrziu), cu foarte bune rezultate și cu consecințe dintre cele mai importante pentru arta scrisului, n-are totuși „verva și jovialitatea" lui Creangă (T. Vianu) : „Pe părintele Trandafir să-l țină Dumnezeu ! Este om bun ; a învățat multă carte și cîntă mai frumos decît chiar și răposatul tatăl său, Dumnezeu să-l ierte ! Și totdeauna vorbește drept și cumpănit, ca și cînd ar citi din carte. Și harnic și grijitor om este părintele Trandafir. Adună din multe și face din nimica ceva. Strînge, drege și culege, ca să aibă pentru sine și pentru alții . . . Minunat om ar fi părintele Trandafir dacă nu l-ar strica un lucru. Este cam greu la vorbă, cam aspru la judecată : prea de-a dreptul, prea verde-fățiș. El nu mai sucește vorba, ci spune drept în față, dacă i s-a pus ceva pe inimă. Nu e bine să fie omul așa. Oamenii se prea supără cînd le luăm căciula din cap. Și e bine să trăim bine cu lumea. Aceasta s-a văzut și cu ale părintelui Trandafir. Un om ca el nici doi ani n-a putut să steie în Butucani. Cînd una, cînd alta : o dată da cu vorba-n săteni, altă dată-n protopop. Și este știut că, mai ales cu protopopul, preoții trebuie să nu facă multă vorbă. Decît vorbele, la

protopop darurile au mai mult înțeles. Dar asta părintele Trandafir nu voia s-o priceapă".

Opera lui Slavici n-are valori stilistice deosebite, scriitorul nostru fiind, sub acest aspect, deficitar, mai ales dacă îl raportăm la Creangă, a cărui frază este de o siguranță și de o coloratură excepționale, sau la Caragiale, a cărui frază are o limpezime de cristal. Slavici nu stăpînea toate subtilitățile de exprimare ale limbii române și nu vehicula un mare număr de cuvinte. Limbajul scrierilor sale este, în genere, lipsit de varietate, sărac, uneori livresc. Violența cu care a fost atacat, mai întîi de Duiliu Zamfirescu și apoi de Eugen Lovinescu, este însă nedreaptă. În momentul în care începe să scrie Slavici, în Ardeal, așa cum am avut prilejul să constatăm, domnea o totală confuzie în problemele limbii literare. Etimologismul, în special, împiedica o dezvoltare normală a limbii literare [1]. Lupta lui Slavici, sub influența binefăcătoare a Junimii, împotriva etimologismului ciparian, dusă la *Telegraful român* și mai ales la *Tribuna*, sub steagul realismului poporal, prezintă o importanță excepțională pentru literatura noastră. Părerile sale judicioase în materie de limbă, dirijate de ideea că „limba e o creație a poporului, și nu a fabricanților de limbă", dar mai ales autoritatea pe care a dat-o acestor păreri valoarea exemplară a operei sale au contribuit într-o măsură considerabilă la unitatea culturală a romînilor, deschizînd orizonturi nebănuite literaturii de peste munți.

De la I. Budai-Deleanu pînă la Slavici, deci timp de o jumătate de secol, literatura din Transilvania n-a dat nici o personalitate menționabilă. Slavici explică acest hiatus prin condițiile speciale din Transilvania asuprită, dar explicația nu este suficientă, pe dată ce Budai-Deleanu însuși s-a ridicat în aceste condiții. Adevărul este că etimologismul a fost cauza determinantă a unei astfel de stagnări. O viață culturală n-a lipsit, au existat manifestări teatrale, publicații etc., dar pentru înviorarea literaturii trebuia înlăturat etimologismul Școlii Ardelene, trebuia creată o operă literară care să demonstreze viabilitatea noii orientări. *Tribuna* și Slavici au înlăturat porțile grele ale etimologismului, lăsînd să intre aerul proaspăt și fecund al realimului poporal. Așa se explică

[1] V. Sextil Pușcariu, *Contribuția Transilvaniei la formarea și evoluția limbii române*, *Revista Fundațiilor Regale*, an. IV, 1937, nr. 5.

evoluția, pur și simplu spectaculoasă, a literaturii de peste munți de după Slavici. Menționînd numai vîrfurile : G. Coșbuc (descoperit de Slavici însuși), Octavian Goga, Pavel Dan, I. Agîrbiceanu, Liviu Rebreanu, toți iviți în nu mai mult de două decenii, și această evoluție ne apare în toată amploarea ei, fără precedent în întreaga noastră literatură. Meritul cel mai de seamă îi revine pionierului temerar, care a dezțelenit tărîmurile noi, și acesta este Slavici. Ilarie Chendi spune pe drept : „Din preajma d-lui Slavici au ieșit toți ardelenii cîți au ajuns în mișcarea literară mai nouă. A fost o izbucnire spontanee, ca un izvor puternic, căruia vremurile grele îi astupaseră gurile, și ajuns la lumini, se revarsă cu toată vigoarea primăvăratică peste cîmpia însetată a literaturii" [1].

Prozatorii ardeleni postslavicieni n-au aspirat și ajuns, nici unul, la virtuți stilistice. Reproșurile adresate lui Slavici, nu puține la număr, în această privință, sînt nedrepte. Cu modestia-i caracteristică, scriitorul spunea în 1878, după ce dăduse capodopere ca *Budulea Taichii* ; „Nu cerem de la nimeni capodopere. Nu noi suntem generația care va putea să se înalțe la clasicitate. Limba nu ne este încă destul de statornică ; ideile nu ne sunt lămurite ; unii vorbim și cugetăm într-un chip, alții într-altul .. suntem o generație zăpăcită, care se zbuciumă spre a netezi calea pentru altele mai bine închegate și pentru a aduna în limbă, stil și concepțiuni comori de care se vor putea îmbogăți urmașii noștri".

Rolul de pionierat, la care se referă, a fost mult depășit, Slavici s-a înălțat la clasicitate.

Dar dacă sub raportul stilistic opera lui Slavici e susceptibilă de finisări, nimeni nu poate contesta contribuția excepțională adusă de scriitorul ardelean la adîncirea analizei psihologice a personajelor, la descifrarea stărilor sufletești, la înțelegerea extrem de nuanțată a mișcărilor afective. Mai puțin interesant cînd ne înfățișează exteriorul, cadrul, Slavici intră în elementul său cînd luminează resorturile lăuntrice. Prin aceasta, posteritatea scrisului său este deosebit de bogată și pînă astăzi Slavici a rămas un maestru al analizei psihologice în literatura noastră. Așa cum pe drept constata T. Vianu, scriitorul vede oamenii lui „dinlăuntru, în sentimentele sau în crizele lor morale, ba chiar în procesele lor inte-

[1] *Note și impresii*, București, 1908, pp. 275—276.

lectuale, ca în cazul neuitatului Budulea, care descoperă înțelesul, mecanismul și foloasele scrisului și ale cititului."

„— Budulea asculta cu mare băgare de seamă, deși nu înțelegea nimic. Dar, după ce s-a văzut singur, el a luat plumbul și a început să învețe a-și scrie numele. L-a scris o dată, l-a scris de două ori, de zece, cu atît mai bine înțelegea că se poate să înțeleagă și altul ceea ce scrie, pentru că de cîte ori suna într-un fel, el scria aceeași slovă. El a luat apoi caietul lui Huțu și cu mare părere de bine a văzut că slovele pe care le-a scris sunt și în caiet. Acu parcă înțelegea că este cu putință ca unul să citească ceea ce au scris alții, fiindcă toți cărturarii scriu într-un fel. Dar tocmai pentru aceea iar îl cuprinse amețeala. Această înțelegere între un număr nesfîrșit de oameni îi părea un lucru mai presus de închipuirea omenească. Era dar cu putință ca ceea ce a scris unul acum o sută de ani alții să citească astăzi? La asta nu s-a gîndit niciodată. Era cu putință ca doi oameni care nu se pot înțelege prin grai viu să se înțeleagă în scris, și dacă ungurul ori neamțul nu știe românește, el nu are decît să scrie pentru ca să-l înțeleagă ce vrea să zică?"

Posteritatea literară a lui Slavici, sub raportul literaturii realiste, de analiză, nu se reduce, evident, la zona transilvăneană, ea se extinde asupra întregii noastre literaturi. A fost imitat încă în timpul vieții. Theodor Ștefanelli, de pildă, dă, în 1887, amintirea lui Sandu Țintilă, un fel de Budulea Taichii de prin partea locului, iar *Popa Toma* al lui Ion Pop Reteganul evocă, întocmai ca în *Popa Tanda*, meritele unui preot energic, care transformă un sat de țărani indolenți într-unul înfloritor și bogat. În comedia *O spaimă* de Ștefan Vellescu *(Literatorul, IV*, 1883, nr. 1), intriga e aidoma cu cea din *Toane sau vorbe de clacă*.

Evident că tipologia rurală a lui Slavici reprezintă una dintre marile sale cuceriri. Ostilitatea lui Duiliu Zamfirescu, și nu numai a sa, față de eroii țărani din opera lui Slavici, se dovedește, pe măsura scurgerii timpului, expresia unei opacități. Nimeni n-a înfățișat cu atîta adîncime și vigoare oamenii acestui mediu. Diferența între Slavici și predecesori este cea dintre încercare și izbîndă deplină. Persida, Mara, Ghiță, Lică Sămădăul, Huțu, Budulea, Simina, rămîn, pînă astăzi, valori

exemplare. Influența scriitorului asupra lui Sadoveanu, Pavel Dan, Galaction, Agîrbiceanu, Rebreanu, Titus Popovici, I. Lăncrănjan, în proporții și nuanțe diferite pentru fiecare, desigur, nu se poate contesta. Abordînd și probleme din lumea intelectuală, fără a realiza capodopere, Slavici a sesizat o problematică ce se va dezvolta cu insistență ulterior. În fond, Palea, protagonistul romanului *Din păcat în păcat*, este obsedat de un fel de „joc al ielelor". Crede în principii și idei absolute, încearcă să-și organizeze viața după litera lor, dar constată, cu o imensă durere, imposibilitatea respectării acestora într-o lume strîmb alcătuită. Însetatul după absolut cade victima propriei sale iluzii, fiind, ca și Chinteș, „o jertfă a vieții". Gelu Ruscanu din piesa lui Camil Petrescu *Jocul ielelor* apare, într-o primă ipostază, în rolul lui Palea.

Generațiile comunică între ele, se revendică una din alta, și cei care au pus o temelie puternică prezentului sînt, prin aceasta, o prezență vie, veghează și participă la nașterea lumii noi. Slavici și-a înălțat, prin opera sa pătrunsă de o adîncă umanitate, pusă în slujba poporului său, un monument care va supraviețui. A realizat ceea ce însuși a aspirat cu ardoare : „Aș dori ca să viețuiesc secole întregi, pentru ca să fiu martor și părtaș la lucrarea prin care se vor realiza ideile ce azi înalță sufletul meu" [1].

Bogăția și vitalitatea moștenirii literare, active a lui Slavici rămîne un capitol deschis, care oferă nebănuite perspective cercetării. Căci fiul de țărani din Șiria este, în afara oricărei discuții, unul dintre pionierii culturii române contemporane.

[1] Scrisoare către Iacob Negruzzi, datată 13 febr. 1874, Viena.

Bibliografie

N-am intenționat să dăm o bibliografie completă, întrucît o astfel de întreprindere, în cazul unui autor care a scris peste o jumătate de secol și în mai toate domeniile umanistice și politice, este, practic, imposibilă. Evident, am făcut tot ce ne-a stat în putință ca să nu omitem cele mai importante scrieri din toate sectoarele activității lui Slavici, deși ne încearcă, nu de puține ori, îndoiala că am izbutit aceasta.

Pentru a facilita orientarea cititorului, am organizat bibliografia în felul următor :

I Scrieri în volume.

II Scrierile literare apărute în presă (cronologic).

III Alte scrieri publicate în presă (cronologic).

IV Scrieri despre autor apărute în presă sau în volume (alfabetic). La „Scrierile în volume", n-am reținut decît edițiile princeps, antume și postume. La capitolul „Scrieri literare", am inclus romanele, nuvelele, schițele, povestirile și poveștile. Amintirile le-am introdus la capitolul „Alte scrieri".

I. SCRIERI ÎN VOLUME

ANTUME

Soll şi haben — Cestiunea evreilor din România, Bucureşti, 1878.
Dare de seamă despre arhiepiscopul şi mitropolitul Andrei, baron de Şaguna, Bucureşti, 1880.
Novele din popor, Socec, Bucureşti, 1881. (Cuprinsul: *Popa Tanda*; *Gura satului*; *O viaţă pierdută*; *La crucea din sat*; *Scormon*; *Budulea taichii*; *Moara cu noroc).*
Die Rumänien in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovine, Wien, 1881. (În colaborare cu G. Mandrea): *Despre monastirile de dincoace de Milcov*, Bucureşti, 1881.
Azilul Elena Doamna, Sibiu, 1884.
Pădureanca, Sibiu, 1884 (Biblioteca poporală a Tribunei).
Păcală în satul lui, Sibiu, 1886 (Biblioteca poporală a Tribunei)
Apel către alegătorii români (Slavici semnează ca secretar. Preşedinte era G. Barit), Sibiu, 1887.
O sută de ani, ed. a II-a, Sibiu, 1887.
Carte de citire (Manual revăzut şi refăcut de Al. Odobescu şi I. Slavici), Bucureşti, 1890.
Şcolile noastre săteşti; Bucureşti, 1890.
Istoria universală (Antichitatea şi evul mediu), Bucureşti, 1891.
Novele, vol. I, 1892, Ed. Cartea românească. (Cuprinsul: *Popa Tanda · Scormon*; *La crucea din sat*; *Gura satului*; *Budulea taichii*; *Bobocul*; *Vecinii* [I—II].) Vol. II, 1896. (Cuprinsul: *O viaţă pierdută*; *Moara cu noroc*; *Norocul*; *Comoara.)* Vol. III (f.a., probabil 1914). (Cuprinsul: *Sărăcuţa de ea*; *Gogu şi Goguşor*; *Hanul ciorilor*; *Om de încredere*; *Din ţigănie*; *Leu paraleu*; *Sepi*; *Fiul cuiva*; *Ilie Durac*; *O încurcătură*; *Negea bătrînul*; *Crucile roşii*, *Pădureanca.)* Vol. IV (f.a., probabil 1926). (Cuprinsul: *Baba Dana*; *O răzbunare*; *Sîn-Văsii*; *Împăcare*; *Om de caracter*; *O moştenire grea*; *Renaştere*; *O aventură galantă*; *Tovărăşie nepotrivită*; *Ceas rău*; *Mitocanul*; *La răscruci*; *Pascal-săracul*: *Din altă lume*; *Dăscălaşul.)* Vol. V (f.a., probabil 1926). (Cuprinsul: *Spiru Călin*; *Domnu Istrat Gorăuţ*; *Purceluş cu coada sfredel*; *O jertfă a vieţii*; *Răul din fire*; *Puişorii*; *Pe povîrniş*; *Din vecini*; *Taina lui Cimbru*; *Ac şi aţă*; *Ţaţa Melania*; *Dar din prisos.)* Vol. VI, 1926. (Cuprinsul: *Vatra părăsită*; *Nuţa*; *Un paravan*; *Omul cel adevărat*; *Azi ca ieri*; *Mihnirile lui Trică*; *Din valurile vieţii*; *O noapte fioroasă*; *Sărbători fericite*; *Un pas cu noroc*; *Doi prieteni.)*
Românii din regatul ungar şi politica maghiară, Bucureşti, 1892.
Ardealul — studiu istoric, Bucureşti, 1893.
„Tribuna" şi tribuniştii, Orăştie, 1896.
Poveţe pentru buna creştere a copiilor, Bucureşti, 1897.
Curs practic şi gradat de gramatică română, pentru cursul secundar (în colaborare cu I. Manliu), Bucureşti, 1900.
Din bătrîni (Luca), Minerva, Bucureşti 1902.
Din bătrîni (Manea), Sfetea, Bucureşti, 1905.

Aşezarea vorbelor în româneşte, extras din *Analele Academiei Române*, Seria a II-a, tom. XXVII, pp. 31—52.
Mara, Budapesta, tip. Luceafărul, 1906.
Institutul Ion Oteteleşeanu din Măgurele, Bucureşti, 1906.
Poveşti, Bucureşti, Minerva, 1908, vol. I (Cuprinsul: *Zîna zorilor*; *Floriţa din codru*; *Ileana cea şireată*; *Doi feţi cu stea în frunte*; *Păcală în satul lui*; *Petrea prostul*; *Izmir-Împărat.)* Vol. II (f.a.) (Cuprinsul: *Spaima zmeilor*; *Ioanea mamii*; *Băiet sărac*; *Stan-Bolovan*; *Împăratul şerpilor*; *Rodul tainic*; *Băiat horopsit*; *Doi fraţi buni*; *Negru-Împărat*; *Mieluşelul*; *Fiii*; *Pisu.)*
Din valurile vieţii, Bucureşti, Minerva, 1909.
Educaţiunea fizică, Bucureşti, 1909.
Educaţiunea raţională, Bucureşti, 1909.
Educaţiunea morală, Bucureşti, 1909.
Românii din Ardeal, Bucureşti, 1910.
Zbuciumări politice la românii din Ungaria, Bucureşti, 1911.
Românii de peste Carpaţi, Bucureşti, 1911.
Gramatica limbii române, Etimologia, Bucureşti, 1914.
Politica naţională română, Culegere de articole scrise între 1871—1881, Bucureşti, 1915.
Închisorile mele, Viaţa românească, Bucureşti, 1921.
Din două lumi, Socec, Bucureşti, 1923.
Cel din urmă Armaş, Cultura naţională, Bucureşti, 1923.
Amintiri, Cultura naţională, Bucureşti, 1924.

POSTUME

Lumea prin care am trecut, Bucureşti, Socec, 1930.
Prinţesa; *Căile moţilor*; *Un democrat*, *Nuvele inedite*, Bucureşti, 1930.
Teatru, E.P.L., 1963 Ediţie îngrijită şi prefaţă de I. D. Bălan. (Cuprinsul: *Fata de birău*; *Toane sau vorbe de clacă*; *Polipul unchiului*; *Gaspar Graţiani*; *Bogdan-vodă.)*

II. SCRIERILE LITERARE APĂRUTE ÎN PRESĂ

Fata de birău, comedie, *Convorbiri literare*, an. IV, 1871, nr. 1, mart. 1.
Zîna zorilor, poveste, *Convorbiri literare*, an. VI, 1872, nr. 3, iun. 1.
Ileana cea şireată, poveste, *Convorbiri literare*, an. VI. 1872, nr. 6, sept. 1.
Peşcele pe brazdă, poveste, *Gura satului*, 1872, n-rele 3, 12, nov.
Floriţa din codru, poveste, *Convorbiri literare*, an. VI, 1872, nr. 9, dec. 1.
Revoluţia din Pîrleşti, *Gura satului*, 1873, apr.—mai.

Doi feți cu stea în frunte, poveste, *Convorbiri literare*, an. VIII, 1874, nr. 10, oct.

Toane, sau vorbe de clacă, comedie, *Convorbiri literare*, an. VIII, 1874, nr. 11, nov.

Popa Tanda, nuvelă, *Convorbiri literare*, an. IX, 1875, nr. 3, mart.

Stan Bolovan, poveste, *Convorbiri literare*, an. IX, 1875, nr. 4, apr.

Ac și ață, povestire, *Convorbiri literare*, an. IX, 1875, nr. 5, mai.

Scormon, *Convorbiri literare*, an. IX, 1875, nr. 6, iun.

La crucea din sat, *Timpul*, an. I, 1876, n-rele 1—4, mart. 15—20.

O viață pierdută, *Timpul*, an. II, 1877, n-rele 21—30, ian. 27—febr. 8.

Ioane a mamei, poveste, *Albina Carpaților*, an. III, 1878, nr. 5. (Reprodusă și în *Timpul*, an. III, 1878, nr. 283, dec. 24.)

Gura satului, nuvelă, *Convorbiri literare*, an. XII, 1879, nr. 12, mart. (Reprodusă și în *Telegraful român*, an. XXVII, 1879, n-rele 63—83, iun. 2—iul. 19.)

Budulea taichii, novelă, *Convorbiri literare*, an. XIV, 1880, n-rele 3, 4, iun—iul. (Reprodusă în *Timpul*, an. V, 1880, n-rele 148—157, iul. 5—16.)

Domnul Istrat Gorăuț, noveletă, *Convorbiri literare*, an. XIV, 1880, nr. 5, aug. (Reprodusă în *Timpul*, an. V, 1880, n-rele 208—211, sept. 30—oct. 2.)

O viață pierdută, novelă, *Convorbiri literare*, an. XV, 1881, pp. 424—443.

Băiet sărac, povestire, *Convorbiri literare*, an. XV, 1881, pp. 463—474. (Reprodusă în *Timpul*, an. VII, 1882, n-rele 53—57, mart. 7—13.)

Pădureanca, novelă, *Tribuna*, an. I, 1884, n-rele 63—96, iul. 13—aug. 23. (Apărută, în același an, și în volum, în Biblioteca populară a Tribunei.)

Păcală în satul lui, poveste, *Tribuna*, an. III, 1886, n-rele 210—214, sept. 25—30.

Polipul unchiului, scene comice, *Tribuna*, an. III, 1886, n-rele 223—225, oct. 9—13.

Sfaturile părintelui Serafim, *Calendarul poporului*, 1886, pp. 37—44.

Petrea prostul, poveste, *Calendarul poporului*, an. II, 1887, pp. 57—65.

Gaspar Grazțani, *Domnul Moldovei*, *Convorbiri literare*, an. XXII, 1888, n-rele 1—5, apr.—aug.

Norocul, novelă, *Convorbiri literare*, an. XXV, pp. 938—955.

Mara, roman (prima parte), *Vatra*, an. I, 1894, n-rele 1—24.

Hanul ciorilor, nuvelă, *Vatra*, an. II, 1895, n-rele 1—2.

Gogu și Gogușor, nuvelă, *Vatra*, an. II, 1895, n-rele 3—4.

Ceas rău, nuvelă, *Vatra*, an. II, 1895, n-rele 5—6.

Mitocanul, nuvelă, *Vatra*, an. II, 1895, n-rele 7—9.

Tănbălăul (fragment din vol. al II-lea al romanului *Din bătrîni*), *Sămănătorul*, an. IV, 1905, nr. 9, 27 febr.

Bagdad (fragment din vol. al II-lea al romanului *Din bătrîni*), *Sămănătorul*, an. IV, 1905, n-rele 15—16, apr. 10—17.

Răul din fire, povestire, *Luceafărul*, an. IV, 1905, nr. 21, nov. 1.

Zbuciumare (capitolul al VII-lea al romanului *Mara*), *Luceafărul*, an. V, 1906, nr. 4, febr. 15.

Măneștii (fragment din vol. al II-lea al romanului *Din bătrîni*), *Luceafărul*, an. V, 1906, n-rele 9—10, mai 15.

Anghel, nuvelă, *Convorbiri literare*, an. XV, 1906, n-rele 3—5.

Corbei, narațiune istorică, *Tribuna* (Arad), an. X, 1906, n-rele 225—227, 229—232, 234—238, 240, dec. 16—ian. 11.

O vînătoare, schiță, *Albina*, an. XI, 1907, nr. 1, oct. 7.
Sîn-Văsii, schiță, *Minerva*, an. I. 1908—1909, nr. 18, ian. 1.
Din două lumi, roman, *Minerva*, an. I, 1908—1909, n-rele 1—64. dec. 13—febr. 18.
Prietenul meu Costea, povestire, *Minerva* an. I, 1908—1909, nr. 79, mart. 5.
Sicilliana „Salvatore Anchita", povestire, *Minerva*, an. I, 1908—1909, nr. 191, iul. 10.
Don Giacomo Alivesi, povestire, *Minerva*, an. I, 1908—1909, nr. 223, iul. 29.
Uxel il Padone, povestire, *Minerva*, an. I, 1908—1909, nr. 229, iul. 31.
Tatlari, povestire (semnată Sl.), *Minerva*.
O noapte tioroasă, povestire, *Minerva literară ilustrată*, an. I, 1909—1910, nr. 30, iun. 6.
Leu paraleu, schiță, *Minerva literară ilustrată*, an. I, 1909—1910, nr. 23, apr. 18.
O încurcătură, schiță, *Minerva literară ilustrată*, an. I, 1909—1910, nr. 27, mai 16.
O aventură galantă, schiță, *Tribuna* (Arad), an. XIII, 1909, nr. 285, ian. 13 (dec. 31).
Nuța, nuvelă, *Minerva literară ilustrată*, an. I, 1909—1910. n-rele 1—17, nov. 15—mart. 7.
Oaia rătăcită, Povestire de Crăciun, Minerva literară ilustrată, an. I, 1909—1910, nr. 7, dec. 27.
Fiul cuiva, povestire, *Minerva literară ilustrată*, an. I, 1909—1910, nr. 7, dec. 27.
Purceluș cu coada șiredel (schiță memorialistică), *Convorbiri literare*, an. XLIV 1910, pp. 396—398.
Doi prieteni, povestire, *Minerva*, an. II, 1910, nr. 448, mart. 15.
Amurg de viață, nuvelă *Ramuri*, an. IV, 1902, nr. 10, mai 15.
Bumbu țiganul, povestire, *Minerva*, an. III, 1911, nr. 1074, dec. 12.
Joimărița, povestire, Minerva, an. III, 1911, nr. 1087, dec. 25.
Pepenaș, povestire, *Minerva*, an. III, 1911, nr. 1088, dec. 28.
Stîlp de cafenele, schiță, *Flacăra*, an. I, 1912, nr. 29, pp. 226—227.
Un pierde-vară, schiță, *Flacăra*, an. I, 1912, nr. 45, pp. 553—554.
O încurcătură, schiță, *Ziua*, an. I, 1914, nr. 118, dec. 2. (Reprodusă din *Minerva literară ilustrată*, 1909—1910, nr. 27.)
O aventură galantă, schiță, *Ziua*, an. I, 1915, n-rele 174—176, ian. 28—30. (Reprodusă din *Tribuna* [Arad], 1909, nr. 285.)
Pascal, săracul, povestire, *Umanitatea*, an. I, 1920, n-rele 3—4, aug.—sept.
Hodoronc-tronc !, poveste, *Revista copiilor și a tinerimii*, an. VIII, 1920, n-rele 30—31, nov. 18—25.
Răzbunarea hanului, schiță *Adevărul literar și artistic*, an. I, 1920, nr. 5, dec. 22.
Împăcare, nuvelă, *Adevărul literar și artistic*, an. II, 1921, nr. 9, ian. 23.
Om de caracter, nuvelă, *Adevărul literar și artistic*, an. II, 1921, nr. 15, mart. 6.
Băiat sărac și horopsit, Povești de ale românilor din Moravia, Revista copiilor și a tinerimii, an. IX, 1921, nr. 10, mart. 10.
Doi frați buni, Poveste bulgărească, Revista copiilor și a tinerimii, an. IX, 1921, nr. 15, apr. 14.
Azi ca ieri, schiță, *Adevărul literar și artistic*, an. II, 1921, nr. 23, mai 1.

Rodul tainic, poveste, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. IX, 1921, nr. 20, mai 26.

O moştenire grea, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, 1921, nr. 44, sept. 25.

Cuţa, povestire, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. IX, 1921, n-rele 26—30, oct. 6—nov. 3.

Dăscălaşul, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, 1921, nr. 53, nov. 27.

Din poznele lui Dincă. Vrea să fie şi el ca ceilalţi, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. IX, 1921, nr. 34, dec. 15.

Vecinătate cu neajunsuri, *Poveste de Crăciun*, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. IX, 1922, n-rele 38—40, ian. 5—19.

Din poznele lui Dincă. Hai cu caii la păşune, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 2, ian. 26.

Din poznele lui Dincă. Puii de graur, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 4, febr. 9.

Din poznele lui Dincă. Hai cu săniuţa, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 7, mart. 2.

Din poznele lui Dincă. Hîrjoneli, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 9, mart. 16.

Din poznele lui Dincă. Baie de tot răcoritoare, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 11, mart. 30.

Mîhnirile lui Trică, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, 1922, nr. 67, mart. 5.

Mieluşelul, povestire, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. X, 1922, nr. 13, apr. 13.

Tovărăşie nepotrivită, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, 1922, nr. 73, apr. 16.

Vîntură-Ţară, naraţiune istorică, *Revista copiilor şi tinerimii*, an. X, 1922, n-rele 24—29, nov. 30—ian. 4, an. XI, 1923, n-rele 1—18, febr. 1—dec. 31, an. XII, 1924, n-rele 1—4, febr. 1—apr. 19.

Ţaţa Melania, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, 1922, nr. 106, dec. 3.

Omul cel adevărat, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 111, ian. 7.

Din căile vieţii, nuvelă, *Gîndirea*, an. III, 1923, nr. 11, pp. 248—256.

O răzbunare, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 124, apr. 8.

Vederi din Carpaţi, I, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 149, oct. 14.

Vederi din Carpaţi — Strîmtori, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 150, oct. 21.

Vederi din Carpaţi — Trecători, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 151, oct. 28.

Vederi din Carpaţi — Culmi şi plaiuri, *Adevărul literar şi artistic* an. IV, 1923, nr. 152, nov. 4.

Un paravan, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. IV, 1923, nr. 160, dec. 30.

Dar din prisos, nuvelă, *Adevărul literar şi artistic*, an. V, 1924, nr. 171, mart. 16.

Din păcat în păcat, roman, *Adevărul literar şi artistic*, an. V—VI, 1924—1925, n-rele 204—216, nov. 2—ian. 25.

III. ALTE SCRIERI PUBLICATE ÎN PRESĂ

ANTUME

1871

Studii asupra maghiarilor, *Convorbiri literare*, an. V, n-rele 10—24, 15 iulie 1871—15 febr. 1872.

Despre crescere şi mai cu seamă despre crescerea junelor române, *Speranţa*, an. II, n-rele 8—16, 7 apr.—30 iul. 1873.

Noi şi maghiarii (Concluzii la *Studii asupra maghiarilor*, n.n.), *Convorbiri literare*, an. VII, n-rele 6—8, sept. 1—nov. 1.

Politeţa maghiară, *Albina* (Pesta), an. VIII, nr. 67, sept. 14.

Preoţimea şi învăţământul, *Lumina*, an. II, n-rele 26, 27, 30, mai 20—iun. 19.

Inspecţiunea şcoalelor, *Lumina*, an. II, nr. 4, iul. 27.

Ad rem (despre condiţiile alegerii unui episcop, n.n.), *Lumina*, an. II, nr. 64, oct. 30.

Şcoala pedagogică din Arad, *Lumina*, an. II, nr. 67, nov. 9.

Biserica şi satul, *Lumina*, an. II, nr. 70, nov. 20.

Scrisoare adresată episcopului Miron Romanul (despre conduita omului în societate, n.n), *Lumina*, an. II, nr. 70, nov. 20.

Domnul Babeşiu (articol polemic, contra lui Vicenţiu Babeş, n.n.), *Telegraful român*, an. XX, nr. 85, nov. 2.

Fabule dedicate fiind Magnificienţei-sale domnului V. Babeşiu, *Telegraful român*, an. XX, nr. 88, nov. 13.

1876

Immensee (traducere din Theodor Storm), *Convorbiri literare*, an. X, n-rele 7—9, oct.—dec.

Bucluc literar (articol polemic contra unor scriitori: N. D. Popescu, V. Gr. Pop, V. A. Urechia, B. P. Hasdeu, n.n.), *Timpul*, an. I, nr. 7, mart. 25.

Crişienii noştri, studiu social, *Revista contimporană*, an. IV, n-rele 6—8, iun. 1—aug. 1.

1877

Maghiari şi maghiarism, *Timpul*, an. II, n-rele 41—48, 51, 57—59, febr. 20—mart. 13.

N. Scurtescu: „Poezii" (recenzie), *Timpul*, an. II, nr. 58, mart. 12.

Teatrul român, *Timpul*, an. II, n-rele 62, 63, 65, 69, mart. 17—25.

Grădina cu cai — icoane zugrăvite cu degetul (semnat: Tanda), *Timpul*, an. II, nr. 74, apr. 1.

St. Georgie — icoane zugrăvite cu degetul (semnat: Tanda), *Timpul*, II, nr. 94, apr. 24.

N. Scurtescu: „Rhea Silvia" şi „Despot-vodă" (recenzie), *Timpul*, an. II, n-rele 167—175, iul. 23—aug. 2.

Bietul dr. Zotu (semnat: Tanda; apăra *Logica* lui Maiorescu, n.n), *Timpul*, an. II, n-rele 216, 218, sept. 23—25.

Crăciunul, *Timpul*, an. II, nr. 291, dec. 25.

O rugăminte la adresa ziarelor de peste Carpați (articol politic, n.n.), *Telegraful român*, an. XXV, nr. 30, 29 apr.

Scrisoare către ziarul „Unirea democratică", *Unirea democratică*, I, nr. 129, apr. 12.

1878

Rossi (despre marele actor italian), *Timpul*, an. III, nr. 36, febr. 16.

„Radu". Poemă de Ronetii Roman (recenzie), *Timpul*, an. III, n-rele, 92—96, apr. 27—mai 3.

Epoca fanarioților — Documente istorice adunate de Eudoxie Hurmuzachi, *Convorbiri literare*, an. XII, n-rele 9—11, dec.—febr. (Reprodus în *Timpul*, an. III, n-rele 268, 272, 274 dec. 6—14.)

1879

„O noapte furtunoasă" — comedie în 4 acte (cronică dramatică), *Timpul*, an. IV, nr. 17, ian. 23.

O întîmpinare (cu privire la *Soll și Haben*, n.n.), *Timpul*, an. IV, nr. 48, mart. 2.

Epoca fanarioților — Documente istorice adunate de E. Hurmuzachi, *Timpul*, an. IV, n-rele 50, 53, 54, mart. 5—10.

1880

Arhiepiscopul și Mitropolitul Andrei Baron de Șaguna, de Nicolae Popa, (dare de seamă), *Convorbiri literare*, an. XIV, nr. 1, apr. (Reprodusă și în *Timpul*, an. V, n-rele 87—94, apr. 16—27. Tipărită în broșură, Sibiu, 1880.)

1881

Un succes al Teatrului Național — Povestea Sînzianei și Pepelei, operetă în 5 acte de Alecsandri, muzica de Ștefănescu (cronica spectacolului), *Timpul*, an. V, nr. 76, apr. 5.

1882

Două scrisori din Italia, *Telegraful român*, an. XXX, nr. 102, sept. 14. (Una din aceste scrisori, prima, este reprodusă în *Convorbiri literare*, an. XVII, pp. 216—228).

„Novele" de N. Ganea, *Familia*, an. XVIII, nr. 21, febr. 20.

1883

Întemeierea Facultății teologice, *Telegraful român*, an. XXXI, nr. 47, mai 8.

Literatura poporană, *Educatorul*, an. I. pp. 7—8, 9—10, 21—22, 26—27, 35—36, 51, 58—59, 66—67, 75—76, 84—85, 99—100, 106—107.

Filozofia ca obiect de învățământ, Educatorul, an. I, pp. 329—330.
„Petrea Banului", Baladă (culeasă de D. Stănescu în satul Zănoaga din jud. Romanați, comentată de Slavici), *Educatorul,* an. I, pp. 30—31.
„Albina". Versuri pentru copii, traducere de I.S. (Ioan Slavici, n.n.), *Educatorul,* an. I, p. 60.
„Livezile". Versuri pentru copii — traducere de I.S., Educatorul, an. I, nr. 8, p. 60.
Primăvara, traducere de I.S., Educatorul, an. I, pp. 86—87.
Estetica, Educatorul, an. I, pp. 337—338; II, 1884, pp. 1—2, 9—11, 17—19, 25—27, 35—37, 44—45, 51—53, 57—59, 73—74.

1884

Către publicul român (articol programat, nesemnat, dar aparținînd lui Slavici), *Tribuna,* an. I, nr. 1.
O varietate (reflecții gazetărești, n.n.), Tribuna, an. I, nr. 40, iun. 15.
Emigranții români ardeleni, Tribuna, an. I, nr. 4, 1 mai.
Azilul Elena Doamna, Tribuna, an. I, n-rele 45—49, iun. 21—26. (Apărut în același an și în broșură.)
Către publicul român (articol programatic, semnat „Redacțiunea", dar aparținînd, după toate probabilitățile, lui Slavici), *Tribuna,* an. I, nr. 201, 2 ian. (1885).

1885

Procesul de presă al „Tribunei" din 3 febr. 1885 (interesează cuvîntul lui Slavici, acuzat principal), *Tribuna,* an. II, nr. 19, febr, 5.
Cărțile noastre școlare, Tribuna, an. II. nr. 36, febr. 27.
Organizarea școlii de fete din Sibiu, Tribuna, an. II, n-rele 184, 187, aug. 26—29.
O lămurire (precizări cu privire la programul *Tribunei,* n.n.), *Tribuna,* an. II, nr. 297, dec. 31.

1886

O lămurire (precizări cu privire la activitatea politică, n.n.), *Tribuna,* an. III, nr. 8, ian. 23.
Un lucru urît (Contra lui Partenie Cozma, n.n.), *Tribuna,* an. III, nr. 64, mart. 30.
Școala și familia (semnat: I. S. Despre apariția foii pedagogice cu același nume, n.n.), *Tribuna,* an. III, nr. 81, apr. 20.
Procesele de presă ale „Tribunei" (interesează apărarea lui Slavici), *Tribuna,* an. III, n-rele 99—102, mai 13—16.
Procesele de presă (articol al lui Slavici, n.n.), *Tribuna,* an. III, nr. 103, mai 18.
Procesele noastre de presă, Tribuna, an. III, n-rele 115—116, iun. 1—2.
Ajutorul de stat (articol polemic contra mitropolitului Miron Romanul, n.n.), *Tribuna,* an. III, n-rele 125—126, iun. 13—14.
Congresul național bisericesc greco-catolic, Tribuna, an. III, n-rele 134—136.
Pastorala monseniorului Palma (despre rostul religiei, n.n.), *Tribuna,* an. III, n-rele 155—156, iul. 20—21.

Propaganda catolică în România, *Tribuna*, an. III, nr. 162, iul. 28.
Un nou adept (se declară adept al direcției noi", n.n.), *Tribuna*, an. III, n-rele 230—232, oct. 19—21.
Omul care lucrează (contra lui Miron Romanul, mitropolit, laudă pe protopopul Simeon Popescu, n.n.), *Tribuna*, an. III, n-rele 240—242, oct. 30—nov. 2.
Apărarea mea (Slavici analizează propria-i activitate în chestiunea ultimului proces de presă al *Tribunei* — vezi n-rele 263 și 264 din 1886), *Tribuna*, an. III, nr. 266, nov. 30.

1887

O cestiune de principiu (cu privire la activitatea românilor în afara țării lor, n.n.), *Tribuna*, an. IV, n-rele 35—36, febr, 26—27.
O cestiune de principiu (cu privire la activitatea sa la *Tribuna*, n.n.), *Tribuna*, an. IV, n-rele 43—44, mart. 8—9.
Tipuri contimporane (atacă ziarul *Luminătorul* din Timișoara și pe Diamandi Manole, redactor la acest ziar, n.n.), *Tribuna*, an. IV, nr. 47, mart. 12.
O cestiune de principiu (în legătură cu trecerea lui V. Babeș la Universitatea din București și poziția ziarului *Luminătorul*, n.n.), *Tribuna*, an. IV, n-rele 65—66, apr. 2—3.
Apel către alegătorii români (pentru C.C. al Partidului național român semnează George Bariț, președinte, și Ioan Slavici, secretar), *Tribuna*, an. IV, nr. 99, mai 15.
Concertul Reuniunii (semnat: I. S. În legătură cu activitatea „Reuniunii române de cîntări" din Sibiu, n.n.), *Tribuna*, an. IV, nr. 107, mai 25.
Școala de fete din Sibiu (semnat: I. S.), *Tribuna*, an. IV, nr. 135, iun. 29.
Criza școalei de fete din Sibiu, *Tribuna*, an. IV, n-rele 213, 220, 225, 235, oct. 4—29.
Revista literară (semnat: I. S. Păreri despre I. Ghica, Bălcescu, I. Nădejde, A. Densusianu etc., n.n.), *Tribuna*, an IV, n-rele 231—235, oct. 25—29.
Fumurile aristocratice (despre școala de fete din Sibiu, n.n.), *Tribuna*, an. IV. nr. 255, nov. 20.
Pentru generalul Doda (articol politic, n-are titlu și nu e semnat. Dar din nr. 86 al *Tribunei* din 1888 rezultă clar că a fost scris de Slavici), *Tribuna*, an. IV, nr. 268, dec. 8.
Onoare și onorabilitate, *Tribuna*, an. IV, nr. 275, dec. 16.
Fiat aplicatio (pe teme de pedagogie socială, n.n.), *Tribuna*, an. IV, nr. 276, dec. 17.
Sciință de porunceală (contra prof. Grigore Moldovan, n.n.), *Tribuna*, an. IV, nr. 282, dec. 24.

1888

Afacerea școalei de fete din Sibiu — Intervenirea d-lui G. Barițiu, *Tribuna*, an. V, n-rele 39—41, mart. 2—4.
Un „quousque" (în legătura cu al V-lea proces de presă al *Tribunei*, n.n.), *Tribuna*, an. V, nr. 77, apr. 17.
Sus inimile! (declarație cu privire la atitudinea sa în procesul de presă al *Tribunei*), *Tribuna*, an. V, nr. 86, apr. 27.

Procesul de presă al Tribunei (se reproduce cuvîntul de apărare al lui Slavici), *Tribuna*, an. V, n-rele 86—87, apr. 27—28.
O rază de lumină (reflecții înainte de a intra în temniță, n.n.), *Tribuna* an. V, nr. 89, mai 18.
Încă o rază de lumină, *Tribuna*, an. V, n-rele 92—93, mai 4—5.
Corespondențele „din Sibiu", *Tribuna*, an. V, nr. 98, mai 13.
Sărăcie peste sărăcie (polemizează cu Miron Romanul, Partenie Cosma, Cimpoeru), *Tribuna*, an. V, n-rele 99—100, 103, 107—108, mai 15—25.
Comitele săsesc Brennerberg (articol polemic, n.n.), *Tribuna*, an. V, nr. 106, mai 23.
Scrisoarea d-lui Ioan Slavici în privința renunțării la mandatul de deputat congresual, *Tribuna*, an. V, nr. 228, oct. 20.
Fapta omenească — Scrisori adresate unui om tînăr, *Tribuna* an. V, n-rele 243—244, 248—249, 252—253, 257—259, 262—265, 268—270, 277—278, 282—289, oct. 26—ian. (1889), 2, pp. 969—1154.
Articularea numelor proprii, *Tribuna*, an. V, n-rele 205—207, 210—212, 217, 226—227, sept. 22—oct. 19.

1889

Afacerea „memorandului", *Tribuna*, an. VI, nr. 195, sept. 7.
În ajunul asaltului (despre acțiunea *Tribunei*, n.n.), *Tribuna*, an. VI, nr. 241, nov. 2.
„Cinstea" politică (polemizează cu Partenie Cosma, n.n.), *Tribuna*, an. VI, nr. 245, nov. 7.
Compendiu de meteorologie al d-lui Dr. A. P. Alexi (dare de seamă), *Tribuna*, an. VI, nr. 261, nov. 26.

1890

Lămuriri și mărturisiri (despre motivele plecării de la *Tribuna*), *Românul*, an. XXXIV, dec. 18, 22.

1891

După conferința din Sibiu (articol politic), *Românul*, an. XXXV, ian. 3.
Iredentismul, *Românul*, an. XXXV, ian. 24—25.
Străini și vagabonzi (despre soarta românilor ardeleni), *Românul*, an. XXXV, ian. 30.
Maghiarii și regele lor, *Românul*, an. XXXV, febr. 21.
Noi și maghiarii, *Românul*, an. XXXV, iul. 5.
Presa bucureșteană și dl. Vicențiu Babeș (Scrisoare adresată directorului ziarului *La liberté roumaine*, reprodusă de Bogdan-Duică în acest articol), *Tribuna*, an. VIII, nr. 174, aug. 16.

1892

Pro amico — Un răspuns d-lui B. P. Hasdeu (despre Eminescu, n.n.), *Tribuna*, an. IX, n-rele 268—269, dec. 13—14.

1893

Nunta de la 24 ianuarie, *Voința națională*, an. X, nr. 2471, febr. 9.
Moții și maghiarii, *Voința națională*, an. X, nr. 2586, iul. 4. (Reprodus în *Tribuna*, an. X, nr. 141, iul. 9.)
Cestiunea română (articol politic, n.n.), *Voința națională*, an. X, nr. 2666, oct. 11.
Cestiunea română, *Voința națională*, an. X, nr. 2670, oct. 15.
Cestiunea română, *Voința națională*, an. X, nr. 2697, nov. 17.
Drept program (nesemnat), *Corespondența română*, an. I, nr. 1, nov. 16.
Rostul stăpînirii ruseşti, *Corespondența română*, an. I, nr. 2, nov. 17.
Reforma învățămîntului (nesemnat, rezultă clar că aparține lui Slavici din art. *Programele*, n-rele, 6, 7, 9 ale *Corespondenței române*), *Corespondența română*, an. I, nr. 4, nov. 19.
Seminarele noastre (nesemnat, rezultă că aparține lui Slavici din același articol menționat mai sus), *Corespondența română*, an. I, nr. 5 nov. 20.
Programele (pe teme școlare n.n.), *Corespondența română*, an. I, n-rele 6—7, 9, nov. 21—25.
Ardealul (autorul despre studiul său asupra Ardealului, apărut în volum în același an), *Corespondența română*, an. I, nr. 12, nov. 28.
O datorie de conștiință, *Corespondența română*, an. I, nr. 14, dec. 1.
Condescendență, *Corespondența română*, an. I, nr. 15, dec. 2.
Românul nu piere, *Corespondența română*, an. I, nr. 16, dec. 3.
Amestecul (articol politic), *Corespondența română*, an. I, nr. 17, dec. 4.
Ardealul (studiul apărut în volum în același an), *Corespondența română*, an. I, n-rele 18—31, dec. 5—22.
Deslușiri (articol politic, nesemnat, aparținînd, sigur, lui Slavici), *Corespondența română*, an. I, nr. 21, dec. 10.
Rase ori clase? (articol sociologic și politic), *Corespondența română*, an. I, nr. 23, dec. 12.
Deslușirile (articol politic). *Corespondența română*, an. I, nr. 24, dec. 14.
Iarăși deslușiri, *Corespondența română*, an. I, nr. 26, dec. 16.
O destăinuire (articol politic), *Corespondența română*, an. I, nr. 27, dec. 17.
Între două lumi (raporturile dintre intelectuali și păturile de jos), *Corespondența română*, an. I, nr. 28, dec. 18.
Memento (despre pătura cultă din Ardeal), *Corespondența română*, an. I, nr. 35, dec. 29.
Trădătorii (articol politic), *Corespondența română*, an. I. nr. 37, dec. 31.
O supărare stearpă (articol polemic pe teme cultural-politice), *Corespondența română*, an. I, nr. 37, dec. 31.

1894

O nemernicie (polemică cu ziarul *Țara*), *Corespondența română*, an. I, nr. 40, ian. 5.
Voință și putere (articol pe tema națională), *Tribuna*, an. XI, nr. 276, ian. 6.

O nedumerire (polemică cu *Țara*), *Corespondența română*, an. I, nr. 41, ian. 6.
Nemernicia (polemică cu *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 1, ian. 16.
„Tribuna" (despre complotul contra *Tribunei*), *Corespondența română*, an. II, nr. 2, ian. 23.
Greșeli peste greșeli (contra ziarului *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 2, ian. 23.
Moții (răspuns la *Intrigile d-lui Slavici*, apărut în *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 6, febr. 13.
Vorbă dreaptă (răspuns ziarului *Dreptatea*), *Corespondența română*, an. II, nr. 10, mart. 13.
Moții (contra ziarului *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 12, mart. 27.
Dezamăgiri (polemică cu ziarul *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 13, apr. 3.
Vînătoarea de suflete (despre politica maghiară față de români), *Corespondența română*, an. II, n-rele 3—6, 15, ian. 30—apr. 10.
Iar moții (răspuns unor noi acuzații ale ziarului *Țara*), *Corespondența română*, an. II, nr. 14, apr. 10.
Răspunderile (articol politic pe tema românilor ardeleni), *Corespondența română*, an. II, nr. 15, apr. 17.
Vorba de acasă (articol-program, semnat: I. Slavici, I. L. Caragiale și G. Coșbuc), *Vatra*, an. I, nr. 1.
Graiul omenesc, *Vatra*, an. I, nr. 2.
Ciceul (pe teme istorice), *Vatra*, an. I, nr. 7.
Luna mai (semnat: S., despre Avram Iancu), *Vatra*, an. I, nr. 9.
Familia lui Mihai-Viteazul, *Vatra*, an. I, n-rele 10—12.
Nepotul lui Mihai-Viteazul, *Vatra*, an. I, nr. 13.
Ziua de bucurie (despre regele Carol I), *Vatra*, an. I, nr. 21.

1897

Premii școlare, *Tribuna poporului*, an. I, nr. 3, ian. 17.
Muguri și floare (păreri despre artă), *Tribuna poporului*, an. I, nr. 41, mart. 14.

1898

Criton (articol politic despre românii ardeleni), *Tribuna poporului*, an. II, n-rele 230—235, dec. 18—25.
Postscripta (încheiere la *Criton*), *Tribuna poporului*, an. II, n-rele 237—238, dec. 28—29.

1899

Noua fază (articol politic), *Tribuna poporului*, an. III, nr. 27, febr. 21.
Bizantinism (articol politic, date autobiografice), *Tribuna poporului*, an. III, n-rele 90—93, mai 21—24.

1900

Măsură dreaptă (despre românii ardeleni din România), *Tribuna poporului*, an. IV, nr. 27, febr. 22.

Românii „străini" (idem), Tribuna, an. IV, nr. 56, apr. 6.
Românii şi saşii, Tribuna poporului, an. VI, n-rele 99—100, iun. 9—10.
O paralelă (articol politic naţional), *Tribuna poporului,* an. IV, n-rele 230—232, 235, dec. 25—31.

1902

Pesimismul lui Eminescu, Convorbiri literare, an. XXXVI, nr. 4. apr.
Robia modernă (pe teme de economie politică), *Tribuna poporului,* an. VI, nr. 82, mai 17.
Din bătrîni (se reproduce prefaţa lui Slavici la primul volum al romanului *Din bătrîni).*

1903

Mohacs şi Vilagos (pe tema naţională), *Tribuna poporului,* an. VII, nr. 171, oct. 3.
1867—1903 (articol politic naţional), *Tribuna poporului,* an. VII, nr. 183, oct. 20.
Serbarea de la Putna, Convorbiri literare, an. al XXXVII-lea, n-rele 10—11, anul al XXXVIII-lea, 1904, nr. 1.

1904

Politica tribuniştilor, Tribuna (Arad), an. VIII, nr. 5, ian. 17.
Serbarea de la Putna — Amintiri, Tribuna (Arad), an. VIII, n-rele 103—105, 107—110, 112—115, 117—120, 122—123, iun. 14—iul. 12.
Germanii din Regatul Ungar, Tribuna (Arad) an. VIII, nr. 214, nov. 26.
Noi şi germanii din Regatul Ungariei, Tribuna (Arad), an. VIII, nr. 218, dec. 1.

1905

Literatura „românească" şi D-l. Duiliu Zamfirescu (articol polemic despre problemele artei), *Revista idealistă,* an. II, 1904—1905, tom. V, nr. 2, apr. 28.
Aşezarea vorbelor în româneşte, Analele Academiei Române, seria a II-a, tom. 27, 1904—1905.
Note autobiografice, Luceafărul, an. IV, n-rele 15—16, aug. 15.

1906

Memento (articol politic), *Tribuna* (Arad), an. V, n-rele 21, 24, febr. 11, 17.
Ce e naţional în artă, Sămănătorul, an. V, n-rele 3—4, ian. 15—22.
Tempora (articol politic), *Lupta* (Budapesta), an. I, nr. 1, ian. 6.
Slugile cui? (articol pe teme politice şi bisericeşti), *Tribuna* (Arad) an. X, nr. 27, febr. 21.
O cruce de piatră (pe teme istorice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 29. febr. 24.

Creştere şi educaţiune. *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 29, febr. 24.
Glossă (situaţia politică a românilor), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 33, mart. 1.
Tot crucea de piatră (pe teme istorice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 34, mart. 3.
Abuzul de iubire (pe teme educative), *Tribuna*, an. X, nr. 36, mart. 6.
O nouă primejdie (pe teme istorico-politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 39, mart. 10.
Ha nem tetszik... (pe teme politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 42, mart. 14.
Autoritatea (pe teme pedagogice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 43, mart. 15.
Slăbiciunea părintească (pe teme pedagogice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 46, mart. 20.
13/26 martie (cu privire la o reprezentaţie teatrală în franţuzeşte), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 58, apr. 5.
Restitutio in integrum (pe teme istorico-politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 61, apr. 11.
In integrum (pe teme istorico-politice), *Tribuna (Arad)*, an. X, nr. 62, mart. 30.
Mîna liberă (articol politic), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 80, mai 10.
Cuvinte şi argumente (problema naţională din Ardeal), *Tribuna* (Arad), an. X, n-rele 83—84, 87, 89, mai 15—23.
Cestiunea română, *Tribuna* (Arad), an, X, nr. 95, mai 31.
Politica românească, *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 102, iun. 12.
Primejdia cea mare (pe teme politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 105, iun. 16.
Daco-Romania (pe probleme istorice şi politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 106, iun. 17.
Un răspuns lămurit (pe teme politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 114, iun. 28.
Zile pline (pe teme naţionale), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 116, iul. 1.
Trecut şi viitor (articol politic), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 127, iul. 18.
Sărbătoarea neamului (pe teme istorice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 164, sept. 15.
O supărare fără rost (pe teme istorice, politice, naţionale), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 169, sept. 23.
O notă greşită (articol pe probleme istorice şi naţionale), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 178, oct. 6.
Dinasticismul nostru, *Tribuna* (Arad), an. X, n-rele 185—186, oct. 16—17.
Aut-aut (articol politic), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 190, oct. 23.
Urma va alege (pe teme istorice şi politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 197, nov. 3.
Ce aduce timpul (în legătură cu problema naţională), *Tribuna* (Arad). an. X, nr. 206, nov. 17.
Agitaţiuni (articol politic), *Tribuna*, (Arad), an. X, nr. 215, dec. 1.
Cauze şi efecte (pe teme naţionale şi politice), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 219, dec. 8.
Patriotism, *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 224, dec. 15.
Lucrări triste (pe probleme religioase), *Tribuna* (Arad), an. X, nr. 239, ian. 5 (dec. 23).

1907

La toamnă (pe teme politice), *Lupta* (Budapesta), an. I, nr. 12, ian. 27.
Practica religioasă, *Convorbiri literare*, an. XLI, nr. 9, pp. 863—882.
Unitatea noastră culturală, *Tribuna* (Arad), an. XI, n-rele 6—8, 10—12.
Răzvrătirea din România (pe tema răscoalelor din 1907), *Tribuna* (Arad), an. XI, nr. 65, apr. 3.
Memento (pe aceeași temă a răscoalelor), *Tribuna* (Arad), an. XI, nr. 71, apr. 10.

1908

Sufletul românesc (pe teme etnografice și lingvistice), *Convorbiri literare*, an. XLII, nr. 3, pp. 309—318.
Pribegirea lui Rama — povestire (despre epopeea *Ramaiana*), *Minerva*, an. I, nr. 69, febr. 23.
Apus de soare (cronică dramatică), *Minerva*, an. I, nr. 78, febr. 27.
„Ne cheamă pământul", poesii de Octavian Goga (recenzie), *Minerva*, an. I, nr. 83, mart. 9.
Sfintele și luminatele Paști (despre obiceiurile de Paște), *Minerva*, an. I, nr. 103, mart. 29.
Cestiunea ungară în lumină europeană, *Minerva*, an. I, nr. 161, mai 28.
„Gazeta Transilvaniei" (semnat Sl.), *Minerva*, an. I, nr. 179, iun. 15.
Romanele vieții (semnat Sl.), *Minerva*, an. I, nr. 215, iul. 21.
Caritatea publică. Azilul Elena Doamna, *Minerva*, an. I, nr. 269, sept. 13.
Eminescu în politică, *Minerva*, an. I, nr. 362, dec. 15.
Sfintele sărbători, *Minerva*, an. I, nr. 372, dec. 25.

1909

Iubirea de formă (despre artă), *Sămănătorul*, an. VIII, n-rele 3, 4 ian. 16—23.
Biserica noastră, *Sămănătorul*, an. VIII, nr. 6, febr. 8.
Ideografia, *Minerva literară ilustrată*, an. I, nr. 13, febr. 7.
Scripto-logia — Ceva pentru educatori, *Minerva literară ilustrată*, an. I, nr. 22, apr. 11.
Eminescu și Junimea, *Ramuri*, an. IV, nr. 11, iunie 1.
Simțământul național, *Telegraful român*, an. LXVII, nr. 56, iun. 7.
Poporanismul lui Eminescu, *Sămănătorul*, an. VIII, nr. 24, iun. 14.
Eminescu-omul, *Sămănătorul*, an. VIII, nr. 24, iun. 14.
Eminescu-omul, *Luceafărul*, an. VIII, nr. 13, iul. 1.
O toleranță neiertată (pe teme politice și naționale), *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 110, iun. 6.
Do ut des (pe teme politice), *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 119, iun. 17.
Nu e pace (pe teme politice), *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 128, iun. 27.
Eminescu și ardelenii, *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 129, iun. 29.
Conspirăm (pe teme naționale, politice), *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 144, iul. 18.
Zorile dreptății (pe teme naționale, politice), *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 151, iul. 27.
Cestiunea culturală, *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 173, aug. 25.

Rostul luptei noastre în noua ei față, *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 189, sept. 15.
Iredentismul românilor, *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 196, sept. 24.
Kossuth și Kossuth, *Tribuna* (Arad), an. XIII, nr. 200, sept. 30.
Eminescu și limba românească, *Convorbiri literare*, an. XLIII, nr. 6. pp. 622—628.

1910

Ioan Creangă, *Minerva*, an. II, nr. 377, ian. 1.
Ilie Durac (nuvelă), *Minerva*, an. II, nr. 378, ian. 2.
Pesimismul meu, *Tribuna* (Arad), an. XIV, nr. 28, febr. 20.
Eugeniu Carada (necrolog), *Luceafărul*, an. IX, nr. 7, apr. 1.
Eugeniu Carada, *Ramuri*, an. V, n-rele 6—7, 15. III—1—IV.
Carada și Lueger, *Luceafărul*, an. IX, nr. 7, apr. 1.
Poporanismul în artă, *Luceafărul*, an. IX, nr. 8, apr. 15.
Patriotismul, *Telegraful român*, an. LVIII, nr. 41—42, pp. 172—173.
Iubirea de oameni, *Telegraful român*, an. LXVIII, nr. 60, p. 250.
Părintele Mangra și vechii tribuniști, *Telegraful român*, an. LXVIII, nr. 73, pp. 302—303.
Așezarea vorbelor, *Lupta* (Budapesta), an. IV, nr. 21, pp. 2—3.
Alegerea vorbelor, *Lupta* (Budapesta), an. IV, nr. 21, pp. 2—3.
Mișcarea noastră literară, *Lupta* (Budapesta), an. IV, n-rele 12—14, pp. 2—3.
Niță al nostru, *Foaie comemorativă Ion Rusu Șirianu*, 1910, reprodus în *Foaie comemorativă Ion Rusu Șirianu*, 1930.

1912

Un om mare (necrolog Caragiale), *Minerva literară ilustrată*, an. III, nr. 137, iun. 24.
Umbrele culturii noastre (pe teme culturale și morale), *Minerva*, an. IV, nr. 1416, nov. 23.
Crucea și sabia (pe teme naționale și politico-morale), *Minerva*, an. V, nr. 1448, dec. 25.

1913

Cestiunea română (pe teme național-politice), *Minerva*, an. V, nr. 1482, ian. 31.
Armata — Școala, *Minerva*, an. V, 1533, mart. 23.
Gheorghe Gr. Cantacuzino (necrolog), *Minerva*, an. V. nr. 1542, apr. 1.
Gheorghe Gr. Cantacuzino — Patriotul, *Minerva*, an. V, nr. 1545, apr. 4.
Gheorghe Gr. Cantacuzino, Românul, *Minerva*, an. V, nr. 1548, apr. 7.
Gheorghe Gr. Cantacuzino — Omul, *Minerva*, an. V, nr. 1550, apr. 9.
Simțământ comun, *Minerva*, an. V, nr. 1576, mai 7.
Iubirea de adevăr, *Minerva*, an. V, nr. 1596, mai 27.
Unitatea noastră culturală, *Minerva*, an. V. nr. 1604, iun. 4.
Protectoratul austro-ungar, *Minerva*, an. V, nr. 1636, iul. 6.
Austro-Maghiaria, *Minerva*, an. V, nr. 1674, aug, 13.
Șovinism sănătos, *Minerva*, an. V, nr. 1712, sept. 20.
Învățământul nostru, *Minerva*, an. V, nr. 1734, oct, 12.
Ungar și maghiar, *Minerva*, an. V, nr. 1766, nov. 13.

Studiul limbii române, Program și metod, *Minerva*, an. V, nr. 1786, dec. 3.
Studiul limbii române — Manuale, *Minerva*, an. V, nr. 1789, dec. 6.
Studiul limbii române — Compoziţiunile, *Minerva*, an. V, nr. 1791, dec. 8.
Ziua întrupării, *Minerva*, an. V, nr. 1808, dec. 25.

1914

Sectarismul în şcoală, *Minerva*, an. VI, nr. 1826, ian. 16.
Amintiri despre Eminescu, *Minerva*, an. VI, nr. 1841, ian. 31.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1843, febr. 2.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1850, febr. 9.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1854, febr. 13.
Mărturisirile contelui Tisza (pe teme naţional-politice), *Minerva*, an. VI, nr. 1856, febr. 15.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1861, febr. 20.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1868, febr. 27.
Haiducii lui Tisza (pe teme naţional-politice), *Minerva*, an. VI nr. 1877, mart. 8.
Convorbiri spiritiste, *Minerva*, an. VI, nr. 1878, mart. 9.
Şirienii, *Minerva*, an. VI, nr. 1921, apr. 24.
Eminescu şi boierii, *Minerva*, an. VI, nr. 1941, mai 13.
Din slăbiciunile lui Eminescu, *Flacăra*, an. III, nr. 35, iun. 14.
Dezamăgiri politice, *Minerva*, an. VI, nr. 1980, iun. 22.
Sectarismul în şcoală, *Minerva*, an. VI, nr. 2000, iul. 12.
Cumpănă grea (articol politic), *Ziua*, an. I, nr. 36, sept. 11.
Porniri anarhice (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 45, sept. 20.
Idealul naţional (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 53, sept. 28.
Cucerirea Ardealului (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 38, sept. 13.
Mărturisiri (pe teme politice — nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 44, sept. 19.
Porniri anarhice (contra persecuţiilor redacţiei de la *Ziua*, nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 45, sept. 20.
Maghiarii şi războiul (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 47, sept. 22.
Efectele politicii maghiare (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 57, oct. 2.
Pro domo — Lămuriri pentru „L'independence Roumaine", *Ziua*, an. I, nr. 68, oct. 13.
Teroarea celor slabi (articol pe teme politice), *Ziua*, an. I, nr. 76, oct. 21.
Armele clevetirilor (polemici cu N. Iorga), *Ziua*, an. I, nr. 84, oct. 28.
Trădări şi trădători (nesemnat), *Ziua*, an. I, nr. 101, nov. 15.
Manifest războinicilor, *Ziua*, an. I, nr. 149, ian. 3, dec. 17.

1915

Un om care se coboară (contra lui N. Iorga), *Ziua*, an. I, nr. 212, febr. 25.
Amăgitori încăpăţînaţi (contra lui V. Lucaciu şi O. Goga), *Ziua*, an. I, nr. 215, mart. 10.
O îndrăzneală ieftină (nesemnat. Contra lui V. Lucaciu şi O. Goga).
Omul care s-a coborît (nesemnat. Contra lui N. Iorga), *Ziua* an. I, nr. 222, mart. 17.
Comunicări nemiloase (nesemnat. Contra lui N. Iorga), *Ziua*, an. I nr. 224, mart. 19.

Săracă țară, Ziua, an. I, nr. 241, apr. 7.
Dușmani și patrioți, Ziua, an. I, nr. 242, apr. 8.
Dușmani și patrioți (polemici cu ziarul *Epoca*), Ziua, an. I, nr. 243, apr. 9.
Săraca țară, Ziua, an. I, nr. 259, apr. 25.
Acțiunea națională a „studenților" (contra studenților huligani), Ziua, an. I, nr. 266, mai 2.
Drumul cel drept și larg (articol politic), Ziua, an. I, nr. 288, mai 24.
Românii ·i rușii, Ziua, an. I, n-rele 293—297, mai 29—iun. 2.
Amăgitorii românilor (articol politic-național), Ziua, an. I, nr. 312, iun. 17.
Pace bună (relațiile dintre români și maghiari), Ziua, an. I, nr. 323, iun. 28.

1916—1918

Încăpățînarea englezească (articol politic), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 69. mart. 10.
Vinovații (semnat: S. Articol politic despre război), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 70, mart. 11.
Dezorganizarea armatei, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 74, mart. 15.
Nesațiul englezesc, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 77, mart. 18.
Tradițiuni politice, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917 nr. 78, mart. 19.
Bățenarii noștri (pe teme istorice), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 81, mart. 22.
O ilustrațiune (contra generalului Crăiniceanu), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 86, mart. 27.
Școala noastră, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 89, mart. 30.
Anglia — sac fără fund, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 91, apr. 1.
Rusia cea nouă (afirmă adeziunea pentru revoluția rusă), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 94, apr. 4.
Mercenarii Angliei, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 95, apr. 5.
Drumurile Angliei, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 96, apr. 7.
Școlarii noștri, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 99, apr. 10.
Gînduri de pace, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 103, apr. 14.
Dragostea rusească (înfierează țarismul), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 205, apr. 17.
Păcate culturale, Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 112, apr. 22.
Căpătuiții (contra politicienilor carieriști), Gazeta Bucureștilor, an. XXXVIII, 1916—1917, nr. 115, apr. 27.
Un om și o țară (declară simpatia sa pentru Petre Carp), Gazeta Bucureștilor, an. I, 1916—1917, nr. 134, apr. 29.
Aliații (contra Angliei), Gazeta Bucureștilor, an. I, 1916—1917, nr. 140, mai 4.

Noroc şi ucenicie (articol politic), *Gazeta Bucureştilor*, an I, 1916—1917, nr. 144, mai 9.

O boală grea (articol antirăzboinic), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 150, mai 15.

Adevăruri nemărturisite (contra Angliei), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 151, mai 16.

Submarinele, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 153, mai 18.

Panslavismul, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 156, mai 21.

Criza din Ungaria, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 162, mai 27.

Ţelurile de război, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr, 164, mai 30.

Semnele timpului (contra Angliei, pentru Germania), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 174, iun. 9.

Caractere (articol politic pe tema războiului), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 177, iun. 12.

Jertfele Angliei (articol antienglez), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 179, iun. 14.

Mînia cea oarbă (contra Angliei), *Gazeta Bucureştilor*, an. I. 1916—1917, nr. 183, iun. 18.

Berlin-Bagdad (contra Angliei şi Americii), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 185, iun. 20.

Neajunsuri politice, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 189, iun. 12.

Iar ofensive (articol politic contra Angliei, în legătură cu războiul), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 189, iun. 24.

Basarabia (articol politic), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 191, iun. 26.

Aşteptare (pentru pace), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 194, iun. 29.

Ofensiva sălbatică (pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 206, iul. 11.

Strîmtorările Angliei, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 212, iul. 17.

Nouă îndrumare spre pace, *Gazeta Bucureştilor*, an, I, 1916—1917, nr. 214, iul. 19.

Ziua de mîine (articol politic), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 218, iul. 23.

Dezmeticire (contra Angliei), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 222, iul. 27.

Guvern şi popoare (contra Angliei şi aliaţilor ei), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 229, aug. 3.

Ideal naţional (pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 231, aug. 5.

Planuri răsturnate (articol politic, pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 234, aug. 8.

Săracă ţară (pe tema războiului, contra Angliei), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 236, aug. 10.

Necesităţi istorice, *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 244, aug. 18.

Silinţe şi împăcare (pe tema războiului), *Gazeta Bucureştiului*, an. I, 1916—1917, nr. 246, aug. 20.

Nebunia obştească (pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 251, aug. 25.

Dezmeticirea (pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. I, 1916—1917, nr. 260, sept. 3.
Vremuri grele (pe teme antirăzboinice), *Gazeta Bucureştilor*, an. II, 1918, nr. 590, aug. 5.

1920

Umanitarism raţional, *Umanitatea*, an. I, nr. 6, nov.

1921

Coşbuc la „Tribuna", *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 7, ian. 7.
Coşbuc şi „Vatra", *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 11, febr. 6.
Coşbuc şi Titu Maiorescu, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 13, febr. 20.
„Porumbul" — Legendă indiană, *Revista copiilor şi a tinerimii*, an. IX, nr. 11, mart. 17.
Eminescu şi Caragiale, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 26, mai 22.
Eminescu la Viena, *Viaţa românească*, an. XIII, nr. 3, mart.
Eminescu şi Caragiale — Felul lor de a concepe viaţa, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 19, apr. 3.
Eminescu şi conservatorii, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 21, apr. 17.
Gheorghe Coşbuc — Măistrul, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 26, mai 22.
La balamuc (amintiri), *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 29, iun. 12.
Alecsandri şi Eminescu, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 30, iun. 19.
Azilul Elena Doamna, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 37, aug. 7.
Clopotniţa mănăstirii Putna (amintiri), *Viaţa românească*, an. XIII nr. 9, sept.
Monumentul lui Avram Iancu, *Adevărul literar şi artistic*, an. II, nr. 47, oct. 16.

1922

„Păsărească de azi" (pe teme lingvistice), *Adevărul literar şi artistic*, an. III, n-rele 70—72, mart. 26—apr. 9.
Eminescu la Bucureşti, *Viaţa românească*, an. XIV, vol. LI, pp. 5—18.
„Păsărească" de azi. Vorbe aruncate una peste alta, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 76, mai 7.
„Păsărească" de azi. Declinări arbitrare, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 82, iun. 18.
Comedia la noi. Caragiale, Al. G. Florescu, A. de Herz, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 96, sept. 24.
Zgîrcitul chinezesc (eseu), *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 100, oct. 22.
Dr. Gr. Antipa, „Problemele evoluţiei poporului român", *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 102, nov. 5.
Un manual de gramatică, *Adevărul literar şi artistic*, an. III, nr. 108 dec. 17.

1923

Un curs de limba română (despre manualul de gramatică al lui Candrea și Densusianu), *Adevărul literar și artistic*, an. IV, nr. 117, febr. 18.

Lapsus calami (polemică cu *Viața nouă* în legătură cu manualul de gramatică al lui Candrea și Densusianu), *Adevărul literar și artistic*, an. IV, nr. 122, mart. 25.

Castelul singuratec, *Adevărul literar și artistic*, an. IV, nr. 135, p. 3.

1924

Sărbători fericite (amintiri din copilărie), *Adevărul literar și artistic*, an. IV, nr. 161, ian. 5.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 164, ian. 27.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 165, febr. 3.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 166, febr. 10.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 172, mart. 23.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 173, mart. 30.

Basarabia (pe teme de istorie), *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 174, apr. 6.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 176, apr. 20.

Cum se scrie românește, *Adevărul literar și artistic*, an. V, nr. 182, iun. 1.

„Realitatea" românească (despre înțelesul cuvîntului „realitate"), *Gîndirea*, an. IV, nr. 10, pp. 304—305.

1925

România jună : Cartea semicentenarului. Un răspuns de I. Slavici, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, nr. 234, mart. 22.

Minciuna, *Revista copiilor și a tinerimii*, an. XIII, nr. 1—4, apr.

Bethlan Paula : „Însemnătatea socială a cocoanelor mari din Ardeal" (traducere de Ion Slavici), *Revista copiilor și a tinerimii*, an XIII, nr. 1—4, apr.

POSTUME

Lumea prin care am trecut, *Convorbiri literare*, an. LXII, 1929, pp. 3—24 ; an. LXIII, 1930, ian., pp. 3—21 ; febr., pp. 28—49 ; mart., pp. 249—269 ; apr., pp. 379—401.

Așezarea vorbelor, *Adevărul literar și artistic*, an. IX, 1930, iun. 1.

O scrisoare a lui Slavici (către D. Teclu, datată : 10.XII.1888).

Scrisoare către Gherasim Sîrbu (din 1871), *Mihai Eminescu I*, pp. 24—25.

Jurnalul intim în formă epistolară, fragmente, *Ramuri*, an. XXIX, 1937, n-rele 1, 4, 8, 9—10 (ian—dec.).
Fapta omenească. Scrisori adresate unui om tînăr, *Ramuri*, an. XXX, 1938, n-rele 8—10 (aug.—oct.).

IV. SCRIERI DESPRE AUTOR PUBLICATE ÎN PRESĂ SAU ÎN VOLUME

Aderca F., *Mărturia unei generații*, București 1929, pp. 307—313.
Aderca F., *Înfățișarea lui Slavici*, *Mișcarea literară*, an. II, 1925, n-rele 42—43, aug. 29—sept. 5.
Albini S., *Direcția nouă în Ardeal — Lui Ion Bianu mărturie*, București, 1916.
Arghezi Tudor, *Ion Slavici*, în *Scrieri*, vol. 27, Ed. Minerva, 1975.
Arghezi, Tudor, *Poarta neagră*, București, 1933.
Baiculescu George, *Operele lui Ion Slavici*, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Baiculescu George, *Viața lui Ion Slavici*, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Bălan I. D., *Prefață* la *Teatru*, E.P.L., 1963.
Bălan Teodor, *Serbarea de la Putna*, Cernăuți, 1932.
Balota N. *În lumina amintirilor*, *Luc.* an. XVI, 1973, ian. 20.
Banu Ion, *Gîndirea pedagogică a lui Slavici*, *Convorbiri literare*, an. LXIX, 1936, pp. 341—348.
Beke György, *I. Slavici Falukèpe*, Falvak Dolgozo Népe, 1973, jan. 24.
Bianu I., *Activitatea lui Slavici la Academie*, *Mișcarea literară*, an. II, 1925, nr. 44, sept. 12.
Bogdan Duică G., *Partea mea în criza Tribunei*, Orăștie, 1896.
Bogdan Duică G., *Ion Slavici „Amintiri"*, *Societatea de mîine*, II, 1925, nr. 4—5.
Bogdan Duică G., *Criza „Tribunei"*, *Telegraful român*, 1933, nr. 73, nov. 18.
Boitoș Olimpiu, *Activitatea lui Slavici la „Tribuna" din Sibiu*, Cluj, 1927.
Boitoș Olimpiu, *Slavici și Italia*, extras din *Omagiul prof. Ion Lupaș*, București, 1941.
Botez Octav, *Slavici romancier*, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Branișteanu Andrei (Teodorescu-Branișteanu), *Ioan Slavici în temniță. Cu prilejul cărții „Închisorile mele"*, *Adevărul literar și artistic*, an. III, 1922, nr. 68, martie 12.
Bratu Savin, *Alături de marii clasici*, *Luc.* 1973, ian. 20.
Breazu I., *Literatura „Tribunei"*, *Dacoromania*, an. VIII, 1934—1935, pp. 2—111.
Breazu I., *Literatura Transilvaniei*, București, 1944.
Breazu I., *Slavici și Confucius*, *Studii literare*, 1948, vol. IV, pp. 58—83.
Breazu I., *Prefață* la *Nuvele*, 2 vol., E.S.P.L.A., 1956.
T. Bugnariu, I. Domșa, D. Vatamaniuc, *I. Slavici, — Bibliografie*, Ed. enciclopedică, 1973.

Bulgăr Gh., *Probleme ale limbii literare în concepția scriitorilor români*, București, 1967.
Călinescu G., *Viața lui Mihai Eminescu*, București, 1932.
Călinescu G., *Istoria literaturii române — de la origini pînă în prezent*, București, 1941.
Călinescu G., *Ion Slavici: Material documentar, Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, 1960, nr. 4.
Chendi Ilarie, *Junimea și Ardealul*, în *Note și imagini*, București, 1908.
Cioculescu Șerban, *Curs de istoria literaturii române moderne*, partea a II-a, Iași 1947, pp. 46—51.
Cioculescu Șerban: *Viața lui I. L. Caragiale*, București, 1940.
Cioculescu Șerban, *Memorialistul*, Rom. lit., 1975, aug. 14.
Ciorogariu Roman, pr., *Merindea cu care a plecat Slavici la Viena*, *Convorbiri literare*, an. LXIII, 1930, pp. 23—27.
Constantinescu Pompiliu, *I. Slavici: Mara, Mișcarea literară*, an. II, 1925, nr. 40—41, p. 3.
Constantinescu Pompiliu, *I. Slavici, Nuvele—IV, Viața literară*, an. I, nr. 24, p. 3.
Crainic Nichifor (I. Dobre), *Ion Slavici*, *Convorbiri literare*, an. LVIII, 1925, pp. 611—613.
Cremer I., *Scriitorii noștri clasici și problemele școlii*, București, 1956.
Cristea Dan, *Voință și iubire*, *Luc.* 1973, ian. 20.
Cristescu Maria-Luiza, *Un romancier modern*, *Rom. lit.*, 1973, ian. 25.
Diaconescu Ion-Tismana, *Slavici și Junimea*, Slatina, 1945.
Diaconovici dr. G., *Enciclopedia română*, Sibiu, 1898—1904.
Dima Al., *Cei mai rodnici ani ai vieții lui G. Coșbuc. Poetul la Sibiu*, 1938.
Dörner Egon, *Wir Kämpfen für ein friedliches Zusammen Leben. Slavici über die Banater Schwaben. Heimatkunde.* Karpatenrundschau, 1975, aug. 15.
Dragomirescu Mihail, *Poporanismul*, *Convorbiri critice*, an. IV, 1910, nr. 6—8, pp. 360—373.
Dragomirescu Mihail, *Spiru Călin*, *Convorbiri critice*, an. III, 1909, nr. 5, p. 410.
Dumitrașcu Pompiliu, *Tribuna sibiană, moment important în dezvoltarea prozei ardelene*, *Tribuna*, 1967, aprilie p. 9.
Eftimiu V., *Slavici*, *Tribuna*, 1968, ian. 25.
Eminescu M., *„Novele din popor"*, *Timpul*, an. VII, 1882, nr. 69, mart. 26.
Gal Teodor, *Ion Slavici despre educație și învățămînt*, București, 1967 (263 pagini).
Galaction Gala, *Slavici la mînăstire*, *Avîntul*, 1919, nr. 39, dec. 12.
Galaction Gala, *Cuvînt rostit la înmormîntarea lui Ion Slavici*, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Galaction Gala, *Slavici (stă) la mînăstire*, *Mișcarea literară*, an. II, 1925, n-rele 42—43, aug. 29—sept. 5 (Reproducerea articolului cu același titlu din *Avîntul*, 1919, nr. 39). Galaction Gala, *La schitul Brazi*, *Adevărul literar și artistic*, an. IX, 1928, nr. 398, iul. 22.
Georgescu I., *Cîteva date privitoare la studiile secundare ale lui Slavici*, *Convorbiri literare*, an. LXII, 1929, pp. 127—130.
Gheorghiu Lavinia (n. Slavici), *O desmințire*, *Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 249, sept. 13.

Gion, *Istoriile populaţiunilor din Imperiul Austro-Ungar. D. Hunvalfy şi d. Slavici: Critica ungară şi aceşti scriitori, Românul,* an. XXVIII, 1884, apr. 4.
Gion, *D. I. Slavici: „Nuvele din popor", Românul,* an. XXX, 1886, sept. 27—28.
Gion, *Cestiunea distribuţiunei rolurilor în piesele noi „Gaspar Graţiani", de d. Slavici, Românul,* an. XXXII, 1888, martie 2.
Gion, *„Gaspar Graţiani", tragedie în 5 acte de I. Slavici, Românul,* an. XXXII, 1888, martie 16.
Gion, *„Gaspar Graţiani" — Critică teatrală, Românul,* an. XXXII, 1888, martie, 23.
Grămadă Ion, *Societatea Academică „România jună"*, Arad, 1912.
Grecu Valeriu, *Cel din urmă Armaş, Făt-Frumos,* an. II, 1927, pp. 186—190.
Gyula David, *Slavici világa, Utunk,* 1968, jan. 26.
Hodoş E., *I. Slavici: „Poveşti", Luceafărul,* an. VIII, 1909, nr. 12, iun. 16.
Iorda Marin, *Îmi amintesc de Ion Slavici, Ateneu,* 1967, nr. 9, sept. 20.
Iorga N., *Schiţe din literatura română*, Iaşi, 1893, pp. 119—131.
Iorga N., *„Aşezarea vorbelor în româneşte", de I. Slavici, Sămănătorul,* an. IV, 1905, nr. 12, martie 20.
Iorga N., *Romanul istoric şi d. Slavici, Sămănătorul,* an. V, 1906, nr. 18, apr. 30.
Iorga N., *Un nou roman al d-lui Slavici: „Mara", Sămănătorul,* an. V, 1906, nr. 25, iun. 18.
Iorga N., *I. Slavici, Universul literar,* an. XLI, 1925, nr. 35, aug. 30.
Iorga N., *Oameni care au fost,* vol. II, Bucureşti, 1967, B.p.t., pp. 226—228.
Iorga N., *Istoria literaturii româneşti contemporane,* vol. I, pp. 180—189; 208—229, 309; vol. II, pp. 32—33; 87—88.
Iorgulescu Mihail, *Economicul în opera lui Slavici, Viaţa românească,* an. XXXII, 1940, pp. 68—79.
Juhasz Zoltán, *I. Slavici születésének 125 évfordulójára, Előre,* 1973, jan. 24.
Lovinescu E., *Literatura Ardealului, Critice,* vol. V.
Lipăneanu M., *Ion Slavici, Dacoromania,* IV, 1924—1926, p. II, pp. 1542—1546.
Lupaş I., *Contribuţii la istoria publicisticii româneşti ardelene,* Sibiu, 1926.
Măciucă C., *Prefaţă* la *Mara,* E.P.L., 1959.
Macovei Z., *Atitudini şi mărturisiri,* Ed. Facla, 1974, *(prefaţă).*
Maiorescu T., *Literatura română şi străinătatea, Convorbiri literare,* an. XV, 1882, nr. 10, ian. 1.
Marcea P., *Concepţia despre artă a lui Slavici, Steaua,* 1964, nr. 10.
Marcea P., *Prefaţă* la *Moara cu noroc,* 2 vol., E.P.L., 1960.
Marcea P., *Prefaţă* la *Nuvele,* 2 vol., E.P.L., 1965.
Marcea P., *Ioan Slavici* (version françaises), Ed. Meridiane, 1967.
Marcea P., *Mara,* Ed. Albatros, 1975, *(prefaţă).*
Mera I. T., *Scriitori de la Junimea, Familia,* an. XVIII, 1882, nr. 25, iun. 20.
Moţiu Gh., *Priviri către mormînt, Hotarul,* an. II, 1935, nr. 12, p. 14.
Molcuţ Eufrosina, *Prefaţă* la *Păcală în satul lui,* E.P.L., 1962.
Munteanu P., *Zîna zorilor,* Ed. Ion Creangă, 1973 *(prefaţă).*
Negrilă Iulian, *Slavici despre poezie, Tribuna,* 1975, aug. 17.
Negruzzi Iacob, *Amintiri din Junimea,* Bucureşti, 1914.

Nicannor et Co. (Ibrăileanu), *Făt-Frumos din lacrimă* (despre paternitatea basmului, atribuită lui Slavici de A. de Herz) *Viața românească*, an. XVIII, 1926, vol. LXV, pp. 126—128.
Niciu Ion, *Un moment din viața lui Ion Slavici, Limbă și literatură*, 1962, nr. 6.
Oarcăsu I., *Slavici și posteritatea, Tribuna*, an. XIV, 1970, aug. 13.
Panu G., *Amintiri de la Junimea*, București, 1903.
Peltz I., *Așa cum i-am cunoscut*, E.P.L., 1964, pp. 24—34.
Perpessicius, *Schiță biografică a lui I. Slavici, Mișcarea literară*, 1925, sept. 5.
Perpessicius, *Ion Slavici*, în *Opere*, II, 1967, pp. 54—57.
Pervain I., *Din corespondența inedită a lui Slavici, Studia universitatis Babeș-Bolyai*, 1960, seria IV, Fasc. 2, pp. 121—128.
Pervain I., *Din polemica lui Slavici cu Andrei Mureșanu și Gh. Bariț, Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria filologie, fasc. 1, 1963 (separată).
Philippide Al., *Slavici și stilul ardelean, Adevărul literar și artistic*, an. XIV, 1935, nr. 782, dec. 1.
Piru Al., *Ioan Slavici*, în *Varia*, Ed. Eminescu, 1973, pp. 172—179.
Piru Al., *Ioan Slavici, Rom. lit.*, 1973, ian. 25.
Pop Augustin, *Slavici, Convorbiri literare*, an. LXVIII, 1935, pp. 323—326.
Pop Augustin Z. N., *Slavici și Kirileanu, Cronica*, 1975, aug. 15.
Pop D., *I. Slavici, teoretician al folclorului, Studia universitatis Babeș-Bolyai*, 1959, seria IV, Fasc. 2, pp. 115—125.
Popa Mircea, *Budulea taichii*, Ed. Minerva, 1973, *(postfață)*.
Popa Septimiu, *„Paștile". Păsăreasca de azi, Adevărul literar și artistic*, an. III, 1922, nr. 80, iun. 4.
Popeangă V., *Spicuiri din corespondența inedită a lui I. Slavici* (cu Nicolae Oncu și Romulus Ciorogaru), *Limbă și literatură*, VI, 1962, pp. 455—465.
Popeangă V., *Din corespondența inedită a lui Slavici, Limbă și Literatură*, XIV, 1967, pp. 212—215.
Popescu Magdalena, *Slavici* Ed. „Cartea românească", 1977.
Pușcariu Sextil, *Contribuția Transilvaniei la formarea și evoluția limbii române, Revista Fundațiilor*, an. IV, 1937, nr. 5.
Predescu Lucian, *Enciclopedia, „Cugetarea"*, București, 1940.
Răcăciuni Isaia, *Amintiri*, București, 1967, pp. 9—13.
I.S. (Izabela Sadoveanu), *Ion Slavici: „Nuvele"*, vol. I. *Viața românească*, an. II, 1907, vol. III, pp. 133—134.
I. S. (Izabela Sadoveanu), *Ion Slavici: „Spiru Călin"*, *Viața românească*, an. III, 1908, vol. XI, pp. 303—304.
I. S. (Izabela Sadoveanu), *Ion Slavici: „Din valurile vieții"*, *Viața românească*, an. IV, 1909, vol. XII, p. 426.
I. S. (Izabela Sadoveanu), *Ion Slavici: „Povești"*, *Viața românească*, an. IV, 1909, vol. XII, p. 129.
Sadoveanu Mihail, *Ultimul din generația jertfei, Adevărul literar și artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Sanda G., *Prefață* la *Amintiri*, E.P.L., 1967.
Sanielevici H., *Literatura de peste munți*, în *Studii critice*, 1927.
Săndulescu Al., *Prefață* la *Budulea taichii*, Ed. Tineretului, 1964.
Săndulescu Al., *Prefață la Mara*, Ed. Tineretului, 1964.
Săndulescu Al., *Slavici și romanul românesc, Luc.* 1973, ian. 20.
Savel Vasile, *Slavici ziarist, Mișcarea literară*, an. II, 1925, nr. 42—43, aug. 29—sept. 5.

Scridon Gavril, *Pagini despre Coşbuc. Contribuţii la cunoaşterea vieţii şi operei*, Bucureşti, 1957.
Scurtu Ion, *Ion Slavici: „Poveşti", Minerva*, an. I, 1908—1909, nr. 97, mart. 23.
Suciu G., *Modernitatea scriitorului, Luc.* 1975, aug. 16.
Şeicaru Pamfil, *Ion Slavici, Cuvîntul*, an. II, 1925, nr. 235.
Şerban Al., *Ion Slavici, Flacăra*, an. I, 1912, nr. 29, mai 5.
Silaşi Gr., *Dl. Slavici şi serbarea României June, Familia*, an. XVIII, 1882, n-rele 33—40, sept.
Slavici Eleonora, *Apărarea unui proces sufletesc, Hotarul (Arad)*, an. II, 1935, nr. 12.
Stoicescu Domnica, *Prefaţă* la *Budulea taichii*, Ed. Tineretului, 1966.
Stoicescu Domnica, *Prefaţă* la *Moara cu noroc*, Ed. Tineretului, 1967.
Struţeanu Scarlat, *Omul şi scriitorul, Mişcarea literară*, an. II, 1925, nr. 42—43, aug. 29—sept. 5.
Struţeanu Scarlat, *Prefaţă* la *Nuvele, Scrisul românesc*, Craiova (f.a.).
O. C. T. (Tăslăoanu C. Octavian), *Ion Slavici: „Spiru Călin", Luceafărul*, an. VIII, 1909, nr. 10, mai 16.
O. C. T. (Tăslăoanu C. Octavian), *Ion Slavici: „Din valurile vieţii", Luc.*, an. VIII, 1909, nr. 10, mai 16.
Teaha Teofil, *Slavici şi problemele limbii noastre, Limba română*, an. III, 1954, nr. 3.
Teodorescu Dem., *Profesorul Slavici, Adevărul literar şi artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
Topîrceanu G., *Ioan Slavici, Viaţa românească*, an. XVII, 1925, vol. XLIII, pp. 446—448.
Torouţiu I. E., *Studii şi documente literare*, I—XIII.
Tudoriu Valentina, *Prefaţă* la *Spaima zmeilor*, E.P.L., 1969.
Tulbure Gh., *Din scrisorile lui I. Slavici, Societatea de mîine*, an. VIII, 1931, nr. 5.
Vasiliu Aurel, *Slavici despre optimismul lui Eminescu, Limbă şi literatură*, 1961, nr. 5.
Vasiliu Aurel, *Cîteva scrisori inedite de la Ion Slavici, Revista de istorie şi teorie literară*, Tom. 16, nr. 4, 1967, pp. 611—616.
Vatamaniuc D., *Eminescu şi Slavici la „România jună" din Viena, Revista de istorie şi teorie literară*, an. 16, 1967, nr. 1, pp. 89—100.
Vatamaniuc D., *I. Slavici, Opere*, E.P.L., 1967 (prefaţă).
Vatamaniuc D., *I. Slavici şi lumea prin care a trecut*, Ed. Academiei, 1968.
Vatamaniuc D., *I. Slavici, Opera literară*, Ed. Academiei, 1970.
Vatamaniuc D., *Moara cu noroc*, Ed. Albatros, 1973 *(prefaţă)*.
Vintilescu V., *Contribuţii la biografia lui Slavici, Analele universităţii din Timişoara*, seria filologie, II, 1963.
Vianu Tudor, *Fragmente moderne*, 1925, pp. 113—120.
Vianu Tudor, *Istoria literaturii române* (în colaborare cu Şerban Cioculescu şi Vladimir Streinu), Bucureşti, 1944.
Vianu Tudor, *Arta prozatorilor români*, Bucureşti, 1941.
Voia Vasile, *Slavici şi realismul european, Tribuna*, 1975, aug. 14.
Vrabie Gh., *Folclorul la „Tribuna", Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, 1957, nr. 1—2.
Zaciu Mircea, *Moara cu noroc*, Ed. Facla, 1974 *(prefaţă)*.
Zaciu Mircea, *Un precursor, Scînteia*, 1973, ian. 18.
Zamfirescu Duiliu, *Poporanismul în literatură*, Bucureşti, 1909.

Zamfirescu Duiliu, şi T. *Maiorescu în scrisori* (1884—1913), Bucureşti 1937, ed. a II-a.
Xenopol Nicu, *Novele din popor, Românul*, an. XXVI, 1882, febr. 7.
* * * *„Novele din popor" de I. Slavici, Familia*, an. XVIII, 1882, nr. 3, ian. 29.
* * * *„Novele din popor" de I. Slavici, Biserica şi şcoala*, an. 1882, nr. 10, martie 19.
* * * *Die Rumänien in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovine, de Ioan Slavici*, Biserica şi şcoala, 1882, nr. 11, martie 26.
* * * *Dl. Slavici şi Academia Română, Luceafărul*, an. VIII, 1909, nr. 5, mart. 1.
* * * *Colaboratorii literari ai „Minervei". Ion Slavici, Minerva*, an. I, 1908—1909, nr. 97, mart. 23.
* * * *A murit Slavici, Societatea de mîine*, an. II, 1925, nr. 34—35, aug. 23—30.
* * * *Ion Slavici, Adevărul literar şi artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
* * * *La Curtea Marţială, Adevărul literar şi artistic*, an. VI, 1925, nr. 247, aug. 30.
* * * *Cinci ani de la moartea lui Slavici, Adevărul literar şi artistic*, an. IX, 1930, nr. 507.
* * * *Slavici şi arta lui Rafael, Adevărul literar şi artistic*, an. IX, 1930, nr. 510, sept. 14.
* * * *Manuscrisele lui Slavici, Hotarul*, an. II, 1935, nr. 12, p. 30.
* * * *Slavici, romancier, Adevărul literar şi artistic*, an. VIII, 1937, nr. 869, aug. 1.

SUMAR

„Cuvînt înainte" la ediția a III-a . . . 5
Cuvînt la ediția a II-a 7
Prefață 9
Viața 11
O copilărie fericită 12
Pe la școli 23
La Iași și București 56
Protagonist al „Tribunei" 79
Revenirea în România 97
Slavici și primul război mondial . . . 120
Ultimii ani 133
Gîndirea socială și politică 138
Concepția artistică a lui Slavici 166
Povestitorul 186
Dramaturgul 192
Nuvelistul 212
Romancierul 275
Observații privitoare la limba și stilul operei lui Slavici 328
Profil 343
Bibliografie 355

BIBLIOTECA PUBLICĂ

Lector : ION ANGHEL
Tehnoredactor : IOAN I. IANCU

Bun de tipar : 4 I 1978. Apărut 1978
Coli tipar : 24. Tiraj : 5000+70

Întreprinderea poligrafică „Banat"
Timişoara, Calea Aradului nr. 1

Comanda nr. 207

ÎN SERIA „CRITICĂ ȘI ISTORIE L
A EDITURII FACLA AU MAI AP

Eugen Todoran
SECȚIUNI LITERARE

Mircea Tomuș
ISTORIE LITERARĂ ȘI POEZIE

Livius Ciocârlie
REALISM ȘI DEVENIRE POETIC

Alexandru Crișan
„FAMILIA" CONTRIBUȚII
MONOGRAFICE

Nicolae Ciobanu
INCURSIUNI CRITICE

Cornel Ungureanu
LA UMBRA CĂRȚILOR
ÎN FLOARE

Nicolae Țirioi
PREMISE LITERARE

T. L. Birăescu
CĂILE ESEULUI

Sorin Titel
PASIUNEA LECTURII

* * *

IOAN SLAVICI – EVALUĂRI CR

Lucian Alexiu
IDEOGRAFII LIRICE CONTEMP

Lei 12